

ADİL BABAYEV

ƏSƏRLƏRİ

ON YEDDİ CİLDDƏ

VI CİLD

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN TARİXİ

(I HİSSƏ)

BAKI – 2023

Redaktor:

akad. NİZAMİ CƏFƏROV

**Babayev Adil Məhəmməd oğlu. Əsərləri. 17 cildə.
VI cild. “MSV NƏŞR” nəşriyyatı, 2023**

Bu cildə Azərbaycan dilçilik elminin qaynaqları müəyyənləşdirilir, inkişaf tarixi dövrləşdirilir, milli filologiya elmimizin bu sahəsində çalışan görkəmli alimlərdən və çoxlu dilçilik əsərlərindən bəhs edilir. Dilçiliyin müxtəlif sahələrinə aid yazılmış əsərlər sistemli şəkildə tədqiq edilir. Əsərdən ali məktəb tələbələri və aspirantlar, habelə milli dilçilik elmimizin tarixi ilə maraqlananlar faydalana bilərlər.

*Adil Babayev, 2023
“MSV NƏŞR” nəşriyyatı, 2023*

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ**

ADİL BABAYEV

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN TARİXİ

(I HİSSƏ)

Ali məktəblər üçün dərslik

*Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirinin
10 iyun 2015-ci il tarixli 669 sayılı əmri
ilə ali məktəblər üçün dərslik kimi
təsdiq edilmişdir.*

Bakı – Mütərcim – 2015

Dərsləyin elmi redaktorları:

Rəcəbov.Ə.Ə.

filologiya elmləri doktoru, professor

Xudiyev N.M.

filologiya elmləri doktoru, professor
əməkdar elm xadimi

Rəyçilər:

Hüseynova H.Ə.

filologiya elmləri doktoru, professor

Əhmədov F.Z.

filologiya elmləri namizədi, dosent

Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. I hissə. Dərslək.
(Yenidən işlənmiş ikinci nəşri) – Bakı, Mütərcim, 2015, 340 səh.

Kitabda Azərbaycan dilçilik elminin qaynaqları müəyyənləşdirilir, inkişaf tarixi dövrləşdirilir, milli filologiya elmimizin bu sahəsində çalışan görkəmli alimlərdən və çoxlu dilçilik əsərlərindən bəhs edilir. Dilçiliyin müxtəlif sahələrinə aid yazılmış əsərlər sistemli şəkildə tədqiq edilir. Əsərdən ali məktəb tələbələri və aspirantlar, habelə milli dilçilik elmimizin tarixi ilə maraqlananlar faydalana bilərlər.

REDAKTORDAN

1968-ci ildə Y.V.Loyanın “Dilçilik təlimləri tarixi” adlı əsəri çapdan çıxdıqdan sonra dilçilər onu böyük rəğbətlə qarşıladılar. Kitab müəllif tərəfindən “Mühazirələr kursu üçün materiallar” adlandırılsa və çox bəsit səciyyəyə daşılsa da, uzun zaman dilçilərin stolüstü kitabı oldu. Mübaliğəsiz demək olar ki, sonralar rus dilində nəşr edilmiş onlarla daha mükəmməl “Dilçilik təlimləri tarixi” (və ya başqa adla lakin eyni mahiyyətli) adlı əsərin işıq üzü görməsi Y.V.Loyanın kitabı sayəsində mümkün olmuşdur.

1976-cı ildə A.Qurbanovun Azərbaycan dilində “Dilçiliyin tarixi” adlı kitabçası nəşr edildi. Təbii ki, cəmi 6 müəllif vərəqi həcmində olan bu kitabçada müəllif dilçilik elminin 2500 illik tarixi haqqında geniş və ətraflı məlumat verə bilməzdi. Bu kitabı oxuduqdan sonra mən daha mükəmməl dilçilik tarixi yazmaq fikrinə düşdüm. Nəticədə, hətta rus dilində analoqu olmayan, “Dilçilik tarixi” adlı böyük həcmli əsər 1988-ci ildə (yazıldıqdan 9 il sonra) çap edildi.

İndi budur, Adil Babayevin “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi” adlı iri həcmli əsərinin əlyazması stol üstündədir. Əsərin heçlikdən yarandığını söyləmək olmaz. Hələ 1970-ci ildə A.Qurbanov və B.İbrahimovun “Azərbaycan dilçiləri” adlı əsəri çap edilmişdir. Əsərdə M.Ş.Şirəliyevdən bəri fəaliyyət göstərən Azərbaycan dilçi elmlər doktoru və namizədləri haqqında məlumat verilirdi. A.Qurbanovun “Dilçiliyin tarixi” və A.Axundovun “Ümumi dilçilik” (1979) kitablarının

hərəsində 6 səhifə həcmində Azərbaycan Sovet Dilçiliyinin inkişafı haqqında ətraflı məlumat verilirdi. Artıq adını yuxarıda çəkdiyim “Dilçilik tarixi” adlı əsərdə və mərhum Ə.Z.Abdullayevin “Dilçilik məsələləri” adlı kitabında Azərbaycan sovet dilçiliyinin tarixi haqqında ətraflı məlumata rast gəlmək olar. Yusif Seyidovun Azərbaycan dilçiliyinin tarixinə həsr edilmiş məqalələrini də buraya əlavə etsək mənzərə tam aydın olar. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, A.Babayevin “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi” adlı əsəri dilçiliyimiz üçün əlamətdar hadisədir.

Kitabı oxuduqdan sonra çoxları deyəcək: Burada nə var ki, bunu mən də yazardım. Belə adamlar haqqında Kolumbun sözlərini demək olar. Bir dəfə tavernada Kolumb bir dəstə adamın Amerikanın açılması haqqında mübahisəsini eşidir. Hamı deyirdi: Amerikanı açmağa nə var ki?! Gəmiyə min, daim qərbə üz. Kolumb onlara yanaşdı bir yumurta verir və deyir: Kim bunu ucu üstündə dik qoya bilər? Mübahisə edənlər nə qədər çalışırlarsa buna nail ola bilmirlər. Kolumb yumurtanın ucunu bir balaca stolun üstünə vurur və azacıq yumurta stolun üstündə dayanır. Oradakılar etiraz edib deyirlər ki, biz də bu cür edə bilərdik. Kolumb deyir ki, sizə kim mane olurdu, edəydiniz. Amerikanı açmaq da belədir.

Düzü mən də çoxdan Azərbaycan dilçiliyi tarixini yazmaq arzusunda idim. Mən əsəri A.Babayevin əsərindən fərqli şəkildə planlaşdırmışdım. Əsərdə daha çox elmi-nəzəri təhlil olmalı idi. Ancaq qismən bu işə tam hazır olmadığımıdan, qismən də, başlıcası vaxtım olmadığından belə bir əsəri yazmadım. İndi A.Babaye-

vin kitabından sonra mənə elə gəlir ki, bu haqda fikirləşməyimə ehtiyac yoxdur.

Mən əminəm ki, bu kitab dilçilərin stolüstü kitabı olacaqdır. Biz rus və dünya dilçiləri haqqında çox şey bilirik, öz dilçilərimizi isə demək olar ki, tanımırıq. A.Babayevin kitabı onları tanımaqda bizə kömək edəcək. Əslində müəllif (bəzən ötəri olsa da) dilçilik tariximizin bütün problemlərinə toxunmuşdur. Bu problemlərin genişliyi və dərinliyi ilə tədqiq etmək üçün neçə cildlik əsər lazımdır. Bu səpkidə aparılan elmi araşdırmaların istiqaməti artıq müəyyənləşdirilmişdir.

Mən kitab haqqında geniş danışmaq istəməzdim. Lakin kitab haqqında yalnız bəzi mülahizələrimi söyləyəcəyəm. A.Babayevin kitabı Azərbaycan dilçiliyinin tarixi haqqında ilk iri həcmli və sistemli əsərdir. Bununla da əsərin əhəmiyyəti haqqında hər şeyi demiş oluram. İlk belə əsər olduğu üçün onun nöqsanları da vardır. Bəzi iradlarımı göstərim.

Kaşqarlı Mahmudun yaradıcılığından danışarkən, müəllif yazır ki, Ə.Rəcəbov Azərbaycan dilçiliyinin qədim dövründən danışmadığı üçün K.Mahmud haqqında heç bir şey yazmamışdır. Əvvələn, mənim kitabımın son fəslə "Azərbaycan sovet dilçiliyi" adlandığı üçün orada qədim dövrdən danışmaq olmazdı. İkincisi, K.Mahmud Azərbaycan dilinin olmadığı üçün Azərbaycan dilçiliyində onu Azərbaycan dilçisi kimi təqdim etmək düzgün deyil. Üçüncüsü, mənim "Dilçilik tarixi" kitabımın I fəslində M.Kaşqarlı haqqında müfəssəl məlumat verilir. Elə orada A.Babayev M.Kaşqarlının kimliyi haqqındakı mübahisələrə son qoyacağını vəd edir. Əvvələn, 1973-cü ildə elmi

ədəbiyyatda M.Kaşqarlı haqqında o qədər yazılmışdır ki, onun kimliyi haqqında mübahisəli heç nə qalmamışdır. Biz onun kınık qəbiləsindən olduğunu, hətta şahzadə olduğunu da bilirik. İkincisi, A.Babayev heç kimlə mübahisə etmir, heç bir mübahisəyə də son qoymur (olmayan şeyə son qoymaq olmaz).

Əsrin Kazımbəydən danışılan yerində müəllif dilçi haqqında məlumat verilən qaynaqları oxucuya təqdim edir, lakin göstərilən mənbələrə nisbətən daha ətraflı məlumat olan qaynaqları (A.Qurbanovun “Dilçiliyin tarixi” və Ə.Rəcəbovun “Dilçilik tarixi”) göstərmir.

Dilçilikdə dəqiq elmlərin tətbiqindən danışarkən müəllif A.Axundovun “Riyazi dilçilik” və özünün “Dilçiliyə giriş” adlı əsərlərindən uzun-uzadı söhbət açır, ancaq “Dilçilik tarixi” əsərində həmin məsələlərə bir fəsil həsr edildiyini unudur.

1993-cü ildə “Dil, şüur, cəmiyyət, tarix” adlı bir əsər nəşr edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində hələlik nəzəri dilçiliyə həsr edilmiş yeganə olan bu kitab haqqında A.Babayev təkcə onun fəsillərini sadalamaqla xatırlayır. Mən A.Babayevi istedadlı dilçi kimi tanıyıram, onu da bilirəm ki, onun namizədlük dissertasiyası Bəkir Çobanzadənin yaradıcılığına həsr edilmişdir. Onun “Azərbaycan dilçiliyi tarixi” adlı əsərində də B.Çobanzadənin həyat və yaradıcılığına geniş yer verəcəyini gözləmək olardı. Həqiqətən də yeni kitabında A.Babayev görkəmli dilçimizin yaradıcılığı haqqında geniş məlumat verir. Oxucu tez-tez B.Çobanzadənin adına rast gəlir, ancaq Çobanzadəni görmür. Kitabda bir dilçi kimi B.Çobanzadə yoxdur. Müəllif B.Çobanzadənin yaradıcılığını bütün kitab boyu elə

səpmişdir ki, oxucuda bir dilçi kimi onun haqqında bütöv təsəvvür yaranmır. Mənim “Dilçilik tarixi” kitabımda Bəkir bəy Çobanzadəyə kiçik bir yer ayrılmışdır (ondan artıq imkan yox idi) amma oxucuda onun haqqında Adilin kitabındakından daha bütöv təsəvvür yaradır, halbuki Adilin verdiyi məlumat mənim təqdim etdiyim məlumatdan qat-qat çoxdur.

A.Babayevin ən böyük qüsuru təsvirçilikdir. Dilçilik tarixi ona görə yazılır ki, indiki və sonrakı dilçilər əvvəlkilərin səhvini təkrar etməsin, uğurlarını daha da çoxaltsınlar. Buna filankəs filan şeyi yazıb kimi ifadələrlə nail olmaq olmaz. Dilçilik tarixini yazan tədqiq etdiyi obyektiv, müəllifi, əsəri ciddi təhlil etməli, onun nöqsanlarını da, uğurlarını da elmi analizdən keçirməlidir. Məhz bunu biz “Azərbaycan dilçiliyi tarixi” adlı əsərdə görmürük.

Bu dediklərimlə mən Adil Babayevin kitabını gözdən salmaq istəmirəm. Mən kitabı kifayət qədər tərifləyə bilərdim.

Amma bunun müəllifə xeyri nədir?! Mən istərdim ki, Adil öz kitabını elə yaza idi ki, heç kim yaxın gələcəkdə bu mövzuya qayıtmağa cürət etməyəydi. İndi isə... Adil Babayevin kitabı Azərbaycan dilçiliyinin tarixinə həsr edilmiş yeni-yeni tədqiqat əsərlərinin meydana gəlməsinə səbəb olacaq. Onları kim yazacaq? Bəlkə elə Adil Babayevin özü bu mövzuya yenidən müraciət edib daha mükəmməl tarix yazacaq?!

I nəşrin redaktoru: **Əbülfəz Rəcəbov**
filologiya elmləri doktoru, professor

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ TARİXİNİN YENİ NƏŞRİ

Filologiya elmləri doktoru, professor Adil Babayev bu yaxınlarda “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi” adlı dərsliyi redaktəyə və nəşrə təqdim etmişdir. Dilçiliyimizin tarixi son vaxtlara qədər geniş və mükəmməl şəkildə araşdırılmamışdır. Məlum olduğu kimi, bu mövzuda daha çox Sovet dönmündəki dilçiliyimizin bu və ya digər sahələrinə aid imperiya rejiminə uyğun, yubiley məqalələri yazılmışdı. A.Babayev ilk dəfə olaraq bu sahəni geniş və hərtərəfli araşdırmış, dilçiliyimizin inkişaf tarixini dövrləşdirmiş və 1996-cı ildə doktorluq dissertasiyası kimi müdafiə etmişdir. Sonra bu əsəri dərs vəsaiti kimi çap etdirmişdir. Kitabın o vaxtkı (birinci nəşrinin) redaktoru prof. Ə.Ə.Rəcəbli “Ön söz”ündə yazırdı ki, “Bu kitab dilçilərin stolüstü kitabı olacaqdır”. Əsər redakturun etimadını doğrultdu. Bu mövzuda indiyədək 4 dissertasiya işi müdafiə edilmiş, 5 nəfər dilçilik tarixinin müxtəlif mövzuları üzərində işləyir.

A.Babayev bu sahədəki işlərini davam etdirmişdir. “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi”ndə yalnız Azərbaycan Respublikası ərazisində dilçilik tarixindən bəhs etmişdi. İndi həmin əsəri bir qədər genişləndirmiş, bəzi əlavə məlumatlarla zənginləşdirmişdir. Bundan başqa, “Qonşu ölkələrdə Azərbaycan dili və dilçiliyi” adlı ikinci hissə də meydana gəlmişdir. İkinci hissənin işlənməsi müasir dövrümüz üçün daha aktualdır. Çünki Qonşu ölkələrin hamısında Azərbaycan dilinə və dilçiliyinə münasibət eyni deyil. Bu ikinci hissədə müəllif “İranda Azərbaycan dili və dilçiliyi”, “Gürcüstanda Azərbaycan dili və

dilçiliyi”, “Ermənistanda Azərbaycan dili və dilçiliyi”, habelə “Dağıstanda Azərbaycan dili” məsələlərini araşdırır. Azərbaycanı əhatə edən bu dörd ölkənin hər birinin Azərbaycan dilinə (Azərbaycan türkünə) münasibəti başqa başqadır.

“İranda Azərbaycan dili və dilçiliyi”. Müəllif məsələni düzgün qoymuşdur. Çünki İranda Azərbaycan dilinə münasibət tam başqadır. Müəllif haqlı olaraq, göstərir ki, İranda fars şovinistləri (hətta öz manqurd türklərimiz) belə hesab edir ki, türklər bütövlükdə, Azərbaycan türkləri İranda aborigen deyil, XI əsrdə Səlcuqların yürüşü ilə birlikdə bu torpaqlara gəlmişlər, ya da fars tayfaları idilər, XI əsrdə Səlcuq türklərindən dərhal türkcə öyrəndilər. Bu müddəanın hər ikisi elmi əsası olmayan bir yanlışlıq və gülüncdür. Müəllif haqlı olaraq, bu məsələdə düzgün vətəndaş mövqeyi tutur, dilimizin və xalqımızın haqqını dananlara, onun tarixinə böhtan deyənlərə qarşı çıxır və göstərir ki, Azərbaycan türkləri XI əsrdə türkləşmiş bir fars qövmü deyil, İran torpağının tarixən aborigen insanlarıdır. Yəni Parsaqaq qəbilələrindən daha əvvəl həmin torpaqlarda məskunlaşmışlar. Bu barədə bizim “Xalqın tarixi haqqı” kitabımızda da kifayət qədər məlumat vardır. A.Babayev həmin kitabdan faydalanmışdır.

Müəllif haqlı olaraq, göstərir ki, Azərbaycan xalqının ziyalı insanları alimlər, şair və yazıçılar, habelə siyasi xadimlər xalqımızın-dilimizin təhqir olunmasına dözməmiş və öz səslərini ucaltmışlar. İranda şah şovinizmi Çar Rusiyasının, sonralar isə Sovet imperiyasının Şimalı-Cənublu Azərbaycana qarşı siyasətləri üst-üstə düşdüyündən 1911, 1920, 1945-ci

illərdə onlar birləşərək xalqımızın haqq səsinə boğmuş və milli müstəqilliyimizə qənim kəsilmişlər. Bu, dilimizin də sıxışdırılmasına səbəb olmuşdur. 1979-cu ilin fevral inqilabından sonra İranda vəziyyət bir qədər dəyişmiş səhənd, Mir Mehdi Etimad, B.Azəroğlu, Həbib Sahir, Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar və s. kimi şairlər öz xalqının və vətəninə hüquqları uğrunda mübarizə aparmış, öz şeirləri ilə xalqı Milli maraqlar istiqamətinə dəvət etmişlər. Alimlərdən Məhəmməd Tağı Zehtabi, Həmid Nitqi, “Varlıq” jurnalının redaktoru Cavad Heyət; siyasi xadimlərdən Səttarxan, Bağırxan, Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Seyid Cəfər Pişəvəri və başqaları xalqın önündə getmiş, ona öz tarixi haqqını anlatmağa çalışmışlar. Buna da deyək ki, onların çoxu qara terrorun qurbanı olmuşdur. Bu problemlərin bəzilərini A.Babayev dilimizin taleyi fonunda verməyə çalışmış və Cənubi Azərbaycanda ana dilimiz üzərində araşdırma aparan alimlər haqqında məlumat vermişdir. Bu alimlər içərisində M.T.Zehtabinin və Cavad Heyət haqqında müəllif daha geniş məlumat verir.

“**Qonşu ölkələrdə Azərbaycan dili**” adlanan kitabın ikinci hissəsi, “**Gürcüstanda Azərbaycan dili və dilçiliyi**” adlanır. Burada müəllif göstərir ki, gürcü xalqı ilə Azərbaycan türkləri arasında heç vaxt düşmən münasibəti olmamış, bu iki xalq min illərdir ki, mehriban qonşuluq münasibəti şəraitində yaşayırlar. XIX əsrin son rübünə qədər Tiflis bütün Zaqafqaziyanın mərkəzi olduğu üçün dilimiz orada ən asan və rəvan dil olduğuna görə xalqlar arasında beynəlmiləl ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Yəni gürcülərlə ermənilər Azərbaycan dilində (o vaxt tatar səhvən tatar dili deyirdilər)

danışırdı. Buradakı ermənilər Azərbaycanca şeir yazır, mahnılar oxuyurdu. A.Bakıxanovun M.F.Axundovun, M.Ş.Vazehin sayəsində dilimiz orada geniş intisar tapmışdı. Doğrudur, XIX əsrin ortalarında Tiflis şəhərinin bələdiyyə rəisi erməni olduğu üçün orada Azərbaycan dilində teatr açmağa izarə vermirdilər. Amma XIX əsrin axırlarında M.A.Şahtaxtinski, C.Məmmədquluzadə, O.F.Nemanzadə burada Azərbaycan dilində mətbuatın və teatrın yaranmasına nail oldular. Azərbaycan dilində məktəblər açıldı. Qori Seminariyasının Azərbaycan dili şöbəsi açıldı və s. Müəllif kitabda bu barədə geniş məlumat verir.

Kitabın üçüncü hissəsi **“İndi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanda Azərbaycan dili və dilçiliyi”** adlanır. Müəllif göstərir ki, Qərbi Azərbaycanda türk-Azərbaycan xalqı qədimdən yaşamışdır. Sonradan buraya köçürülən ermənilər rus çarizminin dəstəyi ilə zaman-zaman burada Azərbaycançılığı sıxışdırmışlar. Belə ki, XIX əsrin axırlarında Azərbaycan dilində olan məktəblər, teatr sıxışdırılmışdır. 1890-cı ildə Tiflisdə yaranan “Daşnaksutyun” Partiyası Azərbaycan türklərinə qənim kəsilmiş dilimiz hər yerdə çıxışdırılmışdır; teatr bağlanmış, lək-lək dərgisi bağlanmış, mədrəsələr qapanmış bütün qəzetlər yandırılmışdır. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlı olduğu üçün İrəvanda teatr açılmış, “Zəngi” adlı qəzet nəşrə başlamış, klublar açılmış, azərbaycanlılardan ibarət olan rayonlarda Azərbaycan dilində orta məktəblər açılmış, dilimizdə rayon qəzetləri çap olunmuşdur.

1948-ci ildə azərbaycanlılar Ermənistandan kütləvi şəkildə köçürüldükdən sonra məktəblər bağlanmış, dərslərlərin nəşri (hətta Bakıdan gətirilməsi) dayandırılmışdır. Amma İrəvan Pedaqoji İnstitutunda Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fakültəsi olduğu üçün burada dilimizin tədqiqi sahəsində işlər görülmüşdür. Bu, 1986-cı ilə qədər davam etmişdir. 1986-cı ilin oktyabrından başlayaraq Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı Xocalı hadisələri ilə öz yüksək nöqtəsinə çatmışdır. İndi Ermənistan təkmillətli respublikadır. Burada bircə nəfər azərbaycanlı yoxdur.

Kitabın IV hissəsi **“Dağıstanda Azərbaycan dili”** adlanır. Bu bölmədə dilçilikdən söhbət getmir. Müəllif bu məsələni belə izah edir. Ona görə Dağıstanda Azərbaycan dilçiliyi olmamışdır ki, burada yaşayan soydaşlarımız elm dalınca Bakıya gəlmiş və burada çalışmışlar. Elmin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada dağıstanlı soydaşımız olmasın. Amma müəllif haqlı olaraq sübut edir ki, indiki Dağıstanın bir hissəsi tarixi Azərbaycan torpağıdır. Dərbəndin özü və 21 kəndi, habelə Tabasaranın 9 kəndinin əhalisi yalnız azərbaycanlılardır. Ona görə də AMEA-nın 2009-cu ildə çap etdirdiyi “Dərbənd dialekti” adlı kitabdan müxtəlif parçalar vermişdir ki, tələbələr auditoriyada həmin materiallar üzərində linqvistik tədqiq apara bilsinlər.

Nəhayət, demək istəyirik ki, A.Babayev nə İranda, nə Gürcüstanda, nə də Ermənistanda dilimizin və dilçiliyimizin araşdırılmasına son nöqtə qoyduğu iddiasında deyil. O, özü göstərdiyi kimi, bu sahədə əsas istiqamətləri – konturları müəyyənləşdirmişdir ki, gələcəkdə bu sahədə çoxlu araşdırmalar aparılmasına

imkan olsun. İnanırıq ki, müəllifin 1996-cı ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi” adlı dərs vəsaiti tələbələrin ehtiyacını yüksək səviyyədə ödədiyi, neçə-neçə araşdırmaya yol açdığı kimi, iki hissədən ibarət olan “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi” və “Qonşu ölkələrdə Azərbaycan dili və dilçiliyi” adlı dərslik də tələbələrin sevimli dərsliyi olacaq və yeni araşdırmalara yol açacaqdır.

II nəşrin redaktoru: **N.M.Xudiyev**
filologiya elmləri doktoru,
əməkdar elm xadimi, professor

KİTABIN İKİNCİ NƏŞRİNƏ DAİR BİR NEÇƏ SÖZ

Azərbaycan xalqı öz Dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bütün sahələrdə yeni fəaliyyət meydanları – istiqamətləri açıldı. Sovet-imperiya rejimini bir mənalı şəkildə müsbət və ya mənfə qiyətləndirmək olmaz. Doğrudur, onun bizə müsbət görünən cəhətləri də özünə xidmət üçün idi. Məsələn, XX əsrin əvvəllərinə qədər bütün islam dünyasında olduğu kimi, Azərbaycanda da oxumaq, savad almaq çoxları tərəfindən qınağa məruz qalırdı. Oxuyan adama hörmət etmirdilər. Çünki qaragüruhcü yarımçıq din xadimləri xalqın bu vəziyyətindən öz xeyirləri üçün istifadə edirlilər. Oruculuq, Məhərrəmlik və başqa dini ayinlər yarımçıq din xadimləri tərəfindən o dərəcədə mücərrədləşdirilirdi ki, xalq çəşib qalır, heç nəyə marağ göstərmirdi. Savadsız xalq isə istədiyini istiqamətə yönəltmək (1920), hətta onu parçalamaq (1828) olar. Sovet hökuməti ümumi icbari təhsil həyata keçirdi. Doğrudanmı müsəlman-türk xalqlarının qayğısına qalmağ üçün? Xeyr, öz inqilabi doktrinasını xalqın beyninə yeritmək üçün! Amma bundan da xalqımız bəhrələnmə bldi. Bütövlükdə götürdükdə XIX əsrdən xeyli qabağa getdik. Amma qədim türk-yazılı abidələri qədim türk tarixi, qədim ədəbiyyat yasaq idi. Azərbaycan tarixinin qədim dövrünü yazmaq olmazdı. Ölkəmizin və millətimizin tarixini yazanlar bu millətin öz övladları yox, onun bədxahları (bəzən düşmənləri) olmalı idi.

Bu məsələyə aid yüzlərlə misal çəkmək olar. Təkcə bunu demək kifayət edər ki, 1951-ci ildə Azərbaycan

(Moskva yox – !) kommunist (bolşeviklər partiyasının XIX qurultayında o vaxtkı birinci katib məruzəsində demişdi: *“Dədə Qorqud xalq eposu deyildir. Bu kitab başdan-başa soyğunçuluq və qırğın məqsədi ilə Azərbaycana gələn oğuz-köçəri tayfalarının hakim yuxarı təbəqəsini tərifləməyə həsr edilmişdir. Bu kitab tamamilə millətçilik zəhəri ilə doludur. Müsəlman olmayan başqa xalqlara, əsasən qardaş erməni və gürcü xalqlarına qarşı yazılmışdır”*.

Bu fikrə münasibət bildirməzdən əvvəl böyük türk alimi Mehmet Fuad bəy Köprülünün bir fikrini qeyd edək. O deyir: *“Türk xalqlarının bütün tarixi-ədəbi dastanlarını tərəzinin bir gözünə, Dədə Qorqudu isə bir gözünə qoysan – “Dədə Qorqud” onları əyər”*.

Buyurun, Azərbaycan “rəhbəri” bütün türk xalqlarının yaratdığı ən məşhur qəhrəmanlıq dastanlarından yüksəkdə duran “Dədə Qorqud”a necə “qiymət vermişdir. Bu sözlərin müqabilində xalqın özünü, tarixini, dilini, elmini qiymətləndirmək olardımı. Bir sözlə 1953-cü ilə qədər xalqımızın, eləcə də türk xalqlarının milli-mənəvi dəyərləri, milli-əxlaqi görüşləri, qəhrəmanlıq tarixi üzərinə qırmızı imperiya pərdəsi çəkilmişdi. O pərdənin altına baxıb hər hansı bir elmi dəyər, elmi fikir tapsaq sayı yüz minləri keçən repressiya qurbanları sırasına düşə bilərdik.

Milli müstəqillik isə elmimizin qarşısındakı qırmızı rəngli hasarı uçurdu. Alimlərin istedadı parladı, qələmləri azad oldu, düşüncələri bolşevik mənəgənəsindən çıxdı.

Azərbaycan xalqının ulu öndəri bu problemə toxunaraq deyirdi: *“Azərbaycan tarixini – çox zəngin*

tarixini yaratmalıyıq. Mən belə deyəndə bəzi tarixçilər cavab verirlər ki, biz onu yaratmışıq. Yaratdıqlarınıza görə çağ olun, təşəkkür edirəm. Ancaq Azərbaycan xalqının həqiqi tarixi hələ yaranmayıbdır”.

Ulu öndərin bu sözləri tarixçilərimizi, ədəbiyyatşünaslarımızı, dilçilərimizi və humanitar sahədə çalışan bütün alimlərimizi yeni istiqamətdə – milli əxlaqi dəyərlərimizin qiymətləndirilməsi istiqamətində işləməyə dəvət edirdi. Buna cavab olaraq Azərbaycan tarixinin və ədəbiyyatının çoxcildliyi yarandı. “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi”ni də müstəqillik bəhrəsi hesab etmək lazımdır. Doğrudur bu sahədə M.Hüseynzadənin, Ə.Dəmirçizadənin, M.Şirəliyevin və başqalarının yubiley məqalələri çap olunmuşdu. M.Qasimov Azərbaycan Sovet dilçiliyi haqqında namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş, Y.Seyidov bir məqalə yazmış və prof. A.M.Qurbanov kiçik həcmli bir kitab yazmışdı.

Bundan əlavə, bu sətrlərin müəllifi 1969-cu ildə böyük türkoq-Azərbaycan dilçiliyinin sistemli şəkildə bünövrəsini qoyan, Azərbaycan dilçiliyi və ədəbiyyatşünaslığının qaymaqları hesab olunan M.Hüseynzadə, Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, İsmayıl Əfəndiyev, F.S.Qasımzadə, M.A.Dadaşzadə, Ə.Cəfər, Q.K.Bağirov və başqalarının elmi rəhbəri olmuş prof. Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə haqqında namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Bundan sonra Faiq Şahbazlı prof. Ə.M.Dəmirçizadənin elmi fəaliyyəti haqqında namizədlik dissertasiyası yazmış və kitab nəşr etdirmişdir.

Azərbaycan dilçiliyinin tarixi ilk dəfə sistemli şəkildə, ta qədimdən başlayaraq sovet dönəminə və müstəqillik illərinə qədər və bütün dilçilik tarixi dörd dövrə bölünür. Bu kitab 1996-cı ildə çapdan çıxan kimi elmi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirildi. Məsələn, akad. A.A.Axundov bu kitabı və onun müəllifinin əməyini yüksək qiymətləndirərək deyirdi: *“Azərbaycan dilçilik elmi tarixinin yaradıcısı...”*, kitabın redaktoru prof. Ə.Ə.Rəcəbli *“Ön söz”*ündə yazırdı: *“Mən əminəm ki, bu kitab dilçilərin stolüstü kitabı olacaqdır. Biz rus və dünya dilçiləri haqqında çox şey bilirik, öz dilçilərimizi isə demək olar ki, tanımırıq. A.Babayevin kitabı onları tanımaqda bizə kömək edəcək, Əslində müəllif (bəzən ötəri olsa da) dilçilik tariximizin bütün problemlərinə toxunmuşdur. Bu problemlərin genişliyi və dərinliyi ilə tədqiq etmək üçün neçə cildlik əsər lazımdır. Bu səpgidə aparılan elmi araşdırmaların istiqaməti artıq müəyyənləşdirilmişdir”*.

Doğrudan da, bu əsərin açdığı yolla çoxlu gənc alim keçdi. 10 nəfərə qədər gənc alim namizədlik dissertasiyası yazıb elmi dərəcə almış və kitab nəşr etdirmişdir. Azərbaycan dilçiliyinin tarixinə aid mövzular yenə də gənc doktorantların elmi-tədqiqat obyektinə çevrilməkdədir. Müəllif əsərin nəşrindən artıq 19 il keçdiyini nəzərə alaraq ona kiçik əlavələr etmiş bəzi alimlər haqqında məlumatlar daxil edilmişdir. Bundan əlavə, yeni kitabı müəllif iki hissədən ibarət nəşr etməyi nəzərdə tutur.

I Hissə. Azacıq əlavələrlə ilk nəşrin təkrarı.

II Hissə. Qonşu ölkələrdə Azərbaycan dili və dilçiliyi.

A. İranda Azərbaycan dili və dilçiliyi.

B. Gürcüstanda Azərbaycan dili və dilçiliyi.

C. İndi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanda Azərbaycan dili və dilçiliyi.

Ç. Dağıstanda Azərbaycan dili və dilçiliyi.

İnanırıq ki, kitabın ikinci hissəsi adlandırdığımız “Qonşu ölkələrdə Azərbaycan dili və dilçiliyi” yeni-yeni araşdırmaların meydana gəlməsinə yol açacaqdır.

Müəllif

GİRİŞ

*Dilimiz və xalqımız haqqında haqq söz dediyi
üçün repressiya qurbanı olmuş dilçi alimlərimizin
əziz xatirəsinə ithaf edirəm.*

Müasir dövrdə Azərbaycan dilçiliyi sürətlə, eninə və dərininə inkişaf etməkdədir. Azərbaycan dilçiliyinin elmi nailiyyətləri ölkəmizdən xaricdə də məşhurdur. Göstərmək lazımdır ki, dilçiliyimizin bütün sahələri ahəngdar şəkildə inkişaf etmişdir. Dilimizin quruluş sistemini öyrənən fonetika, leksikologiya və qrammatika sahələri yüksək səviyyədə inkişaf etməsinə, bu sahələrə çoxlu dərslik, dərs vəsaiti və monoqrafiyalar həsr edilməsinə baxmayaraq, onun ekstralinqvistik problemləri, demək olar ki, lazımi səviyyədə öyrənilməmişdir. Yəni dilçilik tarixi, sosiolinqvistika, dilçilik metodları və s. sahələrə aid bir sıra əsərlər yazılmasına baxmayaraq, bu sahələr lazımınca tədqiq edilməmişdir. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi də yuxarıda dediyimiz problemlər cərgəsində öz həllini gözləyən məsələlərdəndir.

Məlumdur ki, ümumi dilçilik üç əsas problemi əhatə edir: Dilçilik tarixi, dilçilik nəzəriyyəsi və dilçilik metodları (18, 7).

Ümumi dilçiliyin mühüm sahələrindən biri kimi dünya dilçiliyi tarixi çoxdan sistemli şəkildə tədqiq edilmiş və həmin tarix artıq yaradılmışdır (379, 394, 446, 297). Azərbaycan dilçiliyinin tarixinə gəldikdə, göstərmək olar ki, bir-iki məqalə (bu haqda irəlidə danışacağıq) istisna edilərsə, dilçiliyimizin tarixi sistemli

şəkildə tədqiq edilməmişdir. Azərbaycan dilçiliyi tarixinin sistemli şəkildə tədqiq edilməsi milli filologiyamızda bir boşluq kimi diqqəti cəlb edir. Dərs vəsaitinin həmin mövzuya həsr edilməsi bu boşluğun, ümumiyyətlə, müəyyən mənada, doldurulması zəruriliyindən irəli gəlmişdir.

Hər hansı bir elm öz tarixini yaratmaq üçün müəyyən tarixi inkişaf yolu keçməlidir. Dilçiliyimiz belə bir inkişaf yolunu keçmişdir. Doğrudur, dilçiliyimizin inkişaf tarixi bir yüksələn xətt üzrə olmamışdır. Bununla belə, qədim tarixə malik olan dilçiliyimiz orta əsrlərdə meydana gəlib, müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif dillərdə, müxtəlif səpkidə inkişaf etmişdir. Son vaxtlar Azərbaycan dilçiliyinin bu və ya digər görkəmli nümayəndəsi haqqında monoqrafik tədqiqat əsərləri meydana gəlmiş, ərəbcə, farsca yazan alimlərimiz və onların elmi əsərləri üzə çıxarılmışdır. B.V.Çobanzadəyə (41), Mirzə Kazımbəyə (214), Ə.M.Dəmirçizadəyə (328), Mirzəcəfər Rzayev və Mirzə Abdulla Qafarova (246) həsr edilmiş monoqrafik tədqiqat işlərini, N.Ağayevanın orta əsrlərdə ərəbcə (215), C.Sadıqova və T.Ələsgərovanın farsca yazan Azərbaycan alimləri haqqındakı tədqiqat əsərlərini göstərmək olar.

Dilçiliyimizin tarixində elə alimlər də olmuşdur ki, onların özü və yaradıcılığı haqqında bu vaxta qədər filoloji ictimaiyyətin məlumatı olmamışdır. Belə alimlər, onların dilçiliyə aid əsərləri haqqında heç olmasa, icmal xarakterli məlumat toplamaq və onları sistemləşdirmək də tədqiqatın məqsədlərindəndir. Bundan əlavə, görkəmli Azərbaycan ədib və mütəfəkkirlərinin əsərləri çap edilmişdir ki, burada da dilin ekstralingvistik

problemlərinə toxunulmuşdur. Tədqiqatın əsas məqsədi bunların hamısını sistemli şəkildə təhlilə cəlb etmək, dilçiliyimizin bu sahəsinə aid elmi ədəbiyyatı sistemləşdirib kataloqlaşdırmaqdan ibarətdir.

Məlumdur ki, hər bir tarixi faktı və ya hadisəni müasir mərhələdə qiymətləndirərkən üç cəhəti nəzərə almaq lazımdır. Yəni hər bir mövzuya gərək tarixən, yerli şəraiti nəzərə alaraq və başqa bənzərləri ilə əlaqəli şəkildə yanaşasan. İstər dilçi alimlərimiz olsun, istərsə də onların elmi əsərləri, fərqi yoxdur, hər biri öz dövrünün məhsuludur. Bu səbəbdən də onları qiymətləndirmə – elmi təhlilə cəlb etmə zamanı yuxarıda dediyimiz üç cəhəti göz önündə tutmuşuq. Tədqiqatın xarakteri onun metodlarını müəyyənləşdirmişdir. Tədqiqat boyunca biz müqayisəli-tarixi metodun tələblərindən çıxış etmiş, təsvir, müşahidə və tutuşdurma üsullarından istifadə etmişik.

Yuxarıda dediyimiz kimi, müasir filologiyamızda Azərbaycan dilçiliyinin tarixi sahəsində müəyyən boşluq özünü göstərir. Bu əsərlə həmin boşluğun müəyyən dərəcədə aradan qaldırılması elmimizə yenilik gətirə bilər.

Müxtəlif dövrlərdə yaşamış Azərbaycan dilçiləri və onların əsərləri haqqında məlumatlar, çoxlu məlum və qeyri-məlum mənbələrdə qalmaqdadır. Belə məlumatları bacardıqca üzə çıxarmaq, milli filologiyamızın inkişafı istiqamətinə yönəltmək də əsərin yeniliyi demək olardı. Bundan əlavə, dilçiliyimizin inkişaf tarixi indiyədək sistemli şəkildə öyrənilmədiyindən bu vaxta qədər həmin tarixin dövrləşdirilməsi və onun prinsipləri də işlənib hazırlanmamışdır. Bu vəsaitdə dilçilik tariximizin

qədim (XI-XVIII əsrlər), orta (XIX-XX əsrlər), Sovet dövrü (1990–1992-ci illər) və müasir (1992–1995-ci illər) deyə dörd dövrə bölünməsi təklif edilir və belə bir dövrləşmənin əsas səbəb və prinsipləri göstərilir.

Yuxarıda dediyimiz kimi, ümumi dilçiliyin əsas sahələrindən biri olaraq dilçilik tarixi ali məktəblərin filoloji fakültələrinin tədris planında əsas yerlərdən birini tutur. Dünya və rus dilçiliyi tarixi haqqında sistemli məlumat – dərs vəsaiti, monoqrafiyalar olduğu halda, Azərbaycan dilçiliyi haqqında bunu demək olmaz. Dilçilik tarixindən bəhs edərkən Azərbaycan dilçilərindən bəziləri haqqında məlumat verməklə kifayətlənirdik. Bu sahədəki sabit bir mənbənin olmaması xeyli çətinlik törədirdi. İnanırıq ki, bu tədqiqat işindən ali məktəb tələbələri, aspirantlar bir vəsait kimi, orta məktəb müəllimləri və dilçiliyimizin tarixi ilə maraqlananlar isə bir mənbə kimi istifadə edə biləcəklər.

Tədqiqatın əsas mənbələri tədqiq etdiyimiz dövrün dilçi alimlərinin öz əsərləri olmuşdur. Təkrar məlumata yol verməmək üçün əsərlərin orijinalına müraciət etməyə çalışmışıq. Tədqiqat zamanı mətbu əsərlərdən, məktublardan, arxiv sənədlərindən, kiçik qəzet məqalələrindən istifadə edilmişdir. Rəsmi sənədlərdən də tədqiqat prosesində geniş istifadə edilmişdir. Bu, həmişə mümkün olmadığından onlar haqqında yazılan əsərlərə müraciət etmişik. Eyni zamanda tədqiq etdiyimiz dövrlərin alimləri və onların əsərləri haqqında bizdən əvvəl yazmış olan tədqiqatçıların da əsərlərindən bir elmi və metodoloji mənbə kimi istifadə etmişik. Yeri gəldikcə Rus və Avropa alimlərinin də əsərlərindən tənqidi şəkildə istifadə edilmişdir.

Dilçilik tariximizin bu və ya digər dövrünə və probleminə həsr edilmiş məqalə və məruzələrlə müəllif 30 ildən artıqdır ki, elmi mətbuatda və konfranslarda çıxış edir.

Bununla belə, əsər nöqsansız deyildir. Əsər haqqında öz tənqidi mülahizələrini bildirəcək həmkarlarıma indidən minnətdarlıq edirik.

Əsəri əlyazması halında diqqətlə oxuyub öz dəyərli məsləhətləri ilə müəllifə kömək edən prof. A.A.Axundova, əsərin elmi redaktoru prof. Ə.Ə.Rəcəbova, dövrü olaraq müəllifə xeyirli məsləhətlər verən prof. K.M.Abdullayevə, əsəri oxuyub ona rəy vermiş olan prof. M.Ş.Qasımova, filologiya elmləri doktoru İ.O.Məmmədova müəllif öz dərin minnətdarlığını bildirir. Habelə əsərin işıq üzü görməsinə xeyir-dua verən professorlar T.İ.Hacıyevə, Y.M.Seyidova və K.N.Vəliyevə öz təşəkkürümüzü bildiririk.

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN TARİXİ

I FƏSİL

XIX ƏSRƏQƏDƏRKİ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ

DİLÇİLİYİN TARİXİNİN DÖVRLƏŞMƏSİ MƏSƏLƏSİ

Əslində, Azərbaycan dilçiliyinin tarixi tam və sistemli şəkildə tədqiq edilmədiyi kimi dövrləşməsi də müəyyənləşdirilməmişdir. Dilçiliyimizin inkişaf tarixini sistemli şəkildə izlədikdən sonra belə bir qənaətə gəlmək olur ki, Azərbaycan dilçiliyinin dövrləşməsi dünya dilçiliyinin tarixi dövrləşməsi ilə tam uyğunluq təşkil edir. Bizə görə, Azərbaycan dilçiliyinin tarixini 4 dövrə bölmək olar.

Birinci dövr Azərbaycan dilçiliyinin ilkin təşəkkül dövründən XIX əsrə qədərki dövrüdür. Bu, Azərbaycan dilçiliyinin və Azərbaycanda dilçiliyin və ümumi türkologiyanın təşəkkül tapıb formalaşması dövrüdür. Bu dövrdə dilçiliyin tətbiqi sahələri nəzəri dilçiliyə nisbətən daha irəli getmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan dilçiliyi daha çox ərəb dilçilik ənənələrinə söykənirdi.

İkinci dövr Azərbaycan dilçiliyinin elm kimi formalaşması, nəzəri problemlərinin tədqiqə cəlb edilməsi dövrüdür. Bu dövr XIX əsrin və XX əsrin 20 ilini əhatə edir. Bu dövrdə Azərbaycan dilçiliyi Rus və Avropa, habelə şərq dilçiliyi ənənələrindən qidalanaraq

müstəqil şəkildə inkişaf etməyə başlayır. Bu dövr milli dilçi kadrlarımızın yetişməsi, məhz ana dilimizin qrammatik qanunlarını tədqiqata cəlb edilməsi ilə səciyyələnir.

Dilçilik tarixinin *üçüncü dövrü* sovet hakimiyyəti illərini əhatə edir. Bu dövr öz ziddiyyətləri, inkişafı və tənəzzülləri ilə diqqəti cəlb edir. Üçüncü dövr Azərbaycan dilçiliyinin artıq dünya miqyasına çıxması ilə də səciyyələnir. Bu dövrdə Azərbaycan dilçiliyi həm eninə, həm də dərininə inkişaf etmişdir. Eyni zamanda bu dövr dilçiliyimizin şaxələnməsi, dilin həm struktur, həm də ekstralinqvistik problemlərinin geniş və hərtərəfli tədqiq edilməsi dövrüdür. Müasir dövr adlandırdığımız **dördüncü** dövr isə SSRİ-nin dağılması, Azərbaycanın müstəqilləşməsi, dilçilik elminin imperiya siyasətindən, “Partiyalıqdan” xilas olması dövrüdür. Bu dövrdə dilçiliyin inkişafında xüsusi perspektivlər açılır. Dilin tarixi və başqa ekstralinqvistik problemləri haqqında milli mənafeyimizə uyğun istiqamətdə tədqiqat aparmaq imkanı meydana gəlir.

Dünya dilçiliyi haqqında

Azərbaycan dilçiliyi ümumi dünya dilçiliyi fonunda yaranmışdır. Buna görə də dünya dilçiliyi tarixindən qısa da olsa bəhs etmək lazımdır.

Dilçiliyin meydana gəlməsi və inkişafı

Dilçilik dünyanın ən qədim elmlərindən biridir. İnsan zəkası kamilləşdikcə ictimai şüur formaları da yaranmağa başlayır. Elm bir ictimai şüur forması kimi meydana gələndə insanlar təbiət və cəmiyyət, onların qanunları haqqında düşünlər. İnsanın özünü dərk etdikdən sonra məşğul olduğu problemlərdən birincilər sırasında dil məsələlərini göstərmək olar. İnsanların dil haqqında ilkin düşüncələri dilçiliyin rüşeymlərinin yaranması deməkdir. Prof. B.V.Çobanzadənin bu barədəki fikri maraqlıdır: “İnsanlar çox qədim zamanlardan bəri dil və onun mənşəyi haqqında düşünməyə başladılar. Dillərin müxtəlifliyi, qaib olması, unudulması haqqında ibtidai mədəniyyətə malik olan insanların bir qrup məsələlər törətdiyini onların bizə qədər qalmış, yazılmış əsərlərindən, abidələrindən öyrənirik. Gərək Bibliyan (**Babil – A.B.**) qələsi ətrafında dillərin tanrı tərəfindən bir afət, lüğət əsəri olmaq üzrə dillərin qarışdığına dair hekayə, gərəksə Quranda və ona təfsir yazan dil üləmasının ifadə etdiyi vəchlə Adəm peyğəmbərə Allah tərəfindən hər şeyin ismi öyrədildiyi haqqındakı iddiaları dilçilik elminin birinci nəzəriyyələri kimi qəbul etmək lazım gəlir (101, 133). Hətta dünya xalqlarının müqəddəs dini kitabları olan İncil və Qurani-Kərimdə dil haqqında

fikirlərə rast gəlirik. Məsələn, İncildə deyilir: “Biz dil ilə Rəbbi və atanı təqdis edirik və dil ilə də Allahın bənzəyişində yaradılmış adamlara lənət oxuyuruq. Təqdis və lənət eyni ağızdan çıxır (187, 351). Qurani-Kərimin 27-ci surəsi olan ən-Nəml (qarışqalar) surəsinin 15-16-cı ayələrində Süleyman peyğəmbərə quş dili öyrətməkdən, əş-Şüəra (şairlər) surəsinin 195–196-cı ayələrində dilin həyatdakı rolundan, 55-ci ər-Rəhman surəsinin 1-2-3-4-cü ayələrində Allahın insanı və onun dilini yaratmasından bəhs edilir (216, 545). Bu mövqedən yanaşdıqda demək olar ki, humanitar elmlərin ən qədimi dilçilikdir. “Dilçiliyin dilin praktik məsələləri ilə məşğul olmasının beş min illik tarixi vardır... Qədim akkadlar və yaxud başqa cür adlandıqları kimi, asori-babillər şumer dili ilə dillərinin lüğətini eramızdan əvvəlki III minilliyin sonlarında tərtib etməyə başlamışlar. Həmin dövrü dilçiliyin sahələrindən biri olan leksikoqrafiyanın başlanğıcı, beləliklə, dilçiliyin təşəkkül dövrü adlandırmaq olar” (18, 8). Dilçiliyin beş min il bundan əvvəlki tarixi haqqında indi əlimizdə tutarlı mənbələr yoxdur. Görünür, buna görədir ki, həm A.A.Axundov (18), həm A.M.Qurbanov (217), həm Berezin F.M. (394), həm N.N.Məmmədov (247) dilçiliyin tarixini qədim Hindistandan başlayırlar. Ə.Ə.Rəcəbov isə təxminən 400 il əvvəl yaranmasına baxmayaraq, Çin dilçiliyini hind dilçiliyindən sonra tədqiq edir (38, 34). Əslində isə yeni eradan əvvəl VIII əsrdə imperator Syuan-Vanın zamanında ilk yazı islahatı keçirilmişdi (379, 63; 42, 74).¹

¹ Əsərdə dilçilik elminin yaranması inkişafı və dövrləşməsi probleminə deyil, qədim dilçilik məktəblərinə aid qısa məlumatla kifayətlənirik.

Çin alimləri heroqliflərdəki artıq xətləri ixtisar edib sadələşdirmiş və standart şəklə salmışlar. Qədim Çin heroqlif yazı sistemi uzun müddət işləndi. Yalnız bizim eranın I və II əsrlərində müasir Çin sistemli heroqliflər meydana gəldi. Bu, Çin yazısının son və əsaslı islahatı idi. Müasir Çin yazısı həmin heroqliflərə əsaslanır. Qədim Çin dilçiliyinin əsasını dörd əsər təşkil edir: “Erya”, “Faryan”, “Şoven Tszetszi” və “Şimin” (379, 66).

“Erya” qədim Çin dini kitabıdır. Bu əsəri ilk dəfə Konfusiya tədqiq etmişdir. Bizim eranın əvvəllərinə yaxın Yan Syun “Faryan” əsərini yazdı. Bu əsər xalq danışiq dilinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Yan Syun sübut etmişdir ki, dini mətnlərlə yanaşı, xalq danışiq dili də tədqiq edilməyə layiqdir. Bundan sonra Syu Şen çin dilinin leksik materialı üzərində tədqiqat aparır. O, “Şoven Tszetszi” əsərində heroqliflər əsasında sözlərin yaranması və yazılması haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Çin dilçiliyinin qədim dövrünün dördüncü mükəmməl əsəri adların tədqiqinə həsr edilmiş “Şimin”dir. Eramızın II əsrində yaşamış Lyu Si sözün həqiqi (etimoloji) mənasını onun yazılması ilə deyil, deyilməsi ilə əlaqələndirir. Lyu Sinin bu metodu Çin dilçiliyinin sonrakı inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

Qədim hind dilçiliyi həm elmi cəhətdən irəli getdiyi, həm də əsaslı tədqiqlərlə seçildiyi üçün çox vaxt dilçiliyin tarixini də buradan başlayırlar. Hələ 2500 ildən daha çox əvvəl müqəddəs Veda himnlərinin düzgün tələffüzü üçün hind kahinləri elmi-sabit məxrəc haqqında düşünmüşlər. Müasir dövrümüzdə qədər qədim hindlilərdən dörd Vedənq gəlib çatmışdır. Qədim hind dilçiliyinin ən

gölkəmli nümayəndəsi Paninidir. Onun şəxsiyyəti, əsərləri və yaşadığı dövr haqqında dilçilikdə, çoxlu, həm də ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. Dünya dilçiliyində paninişünaslıq kimi bir sahənin olması alimin yaradıcılığına böyük maraqlan başqa, bu sahədəki fikir ayrılığından da xəbər verir. Amma daha geniş yayılmış fikir bundan ibarətdir ki, Panini Y. e.ə. IV əsrdə yaşamışdır. Alimin yaratmış olduğu linqvistik-filoloji traktat qədim hind dilçiliyinin ən mötəbər elmi məxəzidir. O, özünün “Səkkiz kitabə” adlandırılan monumental əsərində qeyd edir ki, özümdən əvvəlki fikirləri ümumiləşdirmişəm Panini Sanskritin də ilk tədqiqatçılarından biri kimi onu Veda ilə müqayisə edərək hind dilinin mükəmməl normativ qrammatikasını yaratmışdır. Bu əsər 3996 tərifdən ibarət şerlə yazılmışdır. Paninidən təxminən bir əsr sonra Katyayana Vararuçi sanskrit üzərində tədqiqat apararaq sübut etmişdir ki, Hind dillərinin hamısı öz əsasını sanskritdə götürmüşdür. Y. e.ə. I əsrdə yaşamış dilçi-filosof Bxartxari “Vakyanadiya” adlanan əsərində cümlə və hökm məsələsinə toxunur. Bizim eranın V və VI əsərində yaşamış Amara sanskrit dilinin mükəmməl lüğətini yaratmışdır. V.Tomsen qədim Hind dilçiliyinə yüksək qiymət verərək göstərir ki, Avropada dilçilik hələ hindlilərdən nə qədər öyrənsələr də XI əsrə qədər həmin yüksəkliyə çıxıbilməmişdir (480, 10).

Yunanlar hələ eramızdan əvvəl X-VII əsrlərdə Misir finiqiyalıların yazısı əsasında öz yazı mədəniyyətlərini yaratmışdılar. Yunanıstan qədim Ellada mədəniyyəti dünya mədəniyyətinin sonrakı inkişafına bütün əsrlərdə çox güclü təsir etmişdir. Fəlsəfə, məntiq, poetika və s.

elmlərin vətəni Yunanıstandır. B.Çobanzadə qədim yunan mədəniyyətinə və elminə (habelə dilçiliyə) yüksək qiymət verirdi (101, 135). Qədim yunan dilçiliyi iki dövrə bölünür (394, 8; 297, 22; 42, 78). Birinci dövr – fəlsəfə dövrü (Y. e.ə. V-III əsrlər) bu dövrdə dilçilik məsələləri fəlsəfi problemlərlə əlaqədar götürülür. Başqa sözlə, dilin fəlsəfi problemlərindən bəhs edilirdi. Aristotel (Y. e.ə. 384–322) heyvanlarla insanları fərqləndirən başlıca cəhət kimi dili qəbul edirdi. Qədim Yunan dilçiliyinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan filosof Heraklit Efesli (Y. e.ə. 544–483) iddia edirdi ki, adlar onların verildiyi əşyaların təbiəti ilə sıx əlaqədədir.

Əflatun (Y. e.ə. 427–347) adın təbiəti barəsində Aristotellə Heraklit mövqeyi arasında barışdırıcı mövqedə dururdu. Bu fikir – Yunan dilçiliyində adlar təmayülünün müddəaları İskəndəriyyə dilçiliyinə qədər gəlib çatmışdı. B.Çobanzadə İskəndəriyyə dilçilik məktəbindəki adlar təmayülünün ikili xarakterindən bəhs edərək yazırdı: “İskəndəriyyə lisan uləması iki böyük bir-birinə zidd cərəyana ayrılmışdı. Birinci cərəyana tabe uləmayi-tənəzürçülər (**“tənazür”** **ərəbcə baxış deməkdir** – **A.B.**) deyilirdi ki, bunların fikrincə bütün dillərdə hökm edən analogiya-tənazür qanunu dilin müxtəlif qisimləri arasında ahəng və yeknəsəklik meydana gətirir. Tənazür sözlərlə fikirlər və bunların modelləri olan əşya arasındakı müvazilikdir. Tənazürçülərin başında namdar Aristrax dururdu. Bunların ilk müxalifi olan cərəyanı təzadçılar (onomalis) təşkil edirdi. Bunların da başında məşhur filosof Krates bulunurdu. Təzadçılar dildə tənazürçülərin iddia etdikləri

söz və mövqe müvaziliyinin mövcudiyyətini inkar edirdilər (101, 138).

Latın Roma dilçiliyi tamamilə Yunan dilçiliyinin təsiri ilə yaranmışdı. Roma alimləri latın dilinin qrammatikasını yunanlara təqlidən yazmışdılar. Y. e.ə. 116–27-ci illərdə yaşamış Mark Terrepsi Varron “Latın dili” əsərini yunan dilinin qrammatikası əsasında yazıb, onu latın dilinə uyğunlaşdırmışdır.

Dünyanın ən qədim və mədəni xalqlarından biri də ərəblərdir. Qədim İran və Ellin mədəniyyətinin ərəblərə təsiri olmuşsa da, ərəblərin mədəniyyəti Xilafət dövründə çiçəklənmiş, tayfa pərakəndəliyi aradan qaldırılmış və onlar xalq kimi formalaşmışlar. Eramızın VII əsrindən – İslamiyyət meydana gəldikdən sonra Ərəbistanda, bütün elmlər – o cümlədən, dilçilik inkişaf etməyə başlamışdır. Ərəb dilçiliyi çin, hind və yunan dilçiliyindən sonra meydana gəlsə də, onlara nisbətən sürətlə və qüvvətlə inkişaf etdi (42, 81).

Ərəb dilçiliyinin əsasını qoyanlardan biri Əli İbn Əbu Talib (600–661) olmuşdur. Onun göstərişi ilə Əbul Əsvad Quranın sinonimlər lüğətini hazırlamış, nəhvə (qrammatikaya) aid əsər yazmışdır. Ərəb dilçiliyinin təşəkkülü dövründə leksikologiya xüsusi temple inkişaf edirdi. Əl-Firuzabadinin tərtib etdiyi 60 cildlik “Qamus” adlı lüğət daha geniş yayılmışdır. Əlifba prinsipi ilə tərtib edilən lüğətlər Əl-Cauharinin adı ilə bağlıdır.

Ərəb dilçiliyi əvvəllər iki məktəbdən – Bəsrə və Kufə məktəblərindən ibarət idi. Bəsrə məktəbinin görkəmli nümayəndələri İbn Əbu İshaq əl-hadrani, Əbu Əmr bin əl-Əla, İsa bin Ömər əl-Səqəfi, Yunis bin həbib, Xəlil bin Əhməd Əbu-Əbdürrəhman əl-Fərəhidi, Bişr əl-Əmir bin

Osman ibn Qənbər əl Bəsri Sibəveypi idi. Sonuncunun Bəsrə dilçiliyinin inkişafında rolu daha böyükdür.

Kufə şəhəri də böyük dini mərkəzlərdən olduğu üçün burada çoxlu alim fəaliyyət göstərirdi. Xəlifə Əli ibn Əbu Talibin vaxtında Xilafətin paytaxtı kimi dilçilik, fiqh, qarelər (Quranı gözəl avazla oxuyanlar) və s. sahədə çalışan alimlər buraya cəm olmuşdu. Bəsrə məktəbinə nisbətən keç formalaşan Kufə məktəbinin banisi Əbül Həsən Əli ibn Həmzə ibn Abdulla ibn Osman ibn Feyruz əl-Kisayi idi. Sonralar bu iki məktəb birləşərək vahid Bağdad dilçilik məktəbini yaratdı (243, 30). Beləliklə, Bəsrə və Kufə məktəbləri zəifləyərək fəaliyyətlərini faktik olaraq dayandırdılar. Bəsrə məktəbi Əbül Əsvad əd-Duəli ilə başlayıb Əbu Əli əl-Farisi ilə, Kufə məktəbi isə Əbu Cəfər ər-Ruasi ilə başlayıb Əbu Əmr əz-Zahidlə qurtardı. Qədim ərəb dilçiliyi haqqında Avropa və rus alimlərinin müxtəlif və ziddiyyətli fikirləri çox vaxt dilçiliyi yanlış istiqamətləndirirdi. Görkəmli Ərəbşünas alim V.Məmmədəliyevin “Ərəb dilçiliyi” adlı fundamental tədqiqat əsəri (243) bu sahədəki bütün mübahisələrə son qoydu.

Azərbaycan dilçiliyi dünya və ərəb dilçiliyi zəminində meydana gəlmiş və onların ənənələrinə söykənmişdir. Dilçiliyimizin ilkin inkişaf mərhələsində Şərqi dilçiliyinin rolu olduğu kimi, tarixi şəraitin də rolu inkaredilməzdir. Çünki “hər dövrün nəzəri təfəkkürü – tarixin məhsuludur” (Engels). Azərbaycanda İslamiyyətdən əvvəlki dilçilik fikirlərinin yaranması və ilkin qaynaqları haqqında əlimizdə material yoxdur. İslamiyyətin ilk illərində isə ərəb nüfuzu güclü olduğu üçün başqa dillərə maraq o qədər də güclü deyildi. Belə

bir hal təxminən iki əsr davam etdi. Ərəb dilinin görkəmli tədqiqatçılarından biri A.Zahidi bu dövrü belə səciyyələndirir: “İslamın meydana gəlməsi ilə başlanan birinci dövrdə ərəblər bir sıra ölkələri işğal etdikləri kimi, türklərin yerləşdikləri yerlərin də bir hissəsini işğal etmişdilər. Təqribən 300 il davam edən bu müddətdə ərəb dili türk, fars və digər dillərə öz güclü təsirini göstərmişdi... Birinci dövrün tamamilə əksinə olaraq, ikinci dövr türklərin arasıkəsilmədən ərəb ölkələrinə axını, Xilafət ordusunda və sarayda mühüm vəzifələri tutması ilə başlanır” (363, 3).

Bu fikrə biz prof. Ə.M.Dəmirçizadədə də rast gəlirik (102, 27). Ərəb nüfuzunun zəifləməsi Azərbaycan dilinin nüfuzunun artması ilə nəticələnirdi. Ərəb xilafətinin zəifləməsi və ölkədə türk nüfuzunun güclənməsi türk dilinə marağın artması və türk-Azərbaycan alimlərinin tədqiqatlarının genişlənməsi ilə müşayiət edilirdi. Akademik V.M.Bünyadov və professor V.İ.Aslanov həmin dövrü belə qiymətləndirirlər: “Ərəb ölkələrində türk dilinə maraq türklərin-səlcuqların xilafətə axınından çox əvvəl vardı. Ərəb xilafətində türk dilinin öyrənilməyə başlanmasını IX əsrə aid etmək lazımdır. Məhz bu dövrdə Abbasilər öz silahlı qüvvələrinə saysız-hesabsız türklər dəvət etdilər. Xəlifə Mötəsim dövründə (833–847) ərəb ordusunda 70 mindən çox türk xidmət edirdi (67, 3).

Bu dövrdə – X əsrdən başlayaraq Azərbaycan alimləri Şərqə ya dəvət olunur, ya da köçüb islam şərfinin məşhur şəhərlərində elmi tədqiqat işləri aparır və ya o zamankı ali məktəblərdə, mədrəsələrdə elmin bu və ya digər sahələrinə aid mühazirələr oxuyurdular. Akad.

Z.M.Bünyadov Azərbaycan atabəyləri dövründə elmin, maarifin və mədəniyyətin inkişafından bəhs edərək yazır: “Mənbələr çoxlu Azərbaycan alimlərinin təkcə Azərbaycan şəhərlərində deyil, Bağdad və Qahirə şəhərlərində də biz indi təhsil müəssisəsi adlandırdığımız mədrəsələrdə işlədikləri haqqında məlumat verir” (397, 234). Müəllif belə alimlərdən 14-ünün adını çəkib onlar haqqında qısa məlumat verir. Onlardan 7-si xilafətin paytaxtı olan Bağdad şəhərindəki məşhur “ən-Nizamiyyə” mədrəsəsində, qalanları isə Dəməşq, Mosul, Hilat və s. kimi şəhərlərdə Azərbaycan elmini təmsil etmişlər. Rəsmi-elmi Azərbaycan dilçiliyinin meydana gəlməsinə təsir edən ümumi və Şərq dilçiliyi, tarixi şərait və səbəblərdən qısaca bəhs etdikdən sonra, ümumiyyətlə Azərbaycandakı dil bilgisi qaynaqları – yəni alim, şair və mütəfəkkirlərin sözkəlam-dil haqqındakı fikirlərindən də danışmaq lazımdır, çünki müxtəlif dövrlərdə yaşamış alim, şair və mütəfəkkirlərin dil haqqındakı mülahizələri dilçi alimlərin dilə yanaşma mövqeyinin formalaşmasında müəyyən rol oynamışdır.

ŞAIR VƏ MÜTƏFƏKKİRLƏRİN SÖZ-KƏLAM-DİL HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏRİ

Əlbəttə, şair və mütəfəkkirlər dilin struktur elementləri haqqında fikir söyləmişlər. Bunu onlardan tələb etmək də olmaz, çünki bu, sırf dilçilərin vəzifəsidir. Alim və şairlər dilin fəlsəfi-sosial-ekstralingvistik problemləri haqqında müəyyən fikir söyləyirlər. Bütün şair və mütəfəkkirləri dil-kəlam-söz məsələsi ətrafında belə bir ümumi cəhət birləşdirir ki, onların hamısı sözə (habelə öz sözünə) qiymət vermək, az danışmaq, yersiz söz deməmək məsələsindən bəhs edir. Məsələn,

Xəqani deyirdi:

*Mənim könlüm müəllimdir, dizim üstü dəbistani,
O şagirdəm ki, öyrəndim sükut ilə əlifbanı...
Mənim öyrəndiyim ilk söz bu məktəbdə sükut oldu,
Bəladır dil başa, lakin sükut hər dərdin dərmanı.*

Nəsimi yazırdı:

*Nəsimi, nəfsini tanı, sən ondan sözünü söylə,
Eşidən söylüyən, görən, görünən səndə peydadır.*

Füzuli deyirdi:

*Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin az et sözü,
Kim çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz.*

Klassik şairlərimizdən bir neçəsi söz-kəlam-dil haqqında geniş və hərtərəfli bəhs etmişlər. Onlardan bəzilərinin dil haqqında mülahizələri demək olar ki, xüsusi tədqiq edilməyə layıqdır.

Nizami Gəncəvinin dil-kəlam-söz haqqındakı müləhizələri

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi (Nizami əbu Məhəmməd Nizaməddin İlyas ibn Yusif ibn Müəyyəd Gəncəvi) təkcə ədəbiyyatımızın deyil, eləcə də elmimizin bir sıra sahələri üçün çox maraqlı və zəngin irs qoyub getmişdir. Vaxtilə dahi şairin farsca yazmasından dolayı onu fars hesab edirdilər. İndi isə onun əsərlərindəki çoxlu faktlardan çıxış edərək şairin türk-azərbaycanlı olmasına heç kəs şübhə etmir. Bundan əlavə, şairin əsərlərindəki türk əhval-ruhiyyəsi türk adət-ənənəsi, türk-Azərbaycan atalar sözləri və zərbül-məsəllərin işlədilməsi onun türk oğlu olub, bu dili hədsiz sevdiyinə inkaredilməz dəlildir. Onun ana dilinə sonsuz məhəbbəti, bu dilin nüfuzunu kiçik şəkildə aşağı salmaq təşəbbüsü şairi qəzəbləndirmişdir. Məsələn, Şirvanşah Əbülmüzzəffər Əxistanın şairə “Leyli və Məcnun”u başqa dildə yaz deməsini götürək. Şirvanşahlar özlərini İran-fars xətt səltənətinin nümayəndələri hesab etdikləri üçün Azərbaycan xalqına həqarətlə baxır və onun dilini də sevmirdilər. Bu səbəbdən də Nizamiyə Şərqi bu böyük məhəbbət dastanını ərəb və fars dili ilə zینətləndirməyi xahiş edir:

*Ey söz dünyasına hakim, Nizami,
Qulluğa məhrəmsən, tut ilticamı...*

*İstərəm Məcnunun böyük eşqinə,
Bir söz xəzinəsi açasan yenə...
Bakirə Leylitək, ey böyük ustad,
Şərdə iki-üç bakir söz yarat...
Bu təzə gəlinə çəkəndə zəhmət,
Fars, ərəb diliylə vur ona zinət.
Sözün sərrafiyam, sən ki bilirsən,
Təzəni köhnədən tez seçərəm mən.
Türk dili yaramaz şah nəslimizə,
Əskiklik gətirər türk dili bizə.
Yüksək olmalıdır bizim dilimiz,
Yüksək yer almışdır bizim nəslimiz (289, 47).*

Bu parçada Şirvanşah açıqca fars dili ilə Azərbaycan dilini müqayisə edərək birincini daha üstün tutur. S.Vurğun “torki” sözünü haqlı olaraq türk dili kimi tərcümə etmişdir. Mübariz Əlizadənin (290, 35), Y.E.Bertelsin (391), R.Əliyevin (378, 54) bu nöqtədəki fikirləri sanki hədəfə düzgün dəyməmişdir. Şairin “Gəlinə fars və ərəb dili ilə zinət vur” deməsi mübahisəyə ehtiyac qoymur. Nizami bütün əsərlərində öz türklüyünə işarə etmişdir. O zamanlar indi bizim türk adlandırdığımız diyar Rum, onun dili isə Rum dili adlanırdı. Türk dili dedikdə isə ilk növbədə Azərbaycan dili nəzərdə tutulurdu.

Nizami poemalarının hamısının əvvəlində söz (soxən) kəlam-geniş mənada dil haqqında öz həmişəyaşar mülahizələrini söyləmişdir. Bu hələ akad. A.O.Makovelskinin 1947-ci ildə diqqətini cəlb etmiş “Nizaminin sözün gücü və bədii yaradıcılıq haqqında fikirləri” (447, 305) adlı məqaləsində demək olar ki, Nizaminin bütün əsərlərindən dil-nitq-söz haqqındakı

fikirləri seçmişdir. Amma Makovelski Nizaminin bu fikirlərinin geniş şərhini verməmişdir. Prof. Y.M.Seyidov və S.Əlizadə də Azərbaycan şairlərinin söz sənəti haqqındakı fikirlərindən ibarət bir məcmuə tərtib etmişlər (321). Nizaminin söz haqqındakı fikirlərini nominativ mənada götürmək olmaz. O, söz dedikdə təfəkkür nəzərə alınmalıdır. Bu məsələ geniş və müstəqil elmi problem kimi qoyulmağa və tədqiq edilməyə layiqdir. Yeri gəlmişkən göstərmək lazımdır ki, Nizaminin dil-təfəkkür haqqındakı fikirləri tərcümə edilərkən müxtəlif səbəblərdən – vəzn və qafiyə xatirinə, bəzən də anlaşılmaqlığa görə qeyri sərrast ifadələrin, düzgün olmayan fikirlərin meydana gəlməsinə, beləliklə, şairin öz fikirlərinin təhrif edilməsinə səbəb olmuşdur. Buna görə də gələcəkdə şairin əsərlərinə dilçilik mövqeyindən yanaşdıqda onun əslinə və ya filoloji-sətri tərcüməsinə müraciət etmək daha faydalı olar. Aşağıdakı fikrin tərcüməsinə baxaq:

*Soxən beşyar dari əndəki kon,
Çu ab əz etidal əfzun nəhəd kan,
Yekra səd məkan sədra yex kon.ı*

Bu şeirdə ifadə edilmiş fikrin tərcüməsinə baxaq.

R.Rzannın tərcüməsində:

*Sözündə çoxluğa qoyma yer olsun,
Birin yüz olmasın, yüzün bir olsun.
Su artıb həddini aşarsa əgər,
İçəni doyurmaz, mütləq qərq edər.
Bədəndə həddindən artıq olsa qan,*

*Neştərlə tökərlər onu damardan.
Az danış desinlər sözündə güc var,
Çox sözü dinləyənlər çox nöqsan tutar.
Çox söyləmək bəlkə sənə asandır,
“Çox oldu” desələr böyük nöqsandır (291, 46).*

L.Xatequrovun tərtib etdiyi “Xosrov və Şirin”də həmin hissə belə mənalandırılır:

*Sözün çoxsa əksilt
Biri yüz etmə, yüzü bir et.
Su həddən yuxarı çıxsa,
Çoxluğundan nəhayət (insanı) qərq edər.
Qan bədəndə adidən artıq olsa,
(Bədən) neştər cəzasına məruz qalar.
Az söz söylə ki, işə yarayan olsun,
Çünki çox sözdə çox da nöqsan olar.
Əgər sənə çox danışmaq xoş da olsa,*

Ancaq “çox danışmaq” (ifadəsi böyük söyüşdür).
A.O.Makovelski bu fikri belə ifadə edir:

*“Слов у тебя много, немногими сделай их;
Из одного не сделай сто, из ста сделай одно!
Когда вода выступает за пределы умеренного
состояния,
Полноводность к потоплению придет в конце
концов.*

*Когда крови в теле делается больше обычного,
заслуживает она наказания ланцетом. Мало говори
слов, чтобы применили их в деле, ибо в обычных словах*

много и зла. Хотя многоречивость тебе и легко, “много не говори” – тяжкое ругательство (т.е.обвинение во многословии очень неприятно)” (447,305-306).

Y.E.Bertelsdø isə həmin fikir belə ifadə edilir:

*Много у тебя слов, но убавь их
Одно в сто не превращай, сто-одним сделай.
Когда вода поднимается выше уровня,
Обилием она в конце концов утопит.
Если крови в теле станет больше обычного,
Заслуживает (тело) кары ланцета.
Говори поменьше слов, дабы прислушались к ним,
Ибо во многом и зла много найдут.
Если тебе и приятно говорить много, то ведь
выражение: “не говори” (так) - много-великое
ругательство (392, 68).*

Burada ümumi fikir bir olsa da, dərindən yanaşdıqda müxtəliflik asanlıqla üzə çıxır. R.Rzanın tərcüməsində fikrin ifadəsinə, şəriyyəyə nöqsan tutmaq çətinidir. Amma dilçilik mövqeyindən yanaşdıqda, kiçik də olsa, fikir yayınmasına rast, gəlmək olur.

Nizami sözün anlayışla, dilin təfəkkürlə əlaqəsinə də toxunmuşdur. Dilin ekspressiv funksiyası təfəkkürdə formalaşan fikirləri ifadə etməkdən ibarətdir. İnsan nitqi onun fikirlərinin reallaşmasını təmin edir. Nitqdə ifadə edilmiş məna təfəkkürdə yaranmış fikrin gerçəkliyidir. Və onların səviyyəsi, dəyəri, sərrastlığı və s. keyfiyyətləri bir-birini şərtləndirir. Məsələn,

*Soxən kan əz sərəndişə həayəd
Qoftən ra, nevestən ranə şayəd*

R.Rzada: *Boş, mənasız sözlər kimə gərəkdir,
Kim belə sözləri dinləyəcəkdir.*

Ruscası:

*Слово, которое не идет от мысли,
Не стоит того, чтобы его писали, и читали (392,
84).*

*Слово, которое не от мысли идет, не пригодно
Ни к писанию, ни к говорению (447, 305).*

Göründüyü kimi, nə azərbaycanca, nə də rusca müəllifin fikri düzgün ifadə edilmişdir. Şerin hərfi-əslı mənası belədir: *Təfəkkürdən (düşüncədən) gəlməyən söz nə deməyə, nə yazmağa layıqdır.*

Nizami sözü-nitqi-dili insanın daxili aləmi hesab etməkdən əlavə, onu başqa canlılardan fərqləndirən bütün yaranmışların əsrəfi edən, hətta onun varlığına – canına bərabər bir anlayış hesab edir. “Sırlar xəzinəsi”ndə oxuyuruq:

*Söz eşqin lüğətində öz canımızdır bizim,
Biz – sözüük, görkəməmiz – eyvanımızdır bizim (292,
47).*

“Xosrov və Şirin”də buna bənzər fikri şair belə ifadə edir:

*Söz ruhdur, can üçün ruh bir dərmandır,
Cantək əzizliyi bəlkə bundandır (291, 49).*

Nizaminin dilə münasibəti məsələsini aydınlaşdırmaq bizim tədqiqatın əsas məqsədi olmadığı üçün kiçik bir

icmalla kifayətlənməli oluruq. Bu problem müstəqil tədqiqat obyektı olmalıdır.

Nizami yaradıcılığı bir ümmandır ki, onda elmin bütün sahələrinə aid istənilən fikri tapmaq olar. Nizaminin dil haqqında fikirləri bir də ona görə qiymətlidir ki, özündən sonrakı şair və mütəfəkkirlər onun fikirlərinə istinad etmişlər. Məsələn,

Nəsimi deyir:

*Zülfü qaşın Nəsimiyə xətti-həsəndir ey sənəm,
“Cim” ilə “Nun” bu hüsn ilə qansı kitab içindədir*
(287, 51).

Füzuli deyir: *Can sözdür əgər bilirsə insan,
Sözdür ki, deyərlər, özgədir can* (153,
179).

Nəsiminin söz haqqında fikirləri

Nəsiminin söz-kəlam haqqındakı fikirləri bir çox halda. Nizamiyə söykənsə də, dövrünə, etiqadına görə ondan fərqlənir. Bundan əlavə, Nəsimi ana dilində yazdığı üçün onda müxtəliflik ola bilməz. Nəsimi yaradıcılığı ədəbi dilimizin inkişafında xüsusi bir mərhələ, əvəzsiz bir baza olduğu kimi, dilçiliyimizin inkişafında da xüsusi rol oynamışdır. Ədəbi dilimizin inkişafında Nəsimi əsərlərindən bəhs edildiyi halda (212, 248, 288), Nəsiminin dilçilik baxışları, söz haqqındakı fikirləri haqqında, demək olar ki, heç bəhs edilməmişdir. Nəsimi hürufi təriqəti ilə bağlı fikirlərini çox vaxt yalnız bu təriqətin üzvlərinin başa düşə biləcəyi dildə ifadə edir. Yəni Nəsiminin bir çox fikir və müəmmalarının mənasını bilmək üçün mütləq hürufilərin ünsiyyət üçün istifadə etdikləri elementlərin mahiyyətini anlamaq lazımdır. Nəsimi Bağdadda Vətən deyəndə Azərbaycanı, ana dili deyəndə doğma türkcəsini – Azərbaycan dilini nəzərdə tuturdu.

*Ey dəvət eyləyən bizi firdovsə, – eylə bil,
Cənnətdən özgə vardurur əla məkanımız (287, 106).*

Burda şair öz vətəninin firdovsdan–behiştdən daha “əla” olduğunu göstərir.

Sən bu Nəsiminin dilini anla, bil sözün

Kim var bu dildən özgə bizim bir lisanımız (287, 106).

Burada şair Bağdad əhlinə öz sözünü deyərkən, öz təriqətinin sirlərini bəyan edərkən, “dilimi anla”, “sözümü bil” deməkdən əlavə özünün bu dildən başqa doğma “Lisanı” olduğunu da söyləyir.¹

Nəsimi hər sözün bir anlayış, hər cümlənin bir fikir- ifadə etdiyini söyləyir. Şair belə hesab edir ki, hər söz həmişə öz nominativ mənasında işlənmədiyi kimi, hər cümlənin mənasını dərhal dərk etmək çətinidir. Yəni sözün mənasını bilmək üçün bəzən onun daha dərin qatlarına nüfuz etmək lazım gəlir. Elm aləmində müəyyən mübahisəyə səbəb olan bir qəzəlin mənasının şərhinə baxaq.

*Canani mənim sevdigimi can dəxi bilməz,
Könlüm diləgin dünyada canan dəxi bilməz.
Heç kimsə Nəsimi sözünü faş edə bilməz,
Bu “quş dilidir” bunu Süleyman dəxi bilməz* (288, 255).

Buna oxşar fikri başqa yerdə belə ifadə edir: (288, 366-367)

*Canani mənim sevdigimi can bilir ancaq,
Könlüm diləğini dünyada canan bilir ancaq.
Heç kimsə Nəsimi sözünü kəşf edə bilməz
Bu “quş dili”dir, bunu Süleyman bilir ancaq* (288, 367).

¹ Prof. C.V.Qəhrəmanov da bunu təsdiq edir.

Şairin “İraq divanı”nın tərtibçisi divanın ön sözündə prof. C.Qəhrəmanovun təqdim etdiyi mətnlə razılaşmır və göstərir ki, bu şəkildə qəzəllərdə “məntiqsizlik” vardır. Ola bilməz ki, Nəsimi bir yandan Süleymanın quş dilini bildiyini təsdiqləsin, digər tərəfdən də onu inkar etsin. Heç şübhəsiz bu anlaşılmazlığın nəticəsidir ki, bu gözəl şer isə nə M.Quluzadənin, nə H.Arashının və nə də C.Qəhrəmanovun tərtibində indiki əlifbamızla çap olunmuş kitablarda öz əksini tapmamışdır (287, 9). Buna görə də Q.Paşayev “İraq divanı”nda ikinci qəzəli belə verir:

*Canani mənim sevdiğimi can dəxi bilməz,
Könlüm diləgin dünyada canan dəxi bilməz.
Heç kimsə Nəsimi sözünü fəhm edə bilməz,
Bu quş degildir, bunu Süleyman dəxi bilməz* (287, 107).

Əksinə, indi şerin mənası itir. Süleyman peyğəmbərin quşu yox, quş dilini bilməsi isə hamıya məlumdur. Qurani-Kərimin “Ən-Nəml” (qarışqalar) surəsinin 15 və 16-cı ayələrində bu haqda deyilir: “Biz Davud və Süleymana elm (insanlar arasında mübahisəli məsələləri həll edib ədalətli hökm çıxartmaq, quşların dilini bilmək və i.a.) öyrətdik... Süleyman Davuda (peyğəmbərlikdə, elmdə və mülk də) vərəsə oldu və dedi: “Ey insanlar, bizə quş dili öyrədildi və (peyğəmbərlərə, padşahlara nəsib olan) hər şeydən verildi. Bu, həqiqətən, açıq-aşkar bir lütfdür” (216, 366).

Süleyman peyğəmbərin “quş dili” bilməsi hər yerdə təsdiqləndiyi halda Q.Paşayev “quş degidir” yəni quş deyildir, bunu Süleyman dəxi bilməz” kimi təqdim etməsi düzgün məntiqə sığmır. Axı Süleyman quşla yox, onun dili ilə əlaqədardır.

Son dövrdə meydana gələn və dilçiliyin perspektivli sahələrindən biri olan mətn linqvistikasının tələblərindən biri budur ki, dil vahidini onun fəaliyyət göstərdiyi mətndən təcrid etmək olmaz. Yəni hər bir dil vahidi – sintaktik səviyyədə cümlə üzvü və cümlə, mətn daxilində, başqaları ilə əlaqədə götürülməlidir. Qəzəlin ümumi ruhu bundan ibarətdir ki, mən cananı elə bir incə məhəbbətlə sevirəm ki, onu can da bilmir. Könlüm nə istəyir, onu cananım da bilməz. Bu mətləb elə müəmmalı quş dilidir ki, bunu Süleyman dəxi bilməz. Beləliklə, Nəsiminin dil sözünün çox mənalı olması haqqında elmi məlumatla malik olduğu aşkarlanır. Nəsimi sözün qüdrətinə inanaraq deyir:

*Sözün, sözün, sözündən əridi qəndü nabat,
Yüzün, yüzün, yüzündən tutulan şəmsü qəmərdir (287,
66).*

Nəsimi danışığı üzvləri haqqında da bəhs etmişdir. Bu gün nitq cihazından bəhs edərkən ağız boşluğundan bəhs edilir. Amma hələ çox adam ağız adlı üzvün olmadığını bilmir. Nəsimi bu haqda deyirdi:

*Dedilər kim, dəhanı yoxdur onun,
Bixəbərlər əcəb xəbər dedilər (287, 92).*

Nəsimi dilin insan fikirlərinin açarı olduğunu yaxşı bilir. O, göstərir ki, heç vaxt nitq fikirdən, söz anlayışından təcrid oluna bilməz.

*Ari kəftar, ey könül, gerçəklərin nitqidürür,
Hər dili əkridə yoxdur ari geftar, istəmə (287, 225).*

Yəni gözəl, düzgün söz, düzgün adamların nitqində ola bilər, dili əyri (yalançı) adamdan düzgün, gözəl söz tələb etmək olmaz.

Nəsimi də Nizami kimi, sözü geniş mənada başa düşür. Onun mənasını sonsuz (bipayan) bir fəzilət kimi qəbul edir.

*Ey Nəsimi, gər sözün mənası bipayan degil,
Neyçün irməz kimsənin fikri onun payaninə (287, 236).*

Şair öz-özündən sual edir ki, sözün mənası sonsuz deyil, heç kimin fikri onun sonuna çata bilməz. Bu, böyük şairin sözün hikmət və fəzilət dənizi kimi sonsuz olduğuna inamıdır.

M.Füzulinin söz-nitq-dil haqqında fikirləri

Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli (1494–1556) də sözün fəziləti və qüdrəti haqqında danışmış, onu insan aqlının, zəkasının gövhəri hesab etmişdir. O, da öz böyük sələfləri kimi – Nizami, Nəsimi, sözün az, mənanın geniş və dərin olmasını tələb etmiş, insan zəkasının bu nadir incisini qum dənələri kimi bol-bol səpməməyi məsləhət görmüşdür. Şairin məşhur “Söz” qəzəlində oxuyuruq:

*Artıran söz qədrini sidqilə qədrin artırır,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz...
Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözü,
Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz* (149, 167).

Dahi şair orijinal sözü yüksək qiymətləndirir. Başqasının dediyi sözləri təkrar etməyi qüsurlu hesab edir. Yəni deyilmiş söz maraqsız olduğu kimi, deyilməmiş söz də qərribə qarşılır. “...Söylənmiş bir sözü söylənildiyinə görə, söylənməmiş bir sözü isə əvvəlcə söylənilmədiyinə görə işlətmək olmur” (150, 20).

Şair sözü bəzən şer sənəti mənasında işlədir ki, bu da sözə onun verdiyi yüksək qiymətdən irəli gəlir.

*Əbədi şadlığın şərabi üçün,
Sözdən özgə cahanda yox saqi.
Sözün ölməzliyinə söz yoxdur,*

Biz gedərsək də söz qalar baqi (150, 18).

Şair sözə o qədər qiymət verir ki, özünün də onu qiymətləndirməyə gücü çatmadığını, başqa sözlə, bu sahədə həmin anlayışı ifadə edə biləcək “söz yoxdur”, – deyir.

*Sözün vəsfi mənim hünərim deyil,
Sözün qiymətinə söz yox, yaqin bil (151, 26).*

Şair sözün qiymətini çox yüksək məqamda təsvir etdiyi kimi, sözü-şeri də yüksək ali şəxslərə aid edir. Şair əsərlərinin IV cildində verilmiş qəsidəl-ərin dibaçəsində belə deyir: “Tərif o söz sahibinə layiqdir ki, ümumi surətlərin dili və şəxsi fərdlərin hərflərindən yaranan varlığın qəsidəsi onun qüdrətinin kəlamı ilə nəzm edilmişdir.

*Öylə münim ki, qəza nemətinin şükri üçün,
Bülbüli-natiqəni aşıq edib söz gülünə.
Zahir etməzdi sözün dürrünü nitqin sədəfi,
Vəsfi-tövsiyədən gərəkəməzdisə insan dilinə (151, 25).*

Füzuli sözü, geniş mənada dili “insan qəlbinin, xəzinəsinin gövhəri” hesab edərək öz böyük sələfləri Nizami və Nəsimi kimi, insan varlığına bərabər tutur. O, belə hesab edir ki, insan məhz söz sayəsində məxluqatın əşrəfi səviyyəsində durur. İnsanın təfəkkürü və dili onun nə dərəcədə kamil və qabil olduğunu göstərir. “Leyli və Məcnun”un sonunda şair sözü məhz belə səciyyələndirir:

*Sözdür gühəri-xəzineyi-dil,
İzhari-sifati-zatə qabil.
Can sözdür, əgər bilirsə insan,
Sözdür ki, deyərlər, özgədir can (152, 179).*

Mənalar və anlayışlar dənizi olan insan təfəkkürü haqqında düşünən şair heyrətə gəlir ki, insanlar bu qədər yanlış və doğru fikirləri uzun müddət ifadə edirlər nə söz, nə də fikir qurtarır. Farsca divanının dibaçəsində şair deyir: “Allah, Allah. Mənalar necə bir xəzinədir ki, xilqətin əvvəlindən bəri istər şəriətə tabe olanlar, istərsə həvavühəvəs sahibləri bir-birinə əks olan məzhəb və görüşlərin doğru və ya yanlış hökmlərini ifadə etmək üçün onları sərf edirlər, yenə də qətiyyən pozulub əksilmir; kəlam (söz) necə bir nazik səpdır ki, o xəzinənin dürləri dənə-dənə bu sapa elə bir nizamla düzölmüşdür ki, heç bir mənə onsuz surət ala bilmir:

*Söz mənadan asılıdır, mənə sözdən hər zaman,
Bir-birindən asılıdır necə ki, cism ilə can.*

Uca Tanrı, ürək necə bir idrak sahibidir ki, həmişə o xəzinədən maarif cövhərləri çıxarıb ibarə sapına düzür, dil necə bir məşşatədir ki, o sapa düzölmüş cəvahləri zəmanə gözəlinin boynuna həmayil edir, həm cəvahlərə qiymət verir (**dil – A.B.**), həm də gözəli zinətləndirir” (150, 15).

Burada şairin dilin özü – sistemi, onun leksik tərkibi (söz nizamı) haqqındakı fikirləri aydın görünür. Dili elə bir məşşatəyə bənzədir ki, o, sözlə gözəli zinətləndirir.

Bundan əlavə, sözün özünün məhz dil sistemində qiymətləndirilməsinin də şahidi oluruq.

Dilçiliyin mühüm problemlərindən biri də “ana dili” məsələsidir. Ana dili insanın milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, dünyanı dərk etdiyi vasitədir. İnsan hansı dil əsasında düşünürsə, məhz həmin dil onun ana dilidir. Bu dildə danışmaq asan olduğu kimi, başqa dilləri də insan həmin ana dili bazasında öyrənir.

Ustad şair üç dildə misilsiz sənət nümunəsi yaratmışdır. Bu haqda şair deyir: “Bəzən ərəbcə şer yazdım və ərəb fəsihlərini müxtəlif mənzumələrimlə şadlandırıdım. Bu mənim üçün asan idi. Çünki mənim elmi bəhslər (fənlər, yaxud mübahisə) dilim ərəbcə idi. Bəzən türkcə şer meydanında at çapdım və türk zəriflərinə türkcə şerin gözəlliklərilə zövq verdim. Bu da məni o qədər təşvişə salmadı. Çünki türkcə şer mənim əslimin (milli mənsubiyyət nəzərdə tutulur – A.B.) səliqəsinə uyğundur. Bəzən fars dili sapına inci düzdüm və o budaqdan könül meyvəsi dərdim” (150, 20).

Şair ana dilinin türk dili olduğunu göstərməklə gələcəkdə törənə biləcək bir sıra elmi mübahisələrin sanki qarşısını almışdır. Böyük şair türk dili dedikdə Azərbaycan türkçəsini nəzərdə tutmuşdu. Əsərləri külliyyatının (beş cildlik) birinci cildinin dibaçəsində şair Osmanlı və Tatar ləhcəsindən lazımınca istifadə edə bilmədiyini belə ifadə edir: “Təvəqqe budur ümumən əhaliyi-izü etibardan, xüsusən büləğayi – Rum və fisəhayi Tatardan ki, əgər şahidi hüsni-ibarətimdə ol diyarın əlfazü ibarətlərindən ziyavər olmasa və müxəddəreyi-nəzmim ol müklərin lətaifü zərbül-məsəllərindən ziynət bulmasa, bu daini məzur buyuralar” (149, 45).

XV-XVIII əsrlərdə türk dili hətta “Qızılbaş” dili Azərbaycan türkcəsinə aid edilmişdir. Eyni fikri M.Ş.Qasimov da təsdiq etmişdir: “Həmin dövrdə osmanlı türkcəsi “Rumi” adlandırılırdı və onun dili azəri-türk dilindən fərqləndirilirdi. Məhz buna görə də görkəmli Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli türki ləfzilə nəzmi-nazik yazaraq, “Büləqayi rum və füsəhayitardan” onların dilində yazmadığı üçün üzürxahlıq etmişdir” (42, 180).

Bir çox halda əlifba və yazı məsələsindən bəhs edənlər Füzulinin aşağıdakı fikirlərinə istinad edərək onun ərəb əlifbası əleyhinə çıxdığını göstərirlər. Şair deyir:

*Qələm olsun əli ol katibi bədtəhririn,
Ki fəsadi qələmi sözüümüzü şur eylər.
Gah bir hərf süqutilə qılır Nadiri nar,
Gah bir neqtə qüsurilə gözü gur eylər.*

Bu, doğrudan da, belədir. Ərəb dili sami dil olduğu üçün orada saitləri göstərməyə və sözləri hecalamağa ehtiyac yoxdur. Türk dilləri – o cümlədən Azərbaycan dili sillabik olduğu üçün ərəb əlifbası dilimizin fonetik sisteminə uyğun gəlmir. Bu, həmişə bir problemə çevrilmiş məsələdir. Əvvələn, dilimizin tarixi fonetikasını öyrənmək, digər tərəfdən isə yazmaq məsələsində ərəb hərflərinin uyğunsuzluğu həmişə çətinlik törətmişdir. Bu səbəbdən də sözlərimizi düzgün oxuyub yazmaq çətinləşmişdir. Füzuli bu şərdə açıq ərəb əlifbası əleyhinə çıxmır. “Katibi bədtəhriri” tənqid edir. Bununla belə, şair dolaylı yolla ərəb əlifbasının türk dili üçün

yararsızlığını göstərir. Şairin “hər əlifbey oxuyan qareyi-quran olmaz” fikri də dediyimizə sübutdur.

Şair və mütəfəkkirlərimizin dil haqqındakı fikirləri zaman keçdikcə başqaları tərəfindən canlanır, beləliklə, dilin hər hansı bir problemi ətrafında fikir sistemi yaranır. Biz həmin sistemi göstərməklə özül olaraq Nizami, Nəsimi və Füzulini seçib sonrakı şairlərdə həmin dilçilik fikirlərinin inkişafını izləmək istərdik. Əlbəttə, sonrakı şairlərdə təzahür edən əvvəlki dilçilik fikirlərini geniş və hərtərəfli şərh etməyi qarşımıza məqsəd qoymamışıq. Yalnız dilçilik fikirlərinin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün bir neçə klassik şairimizdən nümunələr verməklə kifayətlənirik.

Qazi Bürhanəddin (1344–1398):

*Ləbün meyiylə bir dəm dimağ əgər tər ola,
Gərək ki, sözlərimüzdən cahan müəttər ola. (293, 27)*
*Bən sözü təvil ədəməzəm, şöylə fəridəm,
Ki qalmaya cüz eşq vücudunda ziyadə. (293, 53).*
*Dilim sərraf olur isə, rəvadur
Çü könlüm bir yeni nanə irişdi. (293, 43).*
*Söz uzun etməvü suzə çarə qıl,
Bən sana çoxdur derəm sözün uzun. (293, 69)*

Şəmsəddin Məhəmməd Əssar Təbrizi (1325–1390):

*Dedi: Gizli xəzinədir sözlərində məlahət,
Mənalарın azarındır səndəki bu fəsihət. (293, 95)*
*Gördüm onun sözlərində rədd edilməz məntiq var,
Etiraza yer yox idi, haqlı idi aşikar. (293, 97)*

*Söz sehrilə, qəm pərdəsi arxasından hər zaman,
Cilvələnər gülər üzlü, xumar gözlü min canan.* (293,
98)

XIII əsr anadilli poeziyamızın göstər nümunəsi olan
“Dastani-Əhməd hərami”dən:

*Nə dilim var onu şərh eyləyəm bən,
Nə bilim var ki, şərhin söyləyəm bən.* (293, 108).

Marağalı Övhədi (1274–1338):

*Kimin ki, yükündə belə mətah var,
Nitqi əməlinin dilində olar...
Həmin söhbətindən tanınar özü
Düz, ölçülü olar onun hər sözü.* (290, 227).

**Qasimi Ənvər-Seyyid Əli bin Harun bin
Əbülqasim Hüseyni Təbrizi (1357–1433):**

*Qasima, sən sus dava açma dili,
Çünki yoxdur quş dilini anlayan.* (293, 240).

Mirzə Cahanşah Həqiqi (1397–1467):

*Şərhi-ləbin çu nitqə gətirdi həqiqini,
Mən bundan özgə nitqi durərbar bilmənəm.* (293,
249).

Şah İsmayıl Xətai (1487–1524):

*Aşiq oldur kim, sözü canu dililə yar bir,
Bir durur aşiq əzəldən sevgili dildarı bir. (293, 391).
Sözünü bir söyləyənin,
Sözünü edər ağ bir söz.
Pir nəfəsin dinləyənin,
Yüzünü edər ağ bir söz.
Söz vardır kəsdirər başı,
Söz vardır kəsər savaşı.
Söz vardır ağulu aşı,
Bal ilən edər yağ bir söz.
Sözünü yaxşı bişirgil,
Yaxşı us ilə düşürgil.
Yaramazını şaşırgil,
Canına olur dağ bir söz. (182, 37)*

Şair və mütəfəkkirlərimizin söz-kəlam-nitq-dil haqqındakı fikirlərindən gətirilən misalların sayını istənilən qədər artırmaq olar. Sözü və geniş mənada dilə münasibət müəyyən mənada yazılı ədəbiyyata qədərki şifahi xalq ədəbiyyatına bənzəyir. Şifahi xalq ədəbiyyatı yazılı ədəbiyyata keçid olduğu üçün, şair və mütəfəkkirlərin dil haqqındakı fikirləri də əsil dilçiliyin yaranması üçün bir bünövrə rolu oynayır. Hər ikisində bir sistem yaranır. Demək olar ki, Azərbaycan ədəbiyyatının elə bir görkəmli nümayəndəsi yoxdur ki, onun söz-kəlam-dil haqqında müəyyən mülahizəsi olmasın. Cəmi 400 illik bir dövrün ədəbiyyatına ötəri bir nəzərdən sonra belə bir qənaətə gəlmək olur ki, şair və mütəfəkkirlərimizin dil haqqındakı mülahizələri müəyyən sistem təşkil edir. Bu sistemləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1) Sözü qüdrəti haqqında: 287, 66; 287, 236; 149, 167; 151, 26; 152, 179; 293, 97; 293, 98; 182, 37.

2) Dil və təfəkkür məsələsinə aid: 391, 87; 287, 225; 150, 20; 151, 25; 293, 27; 293, 43; 293, 94; 293, 108; 293, 227; 293, 249; 182, 37.

3) Sözü az işlətmək-qənaət etmək, çox danışmamaq haqqında: 291, 46; 293, 33; 293, 69.

4) Sözü yoxdan var olması: 287, 92; 149, 167.

5) Ana dili məsələsi: 289, 47; 287, 106; 150, 19-20.

6) Sözü canla-insan vücudu ilə bərabər tutmaq, insanlığın ən ümdə əlaməti hesab etmək: 291, 46; 292, 92; 287, 51; 153, 179; 150, 15; 152, 179; 293, 391; 257, 3.

7) Dilin incə mətləbləri ifadə edə bilməsi, çoxmənalılıq, müxtəlifliyi haqqında: 288, 255; 288, 366-367; 293, 240 və s.

Nəzərdən keçirilən dövr qısa olduğu kimi, müraciət etdiyimiz mənbələr də çox deyil. Amma dilin 7 ekstralingvistik problemi haqqında tutarlı fikirlərin olması Azərbaycanda dil və onun fəlsəfi məsələlərinə güclü maraq olduğunu göstərir. Azərbaycan şairlərinin heç birinin əsərində şərq və qərb dilçilərinin adına belə rast gəlmirik. Bəs necə olmuşdur ki, çin, yunan, hind və

ərəb dilçiləri haqqında məlumatı olmayanlar dil məsələlərini düzgün şərh etmişlər. Bunu belə izah etmək olar ki, şer-sənət dünyasında dilin struktur-semantik məsələlərindən deyil, yalnız fəlsəfi problemlərindən bəhs etmək olardı. Bu isə sonralar əsil dilçiliyin yaranması üçün müəyyən bünövrə rolunu oynadı. Çünki bütün ölkələrdə dilin struktur elementlərindən daha öncə onun ekstralinqvistik məsələləri ilə məşğul olmuşlar.

ORTA ƏSRLƏRDƏ TÜRKOLOGİYA

Bütün dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyi ümumi türkologiyanın tərkib hissəsi olmuş, bəlkə onun ən aparıcı qolunu təşkil etmişdir. Türkologiya ümumi dilçiliyin müstəqil və əhəmiyyətli bir sahəsi kimi indi artıq özünü təsdiq etsə də, onun meydana gəlməsi kimi vacib bir elmi problem bir çox dilçi alimlərin diqqətindən kənar qalmışdır. Belə ki, V.P.Koduxov nə “Введение в языкознание” (434), nə “Общее языкознание” (435) əsərlərində türkologiyadan heç bəhs etməmişdir. V.N.Peretruxin də dilçilik tarixindən bəhs etməyə lüzum görməmişdir (462). B.N.Qolovin türkologiyaya cəmi iki cümlə həsr edərək Mahmud Kaşqarını ərəb hesab etmişdir (416, 284), Amirova T.A., Olxovikov B.A., Rojdestvenski Y.V. (379, 173), M.Kaşqariyə bircə abzas həsr edib, əsərin elmi dəyərini kiçiltmişlər. F.M.Berezin M.Kaşqari və onun “Divanı” haqqında bircə cümlə verərək əsərin yazılma tarixini təhrif edərək 1073-1074-cü illər göstərmişdir (394, 15). Ə.Rəcəbov da türkologiyadan danışarkən qədim dövrə nəzər salmamışdır (296, 509). N.Məmmədov və A.Axundovun “Dilçiliyə giriş” adlı əsərində M.Kaşqari və onun “Kitabi divani lüğət-it-türk” əsəri haqqında V.A.Zvekintsevin qənaətlərinə əsaslanaraq məlumat verilmişdir. Məlumdur ki, V.A.Zvekintsev M.Kaşqarını ərəb hesab etmişdir. Buna görə də həmin müəllifə (V.A.Zvekintsevz) əsaslanan B.N.Qolovin də,

N.Məmmədov da M.Kaşqarini ərəb hesab etmişlər (247, 26; 416 284).

Biz M.Kaşqarinin şəxsiyyəti və əsəri haqqında geniş tədqiqat aparmağı qarşımıza məqsəd qoymamışıq. Amma bir kiçik icmalla bəzi mübahisəli məsələlərə toxunmaq istəyirik.

M.Kaşqarinin milliyyətinin düzgün göstərilməsi, əlbəttə, dilçilik elmi üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Alimin ərəb olub türk dillərinin tədqiq etməsi məsələsi ilə türk aliminin ərəb dilində əsər yazması məsələsi arasında böyük prinsipial elmi fərq vardır. Yuxarıda dediyimiz kimi, M.Kaşqarinin ərəb hesab edilməsinə birinci səbəb əsərin ərəbcə yazılması idisə, ikinci səbəb əsərlə, onun məzmun və mahiyyəti ilə dərindən tanış olmamaq idi. Əsər hərtərəfli tədqiq edildikdən sonra onun müəllifi haqqında da düzgün fikirlər meydana gəldi. Belə ki, akad. V.V.Bartoldun Kaşqar şəhəri və onun türk dili (“Красноречивом и туретском хакакском языке”) haqqında verdiyi məlumatda (389, 113); İ.V.Steblevanın verdiyi kimi, “özü (**M.Kaşqari – A.B.**) Qaraxanilər nəslinə mənsub idi” (473, 6) cümləsində M.Kaşqarinin türk olması təsdiqlənir. O.Pritsak “Mahmud Kaşqari kimdir” adlı iri həcmli məqaləsində alimin şəxsiyyəti haqqında tutarlı məlumat verir. Habelə M.F.Köprülzadə özünün “Türk dili və ədəbiyyatı araşdırmaları” adlı əsərində, “Divani lüğət-it-türk” və onun müəllifi haqqında məlumat verir. Prof. A.M.Qurbanov M.Kaşqari və onun əsəri haqqında məlumat verərək, türkologiyanın inkişafında əhəmiyyətli rol oynadığını göstərir. Lüğətin quruluşundan bəhs edən

prof. A.M.Qurbanov onun dörd problemi əhatə etdiyini göstərir (217, 43-50).

Prof. A.A.Axundov isə bir fikirlə iki mübahisəyə son qoymuş olur: “Ərəb dilçilik məktəbinin əlamətdar cəhətlərindən biri də bu idi ki, o yalnız ərəb dilini tədqiq etməklə məhdudlaşmırdı. Bu cəhətdən Kınık adlanan türk qəbiləsindən çıxmış Mahmud Kaşqarının yalnız ərəb dilçiliyində deyil, ümumiyyətlə, dilçilik tarixində xüsusi yeri vardır. Bu xüsusi yer onun hələ XI əsrdə müqayisəli dilçiliyin əsas metodlarından birinə çevrilməsi ilə bağlıdır (18, 16).

Buradan aydın olur ki, bəzi tədqiqatçılar ərəb dilçilik məktəbi (ərəbcə yazılan əsərlər) ilə ərəb alimləri anlayışını eyniləşdirmişlər. Buna görə də əsəri ərəbcə olduğundan M.Kaşqarini ərəb hesab etmişlər.

Mahmud Kaşqarının kimliyi və tərcümeyi-halı haqqında əldə tutarlı məlumat yoxdur. Onun anadan olduğu il də dəqiq məlum deyil.

Mahmud ibn-əl Hüseyn ibn Məhəmməd əl-Kaşqari 1029-1038-ci illər arasında anadan olmuşdur (217, 41; 436). O, kiçik Barsaxan şəhərində anadan olmuşdur. Əslən Qaraxanilər nəslinə mənsub olduğu üçün siyasi təqiblərə məruz qalmış, demək olar ki, on il türk tayfaları yaşayan vilayətləri dolanmalı olmuşdur. Bu zaman o, vaxtını boş keçirməmiş türk tayfalarının dili, etnik xüsusiyyətləri ədəbiyyatı haqqında çoxlu material toplamışdır. Nəhayət Bağdad şəhərinə köçdükdən sonra zəngin faktik material əsasında gördüyü yerlərin dəqiq coğrafi xəritəsini hazırlamış tanış olduğu 20 türk qəbiləsinin dil materiallarını müqayisə edərək əslində dilçilik tarixində dilin bütün səviyyələri üçün müqayisə metodunun əsasını

qoymuşdur. Əsəri müəllif təxminən 6 ilə (1072–1078) yazmışdır. Əsər üzərində geniş tədqiqat aparan Ə.M.Dəmirçizadə Kilisli müəllim Rüşət və başqalarının nəşrinə deyil, əsərin ərəbcə variantına müraciət edərək 20 türk qəbiləsinin adlarını verir: “Əsil türklər 20 qəbilədən ibarətdir. Mən onları istər müsəlman, istərsə də bütpərəst olsun sıra ilə Rum (**indiki Türkiyə – A.B.**) yaxınlığından ta şərqə qədər sadalayacağam. Əvvəla Rum yaxınlığından birinci qəbilə Beçənək, sonra Qıfçaq, Oğuz, Yemək, Başqırt, Basmıl, sonra Qay, sonra Yabaqu, sonra Tatar, sonra Qırğız – Qırğızlar Çin yaxınlığındadır. Bu qəbilələrin hamısı Rum yaxınlığından Şərqə doğru sıralanmışlar. Sonra Cəkil, sonra Toxsı, sonra Yağma, sonra İqraq, sonra Caruk, sonra Cumul, sonra Uyğur, sonra Tankut, sonra Xitay – yəni Çin, sonra Tancaq – yəni Maçin. Bu qəbilələr Şimal ilə Cənub arasında sakindirlər (103, 54; 436, 13).

Mahmud Kaşqarının elm aləminə iki əsəri məlumdur. Təəssüf ki, “Kitabi cəvahirül nəhv fil luğat-it Türk” (Türk dillərinin sintaksisi) adlı əsər hələ əldə edilməmişdir. “Kitabi Divani Lüğəti it-Türk” isə əsrimizin əvvəllərinə qədər əlyazması şəklində qalmış və müəllifin ana dilinə tərcümə edilməmişdir. 1917-ci ildə Kilisli müəllim Rifət əsəri türkcəyə tərcümə etmişdir. 1928-ci ildə Karl Brokelman alman dilinə, 1960-63-cü illərdə isə özbək alimi Saleh Mütəllibov özbək dilinə tərcümə etmişlər. Bu günə qədər türk dillərinin ən birinci, mötəbər mənbəyi kimi tanınmış bu əsər türkoloqlarımızın tez-tez müraciət etdikləri mənbədir.

Mahmud Kaşqari Azərbaycanda olmamış və dilimizin adını çəkməmişdir. Lakin əsərdə dilimizin fonetik, leksik

və qrammatik xüsusiyyətlərinə aid istənilən qədər material tapa bilərik. B.Çobanzadə (482, 136), Ə.Dəmirçizadə (103, 53-62; 104, 36) Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri haqqında həmin əsərdən ətraflı məlumat tapmağın mümkünlüyünü göstərirlər. Prof. V.Aslanov bu məsələni xüsusi tədqiq etmişdir (349). O, Qazi Bürhanəddin lüğətindən, “Kitabi-Dədə Qorqud”dan, Kişvəridən, Nəsimidən, Xətəidən və Füzulidən gətirdiyi misalları Kaşqarının əsərindən götürdüyü misallarla müqayisə edərək belə bir qərara gəlir ki, həmin əsərdə Azərbaycan dilinin də payı vardır.

Prof. M.Ş.Şirəliyev “Махмуд Кашгари как диалектолог” (487, 24-30) adlı məqaləsində göstərir ki, Mahmud Kaşqarini Azərbaycan elminə prof. B.Çobanzadə tanış edib.

B.V.Çobanzadə hələ 1924-cü ildə yazırdı: “Abbasi Xilafəti dövründə Xəlifə Əbdullah ibn Məhəmməd əd müqtədi ba Əmrüllah zamanında (1075–1094) Mahmud ibn əl-Hüseyn “Lüğət-it-Türk” adındakı əsər türk lisanının qaidələrini və lüğətini ərəbcə izah edir. Müəllif kitabının dibaçəsində kəndisinin türk, türkmən, oğuz, çəkiçəkil, yəğmayi, qırğız lüğətini və qafiyəsini, yəni dillərini və ədəbiyyatını bildiyini söyləyir. Buxara və Nişapurda eşitdiyi şöylə bir hadisəni zikr edir: “Türkcə öyrəniniz, çünki türklər uzun müddət hökumət surəcəklərdir. Dövlət günəşinin türklərin simasında, türk bürcündə zühür etdiyi bir zamanda M.Kaşqari türkcə öyrənməyi hər kəsə vacib və lazım bilir” (101, 144). Buna görə də M.Kaşqarının türkcəni ərəblərə öyrətmək üçün əsərini ərəbcə yazdığını qeyd edir. “Şərqdə birinci türk sərfçisi Mahmud Kaşqari əsərini ərəbcə və ərəblərə

türkcəni öyrətmək niyyətilə yazmışdır. Bunun arxasınca gələn Cəmaləddin ibn Mühənnə, Məhəmməd ibn Qeys kimi müəlliflər də eyni yoldan eyni məqsədlə keçmişdir (90, 48).

Mahmud Kaşqari topladığı materiallar əsasında Türk dillərinin ilkin təsnifinə də çalışmışdır. Alim dilləri bir neçə parametərə görə təsnif edir.

a) Təmizliyinə görə:

1) təmiz (yəni heç bir dillə qarışma mış)

2) qarışıq, düzgün olmayan, zibillənmiş dillər.

b) Coğrafi əlamətlərə görə:

1) Şərq – Çikil, Tuxsi, Yəğma, Xaqan Türk, Maçinə qədərki dillər və Kaşqar dili.

2) Qərb qrupu – yemək, qıpçak, oğuz, beçeneq, bulqar, suvar dilləri – Rumdan Şərqə doğru.

Bu bölgədə fonetik xüsusiyyətlər də əsas götürülür.

Şərq (y)	Qərb
yelkin (qonaq)	elkin (qonaq)
men - mən (m)	ben (b)
min - 100 (m)	binq (b)

Morfoloji əlamətlərə görə:

Şərq

Qərb

1. ğ u (ku) qu. Barğu	1. y (ası) forması barası, kelesi
2. quci – kuçi, quçi . Barquçi	2. daçı (taçı, deçi) bardaçı
3. qan (kan) qen forması Barqan	3. y (an) - ən baran, varan və s.

M.Kaşqari “Divanının” türkologiyanın ilkin mənbəyi kimi şərhimizə bizim planımıza daxil deyil. Buna görə də belə kiçik icmalla kifayətlənirik. Bu əsər haqqında aşağıdakıları xülasə etmək olar:

1. M.Kaşqarının “Divani lüğət it-türk” adlı monumental əsəri özündən əvvəl və sonra yazılmış əsərlərin hamısından fərqlidir. Özündən əvvəlkilərdən öz dərinliyi və genişliyi, özündən sonrakılardan isə öz qədimliyi və orijinallığı ilə seçilir.

2. Bu əsəri qiymətləndirən cəhətlərdən biri budur ki, burada haqqında danışılan türk qəbilələrinin zəngin dil materialları – zərbül məsəllər, idiomatik ifadələri, bədii yaradıcılıq nümunələri öz əksini tapmışdır ki, bu da əsəri təkcə leksikoqrafik mənbə səviyyəsindən daha yüksəyə qaldırır.

3. Bu əsərdən etnoqrafik mənbə kimi istifadə etmək olar.

4. Bu əsərdə toplanmış şer, şer nümunələrindən çıxış edərək o dövrki türk ədəbiyyatı və poeziyası haqqında ətraflı məlumat almaq olar.¹

5. Əsərdə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri budur ki, sözlərin etimologiyası – hansı qəbiləyə mənsub olması göstərilir.

6. Həmin qəbilələrin yerləşdiyi yerlər, onların bir-birinə coğrafi nisbətini müəyyənləşdirən xəritə verilir.

7. Burada təkcə leksik materiallar deyil, həmin dillərin fonetikasını və qrammatikasını haqqında da geniş məlumat verilir.

8. Əsər o vaxta qədər ərəb dilçiliyində formalaşmış sintaktik-qrammatik təhlil mövqeyinə uyğun olaraq fə-l-fəil-məful mövqeyindən yazılmışdır. Bu təhlil – sintaktik mövqə sonrakı alimlərin də yaradıcılığında əsas götürülmüşdür.

9. Coğrafi və linqvistik parametrlərə əsaslanaraq türk dillərini təsnif etmişdir.

10. Faktik materialları və qrammatik vahidləri özünəməxsus üsulla müqayisə etmiş, beləliklə dünya dilçiliyi tarixində müqayisəli-tarixi metodun əsasını qoymuşdur.

¹ Bu məsələyə İ.V.Stebleva xüsusi əsər həsr etmişdir (455).

11. M.Kaşqari dərini linqvistik biliyə malik olan bir alim kimi, o vaxta qədər heç kəsin nəzərə ala bilmədiyini bir məsələni – dillərin qrammatik tipinə görə fərqlənməsini nəzərə almışdır. Yəni əsərdə biz flektiv və aqqlütinativ dil quruluşu haqqında məlumata rast gələ bilirik.

12. Mahmud Kaşqari dilin daxili quruluşu ilə bağlı olaraq səviyyə – daxili hadisələri də tədqiq etmişdir.

13. M.Kaşqarının əsərində ekstralingvistik problemlərdən, dillərin qarşılıqlı təsiri məsələsindən və s. danışılır.

14. M.Kaşqari dil tədqiqatı zamanı canlı danışmaq dilindən istifadə etmə zərurəti haqqında da bu əsərdə tutarlı – inandırıcı məlumatlar verir və onları sübut edir.

15. M.Kaşqarının bu əsəri özündən əvvəlki yazılı abidələri öyrənmək üçün tutarlı mənbədir.

16. M.Kaşqari ilk və böyük dialektoloqdur.

17. M.Kaşqari qrammatik mənaların ifadə vasitələri kimi şəkilçilər və onların funksiyası haqqında əhəmiyyətli məlumat vermişdir. O, forma və məzmun yaratmaq cəhətdən şəkilçiləri tədqiq etmişdir.

18. M.Kaşqari danışmaq səslərinin xarakterinə də diqqətli cəlb etmiş, onların sait və samit olmasını göstərmişdir.

Bu məziyyətlərin sayını daha da artırmaq olar. Belə cəhətlərinə görə M.Kaşqari “Türkologiyanın pioneri”, “Türkologiyanın bahadırı” əsəri isə “Türkologiyanın ümmanı” da adını almışdır.

Orta əsrlərdə türkologiyanın inkişafından danışarkən Əsirəddin Məhəmməd bin Yusif Əbu Həyyan əl-Qərnati əl-Ən-dəlusı haqqında mütləq bəhs etmək lazımdır. Q.K.Bağirov alim haqqında yazır: “Ərəb filoloqu Əbu Həyyanın qıpçaq dilinin xüsusiyyətlərini əks etdirən “Kitabül idraki-lisani-əl-ətrak” əsəri də XIV əsrdə ərəb filoloqlarının türk dillərinə aid yazdıqları əsərlər sırasına daxildir” (55, 13). Q.Bağirov A.N.Baskakova (390, 7) əsaslanmış, bəzi faktları təhrif etmişdir. Əbu Həyyan haqqında dilçilərin müxtəlif səpkili əsərlərində, qısa da olsa məlumata rast gəlmək olurdu. Məsələn, V.M.Məmmədəliyev alim haqqında yazır: “...Əbu Həyyan əl-Qərnati əl-Əndəlusi 1256-cı ildə Qrenadada doğulub, 1344-cü ildə Qahirədə vəfat etmişdir. O, Əbu Cəfər bin əz-Zübeyrin və ibn əl-Dainin şagirdidir. Əbu Həyyan qrammatika ilə yanaşı hadisələri, Quranın təfsirini, müxtəlif qiraət üsullarını və tarixi də gözəl öyrənmişdi. O, İbn Malikdək sonra Əndəlis məktəbinin ən görkəmli nümayəndəsi sayılır... Əbu Həyyan eyni zamanda türk, fars dillərinin qrammatikasına aid əsər yazan ilk ərəb dilçilərindən biridir. Onun “Kitab əl-idrak lisan əl-ətrak” (Türk dilini anlamaq barəsində kitab) əsəri İstanbulda bir neçə dəfə nəşr olunmuşdur (243, 254–255).

Əbu Həyyanın adı çəkilən əsərini doktor Əhməd Cəfəroğlu tərcümə edərək 1931-ci ildə İstanbulda Övqaf mətbəəsində nəşr etdirmişdir. Müəllif əsərin

müqəddiməsində M.Köprülüzadənin həmin lüğət haqqındakı fikrini epigraf vermişdir. Orada deyilir: “Əbu Həyyanın əsəri türk filologiyası tarixində bir mərhələdir”. Həmin müqəddimədən öyrənmək olur ki, bu lüğət türk dilində əvvəllər də nəşr edilmişdir. Əhməd Cəfəroğlu həmin müqəddimədə yazır: “Əsərin yeni nəşrini təşviq edən, möhtərəm Ustadım Köprülüzadə Mehmet Fuad bəyin 1929-cu sənəsində nəşr etdirdikləri “Türk ədəbiyyatı tarixi ünvanlı əsərinin 368-ci səhifəsindəki “Kitab əl idrak lilisan əl-ətrak” İstanbulda pək də etimada şayan olmayan fəna bir şəkildə bastırılmış olduğundan hər halda yeni bir təbinə ehtiyac vardı”. Əsərin şərh hissəsi türkcəyə tərcümə edilməkdən əlavə, başqa türk lüğətləri ilə müqayisəsi də verilmişdir (Əsərdə türk dillərinin, o cümlədən konkret olaraq Azərbaycan dilinin tarixinə aid maraqlı məlumatlar vardır. Məsələn, *bişi* sözünün izahında deyilir: Alyevm Azərbaycanda hamurdan yapılmış və yağda bişmiş bir nevi çörək namında mərufdur. Həmin əsər iki hissədən ibarətdir. 135 səhifəlik birinci hissə lüğət, 51 səhifəlik ikinci hissə qrammatika qaydalarından ibarətdir. Qrammatik izahın hansı dilləri əhatə etməsi haqqında müqəddimədə deyilir: “Bu iki ləhcələrin (qıpçaq və türkmən – A.B.) xaricində Əbu-Həyyan az da olsa “Tatar, Bulqar, Toksuba, Uyrur və Türküstan” kimi digər türk ləhcələrinə də təmas etmişdir ki, bu da o dövrlərdə Misir türkləri arasında bu ləhcələrə vaqif kimsələrin mövcud olduğunu göstərməkdədir.

Ə.Cəfəroğlu əsəri əlifba sisteminə keçirərək “semantik qruplar sistemindən çıxarmışdır” ki, bunu Z.Bünyadov və V.Aslanov qüsur hesab edirlər (147, 6).

Əslində belə bir əməliyyat lüğətdən istifadəni asanlaşdırmışdır. Türk alimləri bu əsər üzərindəki tədqiqlərini davam etdirərək 1936-cı ildə onun haşiyəsini hazırlamışlar. Kostamanolu Vələd İzbudaq haşiyəni hazırlayıb kiçik ön söz yazmışdır. Bundan sonra Kılıslı müəllim RUFƏTİN “Lüğətlər haqqında məlumat” adlı qeydi verilmişdir. Müəllim RUFƏTİN ilk qeydindən həm əsərin özü, həm də əsər üzərindəki işi haqqında məlumat alırıq: “Məzkur idrak kitabı 65 böyük yarpaqdan ibarətdir. 32-si lüğət, 33-ü qəvaid idi. Topladığım lüğətlərə bir məxəz ola bilmək üçün hər yarpaqdan aldığım lüğətə o yarpağı məxəz kimi fərz etdim. Lüğətlərin yanbaşlarında görünən rəqəmlər kitabın yarpaq nömrəsidir. Bu lüğətləri kitabdan necə gördümsə eynən aldım. Əslini, imlasını, hərəkəsini tamamilən mühafizə etdim. Və bu babda o qədər diqqət etdim ki, fotoqraf ilə alınsa o qədər olur.

Bu haşiyədə əsərin sözlüyü, qısa izahı verilmiş qrammatikaya toxunulmamışdır.

Əbu Həyyanı və onun ərəbcə yazdığı türk dilini anlamaq haqqındakı kitabını Azərbaycan elminə tanıtdırmaqda akad. Z.M.Bünyadovun və prof. V.İ.Aslanovun xidmətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onlar 1992-ci ildə əsəri dilimizə tərcümə edərək ona qiymətli bir müqəddimə də yazmışlar (147). Həmin əsərin müqəddiməsində oxuyuruq: “Əbu Həyyan uzun illər səyahət etmiş, nəhayət, o dövrün elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri sayılan Qahirədə məskən salmış, əl-Mənsuriyyə mədrəsəsində “Ərəb dilçiliyinin şeyxi İbn Nəxxas adı ilə məşhur Baha əl-Din Əbu Əbdallah Məhəmməd ibn İbrahim ibn Abdullah əl-hələbinin

kafedrasında işləmişdir. 1298-ci ildə İbn Nəxxas öldükdən sonra Əbu Həyyan həmin kafedraya başçılıq etmişdir (147, 4).

Sonra həmin müqəddimədə alimin yaradıcılığı haqqında daha geniş məlumat verilir: “Türk dilçiliyi sahəsində Əbu Həyyan öz dövrünün ən nüfuzlu aliminə çevrildi. O, ancaq qıpçaq dilinin deyil, həm də məmlukların Qahirədə istifadə etdiyi bütün türk dillərinin – tatar, bulqar, uyğur və başqa dillərin bütün sirlərinə bələd oldu. Əbu Həyyan türk dillərinə aid bir neçə əsər yazmışdır. “Kitab-əl-idrak li-lisan öl-ətrak” (“Türk dillərini dərkətmə kitabı”), “Zəhv əl-mülk fi nəhv ət-türk” (“Türk qrammatikasının kamil vəsaiti”), “Əl-əfal fi lisanət-lürk” (“Türk dilində fellər”), “Əddürrə əl-müdi” ə fi-l-lüğa ət-türkiyyə (“Türk dilində parlaq inci”), “Nəfh əl-misk fi sirət ət-türk” (“Türk dilinin təbiətinə müşk ətirli töhfə”). Təəssüf ki, bu beş əsərdən bizə ancaq “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” məlumdur” (147, 4-5).

Əsər iki cümlədən (hissədən) ibarətdir. Birinci cümlə (hissə) sözlər adlanır. Burada sözlük türkcə – izahı isə ərəbcədən tərcümə hissəsi olaraq lüğət verilmişdir. İlk əvvəl həməzli hərflər – əlif və onunla bağlı olan hərflərlə (*a, ə, i, ı, o, u, ü*) başlanan sözlər və onların mənası verilir. Sonra *ba, ta, cim, dal, sin, şin, sad, ta, qaf, kaf, lam, mim, nun, vav, ya* hərfləri ilə başlanan sözlər lüğəti verilmişdir (147, 13–58). Əsərin ikinci cümləsi (hissəsi) qrammatika-təsrif adlanır. Təsrif termini belə mənalandırılır: “Təsrif – sözün başqa sözlə birləşənə qədərki quruluşu haqqında elmdir. Söz hərflərdən hasil olur. Türk dilində işlənən hərflərin sayı 23 olub,

bunlardan ibarətdir: *həmzə, ba, pa, ta, cim, çim, dəl, ra, zay, sin, şin, sad, ta, qayn, qaf, kaf, lam, mim, nun, nuni-saqır, vav və ya*. Türk dilində işlənən bəzi sözlərdə bu hərflərdən başqası varsa, o söz türkcə olmayıb ayrı dildən götürüldüyünə işarədir” (147, 58).

Burada isimlər bir hərflə, iki, üç dörd, beş, altı hərflə deyər qruplaşdırılır.

Maraqlı cəhət burasıdır ki, qrammatika bölməsində bu gün dilçilikdə məqbul görünən mövqedən çıxış edilir. Belə ki, kiçiltmə (təsğir), cəm (lar, lər) fel (fail, məful) məsdər, xüsusi isimlər (Aqbuğa, Sunqur), işarə isimləri (əvəzlilikləri bu, o), mübtədə, xəbər, felin inkarı (Səncər kəlmədi), sual ədatı (mı), zaman zərfi (gündüz, tünlə), yer zərfi (üstündə, altında, önündə), feli bağlama (ağlayu, yürüyü), ismin halları, sifət, ədat və başqa qrammatik anlayışlar müasir dilçiliklə səsleşən səviyyədə şərh edilir.

Türkologiya tarixindən bəhs edərkən Əseyid Camaləddin ibn Mühənnə haqqında danışmaq mümkün deyil. O, özünün məşhur “Kitab-haliyyətül-nisan və haliyyətül lisan” adlı əsərini yazmaqla fars, türk və monqol dilləri haqqında geniş məlumat vermişdir. Bu əsər rus şərqşünaslarından Melioranskinin diqqətini cəlb etmişdir. O, əsərin müəllifini müəyyənləşdirə bilmədiyindən “Араб филолог о турецком языке” adlandırmış və 1900-cü ildə Peterburqda nəşr etdirmişdir. Melioranski əsər haqqında geniş məlumat verməklə yanaşı, bu əsərin cəmi beş nüsxəsi qaldığını xəbər verir. B.Çobanzadə İbn Mühənnənin bu əsərindən, onun türkologiya tarixindəki əhəmiyyətindən bəhs etdikdən sonra Melioranskinin məlumatını daha da

dəqiqləşdirərək yazırdı: “Bu kitab üç qismdən (fars, türk, monqol) ibarət olduğu kimi, professor Melioranskinin xəbər verdiyinə görə, bu əsərin üç nüsxəsi (Oksfordda Budliyan kitabxanasında, birisi Berlin şəhər Kral kitabxanasında, birisi də Paris şəhərində milli kitabxanada) bulundu. Halbuki, digər bir nüsxəsi də Londonda bulunub 1240-cı ildə Xəlil ibn Məhəmməd ibn Yusif əl Qidnusunin istinsax elədiyi bir nüsxəyi türkcə, ərəbcə lüğət namı ilə Hutsima 1894-cü ildə nəşr etdirmişdir (101, 144).

Türkologiya tarixində İbn Mühənnə lüğəti adı ilə məşhur olan əsəri 1934-cü ildə Abdulla Battal İstanbulda nəşr etdirmişdir.

Abdulla Battal lüğətin ikinci hissəsinin tərcüməsini və başqa türkoloji mənbələrlə müqayisəsini vermişdir. 105 səhifədən ibarət olan bu lüğət dilçilik və dil tariximizin öyrənilməsi üçün çox mötəbər mənbələrdən biridir.

Xivəli Əbul Qasim Mahmud bin Ömər əz-Zəməxşərinin (1075–1114) “Müqaddimat-ül-adab” əsəri də türkoloji leksikoqrafiya tarixində əhəmiyyətli mənbələrdən biri rolunu oynamışdır.

Bundan əlavə, “Qəvanin əl-külliyə fil zatt al-lüğət at-türkiyyə” adlı qrammatika məsələlərindən bəhs edən əsər də diqqəti cəlb edir. Bu əsər də görkəmli türk tədqiqatçısı kilisli müəllim Rüfət tərəfindən 1928-ci ildə İstanbulda nəşr edilmişdir. Bu qrammatika kitabı 76 səhifədir. Əsasən Qıpçaq dilinin qrammatikasını əhatə edir.

Türk alimi Bəsim Atalayın 1945-ci ildə ərəbcədən türk dilinə tərcümə edərək İstanbulda nəşr etdirdiyi

müəllifi elm aləminə məlum olmayan “Ettahfet uz Zekiyyə fil luğat-it-Türkiyyə” (“Təmiz ədəbi-bədii Türk dilinin nadir inciləri”) əsəri də diqqəti cəlb edir. Əsər iki hissədən; üç minə qədər sözü əhatə edən lüğət və Türk dilinin qrammatikasını əhatə edən hissələrdən ibarətdir. Alim bu əsərə geniş müqəddimə də yazmışdır. Q.K.Bağirov bu əsər haqqında yazır: “Əsərin ikinci hissəsində çox zaman fonetik və leksik müqayisələrə müraciət olunmuşdur. Bəsim Atalayın fikrincə, lüğət hicri 829-cu ildən tez yazılmamışdır. Əsərdə yeri gəldikcə, ərəb və qıpçaq sözlərinin müqayisəsi verilir. O (əsər) XV əsrin birinci yarısında Cəmaləddin ət-Türkü adında bir ərəb alimi tərəfindən tərtib olunmuşdur. Buradan da öyrənirik ki, həmin müəllif “Lüğətüli-Müştaq” adında başqa bir əsər də yazmışdır (55, 14).

Ərəbcə yazan Azərbaycan dilçiləri

Məlum olduğu kimi, ərəblər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra öz dillərini də yerli xalqa qəbul etdirdilər. Buna görə də başqa ölkələrin xalqları kimi, Azərbaycan xalqı da bu hakim dili, eyni zamanda din dilini öyrənməyə kəskin ehtiyac hiss etdi. Çünki bu dili bilmədən Xilafətin əmrlərini, “Quranı-Kərimi” və dinin tələblərini başa düşmək çətin olardı. Bu səbəbdən də xalqın böyük əksəriyyəti ərəb dilini öyrənməyə başlamışdı. Bu səbəbdən də orta əsrlərin ənənəvi elmi dili Şərqdə əsasən ərəb dili idi. Buna görə də Şərqdə elm mərkəzi kimi tanınan Bağdad, Küfə, Bəsrə və başqa şəhərlərdə toplanmış alimlərin hamısı öz elmi araşdırmalarını ərəbcə aparırdılar. Başqa ölkələrdən – o cümlədən Azərbaycandan həmin şəhərlərə gedərək təhsil alıb, orada qalıb elmi iş aparan və ya geri qayıdan alimlər öz əsərlərini ərəbcə yazırdılar. Bu alimlər ərəb dilində tibb, məntiqə, fəlsəfəyə, fiqhə, nücuma, poetikaya, dilçiliyə və s. sahələrə çoxlu əsər həsr etmişlər. Əsrimizin son rübündə müxtəlif elm sahələrinə aid ərəb dilində yazan alimlərin əsərləri sistemli şəkildə tədqiq edilməyə başlanmışdır. Bu mənada Malik Mahmudovun “Ərəbcə yazan Azərbaycan şair və ədibləri” (234), Nailə Ağayevanın “Orta əsrlər Azərbaycan dilçiləri” (373) adlı əsərlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan alimləri ərəb dilini hərtərəfli tədqiq edirdilər. X əsrdən başlayaraq azərbaycanlı alimlər ərəb dilində leksikologiyaya, qrammatikaya çoxlu əsər həsr etmiş, bir sıra elmi

əsərlərə təfsir yazmışlar. Bunun sayəsində də V.M.Məmmədəliyevin qeyd etdiyi kimi, “Ərəb dilçiliyinin Azərbaycan məktəbi” yaranmışdır.

V.M.Məmmədəliyev “Ərəb dilçiliyi” adlı əsərində ərəb dilçiliyi sahəsində fəaliyyət göstərən Azərbaycan alimlərindən bəhs edərək yazır: “Orta əsr Azərbaycan alimləri ərəb filologiyasının, o cümlədən ərəb dilçiliyinin inkişafında mühüm rol oynamışlar. Bunlardan IX-XV əsrlərdə yaşayıb yaratmış Məhəmməd ibn Maraği, Xətib Təbrizi (1030–1146), həm musiqişünas, həm də dilçi Səfiəddin əl Urməvi (1249–1323), Mahmud əl-Arrani (?–1333), Məhəmməd əl Bərdəi, Mahmud əz-Zəncani (?–1258), Məhəmməd bin Əhməd əl-Xuveyyi (1229–1294), İzəddin əz-Zəncani, Məhəmməd ət-Təbrizi əl-Qarabaği (?–1495), İbrahim əş-Şəkəvi əl-Ərəşi, Hübeyş ət-Tiflisi, Sədəddin Sədullah əl-Bərdəi, Cəmaləddin Məhəmməd əl-Ərdəbili (?–1248), Məhəmməd ibn Zeyd əl-Bərdəi, Əbu Bəkr əl-Maraği və başqalarının adlarını çəkmək olar (243, 244).

Ərəbcə yazan Azərbaycan dilçilərinə xüsusi tədqiqat işi həsr etmiş N.A.Ağayeva da bir neçə alimin adını çəkərək onlar haqqında qısa məlumat verir. O, ilk əvvəl Məhəmməd bin Zeyd əl-Bərdəinin adını çəkərək göstərir ki, alim Bərdədə anadan olmuş, sonra Misirə köçərək uzun müddət orada yaşamışdır. Ədəb və dilçilik sahəsində görkəmli alim olmuşdur (373, 21). Əbu əl-Qasim ət-Təbərani 912-ci ilin aprelində Ramandan şəhərində əl-Bərdəinin mühazirələrini dinləmişdir. Təəssüf ki, alimin heç bir əsəri zamanımıza qədər gəlib çatmamışdır.

Ərəb dilçiliyi Azərbaycan məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əli ibn Mühəmməd əş-Şeybaniəl-Xətib ət-Təbrizidir. O, 1030-cu ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. Xətib Təbrizi öz elmini artırmaq məqsədilə Suriyaya (Şama) gedərək dilçilik, fəlsəfə, ədəbiyyatşünaslıq, fəlsəfəyə aid geniş və dərin bilik qazanır (235). Burada o, məşhur alim, dövrünün görkəmli filosofu Əbül Ula əl-Müərridən dərslər alır. Əbül Ülaəl-Müərrri şagirdlərinin tarix, fəlsəfə, poetika sahəsindəki dərin biliyini yüksək qiymətləndirir. Xətibin dilçilik sahəsində daha dərin biliyə və zəkaya malik olduğunu nəzərə alaraq Əbül Üla Müərrri onu leksikoqrafiyanın və sintaksisin anası adlandırır. Yaqut da Xətibin ədəbiyyat və dilçilik sahəsində dərin biliyə malik olduğunu göstərir (373, 21).

Xətib Təbrizi Əbül-üla Müərrinin “Səxt əz-Zəidə” adlı əsərinə geniş elmi şərh yazmışdır. Buna görə də Xoylu, Xətibin dilçiliyi başqa elmlərə nisbətən daha yaxşı bildiyini qeyd edir (234, 16).

Xətib Əbül-üla Müərrinin yanında təhsilini başa vurduqdan sonra Bağdad Nizamiyyə mədrəsəsində ədəbiyyat və dilçilikdən dərslər demişdir. Öz səyi ilə həmin mədrəsənin nəzdində olan kitabxananın müdiri olmuşdur. Xətib eyni zamanda hadis elmi ilə də maraqlanmış, çoxlu hadis öyrənmiş və başqalarına da öyrətmişdir. Görkəmli ərəb alimi Yaqut əl-Həməvi (1179–1229) “Muçəmuəl üdəba” (“Ədiblərin salnaməsi”) və “Mucəm əl-büldan” (“Ölkələr və şəhərlər salnaməsi”) adlı əsərlərində bir çox Şərq alimləri, şəhərlər və ölkələr haqqında geniş və dəyərli məlumatlar vermişdir. O, cümlədən Xətib Təbrizi haqqında da ətraflı

məlumatı Yaqutdan almaq olar. Yaqut həməvi “Mucəmuəl üdəba” adlı əsərində yazır: “Xətibin Təbrizdən Əbül-Ülanın yanına getməsinin səbəbi bu olmuşdur ki, Əzhərinin “Təhziül-lüğə” (“Dilin təmizlənməsi”) əsəri Xətibin əlinə düşür. O, əsəri öyrənmək və onda tədqiqat aparmaq istəyir. Bunun üçün Əbül-Ülanın yanına getməyi ona məsləhət görürlər. Xətib yoxsul olduğu üçün kitabları miniklə aparmaq imkanı olmur. Buna görə də kitabları bir kisenin içinə qoyub çiyinə atır və ayaqla Təbrizdən Şamın Müərra şəhərinə yollanır. Kitablər ağır olduğu üçün Xətib yolda tərleyib və tər kitablara keçir. O, Bağdada çatdıqda kitablarda tər ləkəsindən başqa bir şey qalmır” (235, 367).

Görkəmli Azərbaycan alimi və ədibi Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyət Təbrizli (1875–1940) məşhur “Daneşməndəne Azərbaycan” adlı əsərində Cənubi Azərbaycandan çıxmış bir çox alim və şair haqqında, o cümlədən Xətib Təbrizi barəsində müfəssəl məlumat verir. Xətibin Bağdadda Əbül-Ülanın məclisində dərs keçdiyi vaxt Təbrizdən bir qonşusunun gəlməsi və onunla azərbaycanca danışması, Əbül-Ülanın onların söhbətini əzbərdən deməsi haqqındakı məlum hadisəyə də M.Tərbiyət diqqəti cəlb edir. M.Tərbiyət yazır: “Xətib ərəb dili qrammatikasına aid “Əsrarül-sənə” (“Sənətkarlıq sirləri”), Əruz və qafiyyə elmlərinə aid “Kitabul-kari” eləcə də “Erabul-Quran” (“Quranda fleksiya məsələləri”), “Təfsirul-Quran” (“Quranın izahı”), “Məqatilul-fürsan” (“Atlıların öldürülən yerləri”) əsərlərinin müəllifidir (349, 368). Xətib Təbrizi

2 fevral 1209-cu il-də çərşənbə axşamı vəfat etmiş və Bağdadda dəfn edilmişdir.

Xətib Təbrizi haqqındakı tədqiqatlarda onun elmi fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilir. Məsələn, Qaley Allahverdiyev Xətibin “Şərh əl-Hamasa” əsəri haqqındakı dissertasiya işində ümumiyyətlə şərh-təfsir əsərlərində qrammatik mülahizələrdən bəhs edərək yazır: “İlk şərhçilərin əsərlərində bu istiqamətin (**qrammatik təhlilin – A.B.**) yalnız müəyyən izlərinə rast gəlikəsə, qrammatika alimləri, xüsusən İbn əl-Ənbari ən Nühhas əs-Seyrari ibn Cinni və başqalarının şərhlərində bəzən yalnız qrammatik təhlillə üzləşirik. Bu zaman onlar qrammatika elminin ayrı-ayrı müddəaları ilə bağlı müxtəlif qrammatika məktəblərinin, mülahizələrini bir yerə toplamağa çalışırlar ki, bu da şərhlərə ağırlıq gətirirdi. Çox vaxt bu qrammatik mülahizələr arasında şərhin əsas məğzi belə itirdi (29, 107).

Xətib Təbrizinin şərhini isə yüksək qiymətləndirir (29).

Əl-Hüveyyi Nasir bin Əhməd bin Bəkr Əbu əl-Qasim ən-Nəhvi 1073-cü ilin sentyabrında anadan olmuş Əbu İshak əş-Şirazidən dərs almış və Şeyxüladab (filoloqların başçısı, şeyxi) adını almışdır. Dilçiliyə və ümumi filologiyaya aid mühüm əsəri budur: “Şərh əl-Lai” li ibn Conni” (“İbn Cinninin “Əl-lai” əsərinə şərh”).

Əl-Hüveyyi Nasir 1113-cü ilin sentyabrında vəfat etmişdir.

Ət-Tiflisi Əbu əl-Fəzl Hübeyş ibn İbrahim Tiflis şəhərində anadan olmuş, müəyyən müddət Konyada səlcuq sultanı Qılıc arslan ibn Məsudun sarayında yaşamışdır. Hübeyş dövrünün kamil və ensiklopedik

alimi olmuşdur. İran alimi Əli Əkbər Dehxuda özünün (lüğətnaameye talef) adı ilə tərtib etdiyi alim və ədiblərin 100 cildlik biblioqrafik lüğətində Hübeyş Tiflisini mühəndis, həkim və dövrünün başqa elmlərinə vaqif olan bir alim kimi təqdim edir. Alimin “Qanuni adab” (“Ədəb qanunları”) əsərindən danışılır. Orada Hübeyş Tiflisinin ərəb sözlərini qeydə alıb ərəbcə-farsca bir lüğət tərtib etdiyindən bəhs edilir. Həmin əsərin bir nüsxəsinin Hacı Məhəmməd Naxçıvanidə olduğunu, habelə Hacı Məhəmmədin kitab kolleksiyası topladığını qeyd edir.

Yenə Dehxuda Lüğətnaməsindən məlumat alırıq ki, Tiflisinin “Kəvamil üt-təbir” kitabını Sultan Süleyman üçün Xızr Bevazici türkcəyə tərcümə etmişdir.

Hübeyş Tiflisi haqqında N.Ağayeva da qısa məlumat verir (373, 23).

Hübeyş Tiflisi ərəb dilinin leksikologiyasına “Tərcumanul Quran”, “Vucuhul-Quran”, “Ət-tərcuman” və “Qanuniul-ədəb” əsərlərini həsr etmişdir. Bunların içərisində ən məşhuru “Qanuniul-ədəb”dir... Bu lüğət ərəb leksikoqrafiyasının qafiyə məktəbində özünəməxsus yer tutur. Hübeyş Tiflisi “Qanun-əl ədəb”in müqəddiməsində İbn Sikkit, Zəməxşəri və başqa görkəmli filoloqların ərəb leksikoqrafiyası sahəsindəki xidmətlərini yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, ərəb leksikoqrafiyasında onu qane edəcək bir əsər olmadığı üçün belə bir lüğətin tərtibinə girişdiyini qeyd edir (243, 245).

Hübeyş Tiflisinin “Kəvamil-üt-Təbir” əsəri haqqında Azərbaycanda ilk dəfə C.Qəhrəmanov və R.M.Əliyev məlumat vermişlər. Onlar 1973-cü ildə RƏF elmi

əsərlərində “Kəvamil-üt-təbir” və onun müəllifi haqqında” adlı məqalədə həm əsərin özü, həm də Hübeyş Tiflisi haqqında o vaxta qədər elmə məlum olmayan bir sıra faktlar aydınlaşdırmışlar. Məlumdur ki, XVII əsrin görkəmli alimi Katib Çələbi ərəbcə yazdığı “Kəşf-üz-zünun” adlı əsərində bu barədə yanlış məlumat vermişdir. Həmin məqalədən aydın olur ki, Xıız Əbdül Hadi oğlu Bevazici Hübeyşin “Kəvamil-üt-təbir” əsərini tərcümə etmək istəmiş, lakin bu işin çətin olduğunu nəzərə alıb həmin mövzuda yeni bir əsər yazmışdır. Əsəri bir neçə dəfə yoxlayıb təshih etmiş və 1547-ci ildə Sultan Süleymana təqdim etmişdir. Əsərin dibaçəsində Bevazici özü və əsər haqqında maraqlı məlumat verir. “Hicrinin doqquz yüz səkkiz yilünün tarixində “Kəvamil-üt-təbir” kitabın ki, şeyx Əbül-Fəzl Hübeyş ibn İbrahim ibn Məhəmməd əl-Təcləbi – Rəhiməhu allah təsnif etmişdir. Dər əyyami-alişani Sultan müəzzəm – Şahanşahi – Əzəm... Sultan Süleyman xan... bu bəndeyi-həqir yəni Xıızr ibn Əbdül əl Bevazici Mövludən vəl Mosuli Məskənəm, əl-katib bil yəd-əl-yusraşikar əlyumma, səyi-bəliğlə və cəhdi bidəriğilə fərsi lüğətindən hərf üzrə, şoylə kim, hər kəlmənün əvvəl hərfin şumub dəxi onun ikinci və üçüncü hərfin əl-ət-tərtib riayət edib Türkiyə mübəddəl eyləyib adın “Kəvamil-üt-təbir” qoydu.

Burada müəllifin harada anadan olduğu, yaşadığı, əsəri necə və nə üçün tərtib etməsi və kimə verməsi aydın olur. Bu əsərin Azərbaycan dilçiliyi, habelə ümumi türkologiya üçün böyük əhəmiyyəti vardır. XVI əsr dilimizin tarixini, leksik sistemini öyrənmək işində bu əsər əhəmiyyətli mənbə rolunu oynaya bilər. Belə ki,

burada verilmiş aşıq, aqu, xurma, ditrəmək, düdük, dovşan, darlıq, sağsağan, dəvə sözlərinin verilməsi yaxud onların yozumunun göstərilməsi bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Bu lüğət əvvəlkilərdən – öz anoloqlarından istər tərtibinə, istərsə də genişliyinə görə seçildiyindən dilçilikdə geniş əks səda doğurmuş, əlyazması şəklində dünyanın bir neçə elmi muzeylərində saxlanmaqdadır.

Əli ibn Həskəveyh ibn İbrahim Əbülhəsən Marağayi Bağdadda şeyx Əbu İshaqın yanında fiqh öyrənmişdir. O, dilçilik elmində və şer yazmaqda görkəmli mövqə qazanmışdır. 1122-ci ildə vəfat edənə qədər Mərv şəhərində yaşamışdır. Əli ibn Həskəveyh Əbu Bəkrdən, şeyx Əbu İshaqdan və ibn Hezarmərdən elm öyrənmişdir.

Əxəveyn-Qazı-Qutbəddin Məhəmməd ibn Ömər ibn Fəzl əl Fazili 1281-ci ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. Əvvəlcə doğma şəhəri Təbrizdə sonra isə Bağdada qazi rütbəsinədək yüksəlmişdir. Qəzvinli Siracəddin onun ərəb dili qrammatikası üzrə görkəmli alim olduğunu qeyd edir (349, 139).

Əz-Zəncani İz əd-din Əbu əl-Fədail Əbd əl-Vahab bin İbrahim bin Əbu əl-Məali əl-həzrədcə XII əsrin axırları XIII əsrin əvvəllərində yaşamış görkəmli alimlərdən biridir. Ərəb dilçiliyi tarixindən məlumdur ki, bu əsrlər ərəb dilçiliyinin ən yüksək inkişaf dövrüdür. Bu dövrdə yetişən alimlər istər şərh-təfsir, istər nəhv sahəsində əsaslanmaq üçün güclü elmi bazaya malik idilər. Əz-Zəncani Bağdad yaxınlığındakı Mədain şəhərində anadan olmasına baxmayaraq, özünü təbrizli saymışdır. O, ərəb dilinin qrammatikasına aid bir neçə əsərin və şer

divanının müəllifidir. Əz-Zəncaninin qrammatikaya həsr etdiyi əsərlər aşağıdakılardır:

“Əl-Mabədə fi ət-təsrif (“Morfologiyada əsas prinsiplər”), Əl-Hadi fi-n-nəhv və s-sərf” (“Sintaksis və morfolojiya üzrə rəhbərlik”).

A.M.Orucova alimin “Mabədi fi-t-təsrif” adlı əsərini xüsusi alıb təhlil etmişdir (460).

Əz-zəncani həm öz əsərinə (“Əl Kafi”), həm də başqalarının əsərlərinə təfsir-şərh yazmışdır.

Hüsaməddin Əbdülsəmin oğlu Həsən – təxəllüsü Hüsam, ləqəbi Müzəffər XIII əsr Azərbaycanın görkəmli alim və söz ustalarından biridir. Onun elm aləminə beş əsəri məlumdur: 1) “Nəsibə-fətəyan və təşbibul-bəyan” (“Gənclərin nəsibi və danışıqın gəncləşməsi”), 2) “Töhfe-yi-hüsam”; 3) “Mültəməsət”; 4) “Nuzhətul-kuttab və töhfatul-əhbab (“Yazanların sevinci və dostlara töhfə”); 5) “Qəvaidur-Rəsail və fəvaidul-fəzail” (“Məktub yazmaq qaydaları və fəzilətlərin faydası”).

Bunlardan ikincisi – “Töhfe-yi-hüsam” adlı əsər fars dilindən türk dilinə tərcümə lüğətidir. Kitab nəzm şəklindədir. “Töhfe-yi-hüsam” fars leksikoqrafiya tarixində özünə şərafli yer tutur.

Ərəb dilindən fars dilinə olan tərcümə lüğəti olan “Nəsibül fətəyan və təşbibul-bəyan” adlı əsər də leksikoqrafların həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Şihabəddin Əbu Abdulla Məhəmməd İbn Əhməd İbn Xəlil Zülfunun Şafii Xoylu (1228–1293) mənbələrin verdiyi məlumata görə, dövrünün demək olar ki, bütün elmləri (20 elm) üzrə kamil biliyə malik olmuşdur. Onun maraqlandığı elmlər sırasında fiqh, ərəb dilinin qrammatikası, Quran təfsiri, maani, bəyan, şəriət elmləri,

hesab, hündəsə və s. var idi. O, bu elmləri o dərəcədə mükəmməl bilirdi ki, Şam, İsfahan, Bağdad, Misir alimləri qarşısında imtahan verib alimlik şəhadətnaməsi almışdı. Şihabəddin dərindən vaqif olduğu 20 elm haqqında “Əqalimüt-təlim” (“Təlimlərin sahələri”) adlı monumental bir əsər yazmışdır. O, ərəb dilinin qrammatikası haqqında İbn Mətin yazmış olduğu “Əl-fusul” əsərinə şərh yazmışdır. Alim və qabil bir insan, ədalətli bir vətəndaş olduğuna görə Qüdsdə, Məhəllədə, Bəhənasda, Hələbdə qazi, Misirdə isə baş qazi vəzifəsində işləmişdir.

Məhəmmədəli Qaradaği fiqh, üsul, hədis, ərəb dilçiliyi, ədəbiyyat sahəsində yüksək mərtəbə əldə etmiş və bu sahələrə aid əsərlər yazmışdır. O, Fatimeyi-Zəhranın məşhur xütbəsinə izah yazmışdır. Təəssüf ki, dilçiliyə və başqa sahələrə aid elmi əsərləri bizə gəlib çatmamışdır.

XVI əsr Azərbaycan alimlərindən biri də Təbrizli Əmircan Məhəmməddir. O, ərəb dili qrammatikası haqqında Təftazaninin “İrşadül-hadi” (“Rəhbərin yol göstərməsi”) əsərinə “Tovzihul-İrşad” adlı şərh yazmışdır. Bu əsərin bir nüsxəsi imam Rza kitabxanasında vardır. Əsər 1522-ci ildə yazılmışdır (349, 130).

İbrahim Şəbüstəri Bürhanəddin XVI əsr alimlərindən biridir. Onun nəslə nəqşibəndilər sülaləsinə çatır. O, ərəb dili qrammatikası haqqında “Nəhayətül-bəhcə” (“Şənliyin son dərəcəsi”) adlı “T” qafiyəsi ilə ərəb dilində mənzum bir əsər yazmışdır. Bu əsər ərəb dili qrammatikası haqqında yazılmış ən dəyərli kitablardandır. M.Tərbiyə Hacı Xəlifənin İbrahim Şəbüstəri

haqqındakı. fikrini sitat gətirərək yazır: “Bürhanəddin İbrahim bin Həsən şeyx əllamə Bənis Şəbüstəri hicri qəməri (1509) 915-ci ildə vəfat etmişdir. O, öz dövrünün alimlərindən olmuş, ərəb dili morfolojiyası haqqında əsərlər yazmış və ərəb dili sintaksisini “T” qafiyəli mənzuməyə nəzmlə çəkmişdir ki, dilin səlisliyi etibarilə bu əsərin tayı-bərabəri yoxdur. İbrahim Qurana əvvəlindən “Yusif” surəsinədək təfsir yazmış və bundan əlavə təsəvvüf elmi haqqında bir sıra əsərlər yazmışdır. O, Ərzincanda bir qrup xəvaric tərəfindən öldürülmüşdür (349, 168).

Mömin Molla Məhəmməd-Fətulla ibn Hacı Kazım Təbriz şəhərində anadan olmuşdur. Mömin 1784-cü ildə “Məxzənül-xəzain” (“Xəzinələr xəzinəsi”) adlı ərəbcə-farsca bir lüğət tərtib etmişdir. M.Tərbiyətin qeydinə görə kitabın Möminin öz xətti ilə yazılmış bir nüsxəsi onda vardır (349, 226).

Göründüyü kimi, Azərbaycan alimləri ərəb dilinin qrammatik qanunlarının bilavasitə şərhilə yanaşı, müxtəlif əsərlərə də təfsirlər yazmışlar. İlk baxışda təfsir dərin və sistemli elmi mənbə hesab edilmir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, hər hansı bir əsərə şərh vermək, onu izah etmək alimdən tədqiq – şərh etdiyi obyektə-əmələ nisbətən daha dərin bilik tələb edir. Hər hansı bir əsəri şərh etmək üçün həmin əsərin özündən əlavə, onun mövzusu ətrafında geniş və dərin elmi biliyə malik olmaq lazımdır. Ərəbcə yazan Azərbaycan dilçiləri məhz belə bir yüksək səviyyədə olmuşlar. Ərəbcə-farsca, ərəbcə-türkcə lüğətlər hazırlamaq da alimdən geniş və dərin elmi bilik səriştə tələb edir. Azərbaycan alimləri ərəb leksikoqrafiyasının inkişafına

kömək edə biləcək fundamental əsərlər yaratmışlar. Biz ərəbcə yazan Azərbaycan dilçiləri haqqında icmal səciyyəli araşdırmada bütün alimlərimizin adını belə çəkə bilmədik. Bu, xüsusi tədqiqat mövzusu kimi ərəbşünaslığımızın qarşısında duran mühüm vəzifədir.

Fars dilçiliyinin əsasını qoyan Azərbaycan alimləri

XII əsrdə Azərbaycan ərazisində dövlətçilik möhkəmləməyə başladı. Bu dövrdə Cənubda Atabəylər və Şimalda Şirvanşahlar hakimiyyətdə idilər. Həm Atabəylər, həm də Şirvanşahlar ölkədə mədəniyyətin və elmin inkişafına diqqət verirdi. Buna görə də Əcəmi Naxçıvani şəxsində Naxçıvan memarlıq məktəbi, Sührəverdinin şəxsində İşraqiyyə fəlsəfəsi, Məhsəti, Xaqani, Nizami poetik məktəbi, o cümlədən ipəkçilik, dulusçuluq, iqtisadiyyat, musiqi yaranıb inkişaf etdi. Bu dövrdə Azərbaycanda elm, incəsənət və poeziya dövrünün aparıcı sahələri kimi iqtisadi inkişafı geridə qoydu. Humanizm dövrün əsas dünyagörüşünə çevrildi. Ölkədə ərəb nüfuzu zəifləməyə başladı. Ərəbcə yazıb yaratmaq ənənəsini farsca yazmaq meyli əvəz etdi. Əgər XI əsrdə ərəbcə yazanların sayı farsca yazanlardan bir neçə dəfə çox idisə, XII əsrdən başlayaraq bu ənənə tərsinə çevrildi. Belə ki, XI əsrdə bir qisminin yuxarıda adlarını sadaladığımız alim və şairlər ərəbcə yazırdılarsa farsca cəmi ikicə nəfər Qətran Təbrizi və Kafi Zəfər Həmədəni yazırdı. Həmin əsrdə xəttat Nizami Təbrizi, Əbu Nəsr Mənsur ibn Mümkan Təbrizi, Əbülməzahir Hüseyn ibn Əli Təbrizi, İskafi Zəncani, Xətib Təbrizi və onlarla başqaları öz əsərlərini ərəbcə yazmışdılar. XII əsrdə isə Ömər Gənci, Yusif ibn Tahir, Eynəlgüzzat Miyanəçi, Əbülülə Gəncəvi, Əbu əl-Nizam Məhəmməd Fələki Şirvani, İzəddin Şivani, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi və başqaları farsca yazırdılar (325, 42).

XII əsrdə fars ədəbiyyatının və ümumən farsdilli ədəbiyyatın başında azərbaycanlı (Nizami) durduğu kimi, XI əsrdə də fars dilçiliyinin əsasını azərbaycanlı qoymuşdu.

Son vaxtlar ərəbcə və farsca yazmış azərbaycanlı alim və şairlərin yaradıcılığını sistemli şəkildə tədqiq etmək ənənəsi yaranmışdır. M.Mahmudovun (234), N.Ağayevanın (373) ərəbcə yazmış şair və dilçi alimlər haqqındakı tədqiqləri ilə yanaşı, Cəmilə Sadıqova və Teyyibə Ələsgərovanın “Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri” (XI-XX əsrlər) haqqındakı araşdırmaları da dilçilik elmimizin nailiyyəti sayıla bilər. Həmin əsərdə sübut edilir ki, fars dilçiliyinin əsasını Azərbaycan alimləri qoymuş və üç yüz il bu sahədə aparıcı mövqeyi əldə saxlamışlar. həmin əsərdə oxuyuruq: “XI əsr Azərbaycan şairi Qətran Təbrizi, XIII əsrdə Azərbaycan şairi Hüsam Xoyi, Azərbaycan dövlət xadimi, tarixçisi şair Hinduşah Naxçıvani, XIV əsrdə Azərbaycan alimi, tarixçisi, dövlət xadimi Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani, XVI əsrin məşhur kalliqrafı, şair Mirzə İbrahim ibn Mirzə Şahhüseyn İsfahani, XVI əsrin görkəmli leksikoqrafı, şairi, məşhur “Əkbərnəmə” adlı tarixi əsərin müəllifi Mövlana Şeyx Allahdad Feyzi ibn Əsəd-l-üləma Əlişir Sirhindi, XVI-XVIII əsrlərin görkəmli leksikoqrafları Kaşani Süruri, Cəmaləddin Hüseyn İncü, Məhəmməd ibn Xələf Təbrizi və başqaları fars dilçiliyini zənginləşdirdilər. (320).

Fars dilçiliyi Avropa dilçiliyindən bir çox cəhətləri ilə fərqlənir. Fars dilçiləri – Azərbaycan alimləri daha çox şərq ənənələrinə əsaslanırdılar. Avropa alimləri qrammatika məsələlərinə daha çox meyl etdikləri halda,

şərq alimləri daha çox leksikoqrafiyaya meyl etmişlər. Belə ki, Avropada qrammatika XV əsrin axırlarında, lüğətlər isə 82 yalnız XVII əsrdə yazılmağa başlayıb. Fars dilçiliyində isə lüğətçilik XI əsrdə (Qətran Təbrizinin “Əttəfasir” əsəri), qrammatika isə XIII əsrdə meydana gəlmişdir. Fars dilçiliyinin tarixinin öyrənilməsi də özünəməxsus bir yolla getmişdir. Belə ki, son vaxtlara qədər fars dilçiliyi tarixində leksikoqrafiya məsələləri alimlərin diqqətini daha çox cəlb etmişdir. Fars dilinə aid müxtəlif lüğətlər tədqiq edilərək onların kataloqları da hazırlanmışdır. Fars dilçiliyində qrammatikanın meydana gəlməsi və inkişaf tarixi, müəyyən mənada tədqiqatdan kənar qalmış, sistemli şəkildə tədqiq edilməmişdir. Halbuki, XI əsrdən başlayaraq Azərbaycan alimləri leksikoqrafik əsərlərlə yanaşı, müxtəlif lüğət kitablarına şərhlər yazmış və haşiyələr əlavə etmişlər.

C.Sadıqova və T.Ələsgərova ilə tam razılışmaq lazım gəlir ki, birinci mərhələdə – fars dilçiliyinin yarandığı ilk dövrlərdə nə ərəb ölkələrində, nə Hindistanda, nə də başqa Şərq ölkələrində fars dili qrammatikasının yazılmasına səy göstərilməmişdir. Bu dövrdə tarixi şəraitdən asılı olaraq fars dilçilik məsələləri, o cümlədən qrammatika daha çox Azərbaycan alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Hələ XI əsrdə fars dilçiliyi sahəsində ilk addım Azərbaycanda atılmış, bu elmin əsası, demək olar ki, Azərbaycanda qoyulmuşdur (320, 7).

Fars dilçiliyi tarixi üzərində sistemli tədqiqat aparın C.Sadıqova və T.Ələsgərova Birinci mərhələ dedikdə XI əsrdən XIX əsrin birinci rübünə qədərki – təxminən 800 illik bir dövrü nəzərdə tuturlar. Bu dövrdə, əsasən,

lüğətçilik işi genişlənsə də, fars dilinin fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə də toxunulurdu. Bu dövr bir də onunla səciyyəli ki, başqa ölkələrdəki alimlər – habelə Türkiyədə, Hindistanda və İranda yaşayan Azərbaycan alimləri fars dilçiliyi ilə məşğul olmağa başlayırdı. Fars dilçiliyinin II dövrü XIX əsrin I rübündən XX əsrin birinci rübünə qədərki yüzillik bir Dövrü əhatə edir. Bu dövrdə fars dilinin qrammatikası sistemli şəkildə – yenə azərbaycanlı alimlər tərəfindən yazılır.

Hüseyn Əmid Kitab-Tarixə fərhəngə Azərbaycan adlı əsərində Azərbaycan alimlərinin fars dilçiliyi sahəsindəki xidmətlərindən danışaraq yazır: “Maarifin yayılması və təbliğində İranın başqa yerlərdəki sakinlərindən daha çox azərbaycanlıların çalışdığı məlum olur. Onlar Azərbaycan xalqı üçün müasir, əzəmətli maarifin binasının əsasının qoyulmasında ən ağır və ən çətin zəhmətlərə, əziyyətlərə, xidmətlərə qatlaşmışlar.

Mütəəssüb fars alimi Səid Nəfisi də fars dilçiliyi və ümumən filologiyası sahəsində Azərbaycan alimlərinin xidmətlərini etiraf edərək yüksək qiymətləndirir.

Farsca şeir və elmi əsər yazan ilk azərbaycanlı Qətran Təbrizidir (1012–1088). O, Təbriz yaxınlığındakı Şadiabad kəndində anadan olmuşdur. Onun harada təhsil alması haqqında əldə ətraflı məlumat yoxdur. Görünür, ilk təhsilini doğma kəndində almış, sonra isə Təbrizdə davam etdirmişdir. Çox erkən şeir yazmağa başlamışdır. Əbül Həsən Əli Ləşgərinin vaxtında Gəncəyə gəlmiş və burada yaşayıb yaratmışdır. Məşhur alim və səyyah Nasir Xosrov Ələvi (1004–1088) səyahətə çıxdığı zaman

Qətranla Təbrizdə görüşmüşdür. Məşhur “Səfərnəmə” adlı əsərində bu görüşdən aldığı təəssüratı belə verir: “Təbrizdə Qətran adlı bir şairi gördüm ki, yaxşı şeir yazırdı. Ancaq fars dilini yaxşı bilmirdi. Mənim yanıma gəlib Menciaq və Dəqiqi divanlarını gətirdi və oxudu. Ona çətin olan sözlərin mənasını soruşdu, söylədim, izahını yazdı. Öz şerlərini də mənim üçün oxudu” (348, 4; 349, 67; 325, 54).

Qətran Təbrizi əsil fars dilini bilməsə, həmin dildə şeirlər yazma bilməzdi. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Nasir Xosrov Ələvi Qətranla görüşdüyü zaman şair “Təfasir” adlı məşhur izahlı lüğətini yazırmış. Bu əsər fars dilinin ilk izahlı lüğətidir. Sözlərin misallarla verilməsi lüğətin anlaşılmasını asanlaşdırır. Əsədinin “Müstəşhəyat”, Əbu Həfs Sədin “Risalə” və Ələddinin “Zübdətul lüğə” (“Ən yaxşı lüğət”) əsərləri Qətranın “Təfasir” adlı lüğətindən bəhrələnməmiş deyildir.

Bütün bunlar göstərir ki, Qətran fars dilini nəinki yaxşı bilmişdi, hətta özündən sonrakı alim və şairlərə də müsbət təsir göstərmişdir. Məşhur şərqşünas Qulamhüseyn Beqdelinin fikri ilə tam razılaşmaq lazımdır ki, Qətran Nasir Xosrova müraciət edib “Əttəfsir” adlı izahlı lüğətinə daxil etdiyi sözlərin mənasını daha dəqiq vermək istəmişdir (348, 5).

Cəsarətlə demək olar ki, Mahmud Kaşqarının “Kitabi-Divani-lüğət-it-Türk”ü türkologiya sahəsində hansı rolu oynayarsa, Qətran Təbrizinin “Təfasir” adlı izahlı lüğəti də İran qrupu dillərinin tarixini, ədəbiyyatını və fars dilçiliyini öyrənmək üçün həmin rolu oynayır. Qətranın bu lüğəti ilk növbədə özündən sonra gələn leksikoqraflar üçün mötəbər mənbə olmuşdur. Belə ki, şairin müasiri,

fars dilinin ilk lüğətçilərindən biri Əbu-Mənsur Əli ibn-Əhməd Əsədi “Lüğəti furs” əsərində istifadə etdiyi yeganə mənbə olaraq Qətran Təbrizinin “Təfasir”ini göstərir. “Lüğəti furs”un müqəddiməsində Əsədi Tusi yazmışdır: “Bizim məqsədimiz fars dili lüğəti yazmaqdır. Çünki elə şairlər gördüm ki, fəzil olsalar da, fars dilini az bilirlər. Şair Qətran kitab yazmışdır və oradakı sözlərin əksəriyyəti məlumdur. Buna görə də oğlum Cəmil Ohəd Ərdəşir... Mən Əbu Mənsur əsədi Tusidən elə bir lüğətnamə yazmağı xahiş etdi ki, hər sözə şahidlik etsin” (259, 64).

Müxtəlif mənbələrdən öyrənirik ki, Əsədi Tusinin bu lüğəti həcmcə Qətran Təbrizi lüğətindən daha böyük olub 1700 sözü əhatə edir.

Azərbaycan EA Respublika əlyazmalar institutunun fondunda “B-2293 rəf” şifrəsi ilə saxlanan Qərəhəsarinin “Şamilül-lüğət”, Hinduşah Naxçıvanının “Əs-sihahul əcəmiyyə” lüğətlərində də Qətran Təbrizidən bir mötəbər mənbə kimi istifadə edildiyi qeyd olunur.

Qətranın bu lüğəti bir çox alimin diqqətini cəlb etmişdir. Seyid Əhməd Kəsrəvi, Səid Nəfisi, Məhəmmədəli Tərbiyə, Qafar Kəndli, Əsgər Hüquqi, Qulamhüseyn Beqdeli, V.Kapranov və başqaları Qətran Təbrizi lüğətindən bəhs etmişdir. Qətranın “Təfasir” adlı izahlı lüğəti üzərində Mənzərə Məmmədovanın tədqiqini (259) xüsusi qeyd etmək lazımdır. Müəllif lüğət haqqında deyilən fikirləri xülasə edir, bəzi mübahisəli məsələlərə öz münasibətini bildirir. M.Məmmədovanın məqaləsində oxuyuruq: “Müəllif hər bir sözün leksik mənasını verdikdən, izah etdikdən sonra onun verilən mənasını daha dəqiq nəzərə çatdırmaq üçün o sözü

şairlərində işlətməmiş şairlərin əsərlərindən beytlər vermişdir ki, bu da yalnız Rudəkinin deyil, dövrünün başqa görkəmli şairlərinin də müvafiq beytlərini əhatə edir. Qətran Təbrizi lüğətinin tərtibinə gəldikdə hələlik yalnız onu demək mümkündür ki, burada sözlər ilk və son hərfinə görə əlifba sırası ilə düzülmüşdür.

Qətran Təbrizinin əsəri ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən müxtəlif cür araşdırılmışdır. Məsələn, Əsədi Tusi onu “Kitabi şair Qətran”, Cəmaləddin Hüseyn İncü, Əhməd Kəsrəvi, Ə.Hüquqi “Fərhəngi Qətran”, Katib Çələbi “Təfasir fil-lüğətil-fürs”, Məhəmmədəli Tərbiyət “Təfasir”, Sovet-İran mədəni əlaqələr cəmiyyəti “Lüğəti fars” və s. adı altında oxuculara təqdim etmişlər (259, 66).

Müəllifin özünün isə əsəri necə adlandırması Hələliys elmə məlum deyildir. Əksər alimlərin fikri “Təfasir” üzərində dayanmışdır. Qəribə burasıdır ki, rus şərqşünaslarının bəzilərinin düzgün olmayan ənənəsini davam etdirən V.Kapranov burada da sol mövqe tutmuşdur. O, Əsədi Tusinin “Lüğəti-furs” əsərinin fars-tacik leksikoqrafiyasının inkişafındakı rolundan bəhs edən əsərində (432) Qətranın “Təfasir”inin Əbu Həvs Soqdinin lüğətindən sonra yazıldığını göstərir. Beləliklə, Qətranı fars leksikoqrafiyası, ümumən fars dilçiliyinin pioneri statusundan məhrum edir. Halbuki bütün mənbələr fars leksikoqrafiyasının ilk əsəri kimi Qətran Təbrizi lüğətini göstərir.

Fars-türk leksikoqrafiyası tarixində əhəmiyyətli yerlərdən birini Hinduşah Naxçıvaninin “Əs-sihahul-əcəm” lüğəti tutur. Bu lüğət özündən əvvəl tərtib edilmiş lüğətlərə nisbətən daha zəngindir. Burada 5117 söz və

onun mənası verilir. Lüğət və onun müəllifi haqqında dilçilik ədəbiyyatında çoxlu mübahisələr olduğundan əsərin nə vaxt və kim tərəfindən yazıldığını müəyyənləşdirmək işi çətin olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində bu əsər haqqında ilk dəfə C.V.Qəhrəmanov məlumat vermişdir. O, 1972-ci ildə bu əsərin fraqmentlərini çox qısa bir izahla vermişdir (213, 121). C.Qəhrəmanov bu əsərdən müxtəlif parçaların fotoəksini və XXIV hissədən-bölmədən ibarət lüğət vermişdir. Sözlük azərbaycanca, mötərizədə isə farsca-azərbaycanca verilmişdir. Müəllif qısa izahında göstərir ki, “Sihahul-əcəm” əsərini tam nüsxəsinin əlimizdə olmadığını, eyni zamanda onun dilimizin leksik tərkibinin tədqiqindəki əhəmiyyətin nəzərə alaraq mövcud fraqmentin material şəklində faksimilesi ilə yanaşı nəşr etdirməyi lazım bilir (213, 127).

Şərqi başqa qiymətli elmi əsərləri kimi Hinduşah Naxçıvaninin bu lüğəti də Avropa kitabxanalarına və muzeylərinə aparılmışdır. Əsərin bir nüsxəsi Bratislavada, digər nüsxəsi Qərbi Berlində, üçüncüsü Leninqradda, bir nüsxəsi Kembriçdə Oksfordda və s. şəhərlərdəki kitabxanalardadır.

Fars dilində yazmış Azərbaycan alimlərinin əsərləri üzərində tədqiqat aparan C.Sadıqova və T.Ələsgərova əsərin nüsxələrini əldə etməyə nail olmuş, Leninqrad, Bratslova və Qərbi Berlin nüsxələrini müqayisə edərək mükəmməl elmi-tənqidi mətnini hazırlamışlar.

Hinduşah Naxçıvani haqqında görkəmli alim-təzkirənəviz Məhəmmədəli Tərbiyət də qısa məlumat verir. Onun “Daneşməndane Azərbaycan” adlı əsərində oxuyuruq: “Hinduşah ibn Səncər ibn Abdulla Əssahabi

Girani Naxçıvani–hicri qəməri XIII/XIV əsr ədiblərindən və münşilərindəndir. O, hicri qəməri 674 (1275)-cü ildə Kaşanın Naibülhükəması olmuşdur. Hinduşah hicri qəməri 730 (1329)-cu ildə Məhəmmədəli Əlevi Təqtəqinin “Məşiiyyətül-füzəla-fi təvarixil-xüləfa Vəl-Vüzərə” (“Xəlifələr və vəzirlər dövründə fəzilətli adamların taleyi”) adlı əsərini bir sıra digər mövzularla birlikdə “Təcaribüssələf” adı ilə tərcümə etmiş və Loristan atabəyi Əhməd ibn Yusifşaha (696-733/1296-1332) təqdim etmişdir... Hinduşahın oğlu və Şəms Münşi adı ilə məşhur olan Məhəmməd də bu əsrin alimlərindən idi. O, hicri qəməri 470 (1339)-cu ildə “Sihahul-əcəm” əsərini vəzir Qiyasəddin adına və “Dəsturül-katib fi təyinül-müratib” əsərini Sultan Üveys adına yazmışdır” (349, 391).

Azərbaycan alim və ədiblərinin, onların əsərlərinin üzə çıxarılmasında böyük xidmətləri olan Məhəmmədəli Tərbiyyət Hinduşah Naxçıvani haqqında qeyri-dəqiqəli yol vermişdir. Əvvələn, Hinduşah Naxçıvaninin “Əs-Sihahul-əcəmiyyə” əsərinin adını “Sihahul-əcəm” kimi vermiş, lüğəti alimin özünə deyil, oğluna – Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaniyə aid etmişdir. Bundan əlavə, Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin əsəri “Dəstur-əl Katib fi təyinül Məratib” olduğu halda, Tərbiyyət “fi” hissəciyini “və” bağlayıcısı ilə əvəz etmişdir ki, bu da əsərin adının təhrif edilməsinə gətirib çıxarır. Daha sonra, Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin lüğəti “Sihah əl fars” haqqında Tərbiyyət heç bir məlumat vermir.

Yuxarıda dediyimiz kimi, Hinduşah Naxçıvaninin “Əssihahul əcəmiyyə” əsəri haqqında ən dürüst məlumatı

C.Sadıqova və T.Ələsgərovanın həmin lüğətə yazdıqları müqəddimədən tapmaq olar. Çünki burada müəlliflər özlərinə qədərki bütün mövcud elmi mülahizələri safçürük etmişlər. İki nəfər alimin eyni fikrinə diqqət edək. İ.Y.Kraçkovski göstərir ki, “Əs-sihah əl-əcəmiyyə” əsərinin müəllifi Birkəvidir... Hacı Xəlifəyə əsaslanan H.Ete yazır ki, bu əsərin iki qısa və geniş şəkli vardır. Bunlardan əvvəlki qısa şəklini Hinduşah Naxçıvani, sonrakı geniş şəklini isə Birkəvi yazmışdır.

F.Ə.Koratay da eyni fikri təkrar edir. Yəni Türkiyə topqarı kitabxanası kataloqunda F.Ə.Koratay eyni əsəri həm Bərkəviyə, həm də Hinduşah Naxçıvaniyə aid edir. Halbuki, hər iki variantın müəllifinin Hinduşah Naxçıvani olduğu çoxdan sübut edilmişdir. C.Sadıqova və T.Ələsgərova sanki deyilənlərə yekun vururlar: “Faktlar “Əs-sihah əl-əcəmiyyə”nin Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvani tərəfindən yazılmasını təsdiq edir. Deməli, ata – Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvani “Əs-sihah əl-əcəmiyyə” adlı farsca-türkcə lüğət, oğul – Məhəmməd ibn Hinduşah isə “Sihahal-fars” adlı farsca izahlı lüğət yazmışdır.

Lüğət Azərbaycan dil tarixi elmi üçün də faydalı bir mənbə ola bilər. Belə ki, XIV əsr dilimizin materiallarını öyrənmək üçün bu kitabdən maraqlı məlumatlar almaq olar. Məsələn, *nazidan* – *nazlanmaq*, *bədbəxt* – *dövlətsiz*, *xab* – *yuxu*, *bəxt* – *dövlət*, *sariban* – *dəvəçi*, *sazzan* – *çalğıcı* və s.

Lüğətin sonunda 61 səhifəlik sözlük siyahısı və hər sözün getdiyi səhifə verilir.

Yuxarıda dediyimiz kimi, Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvaninin oğlu dövrünün görkəmli alim və dövlət

xadimi Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani də fars diçiliyinin – leksikoqrafiyasının təməl daşlarını qoyanlardandır. Qeyd etmək lazımdır ki, Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani eyni zamanda Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib adlı iki cildlik əsərində dövrünün ən mühüm ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni problemlərini əhatə etmişdir. Akad. Ə.Ə.Əlizadə əsərin elmi tənqidi mətnini hazırlayıb birinci cildini 1964-cü, ikinci cildini isə 1971-ci ildə Moskvada “Hayka” nəşriyyatında çap etdirmişdir. Əsər həm tarix, həm toponimika, həm dilçilik, həm də ədəbiyyatşünaslıq cəhətdən mötəbər mənbə ola bilər. Ə.Əlizadənin kitaba yazdığı müqəddimədə göstərdiyi kimi, Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani öz vətəninə dərin bir məhəbbətlə sevmiş və məmurların, vergi toplayanların, erməni feodallarının fitnə-fəsadları sayəsində bu gözəl diyarın acınacaqlı vəziyyətə düşdüyünü ürək ağrısı ilə yazırdı. Əsərdəki şeirlərinin birində M.Naxçıvani deyir:

*Cun beyad arəm diyare-yare əhvale-vətən
 Dide xun Əfşan şəvəd bərpy ətlal və daməm
 Nəxcevan Nəqşe-cəhan bud və əz hökme-zəman
 Keşəd an nəqşe-cəhən mənzelgahe morqe-zəgan.
 Yadıma düşdükcə sevgili vətən,
 Gözümdən qanlı yaş car olur hərdən.
 Naxçıvan nəqş-cahan idi qəza hökmündən,
 O Gözəl nəqş-cahan qurd və quşa oldu məşkən.¹*

¹ Tərcümə bizimdir.

Məhəmməd ibn Hinduşah haqqında İran alimi Əli Əkbər Dehxuda da müxtəlif məlumat verir: *“Məhəmməd ibn Hinduşah ibn Səncur Əbdüllah Sahibi Naxçıvani Monşi Pesər Hinduşah moəllefe təcaribul səlaf u rast: “Dəstur əl katib fi təyin əl-məratib” ke dər əhd Sultan Uveys Bahadırxan təlif kərde və ketabi dər loğət darəd. Bename (sihahul fars) ke dər 727 hicri təlif kərde əst və dər Tehran be təshihe doktor Taqəti dər “İdareye nəşriyyat “Bonqah” tərçüme və nəşre kitab” çap şode əst və an be estesnaye fərhanqe Qətran sevvomin fərhanqe farsist. Yəni pəs əz loğətnameye Əsədi (təlif bəd əz 458 hicri) və fərhanqe Qəvas (təlif bəd əz 290 hicri) və hodude 2200 loğət darəd”.* (Məhəmməd ibn Hinduşah ibn Səncər Əbdullah Sahibi Naxçıvani katibdir. O, Hinduşahın oğludur ki, sələflərinin təcrübələrini əks etdirən *“Dəstur əl katib fi təyin əl məratib”* əsərini Sultan Uveys Bahadır xana ithaf etmiş və lüğəti də vardır. Məhəmməd ibn Hinduşahın 727-ci ildə yazılmış *“Sihahul fars”* adlı lüğətini doktor Taqəti təshihlərlə kitab ticarəti və nəşri idarəsinin *“Bonqah”* nəşriyyatında çap etdirmişdir. Bu lüğət Qətranın lüğətindən sonra üçüncü fars lüğətidir. Yəni Əsədinin lüğətnaməsindən (458 hicrilən sonra) və Qəvasın lüğətindən (690 hicrindən sonra) sonra üçüncü lüğətdir. Burada 2200 ətrafında söz vardır).

Bu əsərin tam şəkildə elmi-tənqidi mətninin hazırlanması da şərqşünaslığımızın qarşısında duran ən mühüm məsələlərdəndir.

Fars dilinin qrammatikasının yaranması

Şərqdə lüğətlərin haşiyələrində, təfsirlərdə bu və ya digər dilin qrammatik qaydaları haqqında qeydlərə də rast gəlmək olur. Bəzən belə qeydləri qrammatikanın ilkin yaranma tarixi kimi qiymətləndirmək məsələsi ətrafında mübahisələr doğur. Əslində lüğətlərin haşiyələrində və ya onlara əlavə kimi verilən qrammatik izahları əsil qrammatikanın yaranması üçün bünövrə hesab etmək olar. Bu vaxt qrammatikanın yaranma tarixi də qədimlərə gedib çıxır. Belə ki, məsələn, fars dilinin qrammatikasının yaranma tarixini lüğətlərə əlavələrdən başlasaq, onda dilçiliyin bu sahəsinin XIII əsrdə, əgər bunları nəzərə almasaq, A.Bakıxanov demişkən sırf “fars dili üçün qanun” axtarsaq, onda XIX əsrdə yarandığını təsdiq etmək lazım gəlir. Fikrimizcə, fars dilinin qrammatikasının yazılma tarixini həmin lüğətlərin əlavəsindən başlamaq lazımdır. Bu, bir neçə cəhətlə əsaslandırıla bilər.

Birinci, XIII əsrdə və ya ondan əvvəl bütün qrammatik quruluşu əhatə edən bir qrammatika yazılması çox çətin idi. Çünki belə bir ənənə hələ geniş yayılmamışdı.

İkinci, lüğətlərə verilən əlavələrdəki qrammatik izahları nəzərə almamaqla Azərbaycan alimlərinin xidmətlərini kiçiltmiş oluruq. C.Sadıqova və T.Ələsgərovanın bu mənada tərəddüd etməsinə baxmayaraq (320, 32), H.Zərinəzadənin cəsarətli fikri daha inandırıcıdır ki, “Onun (Hinduşah Naxçıvaninin)

qrammatikası fars dilinin ən qədim qrammatikasıdır” (419, 161). Bu fikri Mənzərə Məmmədova da təsdiq etməkdədir (250, 205).

Hinduşah Naxçıvaninin lüğətinin son hissəsi məhz fars dilinin qrammatikasına həsr edilmişdir. Bu hissə 20 səhifədən ibarətdir. Yəni 3 səhifə Azərbaycan dilində, 17 səhifəsi isə ərəb dilində yazılmışdır. Bu hissədə fellərin təsrifi ilə bağlı şəxs kateqoriyası şəkilçiləri, felin zamanları (keçmiş zaman – şühudi (mazi), nəqli keçmiş, bitməmiş keçmiş, uzaq keçmiş), indiki zaman, gələcək zaman, məsdər, felin formaları: əmr, bacarıq, lazım, şərt, inkarlıq kateqoriyası, felin növləri, feli sifət, kəmiyyət kateqoriyası, şəkilçilər, şəxs əvəzlilikləri və s. haqqında məlumat verilir.

Fars dilçiliyi tarixində ilk qrammatik əsər kimi Şəmsəddin Məhəmməd ibn Qeys Razinin “Əl-mucəm fi məairi əşari-l-əcəm” adlı ədəbi əsərini göstərənlər də vardır. Məsələn, İran tədqiqatçısı Əli Əkbər Dehxora özünün məşhur “Lüğətnamə”sində Şəmsəddin Məhəmməd ibn Qeys (Razi) haqqında aşağıdakı məlumatı verir: hicri VII əsrin alim və ədiblərindəndir. 628-ci ildən sonra vəfat edib. Reydən idi. Uzun müddət Moverənnəhrdə və Xorasanda yaşayıb. 601 (hicri) ildən 5-6 il ərzində Buxarada, 614-cü ildə Mərvdə yaşayıb. Soltan Xarəzimşahla İraqa getmiş 7-8 il orada yaşamışdır... Ömrünün axırına qədər Atabəy Səd ibn Zənginin yanında qalmışdır...

...Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys Razinin “Əl-mucəm”indən başqa heç bir ədəbi əsərdə sərf, nəhv, lüğət, ritorika və üslubiyyət haqqında yığcam bir məlumat yoxdur. Bu fikrə C.Sadıqova və T.Ələsgərova

da şərik çıxırlar (320, 34). Bizə belə gəlir ki, Hinduşhın əsərindəki sistemliliyi nəzərə alaraq onu fars dilinin ilk qrammatik əsəri kimi qəbul etmək lazımdır. “Əs-sihahul əcəmiyyə” ilə “Əl-mucəm” eyni dilin qrammatikasından bəhs etsə də, onlar arasında çoxlu fərqlər vardır. Hinduşah Naxçıvani kimi, Şəmsəddin Razi də qarşısına fars dilinin qrammatikasını yazmaq məqsədini qoymamışdır. Buna görə də qrammatik quruluşu əhatə edən bir əsər tələbi ilə “Əl-mucəm”ə yanaşmaq olmaz. Burada, əsasən, qafiyə yaradan hecalardan və onların məlumatlarından bəhs edilmiş, sonra fars dili qrammatikasının bir sıra problemləri şərh edilmişdir. Əsərdə ilk əvvəl şəkilçilərdən bəhs edilir. Sonra məsdər, felin zamanları (keçmiş, indiki, gələcək), kəmiyyət kateqoriyası haqqında məlumat verilir.

Hinduşah Naxçıvanidə isə qrammatik izahat daha dərin və hərtərəflidir.

XIII-XIV əsrlərdə fars dili qrammatikasını yazan alimlər sırasında C. İbn Mühənnanın da adını çəkmək lazımdır. Onun Azərbaycanda yaşaması və “hilyətul-l insan və həlbətu-l-lisan” adlı əsərinin bizim ölkəmizdə yazılmasını nəzərə alaraq bu əsərdən də bəhs etmək lazımdır. Əsər, əsasən fars dilinin morfolojiyasına həsr edilmişdir. Qədim yunan dilçiliyindən qalma bir ənənə olaraq nitq hissələri burada da: 1) feil, 2) hüruf və ədəvat, 3) adlar, 4) hikmətli sözlər, 5) zərbül-məsəllər.

Fel bəhsində şəxs kateqoriyası, feilin zamanları, məsdər, əmr forması, əvəzlik, zərf, köməkçi nitq hissələrindən, qoşmalar, bağlayıcılar, ədatlar haqqında, sonra sifət, isim, say (növləri ilə birlikdə) məlumat verir.

XIV əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycan alimlərinin dilçilik sahəsindəki fəaliyyətləri zəifləməyə başlayır. Bu hal xüsusilə XIV-XV əsrlərdə baş verən daxili üsyanlar, monqol istilasını zamanı daha da gücləndi. Azərbaycan alimləri çox vaxt vətəndən köçüb getməyə məcbur olurdular. Belə alimlərdən biri Baba Nəmtulla Mahmud Naxçıvanidir. M.Naxçıvani Türkiyədə fars dilinin lüğətini yaratmışdır. Hindistanda Mahmud bəy Füsuni, İranda Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf Təbrizi, yenə Hindistanda Əli Yusif Şirvani fars dilçiliyi sahəsində öz tədqiqatlarını davam etdirirlər.

II FƏSİL

XIX-XX ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ

XIX əsr dünya xalqlarının tarixində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dünya xalqlarının bir çoxu məhz bu əsrdə xalq kimi formalaşmış, iqtisadiyyatda kapitalist istehsal münasibətləri bərqərar olmuşdur. Bu da özlüyündə iqtisadi inteqrasiyanı yaratdığı kimi, tayfa əlamətlərinin inkişaf edib xalq əlamətlərinə keçməsinə şərait yaradırdı. Bu proses elmin və mədəniyyətin inkişafına təkan verirdi. Bütün elmlərin inkişaf tarixində XIX əsr inkişaf əsridir. Kimya, fizika, fiziologiya, tibb, astronomiya, riyaziyyat və başqa elmlərdə əsaslı elmi kəşflər XIX əsrdə baş vermişdi. Dilçiliyin özü də məhz bu əsrdə elm kimi formalaşmış fəlsəfənin çərçivəsindən çıxmışdı. Vaxtilə XIX əsr fəlsəfəsini elə bir bazara bənzədirdilər ki, burada istədiyini alar, istədiyini sata bilərsən. Bu sözləri eynilə dilçiliyə də aid etmək olar. XIX əsrdə dilçilik elə bir səviyyəyə çatmışdı ki, orada hər çür düzgün və yanlış fikir tapmaq olardı. Buna görə də bu əsrdə dilçilik sahəsində çoxlu cərəyan və məktəblər, müxtəlif platformalı alimlər meydana gəldi. XIX əsrdə Avropa dilçiliyi, başqa elm sahələrində olduğu kimi, Şərqi ötüb keçdi. Avropada ümumi dilçiliyin sərhədləri müəyyənləşdi. Psixologizm, naturalizm cərəyanları, Leypsiq, Moskva, Qazan dilçilik məktəbləri yarandı. Əlbəttə, bu proseslər, ümumiyyətlə Şərqdə, xüsusilə Azərbaycanda dilçiliyin inkişafına təkan verdi.

Avropada dilçiliyin inkişafında dilçi olmayan alimlərin – Rene Dekardın (1596–1650), Frensis Bekonin (1561–1626), Qotfrid Vilhelm Leybnisin (1646–1716), Jan Jak Russonun (1712–1778), Mixail Lomonosovun (1711–1765) və onlarla başqa dilçi olmayan alimin böyük xidmətləri olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyi tarixində də belə bir mütərəqqi rolu M.F.Axundov (1812–1878), A.Bakıxanov (1794–1847), H.B.Zərdabi (1842–1907), C.Məmmədquluzadə (1866–1932), N.Nərimanov (1870–1925), Ü.Hacıbəyov (1885–1948) və s. kimi görkəmli mütəfəkkir və ziyalılar oynamışlar.

A.A.Bakıxanov (1794–1847)

Bu ziyalılar içərisində Abbasqulu ağa Mirzə Məhəmməd xan (ikinci) oğlu Bakıxanov çox geniş və dərin elmi bilik sahibi olmuş, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, elminin ən görkəmli nümayəndəsi olmuşdur. O, tarix, fəlsəfə, nücum, sərf-nəhv, ilahiyyat və etikaya aid qiymətli əsərlər müəllifi, fəal maarifçi, eyni zamanda klassik Azərbaycan poeziyasının bütün sirlərinə bələd olan qüdrətli bir şair kimi tanınır (60, 5).

A.Bakıxanov Azərbaycan ədəbiyyatını “Mişkatul-Ənvar” adlı poema, mənzum hekayələr, qəzəl, qəsidə, qitə, rübai, avtobioqrafik şerlər və s. zənginləşdirmişdir.

A.Bakıxanov haqqında çoxlu tədqiqat işləri aparılmış (60, 78-79), əsərləri dəfələrlə nəşr edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, A.Bakıxanov qüdrətli bir şair olaraq şeir və sənətin incəliklərini bildiyi kimi, öz şeirlərində dilin fəlsəfi problemlərinə də toxunmuş və öz böyük sələfləri olan Nizami, Nəsimi, Füzuli və başqa söz sənəti korifeylərinin fikri ilə səsleşən şeirlər yazmışdır. Çox söz işlətməmək, sözə qənaət etmək haqqında A.Bakıxanovun fikri Nizami və Füzuli ilə həmahəng səslənir.

*Müddəanı sübut üçün eldə gözəl misal var,
Artıq sözlər küfrə dönər, burda sözü gəl qutar (60,
147).*

və yaxud:

*Qurana bax, genişsə də mənaları məzmunu,
“Beylə” “sin”lə başlanaraq bitir yaxşı bil bunu (60,
115).*

Məlumdur ki, Quran “Bismillahirrəhmanirrəhim”lə başlanıb “Ən-Nas” surəsinin “Vənnas” sözü ilə bitir. Yəni Quran “**B**” ilə başlayıb “**S**” ilə bitir ki, bu da ərəb əlifbası ilə yazıldıqda “Bəs” qısa et kimi mənalandırılır.

Dilin cəmiyyətdə rolu, təfəkkürlə bağlı cəhətləri haqqında da A.Bakıxanovun çox maraqlı fikirləri vardır. “Mişkatul-Ənvar”da şair yazır:

*Atalardan qalma məsəl xatırladım sənə gəl,
Dilə girov baş özüdür, açar başa dil əngəl.
Xalq nə bilsin axı sənin ürəyindən keçəni,
Söylədiyin sözlər ilə tanıyacaq o səni (60, 144).*

A.Bakıxanovun dil haqqında çox qiymətli fikirləri vardır. Lakin “Mişkatul-Ənvar”la (1829) demək olar ki, eyni vaxtda yazılmış “Qanuni-Qüdsi” kimi sistemli bir qrammatika əsərinin müqabilində həmin fikirlər çox da elmi görünmür.

Bizi maraqlandıran Azərbaycan və fars dilçiliyi tarixində əhəmiyyətli yer tutan “Qanuni-Qüdsi” adlı əsəridir.

A.Bakıxanov bu əsəri farsca yazmış sonra rus dilinə tərcümə etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, A.Bakıxanov Azərbaycan, rus, fars və ərəb dilində əsər yazan – bu dilləri mükəmməl bilən ilk azərbaycanlı alimdir. Bakıxanovun 8 yaşı olanda ailəsi Qubaya köçmüş (1802)

18 il orada yaşamışdır. Bu barədə A.Bakıxanov öz tərcümeyi-halında yazır: “Bu müddət ərzində öyrəndiyim bir şey varsa, o da fars dilinə kifayət qədər aşına olduğumdur. Siyasət aləmində baş verən müharibələrdə ailəmiz Qubaya köçdü. Qubaya köçən zamandan 10 ilin müddətində bəzi elmlərin öyrənilməsinə əmək sərf etdim. Maddi və qeyri səbəblərin mane olmasına baxmayaraq, bu müddət ərzində elmlər sahəsində cüzi şöhrət qazanmağa müvəffəq oldum (209, 69).

A.Bakıxanov general A.P.Yermolov tərəfindən Tiflisə şərq dilləri mütərcimi vəzifəsinə təyin edildikdən sonra burada onun dünyagörüşü genişlənməyə başlayır. Öyrəndiyi rus dili vasitəsilə həm özünün biliyini zənginləşdirmiş, həm də bir “Şərq qiyafəli, Avropa mədəniyyətli” ziyalı kimi başqalarının diqqətini cəlb etmişdir. Yenə tərcümeyi-halında bu xüsusda yazır: “Tiflisdə sakin olarkən rus dilini öyrənməyə səy və həvəs etdim və bu dilin köməyilə Avropa mədəniyyətinə tamamilə bələd oldum. Daimi böyük adamların və sərkərdələrin yanında olduğumdan Şirvan, Ermənistan, Dağıstan, Çerkəzistan, Anadolu və Azərbaycan vilayətlərini gəzib kamalınca o yerlərə bələd və aşına oldum. Hər vilayətə qədəm qoyduqda oranın əhval vəziyyətinə və məkanına, əhalinin yaşayışına diqqət yetirdiyim kimi ağıllı, bilikli adamları və filosofları ilə görüşüb yaxınlaşmağa müvəffəq oldum (209, 70).

A.Bakıxanovun bu qeydləri onun elmi yaradıcılığını qiymətləndirmək üçün çox əhəmiyyətlidir. Çünki “Qanuni-Qüdsi”nin farsca yazılıb müəllifin özü tərəfindən rus dilinə tərcümə edilə bilmə faktını

inkaredilməz edir. Kitabın nəşrinə qədər əsər elm üçün maraqlı bir tarixi yol keçmişdir. Müəllif əsəri 1829-cu ildə tamamlayaraq dekabrın 12-də imperatorun adına xahiş məktubu yazır ki, əsəri əlahəzrətin adına ithaf etməyə icazə versin. Sankt-Peterburqda həmin məktub 30.XII.1828-ci 2895№-li qeydə alınıb (Məktubun altında makina ilə səhv olaraq 1929 rəqəmi yazılıb). Müəllif məktubda yazır: “Qraf Paskeviç həzrətlərinin rəhbərliyi altında rus zabiti kimi xidmət şərəfinə nail olmuşam. Fars və Türk müharibələri keçmişəm. Siz imperator həzrətlərinin hər bir sadıq təbəəsi öz taleyinə düşən bu halla, əlbəttə, fəxr edər... Amma mən yerindəcə və ilkin mənbələrdən şərq dilləri haqqında qiymətli məlumatlar tapmaqda istifadə etmiş ki, bu, mənim həyatımın məqsədi olmuşdur. Mən xidmətdən azad-boş olan vaxtlarımı sərf edərək dörd il ərzində öz həmvətənlərim üçün xeyir iş görərək tədqiqatlarımı nəşr etdirmişəm. Asiyada, bəlkə də başqalarından daha geniş yayılmış fars dilinin qaydaları hələ tam müəyyənləşdirilməmiş və küll halında nəşr edilməmişdir... Gücüm-istedadım çatdığı səviyyədə yazdığım bu əsəri sizin, yüksək ali imperator həzrətlərinin adı ilə bəzəmək arzusundayam...

Sədaqətli təbəəniz mayor A.Bakıxanov (307).

1830-cu il yanvarın 16-da saray naziri knyaz Pyotr Mixayloviçə 217 №-li əmrlə deyilir: “Hakim imperator Gürcüstanda Ali Baş Komandan nəzdində olan birinci draqman (tərcüməçi) Abasqulu ağa Bakıxanova onun yazdığı fars dilinin qrammatikasını imperator həzrətlərinin adına həsr etməsinə icazə verilmişdir. Ali həzrət həmin draqmanın həmin əsəri üçün onu 1500 r. dəyərinə bir brilyant üzüklə mükafatlandırır” (307).

Respublika Əlyazmaları İnstitutu fondunda saxlanan materiallardan aydın olur ki, Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin Asiya departamentində I şöbə, 2-ci stol, 1830-cu il tarixli 232№-li sənəddə əsərin çapı üçün cənab vitse-kanslerlə Gürcüstandakı Ali Baş komandan arasında danışıqlar gedir (308).

Mətbəə xərclərini ödəməklə həmin əsərin çapını Zaqafqaziya məktəblər idarəsinə həvalə edirlər. Yəni həmin sənəddə Zaqafqaziya Ali Baş komandanı general barok Qriqori Vladimiroviç Rozenə Zaqafqaziya məktəblər idarəsi direktorunun raportu vardır. Orada deyilir ki, kitabın çapı Araratov adlı bir erməniyə tapşırılmışdır. O, əsəri 1831-ci ildə lazım olduğundan (1000 nüsxə) az çap etmiş, onu heç yerə göndərməmiş (hətta müəllifin özündən də) gizlətməmişdir. 1832-ci ildən Tiflisdən qaçmış, sorğuya-çağırışa heç bir cavab vermir. Nəhayət, bir il sonra onu Eçmiədzində tapıb geri çağırırlar (308). Amma onun geri qayıtması haqqında sənədlərdə qeyd yoxdur.

A.Bakıxanov irsinin görkəmli tədqiqatçılarından biri Məmmədağa Sultanov bu əsər haqqında yazır: “Qanuni-Qüdsi” A.Bakıxanov bu əsəri uşaqlara fars dilinin sərf və nəhvini sadə dildə öyrətmə məqsədilə yazmışdır. Bu dərslik kitabı farsların özlərindən də çox qabaq dilin təlimi üçün yazılan ilk əsərlərdəndir. A.Bakıxanov əsəri üç fəslə bölür: fonetika, morfolojiya və sintaksis. Burada müəllif, əsasən, ərəb və rus dillərinin qrammatik prinsiplərinə əsaslanmış, onları orijinal fars dilinin daxili qanunlarına uyğunlaşdırmağa çalışmışdır. O, Şərqdə bir ənənə şəklini almış qaydaya riayət edərək, bəzi misalları şeirlə vermişdir və bu şeirlərdə atalar sözlərini xatırladan

hikmətamiz fikirlər ifadə etmişdir... Əsər ilk dəfə 1831-ci ildə fars dilində, 1841-ci ildə isə Tiflisdə rus dilində nəşr edilmişdir (60, 6).

1944-cü ildə A.Bakıxanovun anadan olmasının 150 illik yubileyi münasibətilə prof. Ə.M.Dəmirçizadə dilçilik tarixində ilk dəfə olaraq bu əsrin elmi qiymətini vermişdir (105). Doğrudur, “Azərbaycan kitabı” bibliografik məlumat kitabında 1883-cü ildə “Kəşkül” jurnalının 1-ci sayında bu əsər haqqında müsbət rəy çap edilməsi haqqında qeyd vardır (32, 11). Amma jurnalın həmin nömrəsini əldə etmək mümkün olmadığından və tədqiqatın səriştəsini nəzərə alaraq prof. Ə.M.Dəmirçizadənin məqaləsini “Qanuni-Qüdsi” haqqında ilk araşdırma hesab etmək olar.

M.Kazımbəyin də bu əsər haqqındakı xəbər-məlumatını nəzərə almalıyıq (424). M.Kazımbəy “Qanuni-Qüdsi”nin qrammatik qaydaları misallarla izah etdiyini yüksək qiymətləndirir. Amma A.Bakıxanov doğrudanmı birinci Azərbaycan dilçisi, Rusiyada Şərqi dillərinə aid birinci qrammatika müəllifi, fars dilçiliyində ilk qrammatika yazan alimdir? Bu suala birmənalı cavab vermək olmaz. Prof. Ə.Dəmirçizadə bu məqaləni yazanda nə Hinduşah Naxçıvaninin, nə Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin, nə də başqalarının əsərləri nəşr edilmişdi. İndi əlimizdə fars dilində əsər yazmış azərbaycanlı alimlərin daha qədimlərə aid əsərləri olduğu üçün dilçiliyimizin tarixini XIX əsrdən başlamaq sadələşmə olardı. Bu məsələdə A.Bakıxanovun “Qanuni-Qüdsi” əsərinin tarixi əhəmiyyətini heç də kiçiltmir.

A.Bakıxanovun “Qanuni-Qüdsi” əsəri 41 səhifədən ibarətdir. Bu əsərin 1841-ci ildə rusca nəşri “Краткая грамматика персидского языка” adlanıb 97 səhifədən ibarətdir (388). Əsərin farsca olan nüsxəsi üstündə yazılıb: “Padşahın mübarək əmrilə çap olundu”.

Əsər ilk növbədə gənclərə ünvanlanmış olduğu üçün onların fars dilini daha yaxşı mənimsəməsi üçün müəllif əsərin dilini sadə etdiyi kimi, oraya daxil etdiyi şeirləri də əxlaqi-tərbiyəvi mövzularda vermişdir. Müəllif bu barədə yazır: “Şərq dilləri elmi cəmiyyətinə imkan daxilində xeyir vermək üçün, gənclərimizin dili asan öyrənməsi üçün mən fars dilində qrammatika tərtib etdim (387).

A.Bakıxanov əsrin qaydalarına uyğun olaraq əsəri “Bismillahirrəhmanirrəhim”lə başlayır. Əsərdə diqqəti cəlb edən başlıca cəhətlərdən biri budur ki, müəllif burada ümumi dilçilik məsələlərinə toxunmuşdur. Dilin ümumi problemləri haqqında A.Bakıxanov özündən əvvəlki mütəfəkkirlərin fikirləri ilə tanış idi və özü də bədii əsərlərində bu məsələlərdən bəhs etmişdi. Amma bu fikirləri dilçilik əsərində bir dilçi kimi deməsi, heç şübhəsiz, onu ümumi dilçilik üzrə ilk Azərbaycan alimi hesab etməyə əsas verir. Doğrudur, A.Bakıxanovun dilçilik konsepsiyasını V.F.Humboldt və başqaları ilə müqayisə etmək olmaz. A.Bakıxanov bu əsərdə ümumi dilçiliyin əsaslarını təklif etməyi də qarşısına məqsəd qoymamışdır. A.Bakıxanovun ümumi dilçilik görüşləri içərisində insan nitqinə olan münasibət xüsusi diqqəti cəlb edir. “Qanuni-Qüdsi”də müəllif yazırdı: “Başqa bəşər növlərindən insanın üstünlüyü (imtiyazı) nitqindədir. Alimin bu fikri qədim Yunan alimi Aristotellə səsleşir. Aristotel də heyvanlarla insanları

fərqləndirən əsas cəhət kimi dili qəbul edirdi. O, göstərirdi ki, ...nitq bütün canlılar içərisində yalnız insana verilmişdir (42, 79).

Alim belə hesab edir ki, nitq insana ona görə verilmişdir ki, o, “bu vasitə ilə qəlbinin saflığını bəyan etsin”. Alim dillə nitqi də bir-birindən fərqləndirə bilmişdir. O, dilin mahiyyəti məsələsinə toxunaraq deyirdi: “Dil ürəyindəki gizlin mənalara bildirən bir vasitədir”. Daha sonra müəllif yazır: “Məni elminin xəzinəsinin açarı insanın dilidir... hər tayfanın özünün xüsusi dili var və hər tayfaya məxsus sözlər var”.

A.Bakıxanov dilin cəmiyyətdə və hər bir fərdin həyatındakı rolunu belə qiymətləndirir: “Hər kəs öz dili ilə öz sifətini göstərir”. Müəllif yazı məsələlərinə toxunaraq “hər bir tayfanın öz yazısı var” deyirdi.

A.Bakıxanovun dilin fəlsəfi problemlərinə toxunması özündən sonra gələn alimlər üçün müəyyən nümunə oldu. “Qanuni-Qüdsi”dən 15 il sonra Hacı Əbdülkərim ibn Əbül Qasim İrəvani Təbrizin Təbriz şəhərində çap etdirdiyi “Qəvaede-ərf və nəhve zəbane farsı” əsərində “Dilin mahiyyəti, dilin mənşəyi” və s. kimi məsələlərə toxunması təsadüfi deyildi.

A.Bakıxanov özünün dediyi kimi, əsəri gənclərə ünvanladığı üçün ərəb hərflərinin başda, ortada, axırda və tək qaydalarını-cədvəlini verir. Ümumiyyətlə, fars dilinin bu və ya digər məsələsinə aid əsərdə 10 cədvəl verilmişdir. Belə cədvəllərin verilməsi problemin asan mənimsənilməsinə təmin edir. Ərəb əlifbasında sait səslər olmadığı üçün və bu əlifbanın başqa xüsusiyyətlərindən doğan xüsusi halları yazıda göstərmək üçün hərəkəldən istifadə edilir. A.Bakıxanov əsərin əvvəlində bu hərəkətlər

haqqında izahat da vermişdir. Əsəri müəllif rus və ərəb qrammatika təlimi təsiri ilə yazdığından hər iki istiqamət burada hiss edilir. Belə ki, ərəb dilçiliyindən gələn nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri burda da özünü göstərir, qrammatik qaydalara yanaşma metodu cəhətdən isə o, Rus-Avropa dilçilik məktəblərinə meyl etmişdir. Buna görə də əsərdə iki istiqamətlik hiss edilməkdədir. Bunu müəllifin özü əsərin rusca olan variantına yazdığı müqəddimədə belə şərh edir: “Fars dilinin qaydalarının yazılmasında bu dilin öz qanunlarını əsas qəbul etdim. Ancaq fikirlərimin tərtibində müəyyən dərəcədə ərəb və rus dillərinin sərfələri mənə kömək etdi. Birincidən mən qaydaların əsil məzmununu götürdüm, ikincisi isə bir sıra qayda qanunların izahında yardımçı rolunu oynadı. Nitq hissələrinin bölgüsündə, sözlərin dəyişməsində mən bütün müsəlman xalqlarında qəbul edilmiş və fars dilinin öz xüsusiyyətlərinə daha çox uyğun gələn ərəb sərfçilərinin tərtibatını mühafizə etdim (388).

“Qanuni-Qüdsi”də ərəb təsiri daha açıq hiss olunur. Bunu bütün başqa qrammatika kitablarında da gördüyümüz kimi, şəxs əvəzliliklərinin, şəxslə bağlı təsrifləri indiki paradiqmatik sistemin əksinə verilməsindən görmək olar; ərəb dili təsiri ilə yazılan klassik qrammatika kitablarında üçüncü şəxs əvvəldə, sonra ikinci şəxs, nəhayət birinci şəxs verilir. A.Bakıxanovun “Qanuni-Qüdsi”sində də buna riayət edilmişdir. Xəbərlik kateqoriyasından bəhs edərkən müəllifin verdiyi misallar dediklərimizi sübut edir:

Təkdə	Cəmdə
konəd (edər)	keştənd
kondi (edərsən)	keştid
konəm (edərəm)	keştim

Xəbərlik kateqoriyası əlamətləri					
	(u)		(d)		(əid)
	(to)		(i)		(id)
	(məi)		(m)		(im)

Feillərdən danışarkən məsdər və müzare haqqında bəhs edir. Məsdər də, müzare forması da bugünkü mənasında işlədilir. Məsələn,

Məsdər	Mürəzə
arəstən (bəzəmək)	arəd (bəzəyər)
fruştən (carmaq)	fruşəd (satar)
budən (olmaq)	başəd (olsun, olar)
neveştən (yazmaq)	nevisəd (yazar)
dadən (vermək)	dəhəd (verər)
şodn (olmaq)	şəvəd (olar)
amədən (gəlmək)	ayəd (gələr)
keşidən (çəkmək)	keşəd (çəkər)

Əsərdə müəllif felin zaman kateqoriyasına da toxunmuş müzare (gələcək), maziha (keçmiş), indiki zaman əvəzinə məsdəri vermişdir. Məsələn,

Müzare	Maziha	Məsdər
şənəvəd (eşidər)	şenid (eşitdi)	şenidən (eşitmək)
qozarəd (keçər)	qozaşt (keçdi)	qozaştən (keçmək)

Əsərdə habelə isimlə felin mənə birikməsindən yaranan anlayışlara da toxunulur. Onları ismi fail (alim), ismi məful (məlum) adlandırır.

Feli sifətlərdən danışan müəllif müasir dildəki mövqeyə yaxın bir platformadan onları qiymətləndirir. Feli sifətləri zamanla əlaqədar iki növə bölür:

- 1) Keçmiş zamanda – koşde (ölmüş).
- 2) İndiki zamanda – quyənde (deyilən).

Müəllif nitq hissələrini təsnif edərkən ənənəvi Şərq bölgüsünə sadıq qalır. Qədim yunan, hind və ərəb dilçiliyində olduğu kimi, o da nitq hissələrini üç qismə bölür. “Qanuni-Qüdsi”də deyilir: “Hər an ləfze ke dər qoftən şəvəd, sərf, Be dan esm əst, ya fel əst, ya hərf”.

Şeirə deyilən (verilən) bu beytin mənası belədir: “Hər söz ki, deyilmiş olur, bil ki, o, qrammatikada ya isimdir, ya fel, ya da hərfdir”.

Müəllif esmə-ədəd (say) haqqında danışarkən sıra saylarını müasir fars dilində düzəlmə qanunlarından fərqlənməyən şəkildə verir. Fars dilində miqdar sayının sonuna “**om**” şəkilçisi artırılaraq sıra sayları alınır.

A.Bakıxanov qoşmalardan bəhs edərək **be**, **əz**, **dər** kimi önqoşmaların funksiyasını qeyd edir. **Be** (*sarı*,

doğru), **əz** (*dan, -dən*), **dər** (*içində, -da, -də*) mənalarını ifadə edir.

Müəllif sintaksisdən bəhs edərkən birinci növbədə cümlədən bəhs edir. “Dər bəyane comle” (Cümlə haqqında) bəhsində müəllif deyir: “Tərkibe-kəlam ebarət əst əz peyvəndeye kəlmeha ba yek dikər əst və an ra be estelahe nəhv comle quyənd və comle an əst ke be səbəbe an mətləb təmām məfhum mişəvəd”. (Cümlə kəlmələr tərkibindən ibarətdir, kəlmələrin bir-biri ilə birləşməsidir ki, ona sərif istilahi ilə cümlə deyirlər və cümlə də odur ki, onun səbəbinə mətləb təmām aydın (anlaşılmış) olur).

Ərəb dilçiliyində olduğu kimi, A.Bakıxanov da cümlə üzvlərinə predikat-fel mövqeyindən yanaşır. Bu, məntiqlə qrammatikanı cümlə ilə hökmü müəyyən mənada eyniləşdirməkdən irəli gəlirdi. Müəllif əsərdə “Rüstəm Sohrab ra koşt” (Rüstəm Sohrabı öldürdü) cümləsini verir. Yəni Rüstəm mübtəda (subyekt-fail), öldürdü-xəbər (predikat, fel)dir.

Cümlə üzvlərini fel (iş) – fail (iş görən subyekt) məful (üzərində iş görülən obyekt) deyə müəyyənləşdirmək və bununla kifayətlənmək cümləyə hökm mövqeyindən yanaşmaqdan irəli gəlirdi. Yəni fel-fail-məful **P-S-O** hökm sxemidir. Bu mövqedən yanaşdıqda təyin və zərflilər cümlə üzvlüyündən kənarda qalır. Bundan əlavə, subyektlə mübtədanın heç də həmişə uyğun gəlmədiyini də nəzərə almaq lazımdır.

Hacı Əbdülkərim İrəvani Təbrizinin “Qəvaede sərf və nəhve zəbane farsî” əsəri

XIX əsr fars dilçiliyinin inkişafında Hacı Əbdülkərim bin Əbülqasim İrəvani Təbrizinin 1846-cı ildə yazmış olduğu “Qəvaede sərf və nəhve zəbane farsî” əsərinin də əhəmiyyətli rolu vardır.

Əbdülkərim İrəvanidən bəhs edən M.Tərbiyə (349) və Əli Əkbər Dehxoda nə bu iki əsər arasındakı əlaqədən, nə də ikinci alimin yaradıcılığından bəhs etmişdir. Həm M.Tərbiyə, həm də Əli Əli Əkbər Dehxoda, Hacı Əbdülkərim İrəvaninin “Mollabaşı və Azərbaycanın füzəla və üləmələrindən” olduğunu qeyd etmişdir. Əsərin 1846-cı ildə litoqrafiya üsulu ilə çap edilmiş nüsxəsi (58 səhifədən ibarət) Azərbaycan əlyazmalar institutunda saxlanılır. C.Sadıqova və T.Ələsgərova bu əsərin bir əlyazmasının Gürcüstan Respublikası əlyazmalar institutunun kitabxanasında saxlanmasını qeyd edərkən yazırlar: “Bu əlyazma nadir nüsxədir, çünki Əbdülkərim İrəvaninin həmin kitabxananın ikinci bir əlyazmasına hələ rast gəlinməmişdir. Əlyazmada müəllifin “Qəvaede sərf və nəhve zəbane farsî” və “Müxtəsər əruz əsərləri toplanmışdır” (320, 127).

Azərbaycan Respublika əlyazmalar institutunda saxlanan kitab 14 fəidədən-bölmədən ibarətdir. Əsərin müqəddiməsindən aydın olur ki, müəllif bu kitabı tədris prosesini asanlaşdırmaq, tələbələrin fars dili qanunlarını asan mənimsəməsi üçün yazmışdır. Müqəddimədə

deyilir: “Oğlum Mirzə Məhəmməd Əlinin, dostlarımın, övladlarımın (**öz tələbələrinin – A.B.**) və dərs verdiyim tələbələrin işini asanlaşdırmaq məqsədilə bu kitabı yazdım. Çünki mənə qədər fars dilinin sərf və nəhvi barədə müəllimlərin və dili təzə öyrənənlərin dərdinə yarayan, onların işini asanlaşdıran bir əsər yazılmamışdır. Bu haqda indiyə qədər heç kəs düşünməmişdir... Həmin mətləblər (**qrammatika məsələləri nəzərdə tutulur – A.B.**) bu kitabın onda birini də etməz. Buna görə də güman edirəm ki, əsər xalq tərəfindən bəyənilib qəbul ediləcək və fars dilini öyrənənlərə yardım göstərəcəkdir (487 müqəddimə hissəsi).

Buradan aydın olur ki, Əbdülkərim İrəvani, A.Bakıxanovun “Qanuni-Qüdsi” adlı əsərindən xəbərsizdir. Bu iki əsər arasındakı oxşarlığı dövrün tələbi və ənənə ilə əlaqələndirmək lazımdır. Dövrüm tələbi dedikdə A.Bakıxanovun qrammatikada şerlərdən istifadə etdiyi kimi, Əbdülkərim İrəvaninin də Sədidən, Hafızdən və N.Tusidən şeirlər verməsi nəzərdə tutulur.

Ənənə dedikdə isə qrammatik kateqoriyalara və vahidlərə yanaşma mövqeyinin eyniliyi nəzərdə tutulur.

Əsərdə fars dilinin qrammatikasından, fonetikasından, söz yaradıcılığından, terminologiyadan, dil, söz, cümlə və üslubiyyat məsələlərindən bəhs edilir. Onun əsərinin əsasını bu gün də fars dilçilərini maraqlandıran, düşündürən aşağıdakı problemlər təşkil edir:

1. Dilin mahiyyəti.
2. Dilin mənşəyi.
3. İran dillərinin tipoloji təsnifatı.
4. Terminologiya.

5. Nitq, söz, məfhum, cümlə.
6. Üslubiyyat.
7. Nitq hissələrinin təsnifi.
8. Morfologiya.
9. Fonetika.
10. Leksika (qismən) (320, 128).

Əsərin ilk bölməsi fars dilinin gözəlliyi və fəziləti haqqındadır. Müəllif göstərir ki, fars dili fəzilət və fəsahtədə ərəb dilindən sonra ikinci yeri tutur. Alim Məhəmməd Peyğəmbərin bu kəlamını misal gətirir ki, cənnət əhlinin dili ərəb və fars dilidir.¹

Əsərdə İrənin dörd əyalətdən (Xorasan, İrən, Pars, Azərbaycan) ibarət olması göstərilir. Birinci bölmədə fars sözünün mənşəyini izah edir və göstərir ki, bu söz Nuh peyğəmbərin oğlu Parsın adı ilə bağlıdır.

Müəllif felin məsdər formasından bəhs edərək *xandən* (*oxumaq*), *neveştən* (*yazmaq*) və s. misalları verir və göstərir ki, bəzi isimlər məsdər mənası verir ki, buna “isim məsdər deyirlər; onun da 4 növü vardır”.

Nitq hissələrinin təsnifindən bəhs edərkən özündən əvvəlki alimlər kimi onları üç qismə bölür: “Cəme loğət əz se qune başəd: esm, feil hərf”. İsimlərdən bəhs edərkən ismi fail və ismi-məfulu şərh edir. Burada feili məchul ilə ismi faili eyni götürür və belə bir misal da verir: *danestən* (*bilmək*) - *danesteşodən* (*bilinmək*).

Müəllif say, əvəzlik, sifət və zərflərin hamısını “esm” bəhsinə daxil edir və belə isimlərin bir neçə növünü

¹ Peyğəmbər bu sözləri Səlmani Farsinin Xəndək döyüşündə qələbəni təmin edən tədbirləri üçün onun xatirinə demişdi.

göstərir: Esmə alət, esmə məkan (**stan şəkilçisi – A.B.**), esmə zaman, esmə təfəsil (**məsələn, xubtər və sifətin dərəcələri – A.B.**), esmə mənsub. Burada əsasən var, nak, yar morfemləri ilə düzələn sifətləri (səbokvar, xəternak, huşyar) nəzərdə tutur.

Əsərin beşinci fəidəsi-bölümü fələ həsr edilmişdir. Burada məsdər, fəlin zaman və şəxsə görə dəyişməsi-təsrifi haqqında məlumat verilir.

Bütün başqa qrammatikalarda olduğu kimi, burada da şəxs əvəzlilikləri üçüncü şəxsdən başlayaraq izah edilir və misallar göstərilir:

aməd (gəldi)	amədənd (gəldilər)
amədi (gəldin)	amədidi (gəldiniz)
amədəm (gəldim)	amədidi (gəldik)

Fəlin indiki zamanından bəhs edərkən onu “hal” adlandırır.

Fəlin gələcək zamanını müəllif “müzərə” adlandırır. Məsələn, *rand* (qovdu), *ranəd* (qovar), *ranənd* (qovarlar).

Fəlin inkarını əmələ gətirən morfem “mə” elementini göstərir. Qeyd edir ki, fəli-nəhy əmrdən ibarətdir. Məsələn, *məzəm* (vurma). Sual fəli deyə xüsusi bir növdən bəhs edən alim onların mazi və müstəqəbdə “Aya” ilə başladığını göstərir: *Aya bud* (oldu?), *Aya bovəd* (olar?).

Əsərin doqquzuncu fəidəsi-bölümü “hərf” adlanır. Burada müəllif hərflərin işlənmə mövqələrindən bəhs edir. Müəllif bu bölmədə söz düzəltmə, köməkçi söz və indiki mənada başa düşülən anlayışlarını eyniləşdirir.

“Hərif iki qismdən-sadə və mürəkkəb qismindən ibarətdir” deyən müəllif ərəb dilindən alınma sözlər olan *əncam*, *əndam* sözlərini misal gətirir və göstərir ki, bu sözlərin əvvəlinə “*əlif*” artırılmasa, fars dilində “*ncam*”, “*ndam*” şəklində mənası itər. Sonra hərflərin əsas xüsusiyyətlərini göstərir.

Əbdülkərim İrəvaninin bu əsərinin 12-ci fəidəsi “Dər bəyane əlqabe məkatib və tərife emla” adlanır. Burada məktublaşma (rəsmi və qeyri-rəsmi), yazışma, təliqə, imla, sultanların fərmanları, əmri, xitabı (**türklər buna “yarlıq” deyirlər – A.B.**) və s. haqqında bəhs edilir.

Əsərin 13-cü fəidəsi “Dər əlamətə bəsirətə kəlame farsı” adlanır ki, burada, əsasən, üslubiyyat məsələləri şərh olunur.

Əsərin maraqlı bölmələrindən biri də axırıncı-14-cü fəidədir. Bu bölüm “Dər bəyane vəsfe tərkiib” adlanaraq söz birləşmələrini əhatə edir. Məlumdur ki, fars dilində söz birləşmələri (ismi birləşmələr) izafət şəklində olur. Məsələn, *Ostade daneşqah (unizersitetin professoru), ketabe mən (mənim kitabım)*. Amma bir sıra sözlər vardır ki, onlar ənənəvi olaraq tərsinə sıralanır. Məsələn, *bazubənd*. Bu əslində *bənde-bazu* olmalı idi. Əbdülkərim İrəvani fars dilində bu məsələdən danışarkən “*Qolab*” (*güləb*) sözünü misal çəkir və göstərir ki, bu söz fars dili qanunlarına görə “*Abeqol*” olmalı idi.

Kitabın sonunda həmin əsərin şahzadə Bəhmən Mirzənin adına yazılaraq, onun uşaqlarını öyrətmək məqsədi izlədiyi qeyd edilir. Sonra müəllif əsərin əsl adının (başlanğıcda əsərin adı yoxdur) “*Qaideye nəhviye və sarfiyye*” olduğunu göstərir.

XIX əsrdə çap işi Azərbaycanda eləcə də İranda çox çətin məsələlərdən idi. Buna görə də yazılmış əsərlər ya uzun müddət və proseslərdən sonra çap edilir, ya da çap edilə bilmirdi.

A.Bakıxanovun “Qanuni-Qüdsi”ni imperatorun adına həsr etməsinin bir səbəbi də əsərin çap işini asanlaşdırmaq olmuşdur. Çap olunmamış əsərləri isə üzünü köçürməklə yaymaq çətin olduğundan müxtəlif şəhərlərdə yaşayan alimlər bir-birinin tədqiqindən xəbərsiz olurdu. Bunun nəticəsidir ki, hər bir alim özündən əvvəlki elmi əsərləri oxumadığından öz əsərini həmin sahədə birinci hesab edirdi. Belə bir vəziyyət (alimlərin bir-birinin əsərlərindən xəbərsiz olması) əlbəttə, elmin inkişafına mənfi təsir edirdi. Əgər hər bir alim özündən əvvəl yazılan əsəri oxusa, daha irəli gedə bilərdi. Belə olmadıqda hər bir müəllim özü öz metodu ilə qrammatika yazmalı olurdu. Bunu da əlavə etmək lazımdır ki, qrammatikaların hamısı praktik məqsədlər üçün – tələbələrə dil öyrətmək üçün yazılırdı. Belə əsərlərdən biri də Zaqafqaziya darülmüəllimində din və islamşünaslıqdan dərs deyən Əbdülsəlim Axundzadənin keçən əsrin axırlarında yazdığı “Müftahe-lisane-farsi” (“Fars dilinin açarı”) əsəridir. Bu əsərdə əvvəlki qrammatikalarda (ənənəvi ərəb dilçiliyində) olduğu kimi, nitq hissələri üç qismə bölünür. İsim babı, fel babı və zərf və ədatlar babı.

Əsərin birinci babı qrammatik kəmiyyət kateqoriyasının fars dilində ifadəsindən bəhs edir. 10 fəsildən ibarət olan bu babda alim ismin hallarına toxunur və 8 hal qəbul edir. Əslində, fars dilində heç bir hal yoxdur. Əbdülsəlim Axundzadə isə son və

önqoşmalar vasitəsilə yaranan mənaları ismin halı kimi qəbul edir. Bu məsələdə Ə.Axundzadəyə nöqsan tutmaq olmaz. Çünki **be** (*yönlük hal*), **ra** (*təsirlik hal*) **dər** (*yerlik hal*), **əz** (*çıxışlıq hal*) mənalarını ifadə edir, Ə.Axundzadənin bu mənə əlaqələri nəticəsində hal qənaətinə gəlməsi qanuna uyğundur. Alim izafəti və nidanı da ismin hallarına aid edir.

Əbulsəlim Axundzadə, Əbdülkərim İrəvaninin əsərindən, çox güman ki, xəbərsiz olmuşdur. Amma “esme zaman” və “esme məkan” anlayışlarına yanaşmaqda onların mövqeyi yaxınlaşır. Məsələn, “zar”, “stan”, “qah” kimi şəkilçilər vasitəsilə həm “esme zaman”, həm də “esme məkan” alınır. Məsələn, *Baharstan, Tabestan, Hindistan* və s.

Başqa fars dili qrammatikalarında olduğu kimi, felin zamanları mazi (keçmiş), müzare (gələcək) və əmr olmaqla 3 yerə ayrılır. İndiki zaman haqqında müəllifin anlayışı tam deyil. Çünki indiki zamanı o, gah əmrə, gah da müzareyə aid edir. Alim feilin 9 zamanı olduğunu göstərir:

1. Maziye mütləq,
2. Maziye bəid,
3. Maziye mütləqin hekayəsi,
4. Maziye bədii hekayəsi,
5. Hekayeye mazi dər mazi,
6. Müzare,
7. Müstəqbəl,
8. Əmr,
9. Hal (289, 163).

Əsərin sonuncu hissəsi “Ədat və zərf” babı adlanır. Müəllif ədatlardan danışanda onların funksiyalarını bağlayıcılarla eyniləşdirir. Cümlə və cümlə üzvlərini birləşdirməyə xidmət edən, müəllifin ədat adlandırıdığı elementlər on beş qrupa bölünür. Müəllif fikrini sübut etmək üçün misallardan geniş istifadə etmişdir. ki, bunların hamısı əslində dini mahiyyətdədir.

Əbdülsəlim Axundzadənin əsəri təxminən 60-65 il sonra yazılmasına baxmayaraq, A.Bakıxanovun “Qanuni-Qüdsi”sindən və Əbdülkərim İrəvaninin “Qəvaede sərf və nəhvə zəbane farsî” əsərlərindən irəli gedə bilməmişdi. Buna baxmayaraq, bu əsər ənənəvi qrammatikaların təkmilləşməsi tarixi baxımından öyrənilməyə layiqdir.

Göründüyü kimi, yazılan qrammatikaların hamısı elmi-tədqiqat xarakterində olmayıb, tədris-praktik məqsəd üçün yazılırdı. Buna görə də həmin əsərlər dərslük səviyyəsindən qırağa çıxa bilmirdi.

Səfərəlibəy Vəlibəyovun “Üsule Cədidə Lisane Farsi” əsəri

Səfərəlibəy Vəlibəyov da müəllim olmuş və əsərini tələbələrə yeni üsulla fars dili öyrətmək məqsədilə yazmışdır. Azərbaycan dilinin tədrisi üsulu və tarixi sahəsində görkəmli yer tutan prof. A.S.Abdullayev S.Vəlibəyov haqqında yazırdı: “Səfərəlibəy Vəlibəyov Azərbaycanın görkəmli müəllim və metodistlərindən biri olmuşdur. O, zamanın ən hazırlıqlı və təhsilli adamı idi. Rus, ərəb, fars və Azərbaycan dillərini və onların tədris metodikasını gözəl bilirdi. Səfərəlibəy Vəlibəyov 1900-cü ildə Tiflisdə “Üsuli-cədid” (“Lisani farsi”) adlı mükəmməl bir dərs kitabı yazıb çap etdirmişdir. 184 səhifədən ibarət olan həmin kitab, fars dilini öyrənmək üçün öz dövrünə görə çox yararlı və qiymətli bir dərslik olmuşdur (107, 22).

A.Abdullayev əsərin adını düzgün vermir. “Üsuli-cədid” müstəqil kitab adı ola bilməz. Bu, mexaniki səhv deyil. Çünki mötərizədə “Lisani farsi” sözünün dırnaq içərisində verilməsi A.Abdullayevin bu kitabın adının düzgün müəyyən etməməsindən xəbər verir. Bundan əlavə, A.Abdullayev nəşri ilini də düzgün vermir. Əsər 1896-çı ildə Bakıda nəşr edilmişdir.

Dərslik əvvəlkilərə nisbətən systemsizdir. Qrammatik qanunlar pərakəndə halda verilir. Bundan əvvəlki qrammatika kitablarında gördüyümüz kimi, burada da sifətlər (esme sifət) və saylar (esme ədəd) və əvəzlik (esme zəmir) isimlərə aid edilir. Təsirlik hal mənası ifadə edən ra qoşması “ədavate məfael” (tamamlıq ədat-

ları) adlandırılır. S.Vəlibəyov da nitq hissələrini 3 qismə bölür.

İşarə əvəzliliklərindən bəhs edən müəllif “esmə işarə” adı altında müasir **-in, an, cenin** və s. kimi əvəzlilikləri deyil, arxaikləşmiş **em** barəsində danışır, bu gün (**em ruz**) misalını verir. S.Vəlibəyov kitabın axırında köməkçi nitq hissələrindən – deyil, feldən, onun forma və zamanlarından danışır. Burada 6 növ zamandan (maziye mütləq, maziye bəid, müzare, hal, müstəqbəl, əmre nəhi) bəhs olunur.

Deyilənlərdən aydın olur ki, Azərbaycan alimləri XIX əsrdə də fars dilinin qrammatikası sahəsində aparıcı rol oynamışlar. A.Bakıxanov, Əbdülkərim İrəvani, Əbdulsəlim Axundzadə, Səfərəlibəy Vəlibəyov kimi alimlərin fars dilinin qrammatik qanunları üzərində apardıqları tədqiqatlar bu gün də öz elmi əhəmiyyətini itirməmişdir. Bundan əlavə, həmin qrammatika kitabları və başqa əsərlər göstərir ki, fars dilinin sistemli qrammatikası yazılmağa başladıqdan sonra fars dilçiliyində qrammatika təmayülü leksikoqrafiyaya nisbətən daha irəli getmişdir. Bu sahədə Rusiyada yaşayan azərbaycanlı alimlər də xeyli iş görmüşlər.

RUSİYADA YAŞAYAN AZƏRBAYCANLI ALİMLƏRİN FARS DİLÇİLİYİ SAHƏSİNDƏKİ XİDMƏTLƏRİ

XVIII əsrin lap ilk illərində Rusiya dövləti inkişaf etməyə başladı. İmperator I Pyotrun xarici siyasətində Şərqlə məsələsi əhəmiyyətli yer tuturdu. O, hər vaxtla Rusiya ilə həmsərhəd olan Şərqlə ölkələrində öz nüfuzunu saxlamaq və güvvətləndirmək istəyirdi. Rusiyanın maraqlarına İran, Türkiyə, Əfqanıstan və başqa ölkələr daxil idi. Rus dövlətinin yuxarıda dediyimiz ölkələrlə əlaqə yaratmaq və ya yaranmış əlaqələri möhkəmlətməsi üçün onların dillərini öyrənmək əhəmiyyətli bir problem kimi qarşıya çıxırdı. Dil öyrədilməsi isə daha başqa bir çətinliklə bağlı idi – Rusiyada Şərqlə dillərini mükəmməl bilən yox idi. Buna baxmayaraq, 1805-ci ildə Xarkov universitetində, ondan iki il sonra Kazan universitetində, 1811-ci ildə Moskva universitetində, daha sonra Həştərxanda, Odessada, Peterburqda və başqa şəhərlərdə Şərqlə dilləri öyrədilməyə başladı. Fars dilinə maraqlə daha böyük idi. Çünki Rusiya dövləti İranla diplomatik və iqtisadi əlaqələrə daha çox əhəmiyyət verirdi. Buna görə də Şərqlə dillərini bilən kadrlar hazırlamaqlə vacib və təxirəsalınmaz bir problem idi. Bununla belə, şərqləşünas alim və müəllimlərin yoxluğu işə mane olurdu. Bu səbəbdən də fars dilini tədris etmək üçün kənardan mütəxəssislər dəvət etmək lazım gəlirdi. Fars dili qrammatikasından Kazan Universitetində Fren (1807–1817), Edman (1818–1845) latın dilində, S.Peterburqda Şarmua (1817–1836) fransız dilində, Xarkovda Dorn

(1829–1836) latın dilində mühazirələr oxuyurdular. Xarici dillərdə yazılmış dərsliyi və oxunun mühazirəni başa düşmək üçün tələbə mütləq Avropa dillərindən birini bilməli idi (320, 167).

Göründüyü kimi, milliyyətçə rus olan və ya hər hansı bir rusdilli tələbə fars dilini Avropa dillərinin biri vasitəsilə öyrənməli idi. Fransız, latın və başqa dilləri o qədər yaxşı bilmək lazım gəlirdi ki, onun əsasında fars dilini öyrənə biləsən.

Bundan əlavə, Rusiyada şərqşünaslıq elmi ənənəsi də yox idi. Lakin buna baxmayaraq, fars dilinin tədrisi davam edir, dərsliklər yazılmasına təşəbbüs göstərilirdi. 15 il müxtəlif üsullarla, zəif şəkildə fars dilini tədris etdikdən sonra Moskva universitetinin professoru A.Boldırev Rusiyada fars dilçiliyinin əsasını qoyan müntəxəbatını yaratdı. Bu müntəxəbat, əsasən, fars dilində yazılmış mətnlər, farsca-rusca lüğətdən və 15 səhifəlik qrammatika hissəsindən ibarətdir. Bu kitabın qrammatika hissəsi səthi və zəif yazılmasına baxmayaraq, bu sahədə atılmış ilk addım kimi qiymətlidir. Bu kitab təkcə Moskva universitetində deyil, Kazan universitetində də bir dərs vəsaiti kimi istifadə edilirdi. Fars dilçiliyinin və ümumiyyətlə Rusiyada şərqşünaslığın inkişafında xüsusi rol oynamış Kazan universitetinin müəllimləri bu müntəxəbatdan istifadə edirdilər. Məsələn, M.Kazımbəy bu müntəxəbatdan və Sədinin “Gülüstan”ından istifadə etmişdi.

Rusiyada yaşayıb yaradan, rus elminin, maarifinin inkişafında görkəmli xidmətləri olan azərbaycanlı alimlərdən biri də indiyədək elmi ictimaiyyətə az məlum

olan istedadlı alim Mirzə Əbu Turab Vəzirovdur. Bu alim haqqında çox az məlumat vardır. Mirzə Əbu Turab Vəzirov da Mirzə Kazımbəy kimi poliqlot alim olmuşdur. O, doğma ana dilindən başqa, gürcü, rus, ərəb, fars və türk dillərini mükəmməl bilməmişdir. “Mirzə Əbu Turab Vəzirov təxminən 1757-ci ildə Tiflisdə zadəgan ailəsində doğulmuşdur. O, Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlı zadəganlardan olmuşdur... O, 1789-cu ildə 27 yaşında gənc ikən çar İraklinin göstərişi ilə şahzadə Msirianini tərcüməçi sifətilə müşayiət etmək üçün Sankt-Peterburqa ezam edilmişdir... Vəzirovun S.-Peterburqda qalmasına təminat yaradan əsas səbəb onun rus və Yaxın Şərq dillərini bilməsi olmuşdur (320, 175).

Həmin ildən başlayaraq Vəzirov Sankt-Peterburqda müxtəlif idarələrdə tərcüməçilik etməyə başlayır. Bu işi o, təxminən 40 il davam etdirmişdir. Təxminən 67 yaşlarında Vəzirov öz xahişi ilə bu işdən azad edilərək onun yerinə Mirzə Cəfər Topçubaşov təyin olunur. Müxtəlif mənbələrdən aydın olur ki, Vəzirov fars dilinin qrammatikası dərsliyi yazmış lakin əsər çap edilməmişdir. M.Ə.Vəzirovun ədəbi və elmi irsinin araşdırılıb aşkar edilməsi milli filologiyamızın ən yaxın vəzifələrindədir.

Mirzə Cəfər Topçubaşov (1790–1869)

XIX əsrin əvvəllərində öz poliqlotluğu, yüksək mədəniyyəti, elmi təfəkkürü ilə seçilən ziyalı kimi bütün Rusiyada şöhrət qazanmış alimlərdən biri də Mirzə Cəfər Topçubaşov idi. O, Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Gəncədə anadan olmuşdur. Kiçik yaşlarından istedadlı bir uşaq olduğu üçün onu Tiflis mədrəsəsinə qoymuşlar. Burada o, rus dili ilə yanaşı, gürcü və erməni dillərini də öyrənmişdir. Şəxsi mütaliəsi sayəsində ərəb, fars və türk dillərini də mükəmməl öyrənmişdir. 1817-ci ildə İran səfirliyi nümayəndə heyəti tərkibində tərcüməçi sifətilə Sankt-Peterburqa gəlmiş və həmişəlik olaraq taleyini bu şəhərlə bağlamışdır. Alim Peterburq şəhərində elmi ictimaiyyətin diqqətini tezliklə özünə cəlb etmişdir. Onu S.-Peterburqa pedaqoji institutuna işə dəvət etmişlər. 1823-cü ildə həmin institut Sankt-Peterburq universitetinə çevrildikdən sonra orada fars dili adyunktluğundan həmin ali məktəbin professoru, şərq dilləri kafedrasının müdirliyinə qədər yüksəlmişdir. 1849-cu ildən 1867-ci ilə qədər Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin Asiya departamentinin Şərq dilləri institutunun fars dili üzrə professoru olmuşdur.

Mirzə Əbu Turab Vəzirov təqaüdə çıxdıqdan sonra o, 1824-cü ildən başlayaraq 43 il həmin departamentdə tərcüməçi işləmişdir. Bu illər ərzində M.C.Topçubaşov fars dilindən çoxlu rəsmi sənəd və ədəbiyyatı rus dilinə

tərcümə etmişdir. Rusiya imperatoru kitabxanasında saxlanılan çoxlu əlyazmasının izahlı bibliografiyasını hazırlamaqla bu sahədə ilk addım atmışdır. 1869-cu ildə öz şəxsi vəsaiti hesabına hüquqşünaslıq sahəsində ən yaxşı əsər yazan tələbəyə 100 manat məbləğində mükafat təsis etmək üçün yuxarı təşkilatlara müraciət etmiş və onun təklifi qəbul edilərək senatın qərarı və imperatorun imzası ilə “Topçubaşov mükafatı” təsis edilmişdir. Topçubaşov Rusiyada Arxeologiya və numizmatika cəmiyyəti yaradaraq onun rəhbəri olmuşdur. 1852-ci ildən 1857-ci ilə qədər sədri olduğu həmin cəmiyyətin elmi “Xəbərlərini” nəşr etdirən alim doğma vətəni olan Azərbaycanın arxeologiyası haqqında qiymətli məqalələrlə yanaşı, “Kitabi Dədə-Qorqud” və s. dastanlardan tərcümələr dərc etdirmişdir (33, 316).

M.C.Topçubaşov şair, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi, dilçi, müəllim kimi geniş şöhrət qazanmışdır. O, nəinki rəsmi sənədlərin, habelə bədii əsərlərin də tərcüməsi ilə məşğul olurdu. Belə ki, yaxın dostu Adam Mitskeviçin sonetlərini fars dilinə tərcümə etmişdir. Alimin çoxsahəli elmi, ədəbi və pedaqoji fəaliyyəti haqqında çox yazılmışdır (320, 33, 466, 467, 30, 437, 478). Bu məqalə və kitablarda alimin ictimai və elmi pedaqoji fəaliyyəti kifayət qədər geniş şərh edilmişdir. Bizi maraqlandıran cəhət isə Mirzə Cəfər Topçubaşovun dilçilik fəaliyyətidir. M.C.Topçubaşov Sankt-Peterburq universitetində dərs deməklə yanaşı, buradakı müəllimlərin də Şərq dillərinin yaxşı öyrənməsinə kömək göstərirdi. Belə ki, F.Şarmua fransız dilində yazdığı “Fars dilinin qrammatikası” kitabını dostu M.C.Topçubaşovdan bu dili mükəmməl öyrənməsi

sayəsində yazmışdı. M.C.Topçubaşov öz dövrünün elmi çənaətləri çərçivəsində F.Şarmuanın bu qrammatikasını çox yüksək qiymətləndirmişdi. Burada fars dilinin sintaktik qanunlarının şərhı alimi tamamilə qane edirdi. O, elmdə həmişə obyektiv mövqə tuturdu. Yeri gəldikcə rus alimlərinin elmi əsərlərini cəsarətlə tənqid edirdi. Vətənpərvər alim Avropa şərqşünaslarının şərqı düzgün qiymətləndirə bilməmələrini, elmi, tarixi faktları bilərəkdən və ya bilmədikləri üçün təhrif etdiklərini dəfələrlə göstərmişdir. Belə ki, A.Boldırevin fars dilinin tədrisi üçün tərtib etdiyi müntəxəbatın müsbət cəhətlərini göstərməklə yanaşı, nöqsanlarını da tənqid etmişdi. “Teleskop” jurnalının 1834-cü il 21-ci hissəsində yazırdı: “Consun və Kolbrukun əsərləri Avropada hələ dünənə qədər, guya insan həyatının mənəvi inkişafında heç bir uğur qazanmayan və buna görə də nadan hesab edilən Şərq xalqlarının xarici və daxili həyatını yaxından öyrənmək arzusunu daha da gücləndirdi və bunun nəticəsində Avropanın başlıca şəhərlərində: Kembirdə, Londonda, Parisdə, Vyanada, Leydendə, Bonnda, Berlində, Sankt-Peterburqda və digər şəhərlərdə ərəb, fars, türk, çin, sanskrit, hind və s. Şərq dilləri kafedraları meydana gəldi” (320, 183).

M.C.Topçubaşov və F.Şarmua ilə yanaşı həmin universitetə dəvət edilmiş qahirəli ərəb Məhəmməd Şeyx Təntəvinin də fars dilini öyrənməsinə kömək etmişdi. M.Ş.Təntəvi universitetdə müntəxəbat əsəri kimi geniş tədris edilən “Gülüstan” əsərini mükəmməl surətdə mənimsədikdən sonra onu farscadan ərəbcəyə tərcümə etmişdi. Əlbəttə, bu işdə M.C.Topçubaşovun yaxından iştirakı istisna edilmir.

Mirzə Cəfər Rzayev

XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərində Rusiyada yaşayıb yaradan şərqşünas alimlərdən biri də Mirzə Cəfər Rzayevdir. Bu alimin haqqında elmi ədəbiyyatda çox az bəhs olunmuşdur. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında Mirzə Cəfər haqqında heç bir məlumat verilmir. XIX əsr ədəbiyyatımızın görkəmli tədqiqatçısı prof. F.S.Qasımzadə isə Mirzə Cəfər Rzayevlə Mirzə Cəfər Topçubaşovu eyni adam kimi qəbul etmiş və birincinin fars dilinə aid yazmış olduğu əsərləri ikinciyə aid etmişdir (208, 28).

M.C.Rzayevin ilk kitabı olan “Farsca-rusca danışiq kitabı” 1883-cü ildə, yəni Mirzə Cəfər Topçubaşov vəfat etdikdən 14 il sonra nəşr edilmişdir (452). C.Sadıqova və T.Ələsgərova da bu mövzuya həsr etdikləri sanballı bir əsərdə bu alim haqqında müfəssəl məlumat verməmiş, yalnız adını çəkməklə kifayətlənmişlər.

Mirzə Cəfər Rzayevin elmi irsinin araşdırılıb üzə çıxarılmasında Nadir Məmmədovun səyini xüsusi qiymətləndirmək lazımdır. O, uzun müddət Moskvanın müxtəlif kitabxanalarında saxlanan əsər və sənədləri araşdıraraq Mirzə Cəfər Rzayev və Mirzə Abdulla Qafarovun elmi-pedaqoji fəaliyyətini geniş və hərtərəfli şəkildə işıqlandıran “Moskva Şərq dilləri İnstitutunun azərbaycanlı alimləri” adlı monoqrafiyasını yazmışdır (246).

M.C.Rzayev (İrani) də öz həmvətəni olan M.Ç.Topçubaşov kimi dərs dediyi ali məktəbdə nəinki tələbələrinin, habelə müəllimlərin fars dilini incəliklərinə qədər öyrənmələrinə kömək edirdi. Alim 1876-cı ildə işə

dəvət edildiyi LŞDİ-də fars və Azərbaycan dillərindən dərs deyən türkiyəli yunan S.E.Sakovla yaxın dost olmuş və onun bu dilləri mükəmməl şəkildə öyrənməsinə kömək etmişdi.

S.E.Sakov Mirzə Cəfərdən əvvəl fars və Azərbaycan dillərindən dərs deyirdi. Mirzə Cəfər işə başlayana qədər LŞDİ-də fars dili, əsasən qəzet materialları, “Kəlilə və Dimnə”, Sədinin “Gülüstan” əsəri və “Cehel tuti” əsasında keçilirdi. Mirzə Cəfər Rzayev İraninin işə başlaması ilə LŞDİ-də fars və Azərbaycan dillərinin tədrisində bir canlanma özünü göstərdi. O, özündən əvvəl bu dillərdən dərs deyən müəllimlərin yolu ilə getməyərək yeni metodlar tapdı. Alim bədii materiallardan istifadə ilə yanaşı, danışiq-şifahi nitq vərdislərinin inkişafına kömək edən mətnlərdən də istifadə edirdi. İşə başladıqdan 6 il sonra “Farsca-rusca danışiq kitabı” tərtib etdi. 1882-ci ilin sentyabr ayının 3-də senzura kitabın nəşrinə icazə vermiş, əsər bir il sonra – 1883-cü ildə Kazan şəhərində çap edilmişdi. Bu əsərin üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, müəllif fars dilini ana dili kimi mükəmməl bilirdi. Alim özü danışiq vərdişi ilə ümumi elmi səviyyənin müxtəlif anlayışlar olduğunu qeyd edərək nəzəri biliyin mükəmməl dil qavrayışı ilə birləşməsinə zəruri sayırdı. Həmin əsərdə müəllif yazırdı: “Xüsusilə xarici ölkə mütəxəssislərinin qıbtə olunacaq dərəcədə nəzəri savadı var, ancaq Şərq ədəbiyyatı haqqında elmi fikir yürüdən bu nəzəriyyəşünaslar canlı şərq adamı ilə danışmağa çətinlik çəkirlər, ifadələri tanınmaz şəklə salır, qol-qanadını qırır, mənanı tamamilə təhrif edirlər. Nəzəri bilik canlı danışiq üçün kifayət deyil” (246, 15).

M.C.Rzayevin bu kitabı müasir baxımdan – yəni müasir metodik tələblər səviyyəsindən yanaşdıqda da əhəmiyyətlidir. 45 dərsi əhatə edən həmin kitabda hər dərstdən sonra qrammatik xülasələrin – danışıq mətnlərinin, dialoqların, kalliqrafiya nümunələrinin və kiçik lüğətlərin verilməsi əsərin elmi-metodiki əhəmiyyətini artırmışdır.

Dərs mövzuları, demək olar ki, həyatda hər gün rast gəlinən məsələləri əhatə edir: Ev və ev əşyaları, meyvələr, ev heyvanları və quşları, vəhşi heyvanlar və zəhərli sürünənlər, zərkərlik məmulatları, İran pulları, çəki və çəki ölçüləri, yer kürəsi və ölkələr, ticarət, İranda ticarət, kənd təsərrüfatı, quşçuluq, İranda oyun və oyuncaqlar, həftənin günləri, vaxt, aylar, ilkin fəsilləri, metal və minerallar, hava, yemək stolu, qohum-əqrəba, bədən üzvləri və s. Burada da hər mətdən sonra Sədidən və Hafizdən ibrətamiz misallar verilir. Dialoqlarda çox məharətlə seçilmiş sual cavab əhatə edilir.

Alim birinci kitabında müxtəlif mövzularla əlaqədar verdiyi qrammatik izahla kifayətlənməmiş, bir il sonra, yəni 1884-cü ildə “Краткая грамматика персидского языка” adlı ikinci kitabını nəşr etdirmişdir. Əsər dərslik olmaqdan əlavə, fars dilini müstəqil öyrənənləri də nəzərdə tuturdu. Əsər tələbələrin ehtiyacını ödəməklə yanaşı, müəllimlərin də işinə yararlıdır.

Görkəmli şərqşünas alim F.Y.Korş əsəri yüksək qiymətləndirmiş və onun təkmilləşməsində müəllifə kömək etmişdi. Buna görə də əsər 1900-cü ildə təkmilləşmiş şəkildə yenidən nəşr edildi. LŞDİ-nin “Şərqşünaslıq toplusu”nun 6-cı nömrəsində nəşr edilən

bu qrammatikanın daha mükəmməl variantı bir il sonra, 1901-ci ildə Moskvada O.O.Qerbekin nəşriyyatında çap edilmişdir (453). İki hissədən ibarət olan “Fars dilinin qrammatikası”nın müqəddəməsində yazır: “Əldə olan fars dili dərsləkləri çatışmazlıqlarla doludur. Fars dilini praktik şəkildə öyrənmək üçün bütün tələblərə cavab verə biləcək bircə dərsliyə rast gəlməmişəm. Bunu nəzərə alaraq Fars dilini öyrənməyə başlayanlar üçün rus transkripsiyası ilə bu dilin əsas qrammatik qayda və qanunlarının qısa şərhini verən kitab hazırlamışam. Şübhə etmirəm ki, bu qrammatika və danışmaq kitablarının köməyi ilə çox qısa vaxt ərzində fikirlərini fars dilində düzgün və sərbəst ifadə edə biləcəklər” (246, 20).

Bu qrammatika da özündən əvvəlki kimi, morfolojiyaya daha çox yer verir. Sintaksisdə isə cümlə və cümlə quruluşu məsələlərindən bəhs edir. Əsərin başlanğıc hissəsində fars dilinin qrammatik qaydaları, əlifba, səslərin tələffüzü və rusca transkripsiyası, vurğu haqqında bəhs edilir, oxu və yazı nümunələri verilir. Əsərin birinci hissəsində müəllif isimdən bəhs edərkən Əbdülsəlim Axundzadə və qeyriləri kimi başqa dilçilərin təsiri ilə fars isimlərini hallandırır, cins kateqoriyasından bəhs edir.

Bundan sonra əsas nitq hissələrindən sifət, say, əvəzlilik və feldən bəhs edir. Zərflər, zərflərin növləri, qoşma və onun növləri, bağlayıcı və növləri haqqında məlumat verir. Əsərdə ədatlar haqqında da məlumat verir. Əsərin ikinci hissəsi morfoloji yolla sözyaradıcılığını əhatə edir. Burada eyni zamanda şeir vəzləri və üslubları haqqında məlumat verilir.

Yuxarıda deyildiyi kimi, Rusiya ali məktəblərində, o cümlədən Moskva Lazarev Şərq Dilşəri İnstitutunda oxuyan tələbələr Avropa dillərindən birini bilməli idilər. Bu ali məktəbdə fransız dili öyrədilirdi. Bunu nəzərə alan Mirzə Cəfər Rzayev “farsca-rusca-fransızca danışiq kitabı”nı nəşr etdirir (454). Müəllifin bu əsəri 1883-cü ildə nəşr etdirdiyi “Farsca-rusca danışiq kitabı”ndan daha geniş və mükəmməldir. Əsərin təkmilləşməsində V.F.Miller yaxından iştirak etmişdir. Burada söz və ifadələrin sayca çoxluğundan, başqa, ümumi-26, xüsusi-5 dərs verilmişdir. 5 dərs xüsusi kommertiya mövzusuna aid olduğu üçün belə adlanır.

M.C.Rzayev 1900-cü ildə V.F.Millərə həsr edilən yubiley toplusunda (prof. N.A.Yançukun redaktəsi altında) “Об искусственном образовании парных слов” (“Qoşa sözlərin süni şəkildə yaradılması”) adlı elmi məqalə nəşr etdirir (455). Burada müxtəlif leksik vahidlərin əmələ gəlməsi, qoşa sözlərin yaranma mənbəyi və s. haqqında mülahizələrə rast gəlmək olar.

Mirzə Cəfər Rzayevin də xristianlığı qəbul etməsi faktı onun bir alim kimi elmi irsinin araşdırılmasında çətinlik törətdiyi kimi, şəxsiyyətinin müəyyənləşdirilməsində də dolaşılığa səbəb olmuşdur. Bəzi mənbələrdə onun adı Artyom, soyadı Ter-Zaxarov kimi verilmişdir. Müxtəlif əsərlərinin axırındakı imzalara görə onu mənbə və kataloqlarda Mirzə Cəfər Rzayev, Mirzə Cəfər İrani, Mirzə Cəfərxan İrani, Mirzə Cəfərxan Rzayev, Mirzə Abdulla Cəfərov və s. kimi təqdim edirlər.

Mirzə Abdulla Qafarov

Əsrimizin əvvəllərində Rusiyada yaşayan və yaradan filoloq alimlərdən biri də Mirzə Abdulla Qafarovdur. Mirzə Cəfər Rzayev kimi M.A.Qafarov haqqında da məlumat azdır. Alim haqqında bioqrafik məlumat tapmaq çətindir. Belə ki, ASE-də alim haqqında məlumat verilmədiyi kimi, “Azərbaycan dilinin tədrisi tarixi”ndən bəhs edən prof. A.S.Abdullayev də bəhs etmir (3).

A.N.Kononovun tərtib etdiyi “Библиографический словарь отечественных тюркологов” adlı məlumat kitabında M.A.Qafarov haqqında aşağıdakı qısa qeydə rast gəlirik: “Qafarov Mirzə Abdulla (?–?) Азербайджанец; преподавал в ЛИВЯ азерб.яз. (сравнительно с Тур), и каллиграфию. С 1901 преподавал также узб. яз., а несколько позже читал курс перс. Словесности, состоял чл. Вост. комиссии МАО. Автор ряда работ по перс. филол. ум, после 1927” (437, 146).

C.Sadıqova və T.Ələsgərova (320) kimi, M.A.Qafarov irsini arxiv materialları əsasında geniş tədqiq edən Nadir Məmmədov bu alimin anadan olduğu və vəfat etdiyi il haqqında konkret məlumat vermir. Adını çəkdiyimiz mənbələrdən aydın olur ki, M.A.Qafarov əslən Təbrizdən olmuş, gənc yaşlarında Rusiyaya gələrək LŞDİ-də oxumuş, 1801-ci ildən isə burada Azərbaycan və fars dillərindən dərs demişdir (320, 209; 246, 30). M.A.Qafarov fars dilinin qrammatikasına aid əsər yazmışdır. Amma onun Şərq və Avropa leksikoqrafik

ənənələrinə söykənən lüğətləri həm öz dövründə, həm də sonralar tədris prosesinə çox kömək etmişdir. Akademik F.E.Korş Mirzə Cəfər Rzayevlə olduğu kimi, M.A.Qafarovla da yaxından dost olmuş, onun elmi istiqamətinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynamışdır. F.E.Korş Avropa dilçilik ənənələrini yaxşı bildiyi kimi, M.A.Qafarov da fars danışiq dilini gözəl bilirdi. Bu yaxın münasibət hər ikisinin elmi inkişafına müsbət təsir göstərirdi. M.A.Qafarovun tərtib etdiyi “Farsca-rusca lüğət”in birinci cildinin (409) redaktoru da məhz F.E.Korş olmuşdu. Həmin lüğətin ikinci cildi isə birincidən 13 il sonra, yəni 1927-ci ildə L.Jirkovun redaktəsi ilə çap edilmişdir (410).

Bu lüğətlərlə yanaşı, M.A.Qafarov qardaşı Məhəmməd Kazımla birlikdə “IX əsrdən müasir dövrdək fars yazılı ədəbiyyatı nümunələri” (411; 412) adlı əsərində fars ədəbiyyatının demək olar ki, bütün sahələrindən nümunələr vermişdir. Bu əsərin birinci hissəsi fars ədəbiyyatının nəsr nümunələrini, ikinci hissəsi isə nəzm nümunələrini əhatə edir. Qəribədir ki, əsərin ikinci hissəsi 1906-cı ildə, birinci hissəsi isə ondan 10 il sonra, yəni 1916-cı ildə nəşr edilmişdir.

M.A.Qafarovun elmi-maraq dairəsi çox geniş idi. Alim, V.A.Qordilevski ilə birlikdə fars atalar sözləri (413), Qafqazda Türk hakimiyyəti dövründə türk məmurlarına sultan fəxri fərmanları haqqında (414) və s. mövzularda da əsərlər yazmış, öz həmyerlisi və dostu M.C.Rzayev kimi rus elminin və mədəniyyətinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu iki həmməslək alim “akademik A.A.Semyonovun, V.A.Qordilevskinin, A.E.Krımskinin, eləcə də məşhur

türkoloq N.K.Dmitriyevin, V.M.Nasilovun, ərəbşünas X.Baranovun, İrañşünas V.F.Minorskinin, B.Millerin, A. A.Starikovun, leksikoqraf N.İ.Aşmarinin müəllimi olmuşlar (246, 87).

Mirzə Kazım bəy Abdinov

M.C.Rzayev və M.A.Qafarovla eyni vaxtda Rusiyada fars dilinin tədqiqi və tədrisi ilə məşğul olan alimlərdən biri də Mirzə Kazım bəy Abdinovdur. Onun həyatı və elmi-pedaqoji fəaliyyəti haqqında çox az məlumat vardır. Keçən əsrin 60-cı illərində S.Peterburqa gələn M.K.Abdinov əvvəlcə Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi yanındakı Asiya Departamentində tərcüməçi işləmişdir. Sonralar, yəni 1867-ci ildən ömrünün axırınadək Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi Asiya Departamenti yanında Şərq dilləri institutunda fars dilindən dərs demişdir. M.K.Abdinov geniş tərcüməçilik fəaliyyəti, pedaqoji işlə yanaşı, elmi-tədqiqatla da məşğul olurdu. Alimin elmi əsərləri haqqında da çox məlumat yoxdur. Onun indiyədək elm aləminə məlum olan yeganə əsəri “Краткий очерк персидской грамматики (этимология)” (370) adlı əsərdir. 81 səhifədən ibarət olan bu əsər haqqında ilk və müfəssəl məlumatı C.Sadıqova və T.Ələsgərovanın “Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri” adlı əsərindən alırıq: “Qrammatika doqquz fəsildən ibarətdir... Birinci fəsildə hərflərin sözün əvvəlində, ortasında, axırında yazılma qaydaları, hərəkələrin funksiyaları..., ikinci fəsildə ərəb ənənəvi qrammatikalarında olduğu kimi, nitq hissələri haqqında söhbətə fərdən başlayır. Felin növləri, məsdər forması haqqında

bəhs edilir. Üçüncü fəsildə əvəzlilərdən onların səkkiz növə ayrılmasından danışılır. Dördüncü fəsildə hal şəkilçiləri funksiyasını ifa edən qoşmalardan (**bər, be, dər, əz**), beşinci fəsildə isimlərdən, onların cəmlənmə üsullarından, altıncı fəsildə sifətlərdən, onların sadə və düzəltmə növlərindən, 25 sifətdüzəldən şəkilçidən bəhs edir. Yeddinci fəsil zərfə həsr edilmişdir. Burada əvəzlik və sifətdən alınan zərflərdən danışılır. Səkkizinci fəsildə bağlayıcı və onun on növü, doqquzuncu fəsildə isə say, kəsr, miqdar və sıra sayları haqqında danışılır (320, 207–208).

Mirzə Kazım bəy

Azərbaycan dilinin elmi tədqiqi, Azərbaycanda dilçilik elminin qaynaqları və ənənəsi qədim olsa da dilimizin sistemli və əsaslı şəkildə tədqiqi XIX əsrin birinci yarısından başlayır. Bu da ilk növbədə M.Kazım bəyin adı ilə bağlıdır.

XIX əsrin böyük alimi, rus və Avropa şərqşünaslığının ən görkəmli nümayəndələrindən, biri, öz elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə nəinki Rusiyada, habelə bütün dünyada şöhrət qazanmış ilk azərbaycanlı professor Mirzə Məhəmməd Əli Hacı Qasım oğlu Kazım bəyin elmi yaradıcılığı Azərbaycan dilçiliyi tarixində xüsusi bir mərhələ təşkil edir. O, çox geniş elmi təfəkkürə malik dahi alim idi. O, təkcə dilçi kimi deyil, tarixçi, islamşünas, coğrafiya elminin bilicisi, maarifçi kimi “öz mühazirələri ilə rus şərqşünaslığını yaradan” (V.V.Bartold) böyük şəxsiyyətdir. Qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunda Mirzə Kazım bəylə əlaqədar aşağıdakı sənədlər saxlanılır: “FS-545 К.Б.Господину попечительно; FS-548. Письмо министру народного проишествия; FS-550; FS-551; FS-552; FS-553-Письмо; FS-556; FS-557; FS-567; FS-568; FS-569; FS-570 документы связанные С.М.К; FS-560 К.Б.Господину управляющему Казанского университета; FS-561 К.Б. Дело №27; FS-364 К.Б. в

факультет. Вост. языков Петербургского университета 1870; FS-566 К.Б. Об общ. знач. сива; FS-573 К.Б. Письмо 1 с.55 листов; FS-574 К.Б. Мнения 52 с.; FS-575 рук. 5 с.; FS-576 К.Б. библиогр. - 55 с.; FS-577 К.Б. Дело №15, IX/195 – Общая грамматика турецкого языка. Казан 1846; Мухтарул-Викает, или сокращенный Викает. курс мусульманского законоведения, к 1845; “Дербент-наме” спб. 1851; История Ислама. “Русское слова” 1860, кн. 2, 5, 8, 10; Мюридизм и Шамил. уенə orada 1859 кн. 12; Баб и бабиды Спб. 1865; М.Казем-бек. Избранные труды. Б., 1976”.

Mirzə Kazım bəy elə görkəmli şəxsiyyətlərdəndir ki, onun haqqında öz yaradıcılığından daha çox yazılmışdır.¹

¹ Рзаев А.К., Мирза Казембек. Б., 1965; Алиев Н. проф. М.Казембек. Б., 1940.; Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX в. Б., 1958; Абдуллаев М. Казем-бек ученый мыслитель. Махачкала, 1963, 155с.; Асланов В.И. М.А.Казембек - Языковед, - Ст. 1970 №6, с.62-69; Березин Н. Александр Касимович Казем-бек, “Протоколы Спб. ун-та за 2-ю пол 1870-71 ак. г.” Спб. 1872, с.49; Боратынскай О. А.К.Казембек-РА, 1883, кн. 3, с.545-546; уенə onun “Еще к биографии А.К.Казем-бека-РА, 1894, кн. 2, с.165-171; уенə onun “Труды Александра Касимовича Казем-бека-РА, 1894, кн. 1, с.280-284; БСЗ, 19, с.366-367; Веселовский Н. Н. Сведения об официальном преподавании Восточных языков в России-ТТМСО т. а, Спб. 1879-1880, стр.97-256; Абдуллаев А.С. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. В., 1966. s.69-71.; Qasımladə F.S. IX Azərbaycan ədəbiyyatı. В., 1956. s.54; ACE V, 1981 с.208-209; Axundov A.A. Ümumi dilçilik. В., 1988. s.67; Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. В., 1992, s.131-134; Библиографически словарь отечественных тюркологов (До октябрьский период.) под редакцией и с введением А.Н.Кононова М., 1974. с.175-178; Sadiqova C., Ələsgərova T. Fars dilinin tədqiq edən Azərbaycan alimləri. В., 1990, s.185-209; Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. В. 1992, s.33-34; Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. В. 1981, s.71-72; Rəcəbov Ə.Ə. Dilçilik tarixi. В., 1988.

M.Kazım bəy Rusiyada şərşünaslığın banilərindən biri kimi elə geniş dünya şöhrəti qazanmışdır ki, onunla boy ölçüşə bilən ikinci alim-türkoloq tapmaq olmaz. O, Londondakı Britaniya Kral Asiya cəmiyyətinin həqiqi üzvü (1829), Peterburq EA müxbir üzvü (1835), Kopenhagen şimal nadir sənədlər Kral cəmiyyətinin üzvü (1843), Kazan Vətən Dilləri cəmiyyətinin həqiqi üzvü (1847), Peterburq Arxeologiya Numizmatika cəmiyyətinin müxbir üzvü (1848), Kazan universitetinin fəxri üzvü (1849), Rusiya Coğrafiya cəmiyyətinin həqiqi üzvü (1850), Parisdəki Fransa Asiya cəmiyyətinin ordinar üzvü (1850), Boston Şərşünaslar Cəmiyyətinin (ABŞ) müxbir üzvü (1851), Amerika Fəlsəfə Cəmiyyətinin üzvü (1862) və Berlindəki Almaniya Şərşünaslıq cəmiyyətinin üzvü (1866) seçilmişdir: 1861-ci ildə ona Peterburq universitetinin əməkdar professoru, 1869-cu ildə Şərq dilləri üzrə fəxri doktor adları verilmişdir. Elm üzrə 3 dəfə Demidov mükafatı almışdır (34, 209).

Bizi alimin dilçilik fəaliyyəti maraqlandırsa da, onun şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında qısa şəkildə bəhs etmək lazımdır. Mirzə Məhəmməd Əli Qasım oğlu Kazım bəy 22 iyul 1802-ci ildə İranda Rəşt şəhərində anadan olmuşdur. Mirzə Məhəmməd Əlinin beş yaşı olanda atasını Dərbənd şəhərinə şeyxülislam dəvət etmişlər. 1811-ci ildə Kazım bəy anası ilə birlikdə atasının yanına gəlir. 9 ildən sonra Hacı Mirzə Məhəmməd Qasım İrən hökumətinə casusluq etməkdə ittiham edib Həştərxana sürgün edirlər. M.Kazım bəy Rusiyadan İrana köçmək qərarına gəlir. Atasını birçə dəfə görmək arzusu ilə Həştərxana gəlir. Burada atası

onu yerli ziyalılarla tanış edir və islam dininin üstünlüklərini onlara izah etməsini xahiş edir. Bunun əvəzində o, atasına ərəb və fars dillərini mükəmməl bildiyini bildirir. Xristian dininin mahiyyətini öyrənməkdərk etmək üçün qısa müddətdə ingilis və yəhudi dillərini öyrənir. 1826-cı ildən 1849-cu ilə qədər Kazan universitetində dərs deyir. Onun elmi fəaliyyəti də buradan başlayır. 1830-cu ildə “Ərəb dili tarixinə bir nəzər” adlı dissertasiya yazır. Bundan sonra o, “Kırım xanlığının tarixinə dair” (1832) və başqa elmi əsərlərini yazır. 1839-cu ildə bütün türkologiyada, habelə rus Şərqsünaslıq tarixində müsbət bir hadisə olan “Грамматика турецко-татарского языка” adlı fundamental dərsliyinn yazır. Bu əsərə görə Demidov mükafatı alan alim əsəri təkmilləşdirərək 1846-cı ildə yenidən nəşr etdirir və yenə Demidov mükafatına layiq görülür. 1849-cu ildə Mirzə Cəfər Topçubaşovun təqaüdə getməsi ilə əlaqədar olaraq S.Peterburq universitetinə dəvət edilərək ömrünün sonuna qədər burada çalışmışdır. M.Kazım bəy 1870-ci il-də Pavlovsk şəhərində vəfat etmiş və orada dəfn olunmuşdur (42, 131; 214; 437, 175–177).

Mirzə Kazım bəy Kazan universitetində dərs deməklə yanaşı, ciddi elmi mövzularda tədqiqat işləri də aparırdı. Rusiya tarixini şərq mənbələri əsasında tədqiq edərək Kırım xanlığının tarixini əks etdirən monumental əsərini yazır (1832). Üç il müddətində gərgin elmi axtarışlarının bəhrəsi kimi “Həştərxanı 1660-cı ildə Kırım tatarlarının alması” adlı tarixi əsəri meydana gəlir. Alim SPb. şəhərində Şərq dilləri kafedrasının müdiri və eyni adlı fakültənin dekanı olduğu vaxtlar belə öz elmi

yaradıcılığını davam etdirmiş “Dərbənd-nama” (1851), “Müridizm i Şeyx Şamil” (1858), “İslam tarixi” (1860), “Babilik və babilər” (1865) kimi dərin elmi əhəmiyyətə malik olan əsərlərini yazmışdır (425).

Rusiyada şərqsünaslığın banisi kimi, 1829-cu ildə Sədinin “Gülüstən” əsərini ilk dəfə rus dilinə tərcümə edərək ona dərin məzmunlu bir müqəddimə də yazmışdır (426). O, rus şərqsünaslığı tarixində ilk etimoloji tədqiqat aparan alimlərdən biridir. Belə ki, o, 1829-cu ildə bəzi rus salnamələrində rast kəlinən “Əlaf, yarıq və sayqan” sözlərinin izahına (427), 1852-ci ildə yerli türk dillərində işlədilən rus sözlərinin etnoqrafik tədqiqinə (428), 1853-cü ildə Şərq dillərinin sözləri ilə uyğun gələn rus sözlərinin tədqiqinə (429) əsərlər həsr etmişdi.

Müxtəlif məqalələrində, mühazirə və çıxışlarında Nizaminin, Xaqaninin, Sədinin, Firdovsinin, A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir. A.Bakıxanovun “Qanuni-Qüdsi” əsərinə rəy yazmış və onu yüksək qiymətləndirmişdir (430). Alim Mirzə Fətəli Axundovun yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmuş, onunla bir çox məsələlərdə həmfikir olmuşdur.

Mirzə Yusif xan 1870-ci ildə Parisdən M.F.Axundova yazdığı məktubunda bu xüsusda göstərmişdi: “Cənab Mirzə Kazım bəy Peterburqdan Parisə gəldi. Sizi onunla tanış etdim. Əlifbanızı göstərdim. Yaxşı bir məqalə yazmağını vəd etdi. “Kəmalüddövləni səfərxanədə tutduğu mənzilə gecə-gündüz mütaliə etdi və çox şey bəyəndi. “Kəmalüddövlə”nin farsca əlyazmalarının birisinin baş səhifəsində öz xəttilə bu kəlmələri

yazmışdır: “Bərakallah Kəmalüddövlə. Bərakallah Kəmaliddövlə” (209, 369–370).

M.Kazım bəyin “Türk-tatar dillərinin ümumi qrammatikası” əsəri

Mirzə Kazım bəy istər rus şərqşünaslığı, istərsə də Azərbaycan mədəniyyəti tarixində ilk növbədə dilçi alim kimi tanınır. Onun Kazan universitetində dərslər deyərək yazdığı “Türk-tatar dillərinin ümumi qrammatikası” o dövrün ən mükəmməl qrammatika kitabı kimi nəinki Rusiyanın, habelə Avropanın bir çox ali məktəblərində dərslər kimi istifadə edilirdi (431). Bu əsər haqqında elmi ədəbiyyatda çox deyilmiş və o, həm zamanın, həm də elmi ictimaiyyətin yüksək qiymətini almışdır. Onlardan bir neçəsinə baxaq: prof. A.A.Axundov yazır: “1839-cu ildə M.Kazımbəyin Kazanda nəşr edilmiş “Общая грамматика турецко-татарского языка” (Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası) əsəri yalnız Azərbaycan dilçiliyində deyil, bütün türkologiyada böyük və yeni bir hadisə idi. Bu əsərdə Azərbaycan dili ilk dəfə Avropa qrammatikaları dəbində tədqiq edilmişdir. M.Kazımbəyin əsərini bugünkü Azərbaycan dilçiliyinin, ümumiyyətlə türkologiyanın bünövrə daşı, ən azı, bünövrə daşlarından mühümü və ilki hesab etmək olar (18, 67).

A.N.Kononov alimin elmi fəaliyyətinin Kazan dövrünün ən mükəmməl bəhrəsi kimi həmin qrammatikanı göstərərək yazır: “M.Kazımbəyin elmi-pedaqoji fəaliyyətinin Kazan dövrü bir sıra elmi əsərlərin nəşr edilməsi ilə əlaqədardır ki, bunlar arasında mühüm yeri Demidov mükafatına layiq görülmüş “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” tutur” (437, 177).

Prof. A.S.Abdullayev bu əsəri M.Kazım bəyin öz yaradıcılığının ən mükəmməl nümunəsi kimi göstərməkdən əlavə, onun şəxsiyyətinə də yüksək qiymət verərək yazırdı: “XIX əsrin böyük alimi professor Mirzə Kazımbəy Azərbaycanda ictimai fikrin inkişafı tarixində xüsusi yer tutur... Geniş bilik və istedadla malik alim kimi Azərbaycan dilinə aid yazmış olduğu mükəmməl əsəri 1839-cu ildə Kazan şəhərində nəşr olunmuş “Türk-tatar dilinin qrammatikası” (“Грамматика турецко-татарского языка”) adlı dərslikdir” (3, 69).

Prof. Y.M.Seyidov da əsəri yüksək qiymətləndirərək göstərir ki, bu kitab yazılmasından yüz il sonra belə bu mövzuda yazılan əsərlər ondan irəli gedə bilməmişdir.

“Adətən M.A.Kazım bəyin “Грамматика турецко-татарского языка” adlı əsərini Azərbaycan dilinin ilk qrammatikası adlandırırlar... 1940-cı illərə qədər Azərbaycan dili qrammatikasında sintaktik məsələlər öz əhatə dairəsi və həcmi ilə M.A.Kazım bəyin qrammatikasından irəli getməmişdir” (322, 33).

Məlumdur ki, M.Kazım bəy bu əsəri Rus və Avropa qrammatikaları ənənəsinə əsaslanaraq yazmışdır. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya ali məktəblərində dərs demək üçün Avropadan alimlər dəvət edilirdi. Bu alimlər özləri ilə birlikdə Avropa dilçilik məktəblərinin ənənələrini, gətirirdilər. Mirzə Kazımbəyin filoloji biliklərinin formalaşmasında Avropa dilçilik ənənələri ilə yanaşı, M.V.Lomonosovun “Российская грамматика” A.A.Varsovun “Краткая правила российской грамматики” (“Rusiya qrammatikasının müxtəsər qaydaları”), A.N.Radişevin “О человеке, о его

смертности и бессмертии” (“İnsan haqqında, onun ölümlüyü və ölməzliyi haqqında”) və s. əsərlərin də əhəmiyyətli rolu olmuşdu. Bunu əsərin tərtibindən tutmuş qrammatik qanun və kateqoriyalara yanaşma mövqeyində də görmək olar.

Deyildiyi kimi, əsəri müəllif ilk dəfə 1839-cu ildə nəşr etdirmişdi. 1846-cı ildə əsər üzərində işləyib təkmilləşdirdikdən sonra yenidən çap etdirmişdi. Bu barədə əsərin ikinci nəşrinin müqəddiməsində müəllif yazır: “Mən mümkün qədər çalışdım bu kitabın birinci nəşrində buraxılan səhvləri aradan qaldırmaq haqqında verdiyim sözə əməl edim. Buna görə də ikinci nəşri mən arzu olunan vəziyyətə gətirmək. üçün xüsusi səy etdim” (431).

Müəllif əsərə etdiyi əlavələr və əsərin adının niyə “Türk-tatar dillərinin ümumi qrammatikası” adlandırılmasını belə şərh edir: “Demək olar ki, əlavələr bütün türk dilləri qanunlarına aiddir. İnanmıram ki, mən hər hansı bir qaydanı unutmuş olam. Buna görə də mən bu kitabı “Türk-tatar dillərinin ümumi qrammatikası” adlandırmağı mümkün hesab edirəm”.

Əsər üç hissədən və bir əlavə girişdən ibarətdir. Birinci hissə 8 fəsildən, 30 başlıqdan; ikinci hissə 11 fəsildən 39 bölmədən; üçüncü hissə 3 fəsildən, 22 bölmədən; əlavə giriş hissəsi 15 paraqrafdan ibarətdir.

Kitabın birinci hissəsi “Əlifba” adlanır. Burada müəllif türk xalqlarının işlətdiyi ərəb əlifbası, onun xüsusiyyətləri haqqında rus oxucusuna məlumat verir. Orada deyilir: “Türklər və tatarlar farslar kimi ərəb əlifbasından istifadə edirlər, sağ əldən sol ələ doğru yazırlar və öz kitablarını bizimkilər başladığı yerdə

qurtarırlar... Bu 34 hərfdən 22 ərəb, türk və fars dilləri üçün müştərəkdir. Qalan 6-sı təmiz ərəb mənşəli olduğundan yalnız bu dildən alınma sözlərdə rast gəlinir. Biri yalnız fars mənşəlidir, üçü türk və fars dilində işlədilir, biri ərəb və fars dilləri üçün müştərəkdir. Nəhayət, biri türk mənşəlidir ki, yalnız bu dilə aid olan sözləri göstərmək üçündür”.

Müəllif “hərflərin (**səslərin** – **A.B.**) tələffüzü” adlandırdığı ikinci hissədə hər bir hərfin aid olduğu səsin əvvəlcə rus, sonra bir neçə türk dilində necə tələffüz edildiyini göstərir. Hər bir hərfin-səsin rus dilinin hansı hərfinə-səsinə uyğun olduğunu da göstərir. Türk dillərindəki tələffüz üsullarından danışarkən Azərbaycan dilindən başqa, türk, qıpçaq, cığatay, tatar və s. dilləri də əhatə edir. Alim “sağır nun” adlandırılan səsin işlənmə məqamlarından, onun tələffüz üsullarından da bəhs edir. Dilimizdə bu səsin tələffüz xüsusiyyətlərindən bəhs etməkdən əlavə, onu türk dillərindən “daha məlahətli” hesab edir. Kitabda oxuyuruq: “...Amma Azərbaycan, kırım və başqa daha məlahətli dillərdə bu kobud səs tədricən, yəni ifadənin yaxşı tələffüzün tələbi ilə yumşalır və gah burun samiti **q** ilə, gah burun samiti **n** ilə, ya təmiz **n** ilə və hətta **u** saiti ilə birləşir. Azərbaycan türkləri bu səsi aşağıdakı dəyişikliklərlə tələffüz edirlər. Ümumiyyətlə, yiyəlik halda və ya şəxs və işarə əvəzliliklərinin yönlük halında (təkdə) təmiz **n** kimi tələffüz edirlər. Məsələn, *kitabın müəllifi, buna, mənə* və s. (431, 19).

Əsərin fonetika bəhsi hərflər və səslər haqqında geniş müqayisəli elmi məlumatdan sonra oxu üçün materialla bitir. Burada müəllif “Allah-taalanı bilmək

bəyanındadır” və “Padşahlar xidmətində olanların ərkanın bəyan edər” adla iki böyük mətn (ərəb əlifbası ilə) və rus dilinə tərcüməsini vermişdir.

Əsərin ikinci fəslində adlardan və onların cinsindən bəhs edilir. Burada müəllif göstərir ki, türk dilində cins yoxdur. Onlar deyir *göstər ar, göstər övrət, gözəl ev*. Cins fərqlərini göstərmək üçün onlar insan haqqında oğul, qız, heyvanlar haqqında erkək, dişi sözlərinə müraciət edirlər (431, 49).

Alim türk dillərindəki kəmiyyət kateqoriyası haqqında danışarkən qeyd edir ki, türk dillərində iki kəmiyyət vardır: tək və cəm. Hətta ərəb dilindən sözlər cüt kəmiyyətdə işlənir. Cəm kəmiyyət təkdə olan sözə **-lar, -lər** artırmaqla yaranır. Məsələn, *bəylər, qızlar, kitablar*. Bu şəkilçilər həm türk, həm də ərəb və fars sözlərinə artırılır. Tatar dilində isə **-lar, -lər** şəkilçilərindən başqa danışqda nar forması da işlənir (431, 50).

M.Kazım bəyin 150 il bundan əvvəl söylədiyi vəziyyət müasir tatar dilində bu gün də özünü göstərir. “Tək halda isimlər sıfır şəkilçi qəbul edir. Cəm forması ilə **lar//lər** şəkilçisi ilə düzəlir. Məsələn, *at-atalar, çöl-çöllər (güllər)*. Burun samitlərindən sonra bu şəkilçi **nar//nər** şəklində yazılır və tələffüz edilir (472, 131).

M.Kazım bəy isimlərdən danışarkən birinci növbədə onun hal kateqoriyasından bəhs edir. Bu məsələdə alimin mövqeyi M.V.Lomonosova uyğun gəlir. Məlumdur ki, Lomonosov “звательный падеж”in (çağırış hal) xüsusi forması olmadığını nəzərə alıb onu müstəqil hal kimi verməyə tərəddüd etmişdir. M.V.Lomonosov ismin yeddi halını göstərirdi: “именительный, родительный, дательный,

винительный, звательный, творительный, предложный” (395, 29).

Buna uyğun mövqedən çıxış edən M.Kazım bəy yazırdı: “Türklərdə də farslar kimi halları göstərmək üçün xüsusi ifadələr (**forma nəzərdə tutulur – A.B.**) yoxdur. Onlar ərəb sözlərini qəbul edib bir sıra hallarda düzgün olmasa da, öz dillərində yeddi hal göstərirlər. Onlar aşağıdakılardır:

Именительный	–	(Əşya göstərən termin, başlayan mübtəda başqa cür adlanmır).
Родительный	–	– əl ezafe – birləşmə bildirən termin.
Дательный	–	– əl məfuli əleyhə – hərəkətin əşyaya müraciətini bildirən termin.
Винительный	–	– əl məfuli bə – felin təsiri altında olan əşyanı göstərən termin.
Звательный	–	– əl munadi – çağırış bildirən termin.
Творительный	–	– əl məfuli mə – başqaları ilə birlikdə və başqasının vasitəsilə fel təsiri altına düşməyi bildirən termin.
Местный	–	– əl məfuli fə – harada isə baş verən hərəkətə məruz qalan əşyanı bildirən termin (431, 51).

Burada böyük alim dilimizdəki hal kateqoriyasına düzgün mövqedən yanaşmır. Doğrudur, fars dilində hal kateqoriyası yoxdur. Amma türk dilində bu kateqoriyanı ifadə edən xüsusi qrammatik formalar mövcuddur.

Əsərdə sifət (прилагательное) haqqında bəhs edərkən ilk əvvəl onların yaranma yollarından bəhs edir (431, 158).

Sifətin dərəcələri haqqında əsərdə oxuyuruq: “Türk dilində sifət dərəcəsini əmələ gətirmək üçün latın dili forması tətbiq edilir. Yəni müqayisə edilənin (творительный) halda olması ilə heç bir dəyişiklik olmadan müqayisə bildirir. Məsələn, *ondan böyük, ondan böyük rək*” (431, 55).

Çoxaltma dərəcəsinin iki üsulla yaranmasını göstərən alim əvvəlcə qüvvətləndirici ədatların köməyiylə sintaktik üsulla yaranan sifətlərdən bəhs edir. Daha, artıq, çox, pək ədatları ilə yaranan çoxaltma dərəcəli sifətləri verir. Məsələn, *daha uzun, artıq şücaətli, pək şücaətli, çox enli* (431, 60).

Çoxaltma dərəcəsini morfoloji üsulla yaratmaq üçün türk dillərində sifətin birinci hecasının sonuna **b**, **m**, **i** və **s**. samitlər artırılır. Bu məsələni o dövrün elmi səviyyəsində izah edən müəllif deyir: çoxaltma göstərmək üçün türklər danışqda aşağıdakı hissəcikləri artırır:

ap acıq	dum-duru	dop dolu
bom boş	düm-düz	qıp qırmızı
dip diri	sap sarı	qap qara
dəm dərin		(431-78).

Mürəkkəb sifətlərin isə 4 usulla yarandığını göstərir:

a) İki ismin birləşməsindən (ərəb-fars). Məsələn, *pəriru*.

b) Sifət-isimdən. Məsələn, *xubru, xubavaz*.

c) İsim və feli sifətdən Məsələn, *güləfşan, cahandar*.

ç) Hər hansı bir ədat və isimdən. Məsələn, *naumid, biiman*.

Say. Say haqqında əsərdə geniş məlumat verilir. Əsərdə Azərbaycan dilindəki bəzi saylar haqqında maraqlı məlumata rast gəlirik: “Azərbaycan dilində **13** nəş olduğu üçün onu *ziyadə* sözü ilə əvəz edirlər. Habelə onlar *səksən* sözünü farsca *həştadla* əvəz edirlər ki, kalamburdan (səksən-sən itsən) qaçsınlar” (431, 100).

Buraya bölüşdürücü (разделительный) sayları əlavə edir və **ar/ər** şəkilçiləri ilə düzəldiyini göstərir. Məsələn, *birər, ikişər, onər* və s. (431, 103).

Əvəzlik. Əvəzliləri demək olar ki, indiki kimi növlərə ayırır. Əsərdə oxuyuruq: “Ümumiyyətlə əvəzlilər bunlardır: şəxs əvəzliləri, işarə əvəzliləri, nisbi (относительные) əvəzlilər, sual əvəzliləri, qeyri-müəyyən əvəzlilər” (431, 109).

Şəxs əvəzliləri haqqında bəhs edən Şərq qrammatikalarından – xüsusilə fars dili qrammatikalarından (488, 487) fərqli olaraq, burada birinci şəxsin təkindən başlayır. Məsələn,

Təkdə	Cəmdə
mən//ben	biz - bizlər
sən	siz - sizlər
O	onlar

Sonra bu əvəzlilərin hallanmasını göstərir. İşarə əvəzliləri olan *o-ol, bu-şu* və ya *işbu* haqqında bəhs edib onların hallanmasını da göstərir.

Nisbi əvəzlilik kimi M.Kazım bəy “**ki**” və *kim* sözlərini götürür. Verdiyi misallardan aydın olur ki, o, bu əvəzliliklə ədatı və bağlayıcını qarışdırır. Məsələn, *Bir adam ki, günah sahibi ola, sanır ki, həpsi günah sahibidir. Və ya: Mən ki, sənin ağanam məndən qorxmalısan.*

Alim türk dili qrammatik quruluşunun sadə və rəvan olduğunu qeyd edərək bu dillərdə adlar kimi fellərin də sistem üzrə tədqiqinin asan olduğunu göstərir. Əsərin ikinci hissəsi olan fel bəhsində deyilir: “Oxucu, fikirləşirəm ki, bu əsərin birinci hissəsində siz türk adlarının tərtibində, düzəlməsində və hallanmasında həmişə eyniliyi gördünüz. Fellərin də əmələ gəlmə və təsrif sistemi ondan da sadə, oxşar və rəvandır (431, 151).

Türk dili fellərində müəllif növ (залог), forma (наклонение), zaman (время) və təsrif (спряжение) olduğunu göstərir.

Müəllif hallarda olduğu kimi, təsrifdə də lüzumsuz xırdalamağın əleyhinə çıxır. Vequer adlı bir filoloqun fransızca yazdığı əsərdə türk dillərində 12 hal və 10 təsrif növü göstərməsini tənqid edərək yazırdı: “Türk dillərinin

fellərini daha yaxşı dərk etmək üçün bütün lüzumsuz bölmələri-xırdalanmaları aradan qaldırmaq, türk dili təsriflərinin ümumi sistemini əsaslandırmaq və sonra istisnaları və bunların ehtimal olunan səbəblərini göstərmək lazımdır” (431, 153).

O, felləri quruluşca ilkin (первообразные) və törəmə (второобразные), düzəltmə (производные) və tərkibi (составные) deyər bölürdü.

İlkin feillərə o, feil köklərini: *yaz, ur, gəl*; törəmə feillərə isə ilkin feillərə (feil) köklərinə bir və ya bir neçə hərf, şəkilçi artırmaqla düzələn feilləri (inkar növü, qarşılıq, qayıdış, icbar və s. növ) aid edir.

Düzəltmə feillər: adlara şəkilçi artırmaqla əmələ gələn feilləri (*ev-lənmək, xoş-lamaq* və s.); Tərkibi feillərin isə bir ad və bir hər hansı köməkçi feildən ibarət olduğunu göstərir (*gun görmək, bina etmək*).

Feil bəhsində alimin verdiyi izahlar təxminən müasir dilçilikdə olduğu kimidir. Buna görə də bu məsələ üzərində müfəssəl dayanmağa lüzum yoxdur. Bəzi xarakter cəhətləri göstərməklə kifayətlənmək lazım gəlir. Müasir dilimizdəki “*bilmək*” sözünün köməyiylə yaranan başarıq forması dilimizin tarixində (bəzi türk dillərində indi də) **a//ə** artırmaqla yaranmışdır. Belə feillər, əsasən inkarda olur. Bunları M.Kazımbəy qeyri-mümkün (невозможный) feil kimi qeyd edir. Məsələn, *sevmək-sevəməmək, baxmaq-baxamamaq, oxumaq-oxuyamamaq*.

Əsərdə müəllif köməkçi feillərdən də bəhs edir. *Olmaq, idi* feillərini göstərərək, *idi* köməkçi feilin keçmiş zamanda **di, di, du, dü** şəklinə düşdüyünü, *imiş* sözünün isə **mış, miş, muş, müş** kimi işləndiyini

göstərir. Azərbaycan və türk dillərindən bütün şəxslərə aid gətirdiyi misallarla fikrini təsdiq edir.

Feilin xəbər formasından bəhs edərkən alim Azərbaycan və türk dilləri materiallarından istifadə edir. “*Olmaq*” feilini indiki zaman təkdə təsrif edərkən dilimizdə *işlənməyən oladam-uladam* formasını göstərir. Məsələn, **uluram** və **uladam ulasan, ulur** və ya **uladi** (431, 194).

Bizə belə gəlir ki, müəllif bir neçə il Dərbənd şəhərində yaşadığından, oradakı dialekt ünsüründən istifadə etmişdir. Prof. M.Ş.Şirəliyev belə bir formanın ədəbi dilimiz üçün norma olmadığını, yalnız dialektlərdə işlənən Qıpçaq təsiri ilə yarandığını göstərir: “İndiki zamanı ifadə etmək üçün dialekt və şivələrimizdə bir çox şəkilçilər işlənir ki, bunlara ədəbi dildə təsadüf edilmir. Dialekt və şivələrimizdə işlənən indiki zaman şəkilçilərinin bir qismi (az hissəsi) qıpçaq tipli türk dillərinə, digər qismi (çox hissəsi) isə oğuz tipli türk dillərinə xas olan şəkilçilərdir. Qıpçaq tipli indiki zaman şəkilçisi **-a, -dı, -i -di, -o -du, -ö -dü** qədər geniş yayılmamışdır. Bu şəkilçiyə bütünlüklə Quba dialektində, səpələnmiş halda isə Bakı, Mərəzə və Əli Bayramlı rayonlarının bəzi kənd şivələrində rast gəlirik” (332, 220).

Əsərdə köməkçi nitq hissələrindən də bəhs edilir. Burada Azərbaycan dilindəki *ötrü, üzrə, əvvəl, üçün, içrə, ilə, bəri, tək, təkin-dəkin, sonra, qeyri, kimi, görə, doğru, başqa, nisbət* və s. qoşmalardan bəhs edir.

Əsərdə zərflərin tədqiqinə də yer verilmişdir. Kitabda dilimizdəki **miqdar zərflərindən: az, çox, artıq, əskik, sıx, dir, seyrək; keyfiyyət zərflərindən: xoş, gözəl, bəd;**

zaman zərflərindən: *tez, çapıq, yavaş (?), erkən, gec;*
yer zərflərindən: *yaxın, uzaq, burada, bəridə, sağda* və s. bəhs edilir.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, bugünkü qrammatika kitablarımızda zərfin mənacə dörd növü göstərilir (282, 231; 175, 258), M.Kazım bəy isə buraya təsdiq və inkar zərfləri deyə iki növ də əlavə edir. Təsdiq zərflərinə *gerçək, dürüst, راست*; inkar zərflərinə isə yalan sözlərini aid edir. Bu zərflər müasir dilçiliyimizdə tərz-hərəkət zərflərinə aid edilir. Bağlayıcılardan bəhs edərkən müəllif yazır: “Bağlayıcılar müxtəlif nitq hissələri və ya daha yaxşısı, bir-birindən asılı olan müxtəlif cümlələr arasında əlaqə yaramalıdır” (431, 327). Bağlayıcıların quruluşca sadə və mürəkkəb olduğunu qeyd edərək göstərir ki, sadə bağlayıcılar bir sözdən (*əgər, amma, ancaq, hətta, gah* və s.); mürəkkəb bağlayıcılar isə iki sözdən ibarət olur (*əgər ki, çün ki, fərza ki, guya ki, madam ki, yaxud ki* və s.).

Amma müəllif nədənsə bəzi zərfləri də (indi) bağlayıcı hesab edir.

Nidalardan bəhs edərkən M.Kazımbəy türk dilində nidaların az olduğunu, *hətta afərin, haşa, yazıq* kimi sözlərin nida adlandırılmasının tam düzgün olmadığını göstərir. *Ah, vay, A, hay* və s. nidalardan da bəhs etdikdən sonra *ha* ədatını nida kimi təqdim edir (*kitabı yaz ha*).

Əsərin üçüncü hissəsi sintaksisə həsr edilmişdir. Bu hissənin birinci fəslində sözlərin uzlaşmasından bəhs edilir. XIX əsrin bir sıra dilçiləri kimi, M.Kazımbəy də cümlə ilə hökmü eyniləşdirir. Cümləyə verilən tərif bunu

daha aydın göstərir: “Bir neçə sözün birləşməsilə əşya haqqında yaranan hökmü onlar (**türklər – A.B.**) cümlə adlandırırırlar (431, 343).

Cümləni tam və natamam (cümleyi naqis) deyə iki qrupa bölən müəllif birincinin iki və daha artıq sözdən (**üzdən – A.B.**) ibarət olduğunu (Zeyd məsələdə məşhurdur), ikincisinin isə tam fikir ifadə edə bilməyən sözlərdən ibarət olduğunu (Zeydin iştigali) göstərir.

Cümlə üzvlərindən bəhs edərkən müəllif mübtəda və xəbər haqqında müfəssəl məlumat verir və göstərir ki, xəbər mübtəda ilə kəmiyyətə və şəxsə görə uzlaşır. Məsələn, *Üləma xalqın pişvalarıdır (rəhbərləridir)*.

Müəllif əsərdə türk dili cümlələrində söz sırası haqqında da bəhs edir və göstərir ki, sadə cümlələrdə mübtəda öz vəzifəsinə görə birinci yeri, xəbər isə ikinci yeri tutur. Sual cümlələrində isə xəbər mübtədadan əvvəl gələ bilər (*Kitabmıdır yazdığın?*) (431, 422).

Mürəkkəb cümlə haqqında da əsərdə məlumat tapmaq olar. Burada müəllif baş (главный) və əlavə (дополнительный) terminlərindən istifadə edir. Onların bağlayıcılarla əlaqələndiyini göstərən müəllif yazır: “Ki və ya ke (tatar dilində kim (həmişə əlavə cümləni baş cümləyə birləşdirmək üçün işlədilir: İstəyirəm ki, tamam edəm” (431, 448).

Eyni məsələdən başqa münasibətlə danışarkən müəllif baş və budaq cümlə (главное и придаточное предложение) terminlərini işlədir. M.Kazımbəyin bu əsəri ilə, əslində Kazan dilçilik məktəbinin əsası qoyulmuşdur. Çünki a) bu qrammatika bütün Rusiyanın və Avropanın ali məktəblərində dərslik kimi istifadə edilirdi. b) Moskva məktəbinin banisi F.F.Fortunatovdan

və Kazan dilçilik məktəbinin banisi İ.A.Boduen de Kurtenedən əvvəl Rusiyada müqayisəli aspektdə elmi qrammatikanı M.Kazımbəy yaratmışdı. c) Kazım bəy bu əsərlə öz ardınca böyük bir alimlər ordusunu (ən azı Kazan univrsitetinin müəllimlərini) aparmışdır.

XIX-XX ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ YAZILMIŞ DƏRSLİKLƏR

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq çar Rusiyası Azərbaycan dilində məktəblər açılmasına xüsusi əhəmiyyət verməyə başladı. Çünki “Gülüstan” (1813-cü il) və “Türkmənçay” (1828-ci il) müşahidələrindən sonra Azərbaycana marağı daha da artmış Rusiya buranı idarə etmək işində bir çox çətinliklərlə rastlaşırdı. “Bu çətinliklərdən ən mühümü çar məmurlarının yerli dili bilməmələri idi. Digər tərəfdən, Azərbaycanda geniş şəkildə yayılmış fars dilinin qismən də İran təsirinin qarşısını almaq lazım idi. Çünki o zaman bütün ticarət sazişləri və bunlara dair rəsmi sənədlər, məktublaşma və s. işlər fars dilində aparılırdı. Çar hökuməti yerli əhali arasında İran nüfuzunu azaltmaq və fars dilində aparılan yazışmanın qarşısını almaq məqsədilə yerli dilə və onun öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi” (3, 59).

Buna görə də Zaqafqaziyanın böyük şəhərlərində Azərbaycan dilini öyrənən məktəblər açılır. Tiflisdə gimnaziya, Gəncədə qəza məktəbi, iki il sonra 1832-ci ildə Bakıda, Şuşada, Nuxada, Şamaxıda, Naxçıvanda və s. böyük şəhərlərdə qəza məktəbləri açıldı. Bu məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədris edən müəllim kadrları olmadığı kimi, dərsliklər də yox idi. Buna görə də ilk əvvəl müəllimlər öz bilik və təcrübələri əsasında Azərbaycan dilini özləri tərtib etdikləri kitablar-müntəxəbatlar əsasında tədris edirdilər. Belə müntəxəbatlardan A.Bakıxanovun “Nəsihətnamə”sini (1836-cı il), Mirzə Şəfi Vazehin İ.Qriqoryevlə birlikdə

tərtib etdiyi “Kitabi-türki”, ruscası (Татарская хрестоматия азербайджанского наречия. 1852-ci il), Mirzə Nəsrullah ibn Mirzə Qurban Şirvaninin “Kitabul nəsayeh” (1857-ci il), L.M.Lazarevin “Türk dilinin müqayisəli müntəxəbatı” (1866-cı il), M.Ş.Vazehin, Rəşid bəy Əfəndiyevin “Uşaq bağçası” (1899-cu il), “Bəsirətül ətfal” (1901-ci il), Seyid Əzim Şirvaninin “Məcmueyi-asari-Hacı Seyid Əzim Şirvani”, Məmmədağa Sidqinin “Qiraət kitabı”, Mahmudbəy Mahmudbəyovun və Abbas Səhhətin “Türk dilinin təlimi üçün üçüncü ilə məxsus qiraət kitabı” (1909-cu il), Abdulla Şaiqin “Uşaq gözlüyü” (1910-cu il), “Milli qiraət kitabı” (1912-ci il) və onlarla başqa əsərləri göstərmək olar. Bu qiraət toplularında dil məsələlərinə də toxunulur. Xüsusilə ərəb hərflərinin xarakteri, onların müxtəlif mövqələrdə yazılma üsulları göstərilir. Bir sıra dərslıklərdə isə dilimizin qrammatik qaydaları şərh edilirdi.

Dilimizin qrammatik quruluşunun tədqiqinə həsr edilmiş əsərlər sırasında Mirzə Əbülhəsənbəy Vəzirovun prof. M.Kazımbəyin “Türk dilinin ümumi qrammatikası”nın təsiri ilə 1861-ci ildə yazmış olduğu “Учебник татарско-азербайджанского наречия” adlı dərsliyini göstərmək olar. Bu kitab əsasən tərcüməçilər üçün yazılmışdır. Burada əlifba və qrammatika haqqında məlumat verilmişdir.

M.Əfşarın “Fənni-sərfi-türki” əsəri

XIX əsrdə dilimizi tədqiq edən dərsliklər içərisində M.Kazımbəyin qrammatikasından sonra ilk əvvəl diqqəti cəlb edən Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan dili müəllimi, dövrünün məşhur dilçisi Xələfi Mirzə Məhəmməd Əfşarın “Fənni-sərfi-türki” əsəridir. Bu kitab özündən əvvəl Azərbaycan dilində yazılmış bütün əsərlərdən istər dərinliyinə, istərsə də genişliyinə-əhatəliyinə görə seçilir. Bu dərslik həm müəllifin sağlığında, həm də sonralar elmi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Əsərin dilçiliyimizin inkişafındakı böyük rolundan bəhs edən prof. Ə.M.Dəmirçizadə yazmışdı: “Bu kitab hər şeydən əvvəl, bununla fərqlənir ki, burada Azərbaycan dili azərilər üçün yazılmış və izahat Azərbaycan dilində verilmişdir. Bundan başqa, M.Əfşarın kitabını və bu kitabdakı bəzi bəhsləri nəzərdən keçirdikdə və əvvəlki kitablara, hətta həcm etibarilə daha müfəssəl olan Kazımbəyin kitabı ilə tutuşdurduqda, məsələ daha da aydınlaşır. Məlumdur ki, buradakı bəzi bəhslərdə elmi izahat müxtəsər olsa da, daha dərin, daha dürüstdür. Məsələn, bu kitabda sovtiyyat bəhsi hərflərin sadəcə sadalanmasından ibarət deyildir. Bu bəhsdə birinci dəfə olaraq səslərin məxrəclərindən və məxrəclərinə görə təsnifatından bəhs olunur. Bu kitabda nəhv bəhsi də bir çox yeniliklərlə, öz dərinliyi və dəqiqliyi ilə əvvəlki kitablardan fərqlənir. Məsələn, burada ilk dəfə cümlənin avazlanma növlərindən bəhs olunur ki, buna nə Kazımbəyin, nə də sonrakı sərffçilərin kitabında rast gəlmək olur” (105, 67).

Əsərin bir foto-surəti Respublika Əlyazmalar İnstitutunda FS-170 nömrəli şifrlə saxlanılır. Əsərdə yazıldığı tarix göstərilməmişdir. Amma müəllifin müqəddiməsindən aydın olur ki, əsər Mirzə Kazımbəyin “Türk dilinin ümumi qrammatikası”ndan (1846) və M.Ə.Vəzirovun “Учебник татарского-азербайджанского наречия” (1861) əsərindən sonra yazılmışdır. Müqəddimədə deyilir: “Bu anə qədər səfahəti-Azərbaycanda bulunan ərbabi maarifdən bir kəs dilimizin qəvaidi-əərf və nəhvini istinbat və cəm etməyə etina etməyib məhəlli-küzar olmamışdır... Əgərçi bu babda Peterburq darülfünunun müdərriisi cənab Kazımbəy və Novoçerkas seminariyasının müəllimi cənab Vəzirov rus balalarını türk dilinin qəvaidindən aşına etmək üçün hər biri bir əsər baqi qoymuş isə, deyilən əvvəllincinin təhlifi qayətdə mütəvvül (uzun – A.B.) və ikincinin risaləsi nəhayətdə müxtəsər olmaqdan başqa, hər ikisi rusca yazıldığına görə türk balaları üçün onlardan fayda-bərdar olmaq çətindir”.¹

Əsərin Respublika Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan nüsxəsinin birinci səhifəsində ərəb əlifbası ilə belə yazılmışdır: “Əsər Əbdül Xaliq Qafarzadə Cənnətinin kitabxanasından 1000 manata alınıb”. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, Ə.X.Cənnəti 1909-cu ildə Bakıda nəşr etdirdiyi dərslikdə bu əsərdən bəhrələnmişdir. Bunu Ə.X.Cənnəti Qafarzadənin dərsliyinin quruluşunun “Fənni-sərifi-türki” ilə çox yaxınlığı da sübut edir.

M.Əfşarın bu əsəri iki hissədən ibarətdir: Birinci hissə “Fənni-sərf” (morfologiya), ikinci hissə “Fənni-nəhv”

¹ Kitabda səhifələr yoxdur.

(sintaksis) adlanır. Müəllif fonetikanı, hərflər haqqındakı hissəni də morfologiyaya daxil etmişdir.

Birinci hissənin ilk başlığı “Babül-hüruf” adlanır. Burada müəllif yazır: “Türk və fars qovmi üçün məxsus bir əlifba olmuşub. Ərəb əlifbasını əxz və istemal etmişlər. Bunun üçün hər üç lisanın səbk-kitabəti (yazısı – A.B.) və novıyyət-tərquimıyyəsi (**yazılması – A.B.**) bir olub sağdan sola başlanır... Bəzi şəkillərin altına və üstünə bir, iki və üç nöqtə qoymaqla tamam 28 hərf hasil olur.¹

Sonra əsərdə oxuyuruq: “Farslar ərəb hürufatına **p, ç, g, j**; türklər isə **N** (sağır nun) əlavə etmişlər. Danışıq səslərindən bəhs edən müəllif onları sait və samit olaraq iki qismə bölür. Bu səsləri xarakterizə edərək yazır: “Müsəvviyyə sövt (**səş – A.B.**) verən səslərdir. *Əlif, vav, ya (i)*. M.Kazımbəy də türk dillərində üç sait olduğunu göstərmişdi”. (431, 26).

Amma M.Əfşar bir qədər sərbəst fikir söyləməklə Kazımbəydən irəli gedir. O, “sözün axırında **ə** sövtünü verən *ha-nı* da türk dilində müsəvvət” hesab edir. **Ya** hərfinin ortada **y**, əvvəldə isə **i** səsini (İran, İraq (**uzaq – A.B.**), ilk, ceyran) bildirdiyini söyləyir.

Hərfləri iki qrupa-hürufi şəmsiyyə, hürufi qəməriyyə deyə bölür.

Babül-ism adlanan hissədə müəllif ümumi və xüsusi isimlərdən bəhs edir, göstərir ki, ümumi isimlər (heyvan və əşya bildirən), xüsusi isimlər *Əli, Həsən, Hüseyn* kimi adam adları bildirir. İsimlərdə qrammatik cins kateqoriyasından danışarkən M.Əfşar “Fars dilində cins

¹ Kitabda səhifələr yoxdur.

bildirmək üçün əlamət yoxdur. heyvanlarda erkək, diş sözləri əlavə edilir. Türk dilində ərəb dilindən keçən sözlərdə müəllim-müəllimə, dəllal-dəllalə kimi işlədirlər” deyir.

Qrammatik kəmiyyət kateqoriyası ilə say arasında fərqi fəhm etməkdə çətinlik çəkən müəllif yazır: “Türk dilində say ikidir: müfrəd və cəm, hər müfrədə **lar//lər** artırıldıqda cəm olur: *qələm-qələmlər, müəllim-müəllimlər, naxoş-naxoşlar*”.

M.Kazımbəy kimi, M.Əfşar da Azərbaycan dilində ismin yeddi halı olduğunu göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, ismin yeddi halı və onların ərəb terminləri ilə adlandırılması XX əsrin birinci rübünə qədər bütün əsərlərdə eyni cür göstərilir. Başqa müəlliflər kimi, M.Əfşar da morfolojiyada ismin əvəzinə mübtəda işlədir. İsmi hallarından bəhs edərkən həmişə isim əvəzinə mübtəda deməsi bunu sübut edir. İsmi hallarını müəllif aşağıdakı kimi şərh edir. Əlmünadi halı adlıqla birləşdirir.

1. İbtida	– hər ad öz əsl vəzi halında qalır. (Əlmünadi “Ey” də bura daxildir).
2. İzafə	– İzafə hal hasil olur mübtədanın axırına sağır nun (n) artırmaqla, məsələn, <i>kağız-kağızın</i> . Saitlə bitərsə nun artırmaqla, məsələn, <i>dəvə-dəvənin, ağa-ağanun</i> .
3. Məfuli-əleyhə	– yönlük, hasil olur mübtədanın axırına a/ə artırmaqla. Məsələn, <i>kitab-kitabə, ağac-ağa a</i> , müsəvvətlə bitərsə, addan irəli bir ya artırmaq lazımdır: <i>ağaya</i> ,

	<i>dəvəyə.</i>
4. Məfuli-be	– Bu üzrə əmələ gəlir. Bunun axırına “ ya ”, i artırılır. Məsələn, <i>əl-əli, qələm-qələmi</i> . Müsəvvə ilə qurtarırsa y və n artırılır: <i>ağanı, əmuni, əmməni, dayanı, suyu</i> .
5. Məfuli-məsdür	– Bu əmələ gəlir mübtədanın axırına ilə artırmaqla: <i>qələm ilə, əsa ilə</i> .
6. Məfuli-fiyyə	– hasil olur mübtədanın axırına da/də artırmaqla: <i>bağ-bağda, ev-evdə</i> .
7. Məfuli-mə	– hasil olur mübtədanın axırına dan/dən artırmaqla: <i>qələm-qələmdən, kağız-kağızdan</i> .

Sifətdən danışarkən müəllif onu da adlar qrupuna daxil edərək “İsmi-sifət” adlandırır. İlk əvvəl “İsmi-təxsir”dən (kiçiltmə bildirən sifətlər) bəhs edir və onun **cıq** şəkilçisi ilə düzəldiyini göstərir.

Sonra ismi-ədəd (say), ismi-zəmir (əvəzlik) haqqında geniş məlumat verir.

Balbül-fel adlanan hissədə müəllif fel haqqında bəhs edir. Burada felin formalarından və 4 növündən danışır. Məsdər haqqında bəhs edərkən onları zamanı olmayan fel kimi, **maq/mək** şəkilçisi ilə düzələn bir forma olaraq səciyyələndirir: *getmək, oxumaq*.

Feili sifətin zamana görə dəyişməsinə aid də misal verir: *gedən, gedici*.

Feildən yaranan isimləri ismi-məsdər adlandıran müəllif göstərir: “İsmi-məsdər o kəlmədir ki, məsdərdən

hasil olan bir halı göstərən məsdərin axıncı hərfini atıb **m** artırılır: *gəlmək-gəlmə, almaq-alma* və s.”

Feilin zamanlarından bəhs edərkən M.Əfşar yazır: “Zaman üçdür: mazi, hal, müstəqbel. Məsələn, *Həzrəti Musa bəni İsrailə Fironun zülmündən nicat verdi.*

verdüm, verdün, verdi

vermədüm, vermədün, vermədi

vermişəm, vermişsən, vermişdir

verməmişəm, verməmişsən, verməmişdir

Hal (indiki zaman): *oxunur, çalınır, yazıram, yazırsan.*

Hal-müstəqbel hali-vəsfییənin axırına **acaq/əcək, ar/ər** gətirməklə düzəlir. Məsələn, *gələcək, yazacaq.*

yazaram, yazarsan, yazar

yazarıq, yazarsız, yazarlar

Feil formaları haqqında bəhs edərkən müəllif onları müəyyən terminlərlə səciyyələndirmir. Məsələn, vacib formasına aid misallar verir, onları lazımınca şərh etmir: *oxumalıyam, oxumalısan-oxumamalısan* və s.

Feilin arzu formasını M.Əfşar “Feli-təmənna” adlandırır. Feli-təmənna bizim lisanımızda sağır **nun, kaş, kaş ki, nola** artırmaqla düzəlir.

Sintaktik məsələləri əhatə edən “Fənni-nəhv” hissəsində ilk əvvəl nəhvin xüsusiyyətini göstərir. “Nəhv o fənnə deyilir ki, kəlamın təlifindən və kəlmənin məhəll

istimalından bəhs edən kəlami kəlmələrdən tərkib tapar. Kəlmə də üç qismdir: ism, feil, sərf”.

A.Bakıxanovdan, Ə.İrəvanidən tutmuş bir sıra Azərbaycan dilçiləri isim, feil və sərf/hərf adı ilə mübtəda, xəbər və ikinci dərəcəli üzvləri nəzərdə tutmuşlar. İsim-mübtəda, feil-xəbər sərhdələri müəyyənləşdirilmədiyi kimi sərf, hərf və başqa cür adlandırılan ikinci dərəcəli üzvlər də hüdudlanmamışdı. Buna alimin sərf dedikdə qoşmanı, bəzən də feil formasını nəzərdə tutmasından görmək olar.

“Sərf odur ki, başqa kəlməyə qoşulur və bir mənaya qoşulub yeni mənə yaradır. Bu, **t** və **dir** artırmaqla da olur: *oxutmaq*.

Əsərdə “Tərkibi-izafi” adı ilə söz birləşmələrindən ətraflı şəkildə bəhs edir. Cümlə növlərindən bəhs edən müəllif “Əl-mübhəmat və əl-ədəvat” başlığı altında sual cümlələrindən bəhs edir. Orada deyilir: “Mübhəmat fele və ismə və bilümun cümlələrə qoşulmuş bir sıra mübhəm ədatlardır ki. istifham və səvam bildirir. Məsələn, *nə, nə üçün, necə, kim, haçan* və s.”.

Müəllif əsərin müqəddiməsində dediyi kimi, “dilimizin rəvac və təlimi yolunda bir risaləciyi təlif” etmiş, bununla da dilçiliyimizin inkişafı tarixində özünə əbədi yer qazanmışdır.

M.Əfşarın bu kitabı sonra yazılan bir sıra dərslik üçün həm elmi, həm də metodiki mənbə oldu. Bu kitabın təsiri ilə Məmməd Tağı Sidqinin qrammatika və qiraətə aid yazdığı dərslikdir ki, burada da sərf və nəhv məsələlərinə toxunulur.

Keçən əsrin axırlarında, yuxarıda dediyimiz kimi, Azərbaycanın bir çox iri şəhər və kəndində məktəblər

açılmışdı. Burada dərslər deyən müəllimlərin hər biri öz təcrübəsinə əsaslanaraq dərslər yazmağa girişdilər. Bu dərslərlərin çoxu aşağı səviyyədə olub, qrammatik materialın izahında da o qədər irəli gedə bilmirdi. Burada, əsasən ərəb hərflərinin yazılış və oxunuşuna fikir verilirdi. Belə dərslər və vəsaitlərdən biri Qaryakin qəzası Qarğabazar kəndinin məktəb müəllimi A.Tahirovun ruslara Azərbaycan dilini öyrətmək məqsədilə yazdığı “Самоучитель татарского языка” adlı əsəridir. 398 səhifədən ibarət olan bu əsərin 107 səhifəsi qrammatikaya həsr edilmişdir. Qrammatik material sistemsiz və səthi izah edilir. Kitabda bütün nitq hissələrinin şərhini öz əksini tapmışdır. Kitab uzun müddət istifadə edilmişdir.

Bu illərdə çapdan çıxan kitablar içərisində İslambəy Qəbulovun “Qəvaide lisane-türki” (“Türk dilinin qaydaları”) adlı kiçik bir dərslərini də qeyd etmək lazımdır. Burada bir neçə dərslər tərkibində hərflər (I dərslər), hərəkətlər (II dərslər) haqqında məlumat verilmir. III dərslər gələcək adlanır. Burada müəyyən mənada linqvistik lüğət verilir: ləfz, kəlmə, kəlmə (cümlə) haqqında bəhs edilir (211, 9). Müəllif isminin yeddi halını göstərir:

Müzaful-ileyh - kim, nə

Məful-bə - kimi, nəyi

Məfuli əleyh - kimə, nəyə

Məfuli fiyə - kimdə, nədə

Mzful miə – kimdən, nədən

Məful məə - kimlə, nə ilə

Məf ul lə - kim üçün, nə üçün

Şəxs əvəzliliklərindən bəhs edərkən onları *mən, sən, o, biz, siz, onlar* sırası ilə şərh edir.

Ədavət başlığı altında bağlayıcılardan bəhs edir. Onları bəsit-sadə və mürəkkəb deyə iki qrupa bölür.

Məşhur maarif xadimi, dilimizin yorulmaz tədqiqatçısı S.M.Qənizadə 1902-ci ildə dilimizin qrammatik quruluşuna daha dərindən nüfuz edən “Грамматика тюркского кавказского-азербайджанского наречия” (“Türk-Qafqaz-Azərbaycan dilinin qrammatikası”) kitabını I hissəsini yazır (406).

**S.M.Qənizadənin (1866–1937) “Грамматика
турецкого-кавказского-азербайджанского языка”
əsəri**

Bu əsər rus dili qrammatikalarının demək olar ki, bütün müsbət cəhətlərini mənimsəmişdi. Müəllif rus dilini mükəmməl bildiyinə görə həmin dilin qrammatik qayda-qanunlarını praktik şəkildə bilməkdən əlavə, rus dilçiliyi ilə də yaxından tanış idi. Bu səbəbdən də həmin əsər bir neçə dəfə nəşr edilmişdir. Respublika Əİ-da həmin kitabın 5-ci nəşri $\frac{Arx-26}{158}$ sayılı şifrə ilə saxlanır. Həmin kitab belə adlanır

“Самоучитель татарского языка кавказского-Азербайджанского наречия. Издание 5-ое исправленное и дополненное. Estelahe Azərbaycan türk Qafqaz dilini öyrənməkdən ötrü dəstəvüzdür”.

Əsərin birinci hissəsində Azərbaycan dili hərflərinin (ərəb əlifbası ilə) şəkli və tələffüzündən bəhs edir. Səslərin tələffüzünü yeri gəldikcə rus hərfləri ilə müqayisə edir. Bununla belə, müəllif sırf Azərbaycan dili fonetika sistemindən çıxış edə bilmir. Bunu müəllifin hərfləri və səsləri fərqləndirə bilməməsində görmək olar. Saitlərin tələffüzündən bəhs edən müəllif Azərbaycan dilinin səs sistemində deyil, ərəb əlifbasına əsaslanır. Buna görə də özündən əvvəl bu məsələlərdən bəhs edən M.Kazımbəy (431), M.Əfşar (134) və başqaları kimi Azərbaycan dilində cəmi iki (первая – А, последняя – И) sait səs olduğunu göstərir. Müəllif

sözün axırında gələn ə saitini yarım sait hesab edir. Hər bir hissənin sonunda müəllif, dili öyrənənlər üçün tapşırıqlar verir. Axırda Şeyx Sədinin kəlamlarını Azərbaycan və rus dillərində verir. Məsələn, *Düşmənlərə nəsihətində qulaq asmaq xətdir, amma eşitmək rəvadır, bəşərtə ki, əksini eliyəsən.*

Bundan sonra Azərbaycan atalar sözləri və zərbül-məsəllər verir (407).

Əsərin ikinci hissəsi də bir neçə dəfə işlənib təkmilləşərək 1922-ci ildə (6-cı dəfə) nəşr olunmuşdur (408). Bu hissə artıq “Грамматика тюркского языка-кавказского Азербайджанского наречия” adlanır.

Əsərin giriş hissəsində müəllif Azərbaycan dilinin təmizliyi, dilimizə əcnəbi dillərdən söz almaq haqqında çox düzgün elmi mövqə tutaraq göstərir ki, bəziləri elmlərinin dərinliyinn göstərmək üçün başqa dillərin sözlərini bol-bol işlədirlər. Ana dilindən dialektlərdən söz işlətdikdə deyirlər “qulağı cırmaqlayır”. Müəllif bu barədə yazırdı: “Высказывая настоящее свое возражение в кольцо новых родных терминов я категорически воздерживаюсь от “вражды” и пропаганды против тех слов, которые сикони вошли в наш лексикон и завоевали себя прочное место... По-моему нет никакой надобности заменит, например, известное каждому тюрку русское слово “Самовар” тюркским термином (özündən qaynayan), или греческое слово “телефон” термином (uzaqdan bağıran)... ..Нет ни какой нужды заменит тюркскими “выдумками” много множество употребительных в обиденной жизни арабско-персидских и иных слов, как, например, название домашней утвари: *tas, kasa,*

çəmcə, tabaq, lampa, stəkan,... название пиши и питья: *çay, qənd, şorba, küftə, sirkə, şəkər...* названия предметов обучения: *dərs, hesab, kitab, məktəb, müəllim, şagird*" (87, 111).

S.M.Qənizadə eyni zamanda lazımsız şəkildə gətirilən əsnəbi sözlərin dilimizi korladığını qeyd edərək yazırdı: "Ввиду таких обстоятельств нередко народ жалуется и сетует, что не умеет свободно читать на своем родном языке" (408, 6).

Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, bu əsər əvvəlkinə (I hissəyə) nisbətən daha çox irəli getmişdir. Burada müəllif artıq ana dilinin öz quruluşundan çıxış edir. Demək olar ki, M.Əfşar (134) kimi, S.M.Qənizadə də dilimizin tədqiqində bir dönüş hesab edilə bilər. Bu əsərdə müəllif artıq dilimizin öz fonetik sistemindən çıxış etməyə çalışır. Bunu əvvəlki əsərdə dediyi 2 sait əvəzinə 10 sait səs göstərməsi də sübut edir. Hətta onları qalın (твердые) və incə (мягкие) deyə iki hissəyə bölür. İncə saitlərə müəllif **ə, ö, ü, i, e, z** saitlərini, qalınlara isə **a, o, u, ı** saitlərini aid edir. Əgər dilimizdə olmayan **z** saitini istisna etsək samitlərin bölgüsünü uğurlu hesab etmək olar. **Ə** saitini müəllif rus dilinin təsiri olaraq dilimizə isnad verir. Müəllif samitləri də qalın və incələrə bölür. Samitlərdən yalnız **k** və **t** səslərini incə, qalanlarını isə qalın hesab edir..

Morfologiya bəhsində müəllif dilimizdə 9 nitq hissəsi: isim, sifət, say, əvəzlilik, fel, zərf, qoşma, bağlayıcı, nida olduğunu göstərir.

Əvvəlki qrammatika kitablarından fərqli olaraq, artıq burada ismin 6 halı göstərilir. Onları rus dili terminləri ilə adlandırmaqdan əlavə, dilimizdə 2 cür hallanma

olduğunu göstərir. Demək lazımdır ki, bu da rus dilinin təsiri ilədir. Saitlə bitən sözlərin hallanmasını birinci, samitlə bitən sözlərin hallanmasını isə ikinci hallanma hesab edir. Müəllif dilimizdəki halları aşağıdakı kimi verir:

1. **Именительный** - adlıq
2. **Родительный** - yiyəlik
3. **Дательный** - yönlük
4. **Винительный** - təsirlik
5. **Местный** - yerlik
6. **Исходный** - çıxışlıq

Müəllif Azərbaycan dilində isim düzəldən bir çox şəkilçidən bəhs edir. Bunlardan **си, іси, лаq, һ, һq...** və s. göstərmək olar.

Sifətlərdən danışarkən müəllif qeyd edir ki, türk dilində müstəqil sifət yoxdur. Görünür, bu fikrə müəllif rus dilində sifətlərin cinsə görə dəyişməsi faktının təsiri ilə gəlmişdir. S.M.Qənizadə göstərir ki, sifətlər formaca isimdən seçilmir, yalnız mənaca fərqlənir. Müəllif sifətin 3 dərəcəsini qeyd edir: *adi-soyuq, ağ*; müqayisə dərəcəsindən bəhs edəndə isə onun **raq** və **dəxi** baqlayıcısının əlavəsi ilə yarandığını göstərir. Məsələn, *gözəltraq* və ya *dəxi gözəl*. Çoxaltma dərəcəsi haqqında isə deyir: “Превосходная степань образуется помощью наречия количества “çox” или “artıq”. Məsələn, *çox gözəl, artıq gözəl*.

Превосходная степень выражается еще, так сказать, фонетической игрой над первым слогом прилагательного. Берется первый слог данного

имени, к нему с конца прибавляют **п** или **м**. Məsələn, *sarı-sapsarı, yaxşı-yamyaxşı*.

Əvəzlərdən bir nitq hissəsi kimi, müəllif geniş bəhs etmir, təkcə onun növlərini göstərir. Şəxs və sahiblik əvəzliyi deyə iki qrupa böldüyü bu nitq hissəsinə öz sələflərindən qismən fərqli şəkildə yanaşır. O, şəxs əvəzlilərini təkdə *mən, sən, o*; cəmdə *biz, siz, onlar* paradiqması üzrə qəbul etməklə əvvəlki dilçilərdən irəli gedə bilmişdir. Lakin özünəqədərki qrammatika kitablarının heç birində qrammatik katetoriyalar barəsində məlumat verilmədiyindən sifətin, sayın və əvəzliyin isim kimi hallanması onu çaşdırmışdır. Buna görə də *mənim, sənin, onun* və s. kimi yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş şəxs əvəzlilərinin sahiblik (притяжательное местоимение) hesab edir.

Feildən nisbətən geniş bəhs edən S.M.Qənizadə onun forma, növ və zaman kateqoriyalarından danışır. Feil formalarını o, dörd qrupda: a) неопределенное (qeyri-müəyyən), b) изъявительное (xəbərlik), повелительное (əmr) və сослагательное (şərt) birləşdirir (407, 25).

Feil növlərini isə müəllif beş qrupa bölür: ортодействительный, взаимно-страдательный и возвратный серний залог dedikdə müəllif məsdərləri nəzərdə tutur. Məsələn, *oturmaq, baxmaq*.

Göründüyü kimi, bu məsələdə də S.M.Qənizadə öz sələflərindən bir addım irəli gedə bilmişdir. Bunu feilin zamanları məsələsinin şərhində də görmək olar. O, feil zamanlarını indiki kimi şərh edir və həmin zamanları müasir terminlərlə adlandırır:

İndiki zaman (настоящее время) **-ır, іr, ur, үr**.

Gələcək zaman (будущее время). Bu zamanın sadə və şərt növlərini qeyd edir: sadə-**acaq//əcək** şəkilçisi ilə, Məsələn, *yazacaq, gələcək*; şərt-**ar//ər** şəkilçisi ilə. Məsələn, *yazar*.

Keçmiş zamanı nəqli və şühudi əvəzinə yaxın və uzaq deyə iki qrupa bölür. Şühudi keçmişə yaxın keçmiş, nəqliyə isə uzaq keçmiş adı verir. Müəllif feilin təsriflənməyən formalarını da unutmamışdır. O, feili sifət və feili bağlama haqqında da məlumat vermişdir. “Feli sifət şəkilçisi olaraq **an** (*yazan, vuran*), feili bağlama şəkilçisi kimi isə **kən**, araq (*yazarkən, yazaraq*) formantlarını qəbul edir.

Zərf haqqında danışanda S.M.Qənizadə onları hərəkətin tərzinə, ifadənin tərzinə, zamana və yerə görə bölür. Bu sahədə müəllifin işini tam uğurlu hesab etmək olmaz. Köməkçi nitq hissələrindən qoşma və bağlayıcıdan bəhs edir. Qoşmadan danışarkən türk dilində ön qoşmaların (предлог) olmadığını, son qoşmaların isə isimlərə qoşulduğunu bildirir. Burada müxtəlif hallar tələb edən qoşmalar haqqında geniş məlumata rast gəlmək olar.

Bağlayıcıya daha geniş yer verən alim onun aşağıdakı növlərini göstərir:

- 1. Birləşdirici:** *və, yənə*
- 2. Qarşılıq:** *lakin, amma*
- 3. Səbəb:** *çunki, zira*
- 4. Şərt:** *hərgah*
- 5. Müqayisə:** *necə ki*
- 6. İzahedici:** *nəinki*
- 7. Ardıcılıq:** *xülasə*

8. Güzəşt: *hərçənd*

Əsərdə nidanın 15 növü göstərilir.

Sintaksis bəhsində də müəllif demək olar ki, cümlə üzvlərinin hamısından bəhs edir. Burada müəllifin cümləni klassik üzvləmə ənənəsindən kənara çıxma bildiyini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Cəsərlə demək olar ki, S.M.Qənizadənin bu əsəri əsrin əvvəllərində yazılmış ən yaxşı qrammatikalardan biridir. XX əsrin əvvəllərində maarifçiliyin inkişafı ilə əlaqədar olaraq həm məktəb şəbəkəsi yaranır, həm də burada istifadə edilmək üçün dərsliklər çoxalırdı. Bu illərdə həm Tiflisdə, həm də Bakıda dilimizin qrammatikasına aid bir sıra dərsliklər, qiraət kitabları və başqa vəsaitlər meydana gəlmişdi.

N.Nərimanovun (1870–1925) “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” adlı dərsliyi

Azərbaycan ictimai, elmi və mədəni inkişaf tarixində görkəmli yerlərdən birini tutan Nəriman Nərimanov 1899-cu ildə “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” adlı dərslük yazmışdır (286). Kitabın adının sərf və nəhv olmasına baxmayaraq, burada fonetika məsələlərindən də bəhs edilmir. Müqəddimə və fonetika hissələri bir-biri ilə sıx əlaqədardır. Burada o zamankı mətbuatda hökm sürən imla hərc-mərcliyinin səbəbi kimi ərəb əlifbasında vahid qaydaların olmaması göstərilir. Ərəb əlifbasının dilimizdə törətdiyi çətinliklərdən biri kimi həmin əlifbada sait səslərin olmamasını qeyd edir. Sərf (etimologiya) - morfologiya hissəsində müəllif isimdən geniş şəkildə bəhs edir. Onun ümumi – xüsusiyyətdən, tək və cəmliyindən və s. bəhs edir. Əvvəlki qrammatikalar kimi, burada da ismi-ədəd (say), ismi-sifət, zəmir (əvəzlik), adlar bəhsində, fel bəhsində isə ismi-fail-feli sifət haqqında danışır. Qoşmaları ədavət adlandıran müəllif bağlayıcı (rabitə), zərf, nida və nişanlardan (durğu işarələrindən) və s. bəhs edir. Sintaksisə aid hissədə isə yalnız mübtədə və xəbəri əhatə edir. Cümlə quruluşundan bəhs edən müəllif tabeli mürəkkəb cümlədən danışır və onların baş kəlam (baş cümlə) və bəyan edən kəlam (budaq cümlə)

komponentlərindən ibarət olduğunu göstərir. Əsərin sonunda müəllif morfoloji və sintaktik təhlilə də yer verir. Ümumiyyətlə, həcmə o qədər də böyük olmayan, cəmi 47 səhifədən ibarət olan bu kitab rus-müsəlman məktəblərində uğurla işlədilirdi. Elə həmin ildə N.Nərimanov Azərbaycan dilini müstəqil şəkildə öyrənənlərdən ötrü “Самоучитель татарского языка для русских” adlı əsərini yazdı. Bu əsər dilçilik baxımından əvvəlki ilə müqayisədə aşağı səviyyədədir.

1909-cu ildə müəllim və şair Əbdül Xaliq Qafarzadə Cənnəti Bakı şəhərində praktik əhəmiyyətli bir dərslik nəşr etdirmişdir. 115 səhifəlik bu kitabda M.Əfşarın ciddi təsiri hiss edilir.

Q.Rəşad və M.Axundzadənin “Rəhbəri sərf” adlı əsəri

Bu illərdə dilimizin qrammatikasını tədqiq edən alimlər arasında Mirzəzadə Qafur Rəşadın və Məmmədsadiq Axundzadənin də adını çəkmək lazımdır. Q.Rəşad və M.Axundov 1910-cu ildə Bakıda “Rəhbəri-sərf” adlı bir dərslik nəşr etdirmişlər (266). Əsərin birinci hissəsində müəlliflər özlərindən əvvəlki dərslik yazanların ənənələrindən kənara çıxaraq həflər, əlifba və s. haqqında deyil, ləfzlərdən bəhs edirlər. Ləfzə belə tərif verirlər: “Ağızdan mənalı və mənasız çıxan sözə ləfz deyilir. Məsələn, *ot, duz, miz*.”

Kəlmələr yığılıb ondan bir məna çıxarsa, ona cümlə deyilir. Məsələn, *Şagird oxuyur*”. Başqa dərsliklərdə heca məsələsinə toxunulmur. Burada isə müəlliflər heca məsələsini düzgün izah edirlər. “Kəlmələrdə olan bölgülərə heca deyilir. Demək ki, kəlmələr hecalardan əmələ gəlir. Məsələn, *Şa-gird o-xu-yur*. Kəlmələr birhecalı, və çoxhecalı ola bilər”.

Morfologiyada isimdən danışarkən onların tək (müfrəd) və cəm olduğunu göstərirlər. Bu dərslikdə də, əvvəlkilərdə olduğu kimi, ismin yeddi halı göstərilir və onlar ərəbcə adlandırılır. Hər bir halı ayrıca şərh etdikləri üçün onları burada göstərmək maraqlı olardı.

1. Mücərrəd	– hər isim başlı başına qalırsa, mücərrəd halda olur. (Məsələn, <i>qələm, dəftər, kitab</i>).
2. Məfuli-bə	– Mücərrəd ismin axırına bir “İ” gətirilsə məfuli-bə olur. Məsələn, <i>kitabı, qələmi, dəftəri</i> . Məfuli-bə olacaq ismin axırında hərfi imladan (onlar dördür: əlif, vav, ə, i – A.B.) olursa axırına biri dəxi artırılır. Məsələn, <i>Qaspiyi, ağayi, qəzetəyi, orduyu</i> və s.
3. Məfuli-ileyh	– İsmi axırına bir “Ə” gətirilsə, məfuli-ileyh olur. Məsələn, <i>qələmə, dəftərə, şəhərə, kəndə</i> .
4. Məfuli-fiyə	– İsmi axırına bir “də” gətirilsə, məfuli-fiyə olur. Məsələn, <i>kitabda, dəftərdə, qələmdə</i> .
5. Məfuli-ənə	– İsmi axırına “dən” gətirilsə məfuli-ənə olur. Məsələn, <i>kitabdan, dəftərdən, qələmdən</i> .
6. İzafət	– Bir ismi digər ismə bağlayıb bundan bir mənə çıxarmağa izafət deyilir. Məsələn, <i>Sadığın dəftəri, Dadaşın papağı</i> .
7. İzafətin qaidəsi	– Bir ismi digər ismə izafət üçün müzafi əleyhin axırına n , (sağır nun – A.B.), müzafin axırına “i” gətirilir. Məsələn, <i>Əhmədin dəftəri, Sadığın papağı</i> (201, 15).

Burada müəlliflərin mənsubiyyət və hal kateqoriyalarını qarışdırması aydın görünür. Bu, o

dövrün bütün qrammatika kitabları üçün səciyyəvi idi. Qəribədir ki, müəlliflər bir qədər irəlidə şəxs əvəzliliklərinin (zəmiri şəxsi) hallarından bəhs edəndə 6 hal göstərir. Bundan əlavə, müəlliflər şəxsləri də indiki kimi birinci şəxsdən başlayıb hallandırırırlar.

Tək			Cəm		
bən	sən	o	Biz	siz	onlar
bəni	səni	onu	Bizi	sizi	onları
bana	sənə	ona	Bizə	sizə	onlara
bəndə	səndə	onda	Bizdə	sizdə	onlarda
bəndən	səndən	ondan	Bizdən	sizdən	onlardan
bənim	sənin	onun	Bizim	sizin	onların

Kitabda müəlliflər feli sifətləri ismi-məful adlandırırırlar. Fars dilini tədqiq edənlər şəxs əvəzliliklərini adlandırdıqları kimi, Q.Rəşad və M.Axundov da felin şəxs kateqoriyasını mütəkəllim (danışan), müxatib (müraciət olunan) və qaib (haqqında danışılan) deyə adlandırır.

Feilin zamanlarından bəhs edərkən dilçiliyimizdə indiki, keçmiş və gələcək zaman terminlərini işlədirlər. Məsələn, *Əhməd gəlir* (indiki), *Əhməd gəldi* (keçmiş), *Əhməd gələcək* (gələcək) zamandır.

Əsərin 4-cü hissəsi köməkçi nitq hissələrini əhatə edir. Burada müəlliflər hal şəkilçiləri ilə qoşmaları, ədatlarla nidaları qarışdırırlar. Əsərdə deyilir: “Ədəvətin başlı-başına mənası yoxdur. Başqa kəlmələr ilə birləşib məna hasil edir. Məsələn, *Məktəbdən evə gəldim. Evdə*

*oturdu*m. Burada “**dən**”, “**ə**” ədəvatdır». Əsərdə nidalar, ədatlar, bağlayıcılar, modal sözlər hamısı ədəvat başlığı altında verilir. Məsələn,

Ədəvatın başlıcaları

A	– təəccüb üçündür	– <i>A, balam, bu nədir.</i>
O	– təəccüb üçündür	– <i>O, çox uca.</i>
O	– təhdid üçündür	– <i>Nədir o.</i>
Artıq	– kifayət üçündür	– <i>Artıq mənə lazım deyildir.</i>
İştə	– işarət üçündür	– <i>İştə odur.</i>
Əsla	– inkar üçündür	
Əlbəttə	– təkid və isbat üçündür	– <i>Əlbəttə, o belədir.</i>
Ah	– ədati-təhsirdir	– <i>Ah anacan.</i>
Əma	– üst tərəfdəki cümləni açmaq üçündür	– <i>Gedirəm, əma etina etməyir.</i>

Sonra **barı, bərabər, bəlkə, ya, tək, pək, cıq, cə** və s. qoşmaların mənalarını izah edir. Bu əsər də dövrü üçün xeyirli olmuş və iki dəfə, 1910 və 1918-ci illərdə təkrar nəşr edilmişdir.

Bura qədər XIX-XX əsər Azərbaycan dilçiliyini təmsil edən alimlərin diqqəti daha çox cəlb edən əsərlərini şərh etməyə çalışdıq. Fars dilini tədqiq edən 8 və Azərbaycan dilini tədqiq edən 9 alimin qrammatika sahəsində əhəmiyyətli yer tutan əsərlərindən bəhs etdik. Aydın oldu ki, fars dilini tədqiq edən A.Bakıxanov, C.Ə.İrəvani,

S.Vəlibəyov və başqalarının əsərlərində şərq-ərəb qrammatika ənənələrinin təsiri güclü olduğu halda, M.C.Rzayevin, M.A.Qafarovun, M.K.Abdinovun əsərlərində rus qrammatika ənənələrinin təsiri daha çox diqqəti cəlb edir. Bu alimləri birləşdirən ümumi cəhətlər də vardır. Məsələn, Bütün dərsliklərdə ərəb əlifbası, onun xüsusiyyətləri, hərəkətlər haqqında məlumat verilməsi, nitq hissələrinin təsnifindəki ümumi oxşarlıq, cümlə üzvlərinə fel-fail mövqeyindən yanaşma və s. bu qəbildəndir.

Təxminən buna oxşar bir mənzərəyə də Azərbaycan dilini tədqiq edən alimlərin əsərlərində rast gəlirik. Əsərini rusca yazan M.Kazımbəy, S.M.Qənizadə, L.Budaqov və başqaları rus dilçiliyindən, onun qrammatika ənənələrindən çıxış etdiklərinə görə qrammatik qanun və kateqoriyalara oxşar mövqedən yanaşırlar. Bəzi hallarda onlar öz həmvətənlərinin Bakıda və Tiflisdə nəşr etdirdikləri dərsliklərdən daha irəli gedə bilirdilər.

M.B.Əfşar, A.Tairov, İ.Qəbulov, Qafarzadə, Qafur Rəşad, M.Axundov və başqalarının əsərlərində Şərq qrammatika ənənələri daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. M.Əfşarın əsəri demək olar ki, Azərbaycan dilçiliyi tarixində müəyyən dönüş yaratmışdır.

XIX-XX əsrlərdə yazılmış dərsliklərin hamısı praktik səviyyədə olub, tədqiqat xarakteri daşıyırdı. Bu səbəbdən də həmin dərsliklərin çoxu tədris üçün daha çox əhəmiyyətli idi. Buna görə də bir sıra müntəxəbatlardan əlifba dərsliklərindən bəhs etməyə lüzum görünmür. Belə ki, Mirzə Şəfi Vazehin dərsliyi, M.F.Axundovun müntəxəbatı, Mirzə Nəsrullah ibn Mirzə Qurban

Şirvaninin “Kitabul nəsay-eh”, A.O.Çernyayevskinin “Vətən dili”, Rəşid bəy Əfəndiyevin “Uşaq bağçası”, “Bəsirətül ətfal”, M.Şahtaxtinskının “Sovti Şərq əlifbası”, M.T.Sidqinin “Sərf və nəhv”, S.Hüseynzadənin “Qiraət”, M.H.Rüşdiyyənin “Vətən dili”, F.Köçərlini “Balalara hədiyyə”, M.Mahmudbəyev, S.Əbdürrəhmanzadə, S.Axundzadə, F.Axundzadə, A.Talıbzadə, A.Əfəndiyevin birlikdə yazdığı “İkinci il”, M.Mahmudbəyov və A.Səhhətin “Türk dilinin təlimi üçün üçüncü ilə aid məxsus qiraət kitabı”, A.Şaiqin “Uşaq gözlüyü”, Təbrizli Mirzə ibn Molla Əsədullanın “Kitabçeyi ədəbiyyə” və bir çox başqalarının əsərlərini xüsusi şəkildə şərh etməyə ehtiyac görmədik.

XIX-XX ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ AİD YAZILMIŞ LEKSİKOQRAFİK ƏSƏRLƏR

Azərbaycan leksikoqrafiyasının tarixi dilçiliyin başqa sahələrinə nisbətən daha qədimdir. Ərəb və fars dili lüğətlərinin müxtəlif növlərini yaratmış Azərbaycan alimləri özlərindən sonra möhkəm bir ənənə qoyub getmişdilər. Bu səbəbdən də keçən əsrdə dərsliklərin, demək olar ki, hamısında az və ya çox dərəcədə lüğət hissəsinə yer verilmişdi. Çünki o vaxt tərtib edilən qrammatikaların özləri belə praktik məqsədlər üçün, yəni dil öyrənmək üçün yazılırdı. Bu məsələdə isə lüğətsiz keçinmək olmazdı. Məlumdur ki, XIX əsrin görkəmli ziyalılarından biri lirik şair və məşhur Azərbaycan dili müəllimi Mirzə Şəfi Vəzəh İ.Qriqoryevlə birlikdə 230 səhifəlik “Kitabi-türki” adlı bir dərslik nəşr etdirmişdi. Burada kiçik mətnlər, ibrətamiz məzhəkə və hekayələrlə yanaşı, əlifba sırası ilə “Татарско-русский словарь” da verilmişdi.

XIX əsrdə tərtib edilmiş Azərbaycan dili lüğətləri sırasında L.Budaqovun 1869-cu ildə Peterburq şəhərində nəşr etdirdiyi “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” (“Türk-tatar dillərinin müqayisəli lüğəti”) adlı lüğət haqqında da danışmaq lazımdır. Bu əsər iki cilddən ibarətdir və öz mükəmməlliyi ilə seçilir. Əsər sonralar da nəşr edilmişdir (396).

XX əsrin əvvəllərində də dilçi olmayan ziyalılar dil sahəsində fəal çalışırdılar. Şərqin böyük bəstəkarı Ü.Насибəyov məhz belə ziyalılardandır. Onun 1907-ci ildə Bakıda çap etdirdiyi “Türki-rusi və rusi-türki lüğəti”

adlı lüğət diqqəti cəlb edir. Bu əsər 120 səhifədən ibarətdir. Burada diqqəti cəlb edən cəhət bundan ibarətdir ki, sözlərin sadəcə lüğəvi tərcüməsi deyil, eyni zamanda bəzi sözlərin etimologiyası da verilir (154).

Azərbaycanda lüğətçilik getdikcə təkmilləşməkdə idi. həcmcə düz iki dəfə Ü.Hacıbəyovun lüğətindən daha əhatəli olan “Türkcədən-ruscaya lüğət” də diqqəti cəlb edir (201). Doktor Qarabəy Qarabəyovun tərtib etdiyi 240 səhifədən ibarət olan bu leksikoqrafik əsər özünə qədərki lüğətlərdən irəli getmişdir.

Azərbaycan leksikoqrafiyası tarixindən danışarkən V.V.Radlovun “Опыт словаря тюркских наречий” (464) adlı çoxcildlik lüğətinin adını çəkmək lazımdır. Alim bu lüğətin tərtibinə on illərlə vaxt sərf etmişdir.

Əsərin birinci cildi 1893-cü ildə Sank-Peterburqda nəşr edilmişdir. Əsərin müqəddiməsindən aydın olur ki, müəllif bu lüğətin tərtibinə 1859-cü ildə başlamışdı (464, 1).

Əsrimizin əvvəllərində Bağçasaray şəhərində əsrin görkəmli, mütəfəkkir jurnalisti İsmayıl bəy Kasprinskini (Qaspiralının) redaktəsi ilə “Tərcüman” (“Tərcümani-əhvali-zaman”) adlı qəzet nəşr edilirdi. Bu qəzətdə dövrün aktual problemləri ilə yanaşı, elmi problemlərə də yer verilirdi. 1906-cı ildə qəzetin 12-ci nömrəsindən (10 fevral) başlayaraq qəzətdə “Qamus elmiyyə və fənniyyə” adlı rubrikada ensiklopedik xarakterli lüğət çap edilirdi (134). Bu qəzətdə Azərbaycan toponimikasına və antroponimikasına geniş yer verilmişdi. Məsələn, Arpa çayı haqqındakı məlumatda deyilir: “Arpa çayı əski erməni kitablarında “Axuryan” namilə məzkur isə də, Kistofun səyahətnaməsində Arpasus təsniyə olmuşdur ki, Arpa

sözü bundan məxuf olsa gərəkdir, zira Kistofun miladdan 400 sənə əvvəl yazmış, o vəqt də oralarda türkcə ismin bulunması məharət deyildir. Xərabələri əlyəvm mövcud olan alp ismindəki əski şəhər bu nəhrin kənarında idi (350; №12).

Bu rubrika altında gedən sözlərin haqqında tarixi, etimoloji məlumatlarla yanaşı, coğrafi məlumatlar da verilirdi. Məsələn, Araz çayı haqqında deyilir: “Araqs çayı Arpa çayı ilə birləşdikdən sonra şərçə dönür. Arpa çayından sonra Araqsə soldan, yəni şimal sahilindən Avlan və Göyçə gölündən sularını endirən Fartıqtru nam, digərlə Azad (**Aza Ordubad ərazisindədir – A.B.**) nəhrilə, Naxçıvan və Alincə (Əlincə – A.B.) və soldan, yəni Cənub sahilindən dəxi İran torpağından gələn Balıqsuyu və Ağsu çaylarından ibarətdir. Bu sol çayın birləşməsindən sonra Araqs nəhri Ordubad ilə Miqri arasında vaqə Ərasbar ismində qayət müdhiş bir boğazdan keçir (350, №12).

Qeyd etmək lazımdır ki, qəzətdə bu rubrika altında çap edilən lüğət 1907-ci ildə Bağçasaray şəhərində iki cilddən ibarət ayrıca kitab şəklində nəşr edilmişdir (199).

Əsərin birinci cildi 247, ikinci cildi isə 249 səhifədən ibarətdir. Bu əsər toponimik və antroponimik adlarımızın etimologiyasını müəyyənləşdirmək üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan dilinin saflığı və alınma sözlərə münasibət məsələsi

Dilin saflığı XIX əsrdə ziyalıları və dilçi alimləri daha çox düşündürməyə başlamışdı. Bu problem, demək olar ki, bütün dillərə aiddir. Məlumdur ki, XIX əsrdə alman və fransız dillərindən lüzumsuz yerə rus dilinə axın var idi. Onda rus dilçi alimləri kimi rus ziyalıları da etiraz səslərini ucaltmışdılar. Azərbaycan alim və mütəfəkkirləri də dilçilər kimi, ərəb-fars və rus-Avropa mənşəli sözlərin dilimizə axınına qarşı çıxırdılar. Bu məsələyə ilk dəfə diqqət yetirənlərdən biri M.F.Axundov idi. Böyük mütəfəkkir əcnəbi dildən yalnız zərurət olduqda sözləri almaq lazım olduğunu qeyd edirdi: “Müxtəlif bilikləri öyrənmək üçün biz *məcburuq* ki, **(kursiv bizimdir – A.B.)** Avropa xalqlarının dillərindən istənilən mənanı verən saysız-hesabsız sözlər və terminlər əlaq və öz dilimizdə işlədək”.

Göründüyü kimi, M.F.Axundov məcburiyyət, zərurət olduğu üçün əcnəbi sözləri işlətməyi mümkün hesab edir. Bəllidir ki, hər hansı bir dildə olmayan, anlayış və əşyanın özü ilə birlikdə dilə gətirilən söz gəldiyi dili zənginləşdirir. Əks təqdirdə, zərurət olmadan başqa dildən alınan sözlər dili zibilləyib anlaşılmaz edir. M.F.Axundov məhz belə hərəkət etmişdir. O, dilimizdə olmayan “Svilizasiyon” və “kritika” sözlərini işlətmək məcburiyyətində qalmışdı. Amma onu başa düşsünlər deyə dərhal həmin sözün mənasını özü izah etmişdir. O, yazırdı: “Svilizasiya elə bir ümumi sözdür ki, onun məzmununda bütün sənətlər, fənlər, qüdrəti-dövlət, millətin asayış və mədəniyyətin bu

kimi şərtləri cəm olmuşdur. Pəs bu çür tərəqqi o zaman imkan tapır ki, cəmiyyətin fərdləri öz fikirlərində müqəyyəd olmasınlar; hər fərd hər nə istəsə, desin və hər nə bacarırsa, etsin... Əgər məqbul olmasa, başqa bir adam onun səlahiyyətsizliyini bəyan edər. Bu üsula “kritika” deyərlər (27, 354–355).

M.F.Axundov elmi-fəlsəfi anlayışları ifadə etmək və bir sıra mütərəqqi məsələləri şərh etmək məqsədilə dilimizə Avropa mənşəli sözləri gətirmişdir. “Bir sıra Avropa mənşəli sözləri ilk dəfə o işlətmişdir. Fanatizm, progress, sivilizasiyon, despot, despotizm, liberal, politika, paolament, patriot, protestantizm, revolyusiya, perevorot, elektriçestvo, dram, literatur – bu sözlərdəndir. Bu sözlərin bir qismi vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmiş, geniş yayıla bilməmişdir; onların bəziləri isə (fanatizm, despot, liberal, dram) dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur (323, 54).

XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyətinin, elminin inkişafında görkəmli yer tutan, milli dilimizin saflığı uğrunda yorulmadan çalışan, ədəbiyyatşünaslığımızın tədqiqinə, bir çox yazıçı və şairlərin yaradıcılığının araşdırılıb üzə çıxarılmasına böyük zəhmət sərf edən ziyalılarımızdan biri də Firidun bəy Köçərli idi. Bu zəhmətkeş alim dilimizi və ədəbiyyatımızı yorulmadan tədris etdiyi kimi, onları tədqiq də etmişdir. O, istər müəllimlik, istərsə də alimlik fəaliyyətində həmişə milli mövqedən çıxış etmişdir. Alim dilimizə ərəb-fars sözlərinin lüzumsuz olaraq gətirilməsinə qarşı çıxaraq yazırdı: “Və lakin ərəb və fars kəlmə və ibarələrinin şövq və həvəsində olub, ehtiyac olmadığı halda onları ana dilinə qatıb

qarıxdırmaq, bizim əqidəmizcə, böyük səhvdir. Vəqta ki, ana dilində şeyin özünün məxsusi adı var və yainki ana dili ilə bir mənanı bəyan etmək və bir əhvalatı necə ki, lazımdır söyləmək mümkün olur, insaf deyil ki, elm göstərmək və mollalıq izhar etmək iddiasına düşüb, kəlamı qəliz ibarələr ilə və çətin anlaşılan ərəbi və farsı sözlər ilə doldurub, əsil mənanı dəxi də dərinə salmaq və onun üzünə ərəb və fars dillərindən bəhmə gəlmiş qəliz mütləq ibarələr ilə toxunmuş pərdə çəkmək (197, 79).

Lüzumsuz gətirilən əcnəbi sözlərin dili ağırlaşdırıb mənasız etməsini, çətinləşdirməsini vaizlərin nitqinin başa düşülməməsi, qəzetlərin oxunaqlı olmamasının əsas səbəbi hesab edən F.Köçərli belə hesab edirdi ki, Azərbaycan-türk dili incə mətləbləri, dərin fikirləri ifadə etmək cəhətdən heç bir dildən geri qalmır. Alim təəssüflə qeyd edirdi ki, bəzi ziyalılarımız “elm göstərmək və mollalıq izhar etmək” iddiasına düşüb ərəb və fars dillərinə daha çox meyl edirlər. Xalq arasında “Türk dili hünərlilərin” (yəni yöndəmsiz zorluların) dilidir ifadəsi çox güman ki, farslardan gəlmədir. Bəs azərbaycanlılar nə üçün öz dillərinə məhəbbət göstərmirlər? Alim bu sualın cavabını axtararaq yazırdı: “Azərbaycan türkləri hər dildən ziyadə xoşladığı, meyl və rəğbət göstərdiyi fars dili olubdur. “Ləfz-ləfzi-ərəbəst, farsı şəkərəst, türki-hünərəst” - dedikdə bizim türklər ərəb lisanını tərif edib və türk dilində söyləməyi hünər bilib, hər iki dildən ziyadə meyl və həvəs göstərdikləri “Şəkərə olubdur ki, fars dilindən ibarətdir (197, 81).

F.Köçərli vaxtilə Azərbaycan dilinə gəlib dilimizin fonetik qanunlarına tabe olmuş və vətəndaşlıq hüququ

qazanmış sözlərin dilimizi zənginləşdirdiyini də qeyd edirdi: “Türklər ərəb və fars lisanından tədriclə çox sözlər, gözəl ibarələr alıb öz dillərini dövlətləndiriblər və müruriyyəyə ilə əxzü iqtibas olunan kəlmələr və istilahlər o qədər işlənilib təhrif və təsrif olunubdur ki, türk dili ilə onlar qaynayıb qarışdır və onlarsız türk dili bir mənanı ifadə etməkdə acizdir. Ərəb və fars dillərindən götürülmüş sözlər və ibarələr bir dərəcədə türkləşibdir ki, savadı az olan adamlar onları məhz türk sözləri hesab edib, əsla güman etməzlər ki, “söhbət” və “zəhmət” sözləri ərəbdən, “rəncbər”, “kəfgir”, “xakəndaz” sözləri farsdan alınıbdır. Və bəzi yerlərdə kəsəriistemaldan rəncbərə “rəşbər” “kəfgirə” “kəvgir” və “xakənda”a “xəkəndaz” deyilir və bu qəbil ərəb və fars dillərindən götürülmüş sözlərin çoxu türkləşib əvvəlki halından özgə bir tərkibə düşübdür. Bu nəhv ilə Azərbaycan türklərinin dili ərəb və fars sözləri ilə məxlut və məmzuc olmaqla belə, bir lisani-lətafətrəsan olubdur ki, onunla ülum və fünuna dair hər qism mətalibi-əfkari-aliyyə və həkəmiyyəti və məsaili-siyasiyyə və ədmiyyəni şərh və bəyan etmək mümkündür (197, 78).

Burada F.B.Köçərli toxunduğu məsələyə münasibətdə dilçi-alim mövqeyində, səviyyəsində dayanır. O, vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlərin dili zənginləşdirdiyi, hər çür, “mətalibi-əfkari-aliyyəni” ifadə etməyə kömək etdiyini göstərdiyi kimi, onların dilimizdə mənimsənilmə yollarına da toxunmuşdur. Belə sözlərin dilimizin “Lisani-lətafətrəsan” olmasına kömək etdiyini göstərən F.Köçərlinin mövqeyi tamamilə S.M.Qənizadənin mövqeyi ilə uyğun gəlir.

Yuxarıda dediyimiz kimi, S.M.Qənizadə də *samovar*, *telefon*, *tas*, *kasa*, *çömçə*, *tabaq*, *lampa*, *çay*, *qənd*, *şorba*, *küftə* və s. sözlərin dilimizi məhz zənginləşdirdiyini göstərirdi.

Dilimizin zəngin və gözəlliyi əsrimizin əvvəllərində başqa ziyalılar kimi N.Nərimanovun da həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur, Görkəmli yazıçı, böyük dövlət xadimi N.Nərimanov ana dilinin, demək olar ki, bütün problemlərinə toxunmuşdur. Dilimizin qrammatikasından tutmuş, onun təmizliyi məsələsinə, tədrisindən tutmuş əlifba məsələsinə qədər bütün problemləri N.Nərimanovu düşündürmüşdür. Onun ana dilimizin tədqiqi və ona münasibəti problemi xüsusi bir araşdırmanın (249) mövzusu olmuşdur.

N.Nərimanov belə hesab edirdi ki, yurdunu və xalqını sevən hər bir ziyalı ana dilinin keşiyində durmalı onun saflığını qorumalıdır. İstər dövrü mətbuatdakı məqalələrində, istər linqvistik əsərlərində, istərsə də bədii əsərlərindən o, belə bir ali məqsədi izləmişdir ki, dil millətin ən böyük sərvətidir. Onu sevmək, hər cür yad təsirlərdən qorumaq lazımdır. O, 1906-cı ildə “İrşad” qəzetində yazırdı: “Türk balası heç vaxt razı olmaz ki, ana dilinə xəyanət etsinlər. Xəyanət? Bəli, xəyanət. Bir dəfə yox, yüz dəfə, min dəfə. “Şaltay-baltay” söyləməyinizi yazacağıq. Bağıracağıq. Hər halda müsəlman balalarına xəyanət etməyinizə razı olmayacağıq, istiqbalda bunların hamısını nəzərə almırsınız, ya? Eləmi? Əfv ediniz, əfəndim. Onları da özünüzə oxşatmaq istəyirsinizsə, biz mane olacağıq. Olmasaq,

millətə xəyanət etmiş olarıq. Millətin dilini bilməmiş onun dərdinə dava etmək çətindir” (249, 31).

“Dilimiz lorudur”, “çoban-hünər dilidir”, “kasıbdır” və s. cahil ibarələrlə ana dilinə xor baxan, onun incəliklərini duymayan “ziyalılar” əcnəbi sözləri yerli-yersiz işlətməklə özlərini xalqdan ayırır, guya “yüksəkdə” dayanırdılar. “Əgər səni bir nəfər başa düşmüşsə, demək sən ondan daha savadlısan” mövqeyindən çıxış edən yarımçıq ziyalılara, mühərrirlərə, yazıçılara qarşı N.Nərimanov barışmaz mövqedə durur, onları ifşa edirdi: “Dilimiz lorudur, kasıbdır. Yamaq gərəkdir. “Ziynət” gərəkdir” deyirlər. Sözümüz yoxdur, əfəndim. Razılıq verib dilimizin qüsurlarını “dəftərin bir kənarına yazırız”. Lakin “Qospodnn predsdatelin mneniyası komissiya naznaçit eləməkdir”. Biz “isbolişim udovolstviem soqlasiya zayavit eliyoruz” kimi ləhcələri hansı dəftərin kənarına yazmaq mümkündür? İndi bu yerdəmi türk sözlərini unudubsunuz? ya rusca elminiz artıq düşübdür? Yainki türk dilinə “zinət”mi verirsiniz? Anlamırıq və anlaya da bilmirik (249, 32).

N.Nərimanov tərcüməçilərdən və bütün ziyalılardan ana dilini sevməyi, ona hörmət etməyi, onun qayda-qanunlarına əməl etməyi tələb edirdi.

Əsrimizin əvvəllərində ana dilinin saflığı uğrunda gedən mübarizənin başında “Molla Nəsrəddin” və onun ətrafında birləşən ziyalılar – “Molla Nəsrəddinçilər” dayanırdı. Jurnalın rəhbəri böyük yazıçı və ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadə onlarla felyetonunda, bədii əsər və məqalələrində dilimizin nəinki təmizliyi, habelə varlığı uğrunda mübarizə aparmışdır.

C.Məmmədquluzadə onlarla felyetonunda dilimizin bu və ya başqa probleminə toxunmuşdur. Böyük yazıçı “Molla Nəsrəddin”in lap birinci nömrəsində yazırdı ki; “Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım... Bircə üzürüm var: Məni gərək bağışlayasınız, ey mənim türk qardaşlarım ki, mən siz ilə türkün *açıq (kursiv bizimdir – A.B.)* ana dili ilə danışacağam” (242, 9).

Dilimizin saflığı uğrunda gedən mübarizədə xalqın qabaqcıl ziyalılarının hərəsi bir üsulla bu ali məqsədə xidmət edirdilər. C.Məmmədquluzadə isə satirik felyeton üsulunu seçmişdi. Jurnalın 1907-ci il 8-ci sayında böyük ədib məktəb şagirdlərinin dilindən yazırdı: “A Molla Nəsrəddin əmi! Bizim də sənə bir işimiz düşübdür. A kişi, sən Allah bizim fəryadımıza çat... Bax bizim müəllimimiz var; bir də görürsən ki, əlində bir kitab gəldi birinci klasa dərs verməyə. Əvvəl deyir ki, bu şəriət kitabıdır, özünü də türk alimi sizlərdən ötrü lap ana dilində yazıbdır, çox da asandır. Başlayır dərsə, deyir ki, “...Cümlə övsafi-həmidədə səraməd olub əxlaqi-rəzilədən ari və bəri ola”. Durur beynimiz qaralmağa. O başlayıb deyir ki, “gərəkdir xilqəti eyblərdən və əmrazi-misriyyə və mütənəffirədən ari olub... və illa onun üçün qəlblərdə məhəl qalmayıb mətləb müntəfi olur” ...Deyirik: cənab müəllim bu nə dilidir? Başlayır acığı tutub çıxırmağa: “Bunlar xalis türk dili, lap ana dili. nə olacaq?” Deyirik: a kişi! İnsaf elə, nə bizim analarımızın belə dili var, nə də nənələrimizin (271, 390).

Böyük ədib onlarla əsərində dilimizin taleyi ilə bağlı məsələlərə toxunmuş, əsil vətəndaş mövqeyindən çıxış

etmişdir. Dilimizi bəyənməyən “Bizim obrazovannılar” həmişə, hər yerdə Mirzə Cəlil satirasının hədəfi olmuşdur. Əsrin əvvəllərində ziyalılarımızın milli dilimizin məktəblərdə tədrisi, qəzetlərdə yeri, təmizliyi və s. taleyüklü problemləri ilə əlaqədar apardıqları mübarizədən danışarkən Şərqi dahi bəstəkarı Ü.Hacıbəyovun üstündən sükutla keçmək olmaz. Ü.Hacıbəyov istər bədii əsərlərində, istərsə dövrü mətbuatda “Ordan-burdan» və digər başlıqlar altında nəşr etdirdiyi məqalə və felyetonlarında həmişə müqəddəs ideyanın sabit qədəm yolçusu olmuşdur. Böyük bəstəkar dilimizin türk dili olduğunu gözəl bildiyi və onu həmişə məhz belə adlandırdığı kimi, dərk edirdi ki, artıq Azərbaycan türkcəsi inkişaf nəticəsində türk dilləri ailəsinə daxil olan müstəqil bir dil olmuşdur. Bu səbəbdən də digər türk dillərindən müəyyən əlamətləri ilə seçilir. “O olmasın, bu olsun” adlı komediyasında Rza bəyin osmanlı ləhcəsində danışığını başa düşməyən məclis əhli onun nitqinə düzgün reaksiya vermir. Həsənqulu bəyin sözləri ilə müəllif öz ideyasını belə açıqlayır: “Deməli, sən bizdən söz istəyirmişsən. Əşi, vallah, mən elə bildim ki, sən nitq söyləyirsən, başa düşə bilmədim” (155, 87).

Məlumdur ki, 1905-ci ildən sonra dilimizin orta məktəblərdə tədrisinə icazə verilmişdi. Amma təcrübə yox idi. Dərsi necə keçmək, haradan oxutmaq, necə oxutmaq kimi problemlər ortaya çıxırdı. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq Ü.Hacıbəyov 1906-cı ildə “hansı vasitələrlə dilimizi öyrənilib kəsbi-maarif etməliyik” başlığı altında üç məqalə nəşr etdirmişdi. Məqalələr “İrşad” qəzetinin 15, 16 və 20 fevral tarixli nömrələrində

dərc edilmişdir. Burada, o, dilimizi öyrənmək üçün müxtəlif yollar təklif etməklə yanaşı, onun həddindən artıq əcnəbi sözlərlə doldurulub bayağı hala salındığını da göstərirdi. Üzeyir bəyin məqaləsində oxuyuruq: “Ana dilimizdən ibarət olan türk lisaninə mükəmməl surətdə vəqif olan biz Rusiya müsəlmanlarının ana dili sarıdan mən hələ, “obed” eləməmişdim, “Vizitni kartoçka” gəldi ki, madam Pankova səni “veçer”ə “priqlasit” eləyir. Gəlməsən “objaetsya” olar... “Dilimizi yuyub” təmizləməkdən ötrü... çaylar, sellər lazımdır...” (156, 28).

Böyük bəstəkar çox düzgün şəkildə dərk edirdi ki, dilin başqa bir dildən söz alması o qədər də təhlükəli deyil. Xalqların iqtisadi və başqa növ əlaqələri onların dillərinin də bir-birinə qarşılıqlı təsiri ilə nəticələnməlidir. Belə bir təsir o vaxt dildə mütərəqqi rol oynayır, dili o vaxt zənginləşdirir ki, zərurət nəticəsində alınsın. Belə sözləri süni surətdə kalka üsulu ilə əvəz etməyə ehtiyac yoxdur. Çünki süni surətdə yaradılan sözlər dildə işlənməz. Müəllif yazırdı: “Heç bir dil yoxdur ki, onun lüğəti, təbirat və islahati-əcnəbiyyədən ari olmuş ola. Bunun da səbəbi odur ki, hansı bir dil olursa olsun, havi (əhatə olduğu – A.B.) olduğu əcnəbi təbirlərin mənasını müsbət surətdə ifadə edə bilən özünəməxsus bir təbiri yoxdur... İndi biz də istəsək ki, “samovar” təbirini rusca deməyib, öz dilimiz vasitəsi ilə ifadə edək, lazım gəlir ki, bu sözü ya fars və ya ərəb və ya sair dil köməyiylə təsmiyyə edək. Məsələn, “xudpəz”, “xudcuş” və sair və illa “özüqaynayan” desək əvəmimiz anlamaz. Çünki “özü” və “qaynayan” təbirləri əvəmə məlum olduğundan onun zəhnində dürlü-dürlü şeylər zahir edib “samovar” ifadə edilmir. Əvəmdən soruşsan

ki, “uzaqyazan” nədir, heç vaxt deməz ki, “teleqrafdır” ...Ruslardan dəxi bir çox şəxslər “qaloş” əvəzində “mokrostun”, “zont” əvəzində “dojdoxranilişe” təbirləri istemal etmək istədilər. Lakin cəmaət tərəfindən qəbula keçmədi” (156, 31).

Göründüyü kimi, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, F.Köçərli, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, Ü.Hacıbəyov kimi görkəmli ziyalılardan ana dilimizə münasibəti, onun təmizliyi və saflığını qoruması, əcnəbi sözlərin alınması və s kimi problemlərdəki mövqeləri tamamilə üst-üstə düşür. Onların hamısı aydın idrak duyğusu ilə dərk edirdi ki, xalqın ən böyük sərvəti onun ana dilidir. Onu “hər cür xari-xəşşədən təmizləmək” (F.Köçərli) hər bir azərbaycanlının müqəddəs vəzifəsidir. Onlar əcnəbi sözlərin hamı tərəfindən eyni mənada işlədildiyi təqdirdə onu süni şəkildə yaradılmış sözlərlə əvəz etməyi zərərli hesab edirlər. Onlar bilirdilər ki, xalq dili heç kəsin iradəsinə tabe deyildir. Beləliklə, onlar dilin obyektiv inkişaf qanunlarını görür və təsbit edirdilər. Bu və buna bənzər bir neçə məsələyə münasibət Azərbaycanda ümumi dilçiliyin, dilin ümumi problemlərinin artıq yaranıb formalaşmaqda olduğundan xəbər verirdi.

XIX-XX ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA ÜMUMİ DİLÇİLİYİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Əslində, əsərin birinci fəslində bəhs etdiyimiz kimi, şair və mütəfəkkirlərin dil haqqındakı mülahizələri ümumi dilçiliyin ilkin qaynaqları kimi qəbul edilə bilər. Amma bu fikir və mülahizələr nə qədər qiymətli olsa da, yalnız dilin bir fəlsəfi məsələsinə “Dilin cəmiyyətdə rolu”na aiddir. Ümumi dilçilik Avropada əsl mənada məhz XIX əsrdə formalaşdığı kimi, onun ilkin rüşeymləri Azərbaycanda da XIX əsrin əvvəllərində yaranmışdı. Buraya A.A.Bakıxanovun: “Dil ürəyindəki gizli mənalara bildirən vasitədir” fikrini aid etmək istədik. Eyni fikri 1906-cı ildə Ü.Hacıbəyov “İrşad” qəzetində yazdığı məqalədə belə ifadə edir: “...İnsanın hər bir ehtiyacını, əqlinə gələn ali əfkarını, qəlbində törənmiş hissiyyatı-şairanəsini ən müsbət surətdə izhari bəyan etməyə vasitə – dildir” (188).

A.Bakıxanovla Ü.Hacıbəyovun fikrini müqayisə etdikdə onların dilin ekspressiv funksiyası haqqındakı fikirlərinin eyni olduğunu görmək çətin deyil. Amma fərq bundadır ki, Ü.Hacıbəyov dilin təfəkkürlə əlaqəsini daha konkret şəkildə başa düşür. Çünki fikir ürəkdə deyil beyində-təfəkkürdə formalaşır. Ü.Hacıbəyov dilin cəmiyyətdəki rolunu düzgün qiymətləndirdiyi kimi, cəmiyyətin də daimi yaşaması və inkişafındakı rolunu düzgün qiymətləndirə bilirdi. O, göstərirdi ki, əgər cəmiyyət öz dilinə kəməltifat münasibət göstərsə və bu kütləvi hal alsaydı, onda dilin inkişafı dayanar, beləliklə istifadəyə yaramaz. Böyük bəstəkar belə hesab edirdi ki,

dil millət varlığının birinci amilidir. O, “həqiqət” qəzetində bu barədə yazırdı: “Əgər biz ana dilimizə indiyə qədər baxdığımız nəzərlə baxmaqda davam edərsək, yəni heç bir əhəmiyyət verməsək, ola bilər ki, günlərin bir günü dilimiz itər, batar, yox olar. Çünki bir millətin varlığına, isbatı vücud etməsinə səbəb onun dilidir” (165).

Dil cəmiyyət həyatının üzvi atributu kimi cəmiyyətlə birlikdə inkişaf edir. Dil inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarından biri onun cəmiyyətin inkişafı ilə bərabər inkişaf etməsidir. Cəmiyyətin həyatında baş verən hər bir tərəqqi və tənəzzül dildə də öz əksini tapır. Bu haqda görkəmli ədib M.S.Ordubadinin fikri də maraqlıdır. O, yazır: “Dil ümumi qayda üzrə həmin dili danışan xalqın inkişafı ilə bərabər inkişaf edir. Həyatımızda hakim olan inkişaf və tərəqqi ilə... dil get-gedə zənginləşməli, bədiiləşməlidir” (Y.Seyidov). Dilin başlıca xüsusiyyətlərindən biri budur ki, o, obyektiv olub heç bir subyektin təsirinə məruz qalmır; yalnız öz qanunları əsasında inkişaf edir. Hər hansı bir alim və ya yazıçı öz dilini istədiyi kimi bayağılaşdırma bilər, amma bütünlükdə xalqın dilini saxtalaşdırma bilməz. Y.V.Çəmənəzəminli demişkən “Dil qayıрмаq, zəiflik sevməz, zor gücü də qəbul etməz. Dil öz kökü üstə bitər, qalxar, qol-qanad açar” (Y.Seyidov).

Dilin təfəkkürdəki fikirləri aydın şəkildə ifadə etməsi onun ən başlıca vəzifələrindəndir. F.Köçərli bu fikri belə ifadə edir: “Dil nə qədər açıq, sadə və kuşadə olsa, bir o qədər gözəl, göyçək və məqbul olar” (197, 80).

Dilçiliyin təcrübi məsələləri də dövrün ziyalılarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə problemlərdən biri də

tərcümə məsələsi idi. Bu məsələdə də ziyalılar xüsusi rol oynayırdılar. Doğrudur, həmin illərdə tərcümə problemlərinin sistemli nəzəriyyəsi yaranmamışdı. Bununla belə, tərcümə prosesində əcnəbi dildəki sözlərə münasibət, onların əslində olduğu kimi saxlanması və ya süni surətdə tərcümə edilməsi məsələləri ətrafında ciddi elmi söhbət gedirdi. Bu sahədə M.F.Axundov, S.M.Qənizadə, F.Köçərli, Ü.Hacıbəyov kimi N.Nərimanovun da maraqlı fikirləri vardır. “Böyük ədib bəzi Avropa mənşəli sözləri tərcümə edərək dilimizi bəyağılaşdıranlara qarşı amansız mövqə tuturdu. O, bəzi sözlərin tərcümə edilməsinə cəhd göstərən tərcüməçiləri bunda təqsirləndirirdi ki, onlar sözün mənasını, ilkin mənşəyini bilmir və bu səbəbdən xüsusi isimləri də tərcümə etməyə cəhd edirdilər. Məsələn, “boykot” sözünün mənşəcə xüsusi isim olduğunu bilməyib onu tərcümə etmək istəyənlərə deyirdi: “Boykot sözünü tərcümə etmək istəyirsinizsə, ibtida Tiflis, Moskva, Mariya... sözlərini tərcümə ediniz. Bu sözlər ismi-xasdır, əfəndim. Anladınız?... (42, 299).

Haqqında danışdığımız dövrdə dildə üslub məsələlərinə də toxunulur. Bu, xüsusilə M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, F.Köçərli, Ü.Hacıbəyovun və başqalarının əsərlərində özünü göstərir. Ədəbi dildə norma məsələsindən biri də orada işlənən sözlərin etik və estetik cəhətidir. M.F.Axundov “Kritika” adlı məqaləsində “Şairlər günəşinin (**siruşun – A.B.**) qəsidəsində işdənən çox zəif sözlər: əzzə və cəllə, əleyhü-müsəlləvat, izzivü lat, mabəqi, tərəhhat, əqarib, vahiyət, xeyrat, qəhərrük... və sair” (27, 329) kimi sözlərin işlədilməsini şeir üçün qüsurlu hesab edirdi. Bu

məsələyə M.F.Axundov çox vaxt və zəhmət həsr etmişdir. Dildə üslub, nitq mədəniyyəti, istilah məsələləri və s. haqqında dramaturqun maraqlı fikirləri vardır.

Bununla belə, M.F.Axundovun dil problemləri ilə əlaqəsindən bəhs edəndə ilk növbədə onun yazı və orfoqrafiya sahəsindəki geniş fəaliyyəti nəzərə çarpır.

M.F.Axundov (1812–1878) və yeni əlifba ideyası

M.F.Axundov XIX əsr Azərbaycan mədəniyyəti, elmi, ədəbiyyatı tarixinə dahi şəxsiyyət kimi daxil olmuşdur.

Onun ədəbi-bədii elmi-fəlsəfi irsi habelə həyat və fəaliyyəti çox geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur.¹

Çox tədqiq olunma baxımından XIX-XX əsr ziyalıları içərisində yalnız Mirzə Kazimbəy M.F.Axundovla müqayisə edilə bilər.

M.F.Axundovun həyatı, fəaliyyəti, bədii, fəlsəfi, elmi dünyagörüşü kifayət qədər tədqiq edilmişdir.

M.F.Axundov Azərbaycan ədəbiyyatına yeni janr-dramaturgiya, realist nəsr gətirdiyi kimi, XIX əsrin

¹ Azəb.ədəb.tarixi. II. B., 1960; Qasımsadə F.S. XIX əsr Azərb.ədəb.tarixi. B., 1974; Köçərli F. M.F.Axundov. Tiflis. 1911; *yenə onun* Azərb.ədəb. tarixi materialları. B. 1978, I c.; Dəmirçizadə Ə.M. M.F.Axundov dil haqqında və M.F.Axundovun dili. B., 1940; M.F.Axundov (müxtəsər ədəbiyyat göstəricisi) B., 1948; Cəfərov M.C. M.F.Axundovun ədəbi-tənqidi görüşləri. B., 1950; Mirəhmədov Ə. M.F.Axundov B., 1953; Qasımov M.M. M.F.Axundov və XIX əsr rus inqilabi-demokratik estetikası. B., 1954; İbrahimov A.Ə. M.F.Axundov arxivinin təsviri. B., 1955; Qasımsadə F.S. M.F.Axundov arxivinin təsviri. B., 1955; Qasımsadə F.S. M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı. B., 1962; Рафили М.Г. М.Ф.Ахундов. Жизнь и творчество. Б., 1957; Гусейнов Г.Н. Из истории общественной и философской мысли в Аз-ня XIX в. Б., 1958; Мамедов Ш.Ф. Мироззрение М.Ф.Ахундова; Murtuzayev S. M.F.Axundov komediyalarının frazeologiyası. 1958; *yenə onun* M.F.Axundovun komediyasının dil və üslub xüsusiyyətləri. B., 1962; Babayev A.M. Az. qraf-ın Az. dilinin fonetik sistemi ilə tarixi uyğunluğu məsələsi və yeni əlifba ideyası. M.F.Axundov adına APDI elmi əsər. XP seriya, 1966; Seyidov Y.M. Yazıçı və dil. B., 1979.

əvvəllərində Azərbaycanda yaranmaqda olan maarifçilik ideyasını böyük bir hərəkata çevirmişdir.

Xalqın maariflənməsi, elmlərin tədrisi, dilimizin məktəblərdə öyrənilməsi kimi böyük problemlər ədibi həmişə düşündürmüş və öz coşğun fəaliyyətini bu məsələlərin həllinə həsr etmişdir.

M.F.Axundova qədər və ondan sonra da ərəb əlifbasının türk dilinə yaramadığını söyləyənlər olmuşdur. Lakin XIX və XX əsrdə onun səviyyəsində heç kəs məsələni ciddiliyi ilə qoyub fəaliyyət göstərməmişdir.¹

¹ M.F.Axundovun yeni əlifba uğrunda apardığı mübarizə RƏİ saxlanan aşağıdakı sənədlərdə öz əksini tapmışdır: Ar-2, Q-10/166 inv. 17. Əlifbeyi-cədidə haqqında (1 vərəq); Arx-2, Q-3/60. Axundovun əlifbeyi-cədidə haqqında mübahisəsi (7 s.); Arx-2, Q-4/81 s.v. 30 (4 vərəq); Arx-2, Q-10/58 s.v. 35. Axundov Əlifbayi-cədidə. Fars dilində (3 vərəq); Ar-2, Q-D (1117) s.v. 36. Axundov “Yeni əlifbanın I layihəsi və həmd-qulhuvəllah surəsinin yazılması; Arx-2, Q-Va/125, s.v. 32. Axundov yeni əlifba haq. 6 vərəq; Arx-2, Q-8a/118 hərflərin əlifba-yi-cədidə üzrə tərkibi. fars dilində əlyazması. 9 vərəq; Arx-2-8a/115 s.v. 39. yenə əlifba haqqında fars dilində əlyazması 2 vərəq; Arx-2 s.v. 40. Axundov. Yeni əlifba islahatı haqqında layihə, fars dilində əlyazması 29 vərəq; Arx-2, Q-4/79, s.v. 41 M.F.Axundov. Köhnə ərəb əlifbasının tənqidi və ərəb, fars və türk dilində əlyazması. 32 vərəq; Arx-2, Q-4/73 inv. 73. M.F.Axundov İslah edilmiş ərəb əlifbası proyektı və nümunələri. Fars dilində əlyazması 20 vərəq; Arx-2, Q-3/59 inv. 59, M.F.Axundov yeni əlifba ilə yazı nümunələri Az.dilində əlyazması 32 vərəq; Arx-2, Q-8a 120 s.v. 44. M.F.Axundov. Risalə-əlifbayi cədidə haqqında farsca 17 vərəq; Arx-2, Q-8a/123 s.v. 45. Axundov yeni əlifba layihəsi və onun təlimi. Fars dilində əlyazma 10 vərəq; Arx-2, Q-14/289 s.v. 46 M.F.Axundov: 1) Əski ərəb əlifbasının tənqidi, 2) Əlifbeyi-cədidə ilə kəlmələrin yazılış şəkilləri, 3) əski əlifbanın öyrənilməsi çətinlikləri haqqında fars və rus dilində əlyazması 15 vərəq; Arx-2, Q-3/70, inv. 70 s.v. 62; Axundov yeni əlifba ilə ərəb əlifbası yazılışında bir neçə kəlmənin müqayisəsi. Az. dilində ərəb əlifbası ilə. I vərəq; Arx-2, Q-4/89, s.v. 65. M.F.Axundov əlifbayi-cədidə haqqında fars və türk dilində əlyazması 15 vərəq; Arx-2, Q-15/340. inv. 348. s.v. 73. M.F.Axundov. Yeni əlifba haqqında 2 vərəq rus, fars və Az. dilində; Arx-2, Q-30/704. s.v. 552. M.F.Axundovun məktub və sənədlərinin makinadan çıxarılmış surətləri (I qovluq).

M.F.Axundov ömrünün 25-30 ilini yeni əlifba yaratmaq ideyasına həsr etmişdir.

Köhnə ərəb əlifbasının türk dilinə yaramadığını həm bir başa, həm də dolayı yolla deyənlər öz ideyasında ardıcıl olmadıqlarına görə yeni əlifba ideyasının atası M.F.Axundov hesab olunur. Böyük mütəfəkkir keçən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq ömrünün son günlərinə qədər bu arzunu həyata keçirmək üçün çalışmış zehni, qələmini, vaxtını, pulunu bu yolda sərf etmişdir. M.F.Axundov dilimizin fonetik sistemə uyğun gəlməyən ərəb əlifbasını aşağıdakı səbəblərə görə yenisi ilə əvəz etməyi zəruri hesab edirdi:

“1) Əlifbamızdakı hərflərin çoxunun şəkli eynidir və onlar bir-birindən nöqtələrlə fərqlənir. Bəzən elə olur ki, nöqtələr öz yerində qoyulmur və ya tamamilə unudulur.

2) Nəhvçilərin istilahında ərəb adlanan sait hərflər sözün tərkibində yazılmır, ancaq ehtimal ilə təyin olunur.

3) Bir neçə sait və bir neçə samit hərflər bizim əlifbamızda tamamilə yoxdur. Lakin dilimizdə deyilir. Samit hərflərindən biri (**g**) hərfidir ki, “*gərd*”, yəni toz və “*gürd*” yəni pəhlivan bu hərf ilə yazılır. Əcəm *gafi* (**g**) olan bu hərfin ərəb *kafi* (**k**) ilə yazılır ki, “*kərd*” (*etdi*) sözündə feldir.

4) Təyin olunan ərəblərdən fəthə ilə kəsre arasına bir səs də (**e**) vardır ki, dilimizdə mövcuddur. Məsələn, “*mey*” (*şərab*) və “*peyda*” yəni (*aşkar*) kəlmələrindən

birinci hərfdən sonra gələn **ke**, “*beş*” və “*gec*” kəlmələrində də eyni səs mövcuddur. Lakin əlifbamızda bu səs (**hərf – A.B.**) yoxdur”.

Bu nöqsanları islah etmək dilimizin səs sistemində uyğun bir əlifba tərtib etmək, bununla da xalqın savadlanması məsələsini xeyli asanlaşdırmaq arzusu M.F.Axundovu bir neçə əlifba layihəsi tərtib etməyə vadar etdi.

1857-ci ildə o, ilk əlifba layihəsi tərtib etdi. Burada o, yeni latın tipli əlifba təklif etmirdi. Bu layihədə müəllif köhnə ərəb əlifbasını müəyyən mənada islah etmək, orada olmayan sait səsləri (hürufi müsəvvətə) əlavə edirdi.

Bundan əlavə, ərəb əlifbasında olmayan, beləliklə hərc-mərcliyə gətirib çıxaran durğu işarələrini (əlamət) də həmin layihəyə əlavə edirdi. Cəmi durğu işarələri (əlamət) bunlardır:

1. Əlamət-sual	– ?
2. Do qovs ()	– Moqabele bəraye cümleye mötərizə ya kəlme miyaniye dər cuf anha
3. Əlamət qovl “ğeyr”	– “ ”
4. Əlamate bəyane	– (:)
5. Əlamət təəmel	– (...)
6. Əlamət təəccob təhir və nida	– (!)

7. Əlamate etmame mətləb	– (.)
--------------------------	---------

Birinci layihənin sonunda polkovnik Mirzə Fətəli Axundzadə hicri 1290 yazılıb.

Bu əlifba layihəsində müəllif əvvəlcədən güclü müqavimətə rast gələcəyini bildiyindən İslam dini əleyhinə olmadığını göstərmək üçün onu belə başlayır. “Bismillahirrəhmanirrəhim. Əlhəmdülillahi Rəbbil ələmin. Vəssəlatu Vəssəlamu əla Nəbiyyina və aliyə cəmiin”. Sonra “Əlifbaya cədidə”nin zəruriliyini göstərən yuxarıda dediyimiz dörd arqumenti göstərir (309).

Bu əlifbanın həyata keçirilməsi üçün çalışan, dost və tanışlarının, dövlət xadimlərinin hər cür köməyindən istifadə edən müəllif layihənin birinci müzakirəsini 1863-cü ildə Türkiyədə təşkil etdirir. Məlumdur ki, Türkiyə Elmlər Akademiyasında həmin layihə bəyənilmişdi. Amma bəzi düzəlişlər etmək də tövsiyyə edilmişdi. Lakin məsələ müsbət həll olunmadı. Sonra M.F.Axundov eyni xahişlə İran dövlətinə müraciət edir, yenə rədd cavabı alır. Amma o, bu ideyadan əl çəkmir. İslah edilmiş ərəb əlifbasında nümunələr və onun yeni proyektini (310), 17 səhifəlik bir məqalə (311); əski ərəb əlifbasının tənqidi, yeni əlifba ilə kəlmələrin yazılışı şəkilləri, əski əlifbanın öyrənilməsi çətinlikləri və müqayisəsi (fars və rus dillərində), (312) və onlarla yazıda bu problemin başa çatması üçün çalışır. O, hər vasitə ilə çalışırdı ki, həm yuxarı təşkilatlarda, həm dini təbəqələrdə, həm də geniş xalq kütlələrində yeni əlifbanın yalnız xeyirli olduğunu, dinə toxunmadığını

sübut etsin. Bu işin ilk növbədə yazıb oxumaq və nəşriyyat işi üçün xeyirli olduğunu göstərirdi. İlk vaxtlar belə hesab edirdi ki, ərəblər də bu əlifbadan imtina edə bilər. Bu səbəbdən də tərtib etdiyi əlifbanı türk dilindən başqa ərəb və farslar üçün də nəzərdə tuturdu. O, tərtib etdiyi yeni əlifba layihəsində köhnə ərəb əlifbasını tənqid etdikdən sonra ərəb, fars və türk dilləri üçün tərtib etdiyi yeni “Əlifbaya-cədidə”ni verir. Bu layihədə də Allahın adını anıb peyğəmbərə səlavət göndərir, sonra yeni əlifbada hərflərin şəklini verir. Sonra bu əlifba ilə yazı verir. Layihənin sonunda “Siyaqi təlim” başlığı ilə yeni əlifbanın tədrisi üçün metodik göstəriş əlavə edir. Bu layihədə hərflərin hamısı yazılır. Buna görə də onu təlim etmək çox asandır və ərəb əlifbasından başlıca üstünlüyü də bundadır. “Siyaqi təlim” hissəsində müəllim şagirddən soruşur: “Əli, beku, bebinəm, kəlmeyi Səlim əz cəid hərflər morəkkəb əst? (Əli, de görüm “Səlim” sözü neçə hərfdən ibarətdir?)

Əli – əz pənc hərflər (beş hərfdən).

Müəllim – Şəklə əvvəle “S” ra benevis (birinci “s” hərflili yaz (194).

Beləliklə, müəllif sübut edir ki, hər bir hərflili yazıldığı üçün yeni əlifba türk dili üçün münasibdir.

M.F.Axundov əlifba layihələrini göndərdiyi İran dövlət nümayəndələri bu məsələyə çox ciddi şəkildə mane oldular. Lakin bu kimi uğursuzluqlar M.F.Axundovu ruhdan salmadı. Çünki öz əlifbasının təsir dairəsini görürdü, ağıllı və progressiv adamlardan, görkəmli alimlərdən sevindirici məlumatlar alırdı. Onun xaricdəki dostları və həmfikirləri əlifba haqqında yazılan əsərlər, çap olunan məqalələrdən bəhs edirdilər... 1869-

cu ildə Parisdən Mirzə Yusif xan yazırdı: “...Sizə müjdə verməliyəm ki, sizin əlifba haqqındakı fikriniz bu son vaxtlarda İstanbulda özünə xalqın beynində daha çox yer etmişdir... Sizin fikrinizin çoxlu tərəfdarları vardır...”

1870-ci ildə Mirzə Melkumxan İstanbuldan yazırdı: “Buradakı qəzetlərdə bizim məqsədimizə dair fransızca müfəssəl izahatlar yazıldı... İslam xalqlarının tərəqqisi xatirinə, dünyanın tərəqqisi xatirinə hər bir mütəfəkkir insan bu əlifbanın islahı uğrunda çalışmalıdır...” İranın Tiflisdə baş konsulu olmuş Əli xan Tehrandan yazırdı: “Yaxın gələcəkdə Sizin əlifba haqqında paytaxtda bir vəlvələ qaldıracağam. Ümid edirəm ki, allah-taalanın köməyi ilə cənabınızın məram və məqsədincə bir xidmət edə biləcəyəm” (323, 78–79).

M.F.Axundov uğursuzluqlara görə ruhdan düşmürdü. Bu ideyanın xalqın tərəqqisinə xidmət etdiyinə varlığı qədər inanırdı. Bu səbəbdən də bu yolda bütün maddi və mənəvi çətinliklərə dözüür, var-dövlətini xərcləyir, son nəfəsinə qədər bu işdən dönməyəcəyini bildirirdi.

M.F.Axundov 1871-ci il iyun ayının 2-də İstanbulda Mirzə Melkum xana yazdığı məktubda deyirdi: “Nə qədər ki, mən sağam, əlifba fikrindən və onu həyata keçirmək arzusundan ayrıla bilməyəcəyəm... 10 ildən artıqdır ki, bu yolda ağır zəhmətlərə və böyük xərclərə qatlaşmışam. İşin başlanğıcını da tələbələri həvəsləndirmək üçün, dəftərimdə qeyd etdiyimə görə, hər birisinə bir əşrəfi ənam adı ilə verməklə 80 qızıl əşrəfi bağışlamışam ki, yeni əlifbanı öyrənsinlər. Bir qədər pul da xoşbəxt mirzələrə vermişəm ki, yeni əlifbanın bir çox surətlərini çıxarmışlar. İstanbula gedib-gəlmək üçün 500 manat xərcim çıxıb... Bundan sonra da

bu yolda nə qədər zəhmət və məxaric lazım olarsa, səmim-qəlbdən qəbul edəcəyəm ki, öz həmvətənlərimi qaranlıqdan işığa çıxarım və bunun mənəvi ləzzətini dadım” (3, 52).

20 ilə qədər uğrunda mübarizə apardığı üçün yeki əlifba ideyasından ayrılmayan M.F.Axundov bu yoldakı çətinliklərdən ruhdan düşməmişdi. 1874-cü il yanvarın 20-də İran şahzadəsi Etizalüssəltənəyə yazdığı məktubda deyirdi: “Bəli mən özüm də anlayıram, amma yenə yazıram. Və diri olduqca yazacağam da, taki əlifbanı dəyişdirmək fikri bütün millətin arasında yayılmış olsun. Necə ki, on beş ilə yaxındır ki, bu fikrin toxumunu İran və Türkiyə torpağında səpmişəm. Şübhəsiz, bu toxum xələflərimizin əsrində üz göstərəcəkdir” (3, 54).

M.F.Axundovun ardıcılıarı

Əlifba məsələsi həm elmi-linqvistik, həm mədəni, həm də maarif problemi olduğu üçün çox geniş vüsət almışdı. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq nəşr edilməyə başlayan dərsliklər içərisində elə birinə rast gəlmək olmaz ki, əlifba məsələsinə toxunulmasın. Azərbaycan yazısı ərəb əlifbası əsasında olduğu üçün bütün müəlliflər bu əlifbanın xüsusiyyətlərindən, onun dilimizin fonetik sisteminə uyğun gəlmədiyindən bəhs etmişlər. Bu məsələ M.F.Axundova qədər və ondan sonra da mövcud olmuşdur. M.F.Axundova qədər bu problem həm səthi, həm də qeyri-ardıcıl şəkildə qoyulurdu. M.F.Axundov isə bu qeyri-mütəşəkkil ideyanı qüvvətləndirib milyonların əqidəsinə çevirdik. Xalqın savadlanması üçün ərəb-sillabi əlifbasının çətinlik törətdiyini və yeni əlifbaya keçmək zərurətini dərk edən ziyalılar arasında görkəmli alim Firidunbəy Köçərliyə də xüsusi yeri vardır. F.Köçərli yorulmaz tədqiqatçı alim olaraq dilimizin tədrisi ilə bağlı bir sıra əsərlər yazdığı kimi, əlifba məsələsinə də öz layiqli töhfəsini vermişdir. O, 1911-ci ildə Tiflis şəhərində M.F.Axundovun həyatı, ictimai fəaliyyəti, bədii yaradıcılığı, fəlsəfi əsərləri və yeni əlifba haqqında mübarizəsini əks etdirən 71 səhifəlik bir kitab yazmışdı (198). Burada F.B.Köçərli M.F.Axundovun bu sahədəki xidmətlərinin böyüklüyünü göstərmək üçün, onun başladığı işin nə qədər böyük və lazımlı olduğunu belə şərh edir: “Ərəbdən götürdüyümüz sillabi xətdə o qədər qüsurlu və nöqsanlı var ki, təhrifə sığması və təqirə gələsi

deyil və müsəlmanların tərəqqi və təali yolunda Avropa əhlindən dalda qalmağımızın böyük səbəblərindən birisi də həmin bu mayeyi səadət məbdayi tərəqqimiz olan oxumaq və yazmaq alət və əsbabının qüsurlu və dolu olmamağıdır” (13). Sonra F.B.Köçərli ürək ağrısı ilə bu böyük və lazımlı işə başlamış M.F.Axundovun əməyinin bəhrə verə bilmədiyini də göstərir: “...Müsəlman əlifbasının təğyir və təbdili M.F.Axundovun baş fikirlərindən olub, bu yolda artıq səy və təlaş etmişdir. Amma cəfayda, bir tərəfdən qəflət və cəhalət və digər bir tərəfdən qərəzi-şəxsi, bəxş və həsəd bizim camaat və millət işlərinin çoxuna mane olduğu kimi, mərhum Mirzənin dəxi bu gözəl fikrinə mane olub onun bu qədər çəkdiyi səy və zəhmətini səmərəsiz qoyub (198).

Yeni əlifba uğrunda çalışan Azərbaycan ziyalılarından biri də Məmmədəğa Şahtaxtinskiyədir. Görkəmli jurnalist və yazıçı M.Şahtaxtinski də Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında görkəmli rol oynamışdır. O, uzun müddət Azərbaycan mətbuatının, yeni tipli məktəbinin maarifinin yaranıb inkişaf etməsi yolunda çalışmış, yeni əlifbanın yaradılması işinə xüsusi fikir vermişdir. O, təxminən 1902–03-cü illərdə Tiflisdə “Sövti Şərq əlifbası” adlı bir əsər nəşr etdirmişdir. Müəllif burada özünü M.F.Axundovun şagirdi hesab edir. “Xəttimizin islahına aid fikrin müvəccidi (**vəcdə gətirəni – A.B.**) və mücahidi o ədib pürhikmət olduğundan mənim də bu nəciz əsərimin sahibi-mənəvisi o ustadi-təməddüdüdür”.

Müəllif öz əlifbası üçün əsas olaraq (məxəzittixaz) ərəb əlifbasını götürmüşdür. Ərəb əlifbasının müxtəlif məqamlarda, müxtəlif formalarda olması və başqasına bitişməsi kimi naqis cəhəti göz önündə tutaraq yeni

əlifbada hərflərin ayrı yazılması şərtini əsas qəbul etmişdir. Bu haqda müəllif yazır: “...İstəməliyimizdə bulunan ərəb əlifbasını məxəz-ittixaz edib, Şərq üçün fonetik bir əlifba tənzim etmişəm ki, onun vasitəsilə ərəbi, farsı və türki kəlmələrin hamısını dildə deyilən kimi yazmaq mümkündür” (3, 246).

M.Şahtaxtinski öz əlifbasının yeniliklərini belə şərh edir: “Nöqtələr yerinə mən hürufun əşkali-əsasiyyəsinə təzə cızıqlar əlavə edib hər hərfə özünəməxsus bitişik bir şəkil vermişəm. Bizim hürufun mətbu heyətləri ilə yazma şəkilləri arasında təfavüt yoxdur. Nə yazıda, nə basmada bir-birinə yapışdırılmazlar. Bizim hürufun hamısının boyu birdir”. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu əlifbanı təşkil edən hərflərin şəkilləri estetik cəhətdən o qədər də məqbul deyil.

Yeni əlifba uğrunda mübarizə aparan ziyalılardan biri də görkəmli ədib, böyük jurnalist, dilimizin saflığı uğrunda böyük mübariz C.Məmmədquluzadədir. O, yeni əlifba uğrunda ciddi və qətiyyətli mübarizə aparmışdır (136).

C.Məmmədquluzadə M.F.Axundov işinin böyük davamçısı kimi (198, 117) “Molla Nəsrəddin” jurnalında bu məsələyə çoxlu felyeton həsr etmişdir (242).

M.F.Axundovun açmış olduğu yolla bir çox alim və ziyalılar getdilər. Mirzə Sadıq Fani, Mirzə həsən Rüşdiyyə, Məmmədətağı Sidqi, C.Məmmədquluzadə, F.Köçərli, Şəxzadə Hafiz Məhəmmədəmin, Qafarzadə Əbdulxaliq Cənnəti, Mahmudbəy Mahmudbəyov, Nəriman Nərimanov, Abbas Səhhət Mehdizadə, Mirzə Hüseyn Həsənzadə, İslambəy Qəbulov, Abdulla Şaiq Talıbzadə, Həsən Səbri Eyvazov, Fərhad Ağazadə,

Qafur Rəşad Mirzəzadə, Mirzağa Mirmöhsünzadə, Zeynalabdın İncizadə, Mirzə Əbdülqadir İsmayılzadə Vüsaqi və onlarla başqaları öz böyük sələfləri M.F.Axundovun yeni əlifba ideyasının qızğın tərəfdarı olmuş, bu ideyanın həyata keçməsi üçün çalışmışlar.

Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, ərəb əlifbasından danışan, onun çətin və uyğunsuzluğunu göstərən elə bir adam yoxdur ki, imla məsələsinə toxunmamış olsun. Bu məsələdə də ən böyük xidmət M.F.Axundova aiddir.

İmla məsələsi

Köhnə ərəb əlifbasında sabit imla qanunları tətbiq etmək çox çətinidir. Ərəblər bu əlifba haqqında deyir: “Əl mənə fibətn iş-şair” (məna şairin qarnındadır). Başqa sözlə, ərəb əlifbası ilə yazılmış bir şeyi bilib onu oxumaq lazımdır. Əks təqdirdə bir söz müxtəlif cür oxuna bilər. Bu cəhət türk dili üçün daha çox dərin problemlər yaradırdı. Bunlardan biri də orfoqrafiya məsələsi idi. Düzgün, hamının riayət etdiyi yazı qaydaları nəinki elmi, habelə mədəni məsələdir. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq M.F.Axundovun “Xitab bər katib” məqaləsini xatırlatmaq kifayətdir. Bu məqalə sanki o vaxtkı imla məsələsinin ana xəttini təşkil edirdi. Böyük ədib yazırdı: “Çün türki dilinin imlası xüsusunda bu anə qədər bir qaideyi-külliyə mərqum olunmuyubdur, ona binaən mən təmsilatının imlasında istilahi dəstaviz etdim. Və mənim əqidəm budur ki, əgər təkəllümdə məzkur olunan əlfaz, istilahi-xas və ammdə və istemali-alim və cahildə müştərək oldu, imlası hini-kitabətdə sovti-mütəkəllimə mütabiq yazılsa əvadır. Və gərək mültəfiq olmamaq ki, bu əlfaz farsidən və ya ərəbidən məxuzdur və bunların imlası haman dillərdə qeyri-vəz” ilədir. Zira ki, lofzdən qərəz ifadəyi-mənadır və indi sənin dilində həmin ləfz bu imlaya müvafiq mütələffüz olub ifadəyi-məna edər və sənin mənzurun əmələ kələr. Dəxi nə xərc lazım olubdur ki, onları farsı və ərəbi dilinin imlasına çevirirsən ki, oxuyanda müstəmiyə qərib və biganə görünür. Əgər qərəzin izhari-

fəzldir, beş-on sözün imlasını əsl vəzəmətə uyğun yazmaqla fəzl zahir olmaz, fəzlin şüuru çoxdur.

Ona binaən təvəqqe edirəm ki, sən də mənim kimi adəmi türki dilində – adam yazasan, toxmu-toxum, cifti-cüt, müqayyədi-muğayat, övrəti-arvad, qaidəni-qayda və habelə özgə əlfazı ki, xəvvas və avamın istemalında müştərəkdir, fəqət xəvvasa mütəəlliq olan əlfaz qoy öz imlayi-əslisində baqi qalsın; necə ki, təkəllümdə dəxi vəzi-əslisi ilə tələffüz olunur. Və bəhs eləmə ki, dibaçədə özüm bu qaydanı niyə məri etməmişəm. Ondan ötrü ki, piş-əz vəqt bir elam lazımdır. Bundan sonra hər nə yazsam, öz bildiyim kimi yazacağam” (127, 3).

İmla məsələsi N.Nərimanov, F.B.Keçərli, S.M.Qənizadə, C.Məmmədquluzadə və onlarla başqaları kimi, Mahmudbəy Mahmudbəyovu da düşündürürdü. O, köhnə ərəb əlifbası ilə vahid imla-orfoqrafiya qaydaları tərtib və tətbiq etməyin nə qədər çətin olduğunu bilsə də, yenə bu məsələni müəyyən qədər həll etməyi vacib hesab edirdi. O, 1911-ci ildə Bakı şəhərində çap etdirdiyi 24 səhifəlik bir kitabçada imla məsələsinin vacibliyindən, onun əhəmiyyətindən, imladakı hərəc-mərcliyin mətbuatda və təhsil sistemində törətdiyi çətinliklərdən bəhs edir (233). Məlumdur ki, orfoqrafiya tərtibi prinsiplərindən ən başlıcası fonetik prinsipdir. Ən yaxşı orfoqrafiya odur ki, dilin fonetik prinsipinə əsaslanır. Amma fonetik prinsip orfoqrafik qaydaların tərtibində yeganə meyar ola bilməz. Onda “hər kəs istədiyi kimi yazsa, bir-birimizi başa düşmərik (Q.O.Vinokur). Bu məsələni M.Mahmudbəyov hələ 1911-ci ildə dərk etmişdi. Əgər tələffüzü imla üçün əsas tutsaq, onda meydana 40-50 cür orfoqrafiyamız çıxa bilər ki, bu da az-çox intişar tapmağa başlayan mətbuat və

tədris işlərinə xeyli zərər vura bilər” (A.S.Abdullayev). Əsərdə müəllif bu məsələ ilə əlaqədar aşağıdakı sözlərin müxtəlif şəkildə tələffüz edildiyini misal gətirir: *At-lar-Attar; göz-lər-gözzər; saç-lar-saçdar; mən-lə-mənnən; sən-lə-sənnən; gələcəyik əvəzinə 1) gələcük, 2) gələciik, 3) gələ-cəkük, 4) gələjik* və s.

Ömrünün böyük bir hissəsini (42 il) məktəb və maarif işinə həsr edən M.Mahmudbəyov 1920-ci ildən sonra da bu sahədəki fəaliyyətini davam etdirmişdir. Bu iş 1920-ci ildən sonra daha geniş vüsət aldı.

III FƏSİL

SOVET DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ

Bütün başqa elm sahələrində olduğu kimi, dilçiliyimizin də sovet dövrü ziddiyyətli, həm də coşğun inkişaf dövrüdür. Bu dövr 1920–1992-ci illəri əhatə edir. “Dilçiliyin cəmi 60 il müddətində keçdiyi inkişaf yolu keçmişin bir neçə əsrindən qat-qat artıq olmuşdur” (A.A.Axundov). “Azərbaycan dilçiliyi oktyabr meyvəsidir” (Ə.M.Dəmirçizadə). Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli nümayəndələrindən biri prof. M.H.Hüseynzadənin dediyi kimi, “Başqa elm sahələrində olduğu kimi, Azərbaycan dilçilik elmi də Sovet hakimiyyəti illərində çox böyük inkişaf mərhələləri keçirmişdir. Azərbaycan dilçiliyinin inkişafını tarixi cəhətdən nəzərdən keçirməli olsaq, onu zaman etibarilə bir-birindən fərqlənən iki dövrə ayırmalıyıq. Birinci dövrə XI əsrdən başlayaraq XX əsrin 20-ci illərinə qədərki dövrü, yəni 900 ildən artıq bir dövrü, ikinciyə isə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonrakı dövrü, yəni vur-tut 40 illik bir dövrü daxil etmək olar. Çox rəqəmlərlə (zamana görə) bir-birindən fərqlənən bu dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyinə aid görülən işlərin kəmiyyət və keyfiyyətcə fərqi zaman fərqlərinin tam əksini təşkil edir. Azərbaycan dilçiliyi Sovet hakimiyyəti illərində həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətcə o qədər yaxşılaşmışdır ki, bu elm sahəsində 900 ildə görülən işlər indi 9 ay ərzində görülən elmi işlərlə müqayisə edilə bilmir” (176, 45).

Məhz bu dövrdə dilçiliyimiz bir elm kimi tam formalaşa bildi. Bu, ona görə mümkün olmuşdu ki, Sovet hakimiyyəti xalqımıza mədəni muxtariyyət vermişdi. “İnqilabın ilk illərində Azərbaycanda dilçilik öz qarşısına daha çox praktik məqsədlər qoymuşdu. Savadsızlığın aradan qaldırılması, təlim-tədris işlərinin yüksəldilməsi üçün, hər şeydən əvvəl, əlifba, orfoqrafiya, terminologiya kimi tətbiqi məsələlərlə məşğul olmaq lazım gəlirdi (18, 68). Dilçiliyin bu tətbiqi problemlərini günün aktual tələblərinə çevirən güclü sosial şərait yaranmışdı. Hələ 1921-ci ilin dekabrında Azərbaycan XKS yeni əlifbaya keçmək haqqında qərar qəbul etmişdi. 1923-cü ilin sentyabrında Respublika Xalq Komissarları Soveti yanında Q.Musabəyovun rəhbərliyi ilə savadsızlıqla mübarizə komitəsi yaradılmışdı. 1924–25-ci dər ilində Azərbaycanda savadsızlığın ləğvi kurslarında oxuyanların sayı ötən ilkinə nisbətən 8 dəfə artmışdı. 1922–1926-cı illərdə bu kurslar vasitəsilə 42,7 min adam öz savadsızlığını ləğv etmişdi (423, 424). Bu illərdə savadsızlığın ləğv edilməsi sayəsində ölkəmizdə savadlılar 1926-cı ildə bütün əhalilik 25.2, 1931-ci ildə 31.4, 1933-cü ilin axırında isə 50.9 faizini təşkil edirdi.

1920-ci il 12 may tarixli dekretində Azərbaycan inqilab komitəsi təhsil ana dilində olan yeni tipli məktəblər təşkil edilməsi haqqında məsələ qaldırmışdı.

1925-ci ilin may ayının 25-də açılan birinci ümum-Azərbaycan müəllimlərinin qurultayı yeni tipli məktəbin, təlim sisteminin və bütövlükdə təhsilin gələcək perspektivlərini müəyyənləşdirdi. Azərbaycan dilinin təhsildə birinci mövqeyə keçirilməsi haqqında hələ 1921-ci il

mayın 14-də birinci ümumazərbaycan sovetlər qurultayında universitetin türkləşdirilməsi (тюркизации) haqqında qərar qəbul edilmişdir. (381, 65). Demək olar ki, XKS bütün iclaslarında universitet və təhsil məsələsi gündəlikdə dururdu. 1920-ci il 7 iyul tarixli dekret ilə XKS universitetin professor və müəllimlərini “əvəzedilməz ixtisaslaşdırılmış işçilər” elan etmişdi. 13 iyul 1920-ci il dekret ilə Azərbaycan İnqilab Komitəsi universitetin professorları və başqa akademik heyətini hərbi və əmək səfərbərliyindən azad etmişdi” (381, 68). Respublika hökuməti universiteti təcrübəli elmi kadrlarla möhkəmlətmək qayğısına da qalırdı. Həmin illərdə Azərbaycanın bir sıra görkəmli ziyalıları universitetdə işləməyə dəvət edilmişdi. Bunlar arasında prof. S.A.Kazımov, H.Şahtaxtinski, M.İbrahimov, M.R.Əfəndiyev, S.Hüseynov, B.R.Mirzəyev, Ş.Quliyev, D.Həsənov, D.Məmmədov, M.H.Əliyev, M.K.Ələkbərli, Q.Biləndərli, M.Şahtaxtinski, T.Şahbazi, görkəmli Azərbaycan yazıçısı Ə.Haqverdiyev, K.Cəfərov, B.A.Talıblı, Z.X.Şahtaxtinskaya, F.B.Rzabəyli, M.A.Topçubaşov, A.Hacıyev, A.Talışinski, Rüstəmbəyov və s. (381, 70) var idi.

Həmin illərdə respublikamızda milli-mütəxəssis kadrlar azlığı etdiyi üçün universitetdə mühazirə oxumaq üçün kənardan alimlər dəvət edilirdi. Bunların arasında N.Y.Marr, V.V.Bartold, İ.İ.Meşşaninov, A.Somoyloviç, Romaskeviç, professor R.Şor, B.M.Dansinq, Q.Juze, A.O.Makovelski, N.Aşmarin, Y.E.Bertels, N.Dmitrev, B.V.Çobanzadə, A.S.Qubaydulun, B.B.Komarovski, S.F.Vasilyev, A.D.Qulyayev, S.N.Sredinski, M.S.Xəlfın, M.Köprülüzadə və başqaları var idi. (381, 131–132).

Bunlardan çoxu öz taleyini Azərbaycanla həmişəlik bağladı.

Yuxarıda deyildiyi kimi, Sovet hakimiyyətinin ilk illərində milli dilçilik elmimizin qarşısında çoxlu problemlər dururdu. Dilimizin elmi-nəzəri qrammatikasını hazırlamaq, onun struktur elementlərini ardıcıl şəkildə elmi tədqiqata cəlb etmək o dövrdə mümkün deyildi. Çünki bu dövrdə dilçilik hələ ən vacib praktik məsələləri həll etməli idi ki, bunlarsız nəinki elmin, habelə maarif və mədəniyyətin inkişafı mümkün deyildi. Azərbaycan dilçiliyinin bu dövründən bəhs edənlərin hamısı məhz belə bir real gerçəkliyin dilçilik qarşısında bir vəzifə kimi durduğunu qeyd etmişlər (385, 176, 418, 107, 203, 176, 333). Bütün bu mənbələrin təsdiq etdiyi kimi, Azərbaycan dilçiliyi çox sürətlə inkişaf edərək, həm təcrübi-əməli vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin etdi, həm “Sovet hakimiyyətindən əvvəl Azərbaycan dili qrammatikasına aid, lüğətçiliyinə aid yazılmış əsərləri meydana çıxarıb nəzərdən keçirdi” (333), həm də elmi-nəzəri problemləri həll edərək dünya dilçiliyi səviyyəsinə yüksələ bildi. 1920-ci illərdə Azərbaycan dilçiliyi, əsasən, B. Çobanzadə, Q. Bağırov, F. Ağazadə, A. Tağızadə, X. Səid, İ. Həsənov, A. Şərifov, Ə. Babazadənin səyi ilə yaradılırdı (18, 69). Bundan əlavə, A. Şaiq, İ. Hikmət, Said Mir Qasımsadə, C. Axundzadə, C. Əfəndizadə və başqaları Azərbaycan dilçiliyinin bu və ya digər sahələrində çalışırdılar. Dilçiliyimizin inkişafında müəyyən rol oynamış belə ziyalılar içərisində ilk növbədə Azərbaycan dilçiliyini sözün həqiqi mənasında yaradan, onun əsasını qoyub inkişaf etdirən prof. B. V. Çobanzadənin adını çəkmək

lazım gəlir. Məlum səbəblərə görə müasir dilçiliyimizin özül daşını qoymuş, onun bütün sahələrinə elmi əsər həsr etmiş bu zəhmətkeş alimin elmi fəaliyyəti filoloji ictimaiyyətimizdən gizlədilmiş və yasaq edilmişdi. Halbuki, Azərbaycan dilçiliyinin istər nəzəri, istərsə də tətbiqi sahələrinin əsaslandırılması və inkişafı məhz B.V.Çobanzadənin adı ilə bağlıdır.

B.V.Çobanzadə (1893–1937)

Türk dünyasının görkəmli alimi Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə 15 may 1893-cü ildə Kırım Quberniyası Simferapol qəzasının Qarasubazar kəndində çoban ailəsində anadan olmuşdur. İlk təhsilini İstanbullu Yusif Ziyanın açdığı “Rüşdiyyə” məktəbində almışdır. Məktəbdə paltarı bütün şagirdlərin hamısından köhnə olduğu üçün ən arxa sırada oturmuş, 43 nömrəli şagird kimi tanınmışdır. B.Çobanzadə 1906-cı ildə daxil olduğu məktəbi 1909-cu ildə Əliyyul-əla şəhadətnaməsi ilə bitirib elə həmin il təhsilini davam etdirmək üçün Türkiyəyə gedir. Burada dərhal məktəbə girə bilməyən Bəkir İstanbulda bir çayçının dükanında şagird işləyir.

Təsadüfən, bir gün Kırım tələbə təşkilatının sədri Cəfər Seyid Əhməd bu çayçı dükanına gəlir. Gənc həmyerlisindəki istedadı görüb onu İstanbul “Sultaniyyə” məktəbinə aparır. B.Çobanzadə 8 dekabr 1915-ci ildə İstanbul “Sultaniyyə” məktəbini bitirir. Eyni zamanda o, eyni zamanda Universitetin 3 illik ərəb və fransız dilləri üzrə ali kursunu bitirmişdir. Pulsuzluq içində vətənə qayıda bilməyən ali təhsilli gənc Bəkir yenə bir müddət həmin çayçının yanında şagird işləyir. Çayçı gənc Bəkirin vətənə qayıtması üçün pul toplamaqda ona kömək edir. 1915-ci ilin axırında vətənə qayıdan Bəkir “Sultani” məktəbinin zəmanəti ilə 1916-cı

ildə Macarıstanın Peste Universitetinin filologiya-fəlsəfə fakültəsinə daxil olur.

1919-cu il mayın 15-də həmin Universiteti bitirən gənc Bəkir 1920-ci ildə akademik Dül Nemetin rəhbərliyi ilə “Kodeks Kumanikus”da zahiri ahəng uyğunsuzluğu və türk dillərində məxrəc problemləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edir. Sonra o bir müddət İsveçrəyə sonra İstanbula getmiş sonra vətənə qayıtmışdır.

1922-ci ildə Krım Universitetində professor vəzifəsinə təyin edilir. Bir müddətdən sonra həmin universitetin rektoru seçilir (amma mərkəz təsdiq etməmişdir).

1924-cü ilin aprelində S.Acamalı oğlu onu Bakıya dəvət edir. 1924-cü ilin sentyabr ayında Bakıya gələn aliminin bütün həyat və fəaliyyəti Bakı ilə Azərbaycanla bağlanır.

Bəlli olduğu kimi, 1922-ci ildə S.Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə Yeni Türk Əlifbası komitəsi yaradılmışdı. O vaxt Azərbaycanda yazı və dilin səs sistemi arasındakı münasibəti düzgün qiymətləndirə bilən, dilimizin fonetik sisteminə uyğun hərfi işarələr sistemindən ibarət bir əlifba tərtib edə bilən mütəxəssis alimə ehtiyac var idi. S.Ağamalı oğlu belə bir alimi Krım-Simferopol universitetinin professoru B.V.Çobanzadənin şəxsində tapdı. 1924-cü ilin aprelində Bakıya Yeni Türk Əlifbası komitəsinə elmi rəhbərliyə dəvət edilən B.Çobanzadə həmin ilin sentyabr ayında buraya gəldi. B.Çobanzadə Bakıya gələn kimi coşğun elmi, pedaqoji və ictimai fəaliyyətə başladı. O, Bakıda Yeni Türk Əlifbası komitəsinin elmi, ADU-nun türk dili və Ədəbiyyatı kafedrasının müdiri və professoru, Şərq fakültəsinin

dekanı, Azərbaycan Maarif Nazirliyi nəzdində terminologiya komitəsinin rəhbəri, Azərbaycan tədqiq-tətəbbə cəmiyyəti rəyasət heyətinin elmi katibi, həmin cəmiyyətin tarix və dilçilik seksiyasının rəhbəri kimi geniş elmi və ictimai iş aparırdı. 1929-1930-cu ildə Azərbaycan tədqiq-tətəbbə cəmiyyəti əsasında elmi-tədqiqat institutu yaradıldıqdan sonra o, burada aspirantura xətti ilə yüksək ixtisaslı milli filoloq kadrları yetişdirilməsi işində var qüvvəsi ilə çalışır. Milli filologiyamızın görkəmli nümayəndələrindən M.A.Dadaşzadə, M.Şirəliyev, F.S.Qasımzadə, Ə.M.Dəmirçizadə, M.H.Hüseynzadə, Q.K.Bağirov, Ə.Cəfər və bir çox başqaları B.Çobanzadənin yetirmələridir. Elmi-tədqiqat sferasının genişliyi, ictimai fəaliyyətinin çoxşünlüğü, pedaqoji işinin səmərəliliyi ilə B.Çobanzadə nəinki ittifaq, habelə dünya miqyasında şöhrət qazanmışdı. Bunu Bakı Dövlət Universitetinin professoru kimi B.Çobanzadənin Moskva, Kazan, Daşkənd, Alma-Ata və başqa şəhərlərdəki elmi məruzələri və 1932-ci ildə Paris Beynəlxalq Linqvistlər Cəmiyyətinin üzvü seçilməsi bir daha təsdiq edir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərdiyi 13 il müddətində dilçiliyimizin, ədəbiyyatşünaslığımızın, habelə dil və ədəbiyyat tədrisi metodikası elminin inkişafına misilsiz kömək etmiş olan B.Çobanzadə bu sahələrə aid 15 kitab və 100-dən artıq elmi məqalə həsr etmişdir. “Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl” (1924), “Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu” I qism (1926), “Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu” II qism (1926), “Türk-tatar dialektolojisi” (1927), “Türk dili” (1929), “Türk ədəbiyyatı” (1929), “Dil və imla məsələləri” (1932, Daşkənd), “Türk

qrameri” (F.Ağazadə ilə birlikdə. 1929), “Elmi qramerin əsasları” (Q.K.Bağirovla birlikdə, 1932), “Türk dilinin metodikası” C.Məhəmmədzadə ilə birlikdə. 1932), “Türk dili və ədəbiyyatı” (B., 1936). Alimin maraq dairəsi, demək olar ki, bütün türk dillərini əhatə edirdi. Belə ki, onun “Nəvainin dili və dilçiliyi”. (B., 1926), “Bayqara divanı” (B., 1926), “Til və imlo metodikası masalaları” (Oçerklər seriyası. Daşkənd. 1932), “Qumuq dili və ədəbiyyatı tədqiqləri” (B., 1926) və s. əsərləri dediyimizi sübut edir.

Alimin qələmi püxtələşməkdə elmi nüfuzu getdikcə artmaqda idi. O, bir tərəfdən Xətai, Füzuli, Nəvai haqqında monoqrafiyalar yazır, “Kitabi Dədə-Qorqud” dastanlarının dili” adlı monoqrafiyasını tamamlayır, digər tərəfdən rus, özbək, tatar, kumik və s. dillərdə elmi məqalələr nəşr etdirirdi. Elmi-pedaqoji fəaliyyətinin belə bir coşğun dövründə ölkədə şəxsiyyətə pərəstişlə əlaqədar güclü repressiya başlandı. Bu repressiya dalğası Azərbaycan mədəniyyətinin bütün sahələri kimi, elmin – o cümlədən dilçiliyin inkişafına çox böyük ziyan vurdu. Akad. M.Ş.Şirəliyevin sözləri ilə desək “Şəxsiyyətə pərəstişlə əlaqədar olaraq 1937-ci ilədək Azərbaycan dilçiliyi sahəsində çalışan bir sıra dilçi alimlər fiziki cəhətdən məhv edildiyi kimi, onların Azərbaycan dilinin qrammatikasına, tarixinə, stilistikasına aid bir sıra qiymətli əsərləri istifadədən çıxarıldı (334, 3).

Azərbaycan dilçiləri içərisində pərəstiş dövrünün hücumlarına ən çox məruz qalan B.V.Çobanzadə, Q.K.Bağirov, Vəli Xulufu oldu.

Başqa elm nümayəndələri kimi, dilçilərimizə qarşı yönəldilən bu repressiya elmin özündə çaşqınlıq yaradır,

alimləri “fiziki cəhətdən” sıradan çıxardığı kimi, elmin geriləməsinə və burada ziddiyyətlərin meydana gəlməsinə səbəb olurdu.

Ölkə həyatında repressiya təxminən 1928-ci ildə başlayıb, 1937–38-ci illərdə yüksək zirvəyə qalxmışdı. Bu illərdə ziyalılar, xüsusilə humanitar elmlər sahəsində çalışan alimlər arasında inamsızlıq bir-birini “ifşa etmək” meyli yaradırdı. Hətta iş o yerə çatmışdı ki, hər bir adam öz yaxasını təqibdən qurtarmaq üçün kimi isə “pantürkist”, “panislamist”, “əksinqilabçı”, “Burjua millətçisi”, “müsavatçı” və s. kimi dəbdə olan damğalarla damğalamalı idi. Hətta elmdə düzgün mövqe tutan bir alimi heç o elmdən xəbəri olmayan bir nəfər ittiham edirdi.

Prof. B.Çobanzadə haqqında belə ittihamlar Kırıda 1929-cu ildən başlamışdı. Burada Ruk familiarı bir nəfər B.Çobanzadəni “Burjua millətçisi” adlandırmışdı (438). Bunun ardınca Zemaneli (421), Buzlı, N.İk, Boçaqov A., Ayserezli və başqaları B.Çobanzadəni pantürkist, Turanist, şovinst, əksinqilabçı, burjua millətçisi və digər damğalarla damğalayardı. Məqsəd xalqın istedadlı alim və ziyalılarını ortadan götürmək olsa da, bu işi elə incə siyasətlə əlaqələndirirdilər ki, adi elmi həqiqətləri belə inkar etmək lazım gəlirdi. V.V.Vinoqradov və B.N.Serebrennikovun sözləri ilə desək, “Türk dillərinin eyni mənşədən törəməsi haqqındakı fikir türkoloqların bəzilərini hətta qorxudurdu” (400, 320). B.Çobanzadə Türk dillərinin bir ailə təşkil etməsindən bəhs edərək yazırdı: “Bütün bu lisan ailəsi (**türksistemli dillər – A.B.**) bir ümumi lisandan doğulmuşdur. Bu lisan ana lisan (проязык)

təbir olunur (101, 62). Prof. M.Rəfili B.Çobanzadənin bu tezisinə qarşı çıxaraq, onun bütün elmi xidmətlərini inkar edir. “İç simasını açaraq ifşa etməyi” tələb edirdi: “...Professorun ikinci addımı (**səhv hərəkəti nəzərdə tutulur – A.B.**) Azərnəşr tərəfindən nəşr edilən “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl” adlı kitabı oldu. Burada prof. B.Çobanzadə Türk-tatar xalqlarını vahid bir türk-tatar milləti kibi tədqiq edərək bu xalqların tarixi inkişafını vahid bir halda götürür və türk-tatar dillərini ümumi bir əsas üzrə birləşdirmək vəzifəsini qarşıya qoyurdu” (302, 30).

M.Rəfili daha sonra yazırdı: “Məsələ çox ciddidir. Çobanzadənin adı ilə ədəbiyyat və lisanıyyət sahəsindəki bütün elmi-tədqiqat işlərimiz, ədəbi, elmi və pedaqoji kadrların hazırlanması məsələsi əlaqədardır. Onun burjua konsepsiyasının ifşası olduqca siyasi bir məsələdir”.

Əslində M.Rəfili bu sözlərlə B.Çobanzadənin xidmətlərini etiraf etmişdir. Yəni bir türkoloq alim kimi prof. M.Rəfili türk xalqlarının dilinin, ədəbiyyatının, tarixinin ümumi olduğunu bilmirdi?

M.Hüseyn B.Çobanzadəni ədəbiyyatşünaslığımızın yorulmaz tədqiqatçısı, dilçiliyimizin öndəri gördüyü halda, yazırdı: “...Prof. B.Çobanzadə əleyhinə apardığımız mübarizə təbii ki, eyni zamanda trotskizm əleyhinə çevrilmişdir. Lakin ədəbiyyat cəbhəsinə soxularaq marksizm adı ilə fəaliyyət göstərən bir sıra tənqidçilərin hələ də maskaları sona qədər yırtılmamış, burjua liberalizmi məfkurəsini ifadə edən bir çox nəzəriyyəçilər hələ də ifşa edilməmişdir” (238, 32).

Qeyd etmək lazımdır ki, tənqidimizin yanlış yolla inkişafı 1931-ci ildə daha qüvvətlənmişdi. Bu vaxtlar yazılan məqalələrin adları belə onların yanlış məzmunundan xəbər verirdi. Məsələn, Ə.Sadıq “Ədəbiyyatşünaslıqda müsavatizm, pantürkizm və idealizm əleyhinə” (316, 22). (Burada o, B.Çobanzadəni riyakar, pantürkist adlandırır); M.Quliyev “Pantürkizmlə belə mübarizə etmək olmaz” (prof. B.Çobanzadənin ədəbi görüşləri əleyhinə (215, 67); Ə.Nazim “Türk ədəbiyyatında pantürkizm və kamalizm əleyhinə” (Musaxanlı, Əmin Abid, Çobanzadə, M.Köprülizadə və İsmayıl Hikmətin ədəbi görüşləri haqqında (285, 59).

Bu məqalələrdəki ittihamların əsassızlığı elə onların sərlövhəsindən görünür. Müəlliflər “Türk ədəbiyyatında pantürkizm” əleyhinə mübarizə aparır, müsavatçılığı, Mustafa Kamal Atatürkpərəsliyi “ifşa etmək” istəyirdilər.

Belə əsassız ittihamlarla, bir sıra alimlər kimi, B.Çobanzadəni də birdəfəlik ortadan götürmək üçün məsələni Azərbaycan Proletar yazıçılar cəmiyyətinin müzakirəsinə verdilər. Həmin cəmiyyətin “B.Çobanzadə metodologisi haqqında qərarı” nə qədər kəskin, qərəzli isə, bir o qədər savadsız, milli mənlik hissindən uzaqdır. Həmin qərar 7 bənddən ibarətdir:

1-ci bənd. Prof. B.Çobanzadənin görüşləri tamamilə və butünlüklə bir tərəfdən pantürkizmin Türkiyə, ideoloqları olan Ziya Göyalp və M.Köprülizadənin, digər tərəfdən hakimiyyətçi və müstəmləkəçi alimlərin (akad. V.Radlov, A.Samoyloviç, V.Bertold və s.) konsepsiyalarına müvafiq gəlir. Bu konsepsiyanın mahiyyəti ondadır ki, yaqutlardan, altaylardan, Kazan

tatarları, kazan, kırıqlardan başlayıb *Azərbaycan və Anadolu türklərinə* (**kursiv bizimdir – A.B.**) qədər gələn türkdilli xalqlar vahid bütöv bir millət hesab edilir, onların dilləri vahid türk-tatar dilinin şivələri, onların ədəbiyyat və mədəniyyətləri vahid bir küll təşkil edən türk ədəbiyyatının, mədəniyyətinin şaxələri olaraq alınırlar.

5-ci bənd: ...Çobanzadənin lisanıyyata aid prinsipləri materialist lisanıyyat nəzəriyyəsinə, yoldaş Marrın Yafetik nəzəriyyəsinə və marksist lisanşünaslığa düşmən prinsipləridir.

7-ci bənd: ...Bütün müəyyənliklə qeyd etmək lazımdır ki, B.Çobanzadənin ədəbiyyatşünaslıq və lisanıyyat metodolojisi öz mahiyyəti etibarilə, burjua-pantürkist, idealist və anti-leninistdir. Çobanzadə metodolojisinin intişar etmiş olması onu daha ziyadə təhlükəli edir (36, 63).

Belə ittihamlar haqqında çox danışmaq olar. Amma bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, o dövrdə tənqid istiqamətini o dərəcədə itirmiş, sağlam mövqedən elə uzaqlaşmışdı ki, bu gün birini “pantürkist”, “idealist” adlandıran adamı, sabah başqası həmin adlarla ittiham edirdi. Məsələn, başqalarını düşmən adlandıran M.Hüseynin özünü R.Rza “Düşmən ideyalarının kökünü kəsməli” adlı məqaləsində (314) amansız tənqid edirdi. Elmin və mədəniyyətin inkişafına çox mənfi təsir edən həmin dövr gənc milli kadrların hazırlanması işini ləngitdiyi kimi, mövcud olan kadrların da sıradan çıxmasına, bir-birinə qarşı mübarizə etməsinə səbəb olurdu. 1937-ci il repressiyası qurbanlarından biri B.Çobanzadənin qələm yoldaşı, görkəmli dilçi

Q.K.Bağırov da özünü müdafiə etmək üçün B.Çobanzadəni tənqid edirdi (56).

Q.K.Bağırov 1933-cü ilin oktyabr ayının 17-də dosent elmi adı almışdı. Onu da “pantürkizmdə”, “keçmiş idealizə” etməkdə ittiham edib 1937-ci ildə həbs etdilər. Dövrün irticası o dərəcədə qəddar xarakter almışdı ki, alimlər özünü müdafiə etmək üçün özləri-özlərini tənqid edirdilər. Q.Bağırov və B.Çobanzadə 1935-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin 15-ci ildönümü münasibətilə birgə yazdıqları “Языковое строительство в АССР” adlı məqalədə özlərini burjua millətçisi; “formalist”, “pantürkist”, “osmanist” adlandırırdılar. Həmin məqalədə onlar bilərəkdən yanlış mövqeyi müdafiə edirdilər. Həmin məqalədə deyilirdi: “Буржуазные лингвисты отрицали классовость (??) языка вообще и в частности литературного, доказывая, что язык – творчество всего народа... Отсюда совершенно ложное понимание ленинско-сталинского определения культуры, “национальной по форме, социалистической по содержанию”... Все эти враждебные методологические настроения в той, или иной форме нашли свое отражение на первом этапе истории нашего языкового строительства. Кто были конкретно носители таких идей? В трудах проф. Б.Чобанзаде “Введение в тюркско-татарское языкознание” (1942), “Тюрко-татарская диалектология” (1927), “Татарская грамматика” (1930) и т.д. мы можем найти: 1) утверждения о том, что вся языковая семья (речь идет об урало-алтайской “семье”) выросло из одного общего языка, называемого урало-алтайским проязыком

(“Введение”, стр.69); 2) утверждение о том, что азербайджанский “диалект” – честь общего тюрко-татарского языка, если можно так выразиться, одна из ветвей его (“Грамм.”, стр.7); 3) мысль о том, что язык – это психофизиологическое творчество и языкознание должно пользоваться методами и исследовательскими приемами естественных наук (“Методика”, стр.54-59); 4) наконец, мнение о том, что форма и значение слов-различные вещи, между ними нет никакой связи, а изменения их подные вещи, между законам и т.д. (Тюрк. язык, стр.139). Одним словом, налицо вся система буржуазно-формалистической методологии” (385, 184–185).

Göründüyü kimi, müəlliflər özlərini əsassız ittihamlardan qorumaq üçün ən düzgün elmi mövqelərini belə tənqid etməli olurdular. Bütün ölkədə N.Y.Marrın vulqar marksist metodologiyası hər vasitə ilə idealizə edilir, onun “Yafəs nəzəriyyəsi” dünya dilçiliyi tarixində yeni inqilab kimi qiymətləndirilirdi. N.Marrın təliminə kor-koranə münasibət dilçiliyimizin inkişafını yanlış yola apardığı kimi, dilçi kadrların yetişməsinə də öz mənfi təsirini göstərmişdi. N.Y.Marrın Yafəs nəzəriyyəsi Leninqrad və Xarkovdan sonra Azərbaycanda təbliğ edilməyə başlamışdı.

A.R.Zifeld-Simulyakinin təşəbbüsü ilə L.Marr 1927-ci ildə Bakıda Azərbaycan Dövlət Universitetində öz “Yafəs nəzəriyyəsi” haqqında geniş kurs oxumuşdu. Bu kursdan N.Marrın oxuduğu mühazirələr sanki Azərbaycan dilçiliyinin birinci dərəcəli problemi olmuşdu. hətta N.Marrın özünün, A.R.Zifeld-Simulyakinin və A.Tağızadənin rəhbərliyi altında bu

“nəzəriyyənin” elmi müddəalarını öyrənmək üçün dərnək də təşkil edilmişdi. Bu dərnəyin bir neçə böyük elmi diskussiyası keçirilmişdi. 1929-cu ildə “Yafetidologiya və marksizm” dərnəyində akad. İ.İ.Meşşaninov məruzə etmişdi. Bu dərnəyin yeni məşğələsi N.Y.Marrın öz iştirakı ilə Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutu səviyyəsində keçirilmiş və o, bu dərnəkdə Bakı diskussiyasına yekun vuraraq demişdi: “...Из Баку вышла первая марксистская общественная поддержка Яфетической теории... Плохо или хорошо отсюда же вышел первый учебник, по которому знакомятся с Яфетической теорией всякий интересующийся его в пределах союза. Здесь возникла первая после Ленинграда, после Яфетического института АН организация (кружок – А.Б.) по Яфетидологии... Наконед диспут (дискуссия характера самокритики) был организован впервые на Кавказе, да и вообще после Ленинграда опять таки здесь у вас (Н.Н.Март. К Бакинской дискуссии в Яфетидологии)” (449, 4).

Qeyd etmək lazımdır ki, 1929-cu ildəki diskussiyada İ.İ.Meşşaninovun məruzəsindən sonra B.Çobanzadə “Yafəs nəzəriyyəsi”ni tənqid etmişdi. Buna görə də “Onun metodolojisi yoldaş Marrın Yafəs nəzəriyyəsinə ziddir” – deyər B.Çobanzadəni tənqid edirdilər.

Bu diskussiyalar Azərbaycan dilçiliyinin yalnız yolla getməsində az rol oynamamışdı. B.Çobanzadə, Q.Bağirov və başqa dilçilər Marr konsepsiyasını tərifi etməli olsalar da, ittihamlardan qurtara bilmədilər. Onların özü elm aləmindən uzaqlaşdırılıb məhv edildiyi kimi, əsərləri də “istifadədən çıxarıldı” (334).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, o dövrdə Azərbaycan filologiyasının ən böyük nümayəndəsi B.Çobanzadə idi. Onun Azərbaycan filologiyasına həsr etdiyi 10-dan artıq kitab və 100-dən artıq elmi məqalə bağlı fondlara atılıb istifadəsi qadağan edildi. Lakin 1956-cı ildə şəxsiyyətə pərəstiş tənqid edildikdən sonra bu alimin də yaradıcılığı öyrənilməyə başlandı.

1954-cü ildə türk alimi Abdulla Batal Kaymas B.Çobanzadə haqqında “Kırmılı filoloq şair Bəkir Çobanzadəyi tanıma təcrübəsi” adlı 30 səhifəlik böyük bir məqalə çap etdirmişdir. Burada alimin həyatı, yaradıcılığı haqqında məlumatla yanaşı, onun şeir və poemalarından parçalar da verir. Rusiyada F.D.Aşnin alimin 70 illiyi münasibətilə 1963-cü ildə Daşkənddə özbək dilində “Корйумлу совет тюркологы” və Moskvada “Prof. B.V.Çobanzade” (384) adlı məqalə yazmışdır. Alimin həyatı və elmi yaradıcılığı nisbətən Bakıda geniş tədqiq edilmişdir (41; 42, 134–136; 43; 44; 45; 46; 47; 48; 49; 50).

Azərbaycan dilçiliyinin elə bir sahəsi yoxdur ki, B.Çobanzadə həmin sahəyə elmi əsər həsr etməsin. Yeni əlifba, orfoqrafiya, terminologiya, dialektologiya, fonetika, qrammatika kimi konkret Azərbaycan dilçiliyi sahəsində olduğu kimi, ümumi dilçiliyin də müxtəlif problemləri haqqında Azərbaycan dilində, habelə türko-logiyada ilk dəfə məlumat verən B.Çobanzadədir. Bu səbəbdən də dilçiliyimizin yuxarıda sadaladığımız müasir problemlərindən bəhs edərkən mütləq B.Çobanzadənin elmi əsərlərinə söykənmək lazım gəlir. İnqilabın ilk illərində və repressiya dövründə dilçiliyimizin necə bir şəraitdə inkişaf etdiyi haqqında qısa

təsəvvür yaratdıqdan sonra onun ayrı-ayrı sahələri haqqında müfəssəl danışmaq olar.

Yeni əlifba məsələsi

Azərbaycan yazısı problemi, demək olar ki, bütün savadlı ziyalıları düşündürən elmi-praktik məsələ idi. M.Füzulidən başlamış Azərbaycan dilini tədris edən bütün müəllimlərə qədər hamı ərəb əlifbasının türk dilinə yaramadığını göstərmişdi. XIX əsrdə M.F.Axundov bu məsələni bütün Zaqafqaziya, İran və Türkiyə miqyasına çıxarıb böyük bir hərəkata çevirdi. Öz ardınca M.Şahtaxlı, M.Mahmudbəyov, S.Vəlibəyov, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov və onlarla başqa ziyalıları apardı.

Yeni əlifba ideyası çoxlarının şüuruna hakim kəsilse də, bu iş dövlət səviyyəsinə qaldırılmadığı üçün səmərəsiz qalırdı. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan cəmi 1 il 8 ay sonra XKS bu məsələni müzakirə edib dövlət səviyyəsində həll etməyə qərar verdi. Əlifba məsələsində yenə də fikirlər haçalanmışdı. Bir qrup iddia edirdi ki, ərəb əlifbasını islah etməklə, ona müxtəlif sait səslər artırmaqla kifayətlənmək lazımdır. Bir qrup ziyalı isə başda N.Nərimanov, S.Ağamalıoğlu, M.Şahtaxlı, T.Şahbazi, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov, F.Ağazadə Şərqli, S.Vəlibəyov qəti şəkildə köhnə əlifbadan birdəfəlik qurtarmağı, latın qrafikası əsasında yeni əlifbaya keçməyi tələb edirdi.

N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə 1922-ci il yanvarın 6-da Azərbaycan ziyalılarının iclasında “Latinçilər” “islahçılara” yeni əlifbanın zəruriliyini sübut edə

bildilər. Latınçıların təşəbbüsü ilə yeni əlifbaya keçmək üçün xüsusi bir komissiya yaradıldı.

Komissiyaya aşağıdakı ziyalılar daxil idi:

- 1) Fərhad Ağazadə (sədr);
- 2) Xudadadbəy Məlikaslanov (sədrin müavini);
- 3) Məhəmməd Əmin Əfəndizadə (kitab).

Üzvlər: Həmidbəy Şahtaxtinski, Azadbəy Əmirov, Əhməd bəy Pepinov, Abdulla Tağızadə və Hüseyn İsrafilbəyov.

Bu komissiya çox fəal işləyərək latın əlifbasının üstünlüklərini sübut edir, latın hərflərini dilimizə uyğunlaşdırır, “Kommunist” qəzeti və başqa mətbu orqanlarda elmi məqalələrlə çıxış edirlər. Bu komissiya üzvlərindən görkəmli alim və maarif xadimi Fərhad Ağazadənin (1882-ci–1931-ci illər) adını xüsusi çəkmək lazımdır. Hələ inqilabdan əvvəl müəllim işləyərkən F.Ağazadə yeni əlifba ideyasının qızğın və ardıcıl tərəfdarı idi. O, 1922-ci ildə “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır” adlı əsərində elmi şəkildə dilimizin fonetik sistemi, səslərimizin ərəb əlifbasında əks olunmaması kimi məsələləri sübut edirdi. Ərəb əlifbasının tarixi, xüsusiyyətləri, ümumi qüsurlarını göstərdiyi bu əsər dövrü üçün çox əhəmiyyətli idi. 1926-cı ildə M.F.Ağazadə Yeni türk əlifbası komitəsinin üzvü kimi I türkoloji qurultayın çağırılması işində fəal iştirak etməkdən əlavə ardıcıl şəkildə elmi məqalələrlə də çıxış edirdi. Qurultaydan sonra F.Ağazadə yeni əlifba məsələsinə aid 3 kitab nəşr etdirmişdir; 1926-cı ildə

“История возникновения и проникновения в жизнь идей нового тюркского алфавита; 1927-ci ildə “Материалы по унификации проектов нового тюркского алфавита” adlı kitablarını Bakıda, 1928-ci ildə isə Qəhrəman Qaraqaşdı ilə birlikdə Kazan şəhərində “Очерки по истории развития движения нового альфафита и его достижения” kitabını nəşr etdirmişdir.

Yeni əlifba məsələsindən danışarkən Məhəmmədəğa Şahtaxılının da xidmətini qeyd etmək lazımdır. M.Şahtaxılı o vaxt yazırdı: “Söz yoxdur ki, bu əlifbamız o qədər geniş olmalıdır ki, onun ilə Avropa sözlərindən başqa, bütün türk və tatar dillərinin, fars və ərəb dillərinin kəlmələrini dəxi tələffüzə müvafiq yöndə yazmaq mümkün olsun. Belə əlifbamız olduqda tələffüzü türklərə məlum olmayan və ya az məlum olan hər kəlməni öz yazımızla, sonra bu fonetik əlifbamızla yazırız ki, hər oxuyan tələffüzünü bilsin (130, 111).

Respublika Əlyazmalar İnstitutunda “Dilimizin islahı” adlı “Kommunist” qəzetinin əlavəsi (4 nömrə) saxlanılır (130). Burada dilimizin islahı, terminlər yaradılması problemləri, yazı, orfoqrafiya və dil məsələləri ilə əlaqədar maraqlı materiallar vardır. Təəssüf ki, “Əlavə”nin hansı ilə aid olması göstərilməmişdir. Bu “Əlavə”də deyilir ki, hələ yenicə islamı qəbul etmiş türklər yeni hərflər yaradıb ərəb hərflərinə qoşa bilməzdilər. Bu müşkül və bəlkə heç mümkün iş deyildi. Buna görə də türk dili ərəbləşdi, farslaşdı və kəndicə kasıblaşdı (130, 4). “Azərbaycan MİK nəzdindəki mərkəzi islah komissionunun nəşr əfkarı” olan bu əlavənin 4-cü hissəsində göstərilir ki,

hərif məsələsi ilə dil məsələsini qarışdırmamalıdır. MİK yanındakı komisiyanın vəzifə və məqsədi dil üzərində işləməkdir. Bu komissiyaya hərif məsələsinin dəxli yoxdur. Gələn nömrələr üçün məhz dil məsələlərindən yazın” (130, 4). Bununla əlaqədar olaraq həmin “Əlavə”də dil problemlərinə aid müxtəlif məqalələr nəşr edilmişdir.

1922-ci ilin mart ayında N.Nərimanovun təklifi ilə S.Ağamalıoğlunun rəhbərlik etdiyi bir komissiya yarandı. Həmin ilin iyul ayında komissiya Yeni Türk Əlifbası komitəsinə çevrildi. Bu komitə qəzet və jurnalların yeni əlifbaya keçməsi, mətbəələrdə latın şriftli maşınların quraşdırılması işində müəyyən uğurlar qazanmışdı. YTƏK-in təklifi ilə Azərbaycan MİK 1922-ci ilin oktyabrın 20-də idarə və müəssisələrin kargüzarlıq işlərinin yeni və köhnə əlifba ilə paralel işlədilməsi haqqında dekret verir. Həmin ildən “Yeni yol” qəzeti latın əlifbası ilə nəşr edilməyə başladı. Bununla belə, hələ latın əlifbasının tam uğurlu şəkildə qəbul edilməsindən danışmaq olmazdı. Çünki latın əlifbasının özündə belə dilimizin bir sıra sait və samit səslərini göstərən hərifi işarələr yox idi. Bundan əlavə, hər bir qrafiki işarənin (qrafemin) bir neçə forması (alloqrafı) olmalıdır. Bu qrafemlərin və alloqrafların nə kimi şəkilləri olmalıdır, bu şəkillər yazı işini çətinləşdirməzmi və s. bu kimi problemlər yalnız yüksək ixtisaslı alimlər tərəfindən həll edilə bilərdi. Buna görə də YTƏK sədri S.Ağamalıoğlu 1924-cü ildə B.Çobanzadəni Bakıya dəvət etmişdi. 1924-cü ilin sentyabrında Bakıya gələn B.Çobanzadə “Yeni yol” qəzeti müxbirinin suallarına belə cavab vermişdi: “Mən Bakıya təzə gəlmişəm...

Burada məktəblər daha əsri, daha əməli və xalqa yaxındır... Türklər məlum olduğu üzrə şimdiyə kadar 13 əlifba kullanmışlar və bunların heç birisi türk dilinin təbiət və üzviyyətinə uyğun olmamışdır. Bunların ən fənasını saymaq mümkündür... Ərəb əlifbası bu gün təmiz və xalq türkcəsilə yazmaq istəyən adamların işinə gəlməz. Çürük təməl üzərində yeni bina qurmaq, yəni bütün mahiyyəti ilə dilimizə uymayan ərəb əlifbasını islah etmək gücdür. Ərəb əlifbasını islah etmək, yalnız yeni hərflər icad etmək deyil, bəlkə bütün sistemi dəyişmək məsələsidir ki, bu təqdirdə yeni bir əlifba meydana gətirmiş oluruq. Latın əlifbası xaricdən əvvəl Azərbaycanda tam müvəffəqiyyət qazanmalıdır (360).

Alim yeni əlifbanın gələcəkdə milli mədəniyyətimizin inkişafına misli görünməmiş dərəcədə kömək edəcəyinə inanaraq həmin müsahibəsində demişdi: “Yeni və dilimizin qanunlarına uyğun bir əlifba xalq dili ilə ədəbi üslub arasında divarı yıxaraq vahid bir maarif və ziyalı sinif yetişdirəcəkdir ki, çox keçmədən bunlar bütün xalq arasında elmin və texnikanın mənfəətlərini nəşr və ümumiləşdirə bilərlər. Çox qolay isbat etmək olar ki, ərəb əlifbası bizi ərəb dili və ədəbiyyatı ilə sıxı-sıxıya bağlamış və türk xalq dilinin ədəbiləşməsinə mane olmuşdur. Latın əlifbasının ən böyük məziyyətlərindən biri dilimizin əcnəbilər tərəfindən çabik öyrənilməsinə və bu sürətlə ədəbiyyatımızın millətlər arasında bir yer olmasına yardım etməsidir”.

Bu müsahibəsində o, bu məsələni geniş bir qurultay miqyasında həll etməyi lazım bilirdi.

Yeni Türk Əlifbası layihəsi üzərində qızğın iş gedirdi. 1925-ci il sentyabrın 15-də Moskvada

S.Ağamalıoğlunun sədriliyi ilə keçən şərqsünasların iclası yeni əlifbaya keçmək üçün bütün ölkə türkoloqlarının iştirak edə biləcəyi bir qurultay çağırmaq haqqında qərar qəbul etdi. Bu qurultayı çağırmaq SSRİ Şərqsünaslar cəmiyyəti ilə Azərbaycan tədqiq-tətəbbə cəmiyyətinə həvalə olundu. Bu məsələ barəsində Azərbaycan tədqiq-tətəbbə cəmiyyətinin türkologiya seksiyasında oktyabrın 20-də məruzə edən B.Çobanzadə deyirdi: "...Gənc Azərbaycan qoca Şərfin intəhasız qaranlıqları içərisində başqalarının mədəniyyəti üçün nümunə ölkəsi olmağı qəti olaraq qət etmişdir. Bu respublikanın elm və texnika sahəsindəki görkəmli müvəffəqiyyətlərini bilərək heç kəs qurultayın keçirilməsi üçün yer – Azərbaycan paytaxtı Bakının seçilməsinə qarşı etiraz etmədi (483, 102).

Bundan sonra I türkoloji qurultayı çağıraraq keçirmək üçün təşkilat komissiyası yaradıldı. Bu komissiya dil və əlifba məsələlərinə aid çoxlu məqalə nəşr etməklə qurultayın həll etməli olduğu məsələləri müzakirə edirdi (398). Prof. B.Çobanzadə isə yeni türk əlifbası komitəsinin elmi rəhbəri kimi, bu qurultayın planını və əməli vəzifələrini müəyyənləşdirdi, əsas məruzə hazırlayır və yeni əlifba layihəsini tərtib edirdi. Nəhayət, 1926-cı il fevralın 26-dan martın 5-dək Azərbaycan tədqiq və tətəbbə cəmiyyəti və SSRİ Şərqsünaslar Cəmiyyəti Bakıda birinci Ümumittifaq türkoloji qurultayı çağırırdı. Qurultay Maarif sarayında (indiki EA Rəyasət heyətinin binasında) keçirildi. Qurultaya 131 nümayəndə gəlmişdi. Qurultayı Azərbaycan YTƏK sədri, AzMİK sədri Səməd Ağamalıoğlu giriş sözü ilə açdı. Abdul Cabbarovun təklifi ilə qurultayın Rəyasət

heyəti seçildi. Fəxri rəyasət heyətinə isə 6 nəfər: Əlibəy Hüseynzadə, Banq, Mustafa Quliyev, Marr, Lunaçarski, Tomsen seçildi. Habelə 600 nəfər dilçi, ədəbiyyatşünas, şərqşünas və başqa elm sahələrinin nümayəndələri iştirak edirdi. Dilçiliyimizin və mədənn quruculuq tarixində müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq qurultay haqqında geniş məlumat verməyi vacib hesab edirik.

Qurultayın rəyasət heyətinə 22 nəfər ən görkəmli alim və dövlət xadimi seçilmişdi:

1. S.Ağamalıoğlu – Az.MİK sədri, YTƏK sədri.
2. Axundov Ruhulla – AzK(b)P MK katibi.
3. V.V.Bartold – akadeMİK (Moskva).
4. Baytursun – Qazaxıstan.
5. Baraxov – Yaqutstan.
6. Barozdin – Şərqşünasların elmi cəmiyyəti.
7. Cəbiyev Həbib – Azərbaycan.
8. İbrahim Qalimcan – Tatarıstan.
9. İdelquzin – Başqırdıstan.
10. M.F.Köprülizadə – Türkiyə.
11. Qorxmazov – Dağıstan.
12. Naqamov – Özbəkistan.
13. Noqovitsın – RSFSR Xalq Maarif Komissarlığı.
14. Oldenburq – Akademik.
15. Pavloviç – Şərqşünaslar cəmiyyəti.
16. A.Samoyloviç – Professor.
17. Tınıstanov – Qara-qırqız.
18. Çobanzadə B. – Azərbaycan.
19. Ağçörəkli – Kırım.
20. Ömər Əliyev – Şimali Qafqaz.
21. Mentsel – Avropa alimlər nümayəndəsi.

22. Berdiyev – Türkmənistan.

Qurultay 5 nəfərlik mandat, 6 nəfərlik redaksiya komissiyası seçdikdən sonra SSRİ MİK sədri Qəzənfər Musabəyov qurultay iştirakçılarını Sovet dövləti və Azərbaycan XKS adından təbrik etdi. Bir neçə təşkilat adından çıxış edən natiqlər qurultay iştirakçılarını təbrik etdilər. Sonra Ömər Əliyevin təklifi ilə SSRİ və Azərbaycan MİK-ə, SSRİ Millətlər Sovetinə, Stalinə təbrik teleqramları hazırlandı. Bununla birinci iclas qurtardı.

Qurultayın 17 iclası keçirilmiş, burada 37 məruzə dinlənilmişdir. Bu məruzələrin 5-i türk xalqlarının tarix və etnoqrafiyasına, 2-si türk xalqlarının ədəbiyyatına, 7-si türk xalqlarının dillərinə, 7-si əlifba probleminə, 6-si orfoqrafiya problemlərinə, 2-si türk xalqlarının mədəniyyətinə, 5 məruzə türk ədəbi dilinin terminologiya problemlərinə, 3 məruzə isə türk dillərinin tədrisi məsələlərinə həsr edilmişdi.

Qurultayda V.V.Bartold, Miller, L.V.Şerba, Oldenburq kimi alimlər məruzə etmişdilər.

Qurultayın martın 27-də keçirilən iclasında birçə məruzə – prof. B.V.Çobanzadənin “О близком родстве тюркских языков” (“Türk dillərinin yaxın qohumluğu haqqında”) adlı məruzəsi dinlənildi. Bu məruzədə alim M.Kaşqariyə və başqa mənbələrə əsaslanaraq türk dillərinin yaxın qohumluğunu sübut etməkdən əlavə, bu sahədəki nöqsanları da göstərirdi. Alim məruzəsində deyirdi: “Исследования в этом направлении начиная от Махмуда Кашгари до проф.

Самойловича, по нашему мнению, содержит в себе следующие недостатки:

1) Исследования тюркских наречий в большинстве случаев предприняты с целью подсобия и помощи в деле пролития света на вопросы исторические, экономические или политические.

Türk dillərinin tədqiqi çox halda tarixi, iqtisadi və siyasi məsələləri işıqlandırmaq məqsədi ilə yardımçı köməkçi vasitə olmuşdur.

2) Müxtəlif türk dillərini nə qədər müqayisə etməyə çalışsalar da bir çox halda, son nəticədə bu tədqiqlər məhdudlaşıb qapanır və həmin dilin çərçivəsindən kənara çıxmır.

3) Türk dillərinin təsnifinə həsr edilmiş əsərlərin isə aşağıdakı qüsurları vardır:

a) Yalnız səs xüsusiyyətləri əsas götürülür.

b) Tarixi faktlara və xüsusiyyətlərə toxunulmur və onlarla hesablaşmırlar.

c) Çox halda bir prinsip başqası ilə qarışdırılır (səh.101).

IV iclasda 2 məruzə dinlənilmişdi.

Qurultayın VI iclasında A.Samoyloviç, S.Y.Malov və İ.İ.Aşmarin türk dillərinin tarixi problemlərindən danışdılar.

Qurultayın VI iclası Qorxmazovun sədrliyi ilə keçmiş burada 6 məruzə dinlənilmişdi. Məruzələrin hamısı orfoqrafiya məsələlərinə həsr edilmişdir. Məruzəçilər: A.V.Şerba, L.Jirkov, Q.İbrahimov, Ş.Rəhimli, F.Ağazadə və Baytursun orfoqrafiya məsələləri haqqında məruzə etmişdilər.

Qurultayın martın 2-də keçirilən VIII iclasında Ağamalı oğlu sədrlik edirdi. B.Çobanzadə, H.Zeynallı, Baytursun və Odabaş elmi-ədəbi dilin terminologiya problemləri haqqında məruzə etdilər.

B.Çobanzadə elmin inkişafı üçün terminlər sisteminin əhəmiyyətindən, türk dillərindəki termin kasıblığından bəhs edərək elmi terminlər yaratmaq üçün 3 əsas baza təklif edirdi: ümumtürk, ərəb-fars və Rus-Avropa (B.Çobanzadə məruzəsini azərbaycanca etmişdi).

H.Zeynallı “Türk dillərində elmi terminologiya sistemi” adlı məruzəsində alınma terminləri yalnız kök kimi qəbul edərək onları türk dilinə tabe etmək, türk dilində alınma terminlərin qarşılığını axtarmağı təklif edirdi. H.Zeynallının məruzəsi 7 hissədən ibarət idi. Bu iclasda Baytursun və Odabaş da terminologiya məsələlərinə aid məruzə etdilər.

Türkoloji qurultay çağırmağın ilkin ideyası yeni əlifbaya keçmək lüzumundan doğduğu kimi, ən geniş müzakirə edilən problem də əlifba məsələsi oldu. Qurultayın IX-X-XI-XII və XIII iclası məhz yeni əlifba probleminə həsr edildi. Yeni Türk əlifbası elmi prizidumu tərəfindən hazırlanmış yeni türk əlifbası

qurultayın müzakirəsinə verildi. B.Çobanzadənin rəhbərliyi ilə hazırlanmış bu əlifba layihəsi qurultay iştirakçılarının böyük marağına səbəb oldu. Başqa respublikalardan gəlmiş türkoloq-alimlər həmin əlifba layihəsi əsasında öz dilləri üçün yazı sistemi tərtib etməyə qərar verdilər.

Qurultayda əsas 5 məruzə ilə yanaşı, C.Məmmədzadənin “Türk dillərinin əlifba sistemləri” haqqındakı məruzəsi də çox maraq doğurdu.

Lakin ərəbçilər də qurultayda yox deyildi. Ərəbçilər adından Tatarıstan nümayəndəsi Qalimcan Şərəf çıxış etdi. Məruzəçi ərəb əlifbasının latına nisbətən 5 üstün cəhətini qeyd edərək deyirdi: həmin xalq mədəni cəhətdən nə qədər yüksəkdirsə, onun mədəni dəyərləri nə qədər çoxdursa, yeni şriftə keçmək həmin xalq üçün bir o qədər çətin olacaq. Bu çətinliklər təkcə iqtisadi-maliyyə ilə deyil ictimai cəhətlə də əlaqədardır (səh.243).

Qurultayın XIII iclasında Qorxmazov qurultayın yeni əlifba haqqında qərarını oxuyur və təklif edir. Qurultay bütün türk respublikalarına tövsiyə edir ki, Azərbaycanın təcrübə və metodlarına söykənərək özlərində yeni latın əlifbasına keçsinlər.

Q.Şərəf təklif edir: ərəb əlifbası saxlanılsın.

S.Ağamalı oğlu səsə qoyur:

Latınçılar – 101 səs.

Ərəbçilər – 7 səs.

Bitərəf qalır – 9 nəfər.

Qurultay bu barədə qətnamə mətnini hazırlamaq üçün 26 nəfərdən ibarət komissiya seçir. Onların içərisində H.Cəbiyev, C.Məmmədzadə, B.Çobanzadə və Şahmuradov da var idi.

Qeyd etməliyik ki, qurultaya bir çoxları ərəbçi kimi gəlsələr də latınçı kimi getdilər (Məsələn, H.S.Ayvazov, Ağçörəkli və s.). Bu hadisə 1926-cı il martın 4-də olmuşdu. Bu gün Bakıda dahi özbək şairi Ə.Nəvainin 485 illiyi yubileyi keçirilirdi. Qurultayın bütün 500 iştirakçısı birlikdə həmin yubileyə getdi.

Sonrakı iclasda Mehmed Fuad Köprülizadə “Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı” mövzusunda məruzə etdi. O, həmin məruzədə deyirdi: “Уже к этому времени (имеется в виду V век мусульманской эры) существовало два литературных тюркских наречия – Восточное и западное. Первое, это наречие “Хакание” или, что то же самое, просто тюркское наречие, которое господствовало в Кашгаре и его районах и имело большое сходство с наречиями чигил, ягма, оргу, тохси и уйгур. Второе же наречие, называемое западным, есть огузское наречие, с которым имели сходства наречия кыпчакское, емак, печенегское, болгарское и в особенности кыпчако-емакское”. Между этими двумя группами еще в V веке мусульманской эры существовала чувствительная разница как в смысле морфологии, так и фонетики и семантики”.

Qurultayın son iclaslarında 3 məruzə türk dillərinin məktəblərdə yeri və tədrisi metodikası məsələlərinə həsr edilmişdir.

Qurultay bütün müzakirə edilən məsələlərə aid qətnamələr qəbul etmişdir.

Qurultay martın 6-da öz işini qurtardı. Qurultay iştirakçıları çox mühüm qərar və qətnamələr qəbul etdilər. Bu qərarlardan bir neçəsinə nəzər salaq:

1) İki ildən bir türkoloji qurultay çağırılsın. Növbəti qurultay iki ildən sonra Səmərqənd şəhərində çağırılsın.

2) Latın əlifbasına keçmək üzrə Azərbaycanın təcrübəsindən istifadə edilsin.

Demək lazımdır ki, bir çox xalq – 50-dək Bakıya yeni türk əlifbası komitəsinə müraciət edib onlara əlifba tərtib etməyi xahiş etmişdi.

3) Azərbaycan Yeni türk əlifbası komitəsinin təqdim etdiyi layihə bəyənilsin və s.

Bu qurultaydan sonra Azərbaycan YTƏK SSRİ MİK-in sərəncamına keçdi. Bundan sonra respublika alimlərinin fəaliyyəti ümumittifaq miqyasına çıxdı.

Qurultay qurtardıqdan sonra neçə il onun qərarları yerinə yetirilirdi. YTƏK MK öz plenumlarında yeni-yeni xalqlara əlifbalar tərtib edərək təsdiq edirdi. Belə plenumlardan I-Bakıda 1927-ci ilin iyulunda olmuş burada lak, dargin, ləzgi, abxaz və başqaları üçün əlifbalar tərtib edilmişdi. 1928-ci ildə Daşkənddə (yanvar ayında), həmin ilin dekabrında Kazanda, 1930-cu ilin mayında Alma-Ata şəhərində plenumlar olmuşdur. Bu plenumların hamısında B.Çobanzadə məruzə etmiş, əlifba layihələri tərtib etmişdi.

Kazan plenumundan əvvəl Tacik, Dondan, Dağıstan, Taliş, abxaz və s. xalqlar YTƏMK-a müraciət edib onlar üçün əlifba tərtib edilməsini xahiş etmişdilər. Bu plenumda onların hamısı qəbul edildi.

1929-cu ilin noyabr ayının 21–22-də Moskvada YTƏMK və kommunist akademiyası böyük əlifba sərgisi təşkil etmişdi. B.Çobanzadənin tərtib etdiyi 36 əlifba sərgidə nümayiş etdirildi. Onlardan 16-sı türk, 20-si başqa xalqlar üçün tərtib edilmişdi. B.Çobanzadə bu əlifbaya artıq türk əlifbası yox “Şərqi əlifbası” adı vermişdi. Alim bu problemə onlarla məqalə həsr etmişdi.

YTƏMK orqanı olan “Культура и письменность Востока” adlı məcmuənin demək olar ki, hamısında B.Çobanzadə əlifba probleminə aid məqalə nəşr etdirmişdi.

Türkoloji qurultayın tarixi rolundan və əhəmiyyətindən çox danışmaq olar. Bu haqda Fransa şərqşünası prof. Mosinyonun sözləri daha diqqətəlayiqdir:

-Avropa artıq Şərqi tanımır, onu anlaya bilmir. Bir neçə ilin ərzində Şərqi tamamilə dəyişilmişdir. Şərqi zəifliyi onun donmuş orta əsr ənənələrində idi. Amma indi həmin ənənələr məhv olur. Şərqi canlanmaqdadır. O, öz üzərindən keçmişin kabusunu qovur. Köhnə, namünasib ərəb əlifbasını atır. Azərbaycan türkləri artıq neçə ildir ki, yeni latın əlifbası ilə yazır. Anadolu türkləri artıq üç aydır ki, özlərinin bütün rəsmi sənədlərini yeni əlifba ilə yazır. Albanlar bundan artıq 15 ildir ki, istifadə edirlər. Onların dalınca başqa xalqlar da gedir, bütün Şərqi gedəcək. Şərqi ayağa qalxır. Şərqi güclüdür. O, tezliklə bizə deyəcək, biz də siz avropalılar qədər

mədəniyyik, biz sizdən qədimik, biz sizə qalib gələcəyik (439, 5).

Artıq 1928-ci ildə Azərbaycan MİK və XKS yeni türk əlifbasına keçmək haqqında qərar vermişdi ki, bununla da bu əlifbanın məcburi tətbiqi təsbit edilirdi (85, 2). Bütün SSRİ miqyasında türkdilli xalqların yeni latın əlifbasına keçməsi haqqında SSRİ MİK və XKS 7 avqust 1929-cu il qərarı həlledici rol oynadı. Həmin qərarla deyilirdi: “SSRİ-nin bütün dövlət idarələrinə və ümumittifaq əhəmiyyətli müəssisələrinə tapşırılsın ki, türk-tatar dillərində bütün yazılı və çap işlərində, xüsusilə SSRİ hökumətinin qanunlarının nəşrində yeni latın sistemli əlifbadan istifadə etsinlər.

SSRİ MİK sədri (Q.Musabəyov).

SSRİ XKS sədri V.Şmidt.

SSRİ MİK katibi əvəzi S.Çutskayev (440).

1929-cu ildə qəbul olunmuş latın əlifbasından Azərbaycan xalqı cəmi 10 il istifadə etdi. 1939-cu ildə heç bir ehtiyac olmadan “SSRİ xalqlarının qardaş birliyində daha yaxından iştirak etmək” bəhanəsi ilə Azərbaycan xalqına kiril əlifbasını qəbul etdirdilər. Kiril əlifbasına keçmək ideyası yuxarıdan gəlmişdi üçün heç bir müqavimətə rast gəlmədi. Ziyalıların çox az qismi istisna olunmaqla çoxları bu işi “Lenin-Stalin partiyasının” yeni qayğısı kimi qəbul etdi.

Azərbaycan SSR Baş Sovetinin 1939-cu il 7–14 iyul tarixli sessiyası “Azərbaycan yazısının latın əlifbasından rus əlifbasına keçirilməsi haqqında qanun”u müzakirə və qəbul etdi. M.Yaqubovun sədrliyi ilə keçirilən

sessiyanın beşinci iclasında Xalq Maarif komissarı M.Məmmədov “Kiril əlifbasına keçməyin zəruriliyi haqqında” məruzə etdi. Müzakirələrdə R.Rza, K.Rzayev, S.Vurğun və başqaları çıxış etmişdilər.

S.Vurğun çıxışında yeni Kiril əlifbasını təqdir etsə də, öz mövqeyini belə bildirmişdi: “Bilirsiniz ki, bizim dilimizdə bir çox səslər vardır ki, ruscada bunlar yoxdur. Məsələn, **ə, ö, h, g, c, ğ** və sairə. Bu səslər rus dilində olmadığı üçün bunların hərfləri də rus dilində yoxdur. Bu səslər dilimizin səslərini doğuran səslərdir. Bu səsləri saxlamaqla onlara münasib şəkil tapıb qoymalıyıq. Bir çox hərf də vardır ki, bəzi yoldaşlar onların bizim yeni əlifbamıza daxil olmasını təklif edirlər. Məsələn, **ы, ц, ш, я, ю** və sairə. Lakin bizdə iki səsdən əmələ gələn hərf yoxdur. Mən bu hərflərin yeni əlifbamıza daxil edilməsinə başdan zidd olmuşam, yenə də ziddəm” (37, 119).

Sessiya deputat S.Rüstəmzadənin təqdim etdiyi qərar layihəsinə əsaslanaraq qərara alır:

1. 1940-cı ilin yanvarın 1-dən başlayaraq Azərbaycan yazısı latın əlifbasından rus əlifbasına keçirilsin (37, 136).

Beləliklə, xalqımız böyük təşəbbüs və zəhmətdən sonra qəbul etdiyi latın qrafikasından əl çəkməli oldu. Əslində kiril əlifbası bizim dilimizə uyğun deyil, çünki Azərbaycan dilində olan 3 sait, 5 samit səsin rus dilində işarəsi olmadığı kimi **я, ю, е, ш, ц** kimi işarələrin də bizim dilimizdə aid olduğu səs yoxdur. Beləliklə, 15 hərfi işarə fərqi olan və yazılması çətin olan bir əlifbanı

qəbul etmək lazım deyildi. Məsələn, **ж, т** və s. hərfləri yazmaq üçün nə qədər artıq hərəkət etmək lazım gəlir. Buna baxmayaraq, belə bir uğursuz əlifbanı qeydsiz-şərtsiz qəbul etməli olduq. Əlbəttə, sonralar bəzi hərflər yazı sistemimizdən çıxarıldı.

Əslində Sovet imperiyasının dağılmasının bünövrəsini qoyan 1985-ci ilin mart plenumundan sonra xalqlar öz milli dili, yazısı və mədəniyyəti haqqında düşünməyə imkan tapdı. 1990-cı ilin sentyabrında Azərbaycan KP MK “Azərbaycan dilinin qrafikası haqqında” məsələ müzakirə etdi (459). Ondan bir neçə gün sonra Azərbaycan SSR Ali Soveti bu məsələyə baxıb yeni əlifbaya keçməyi zəruri saydı və yeni əlifba layihəsi hazırlamaq üçün Ali Sovetin Rəyasət heyəti yanında 35 nəfərdən ibarət bir komissiya yaratdı (458). Həmin komissiya keçmişdə işlətdiyimiz latın əlifbası üzərində kiçik dəyişiklik aparmaqla onu Milli Şuranın müzakirəsinə verdi. Milli Şura həmin layihəni müzakirə edərək qəbul etdi.

Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının qərarı:

1. Azərbaycan əlifbasının latından rus qrafikasına keçirilməsi haqqında 11 iyul 1939-cu il tarixli Azərbaycan SSR qanunu bu gündən qüvvədən düşmüş hesab edilsin.

2. 1940-cı ilə qədər Azərbaycanda istifadə edilən 32 hərfdən ibarət latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası kiçik dəyişikliklərlə bərpa edilsin (232).

Ali Sovetin sədri isə 25 dekabr 1991-ci ildə özünün 34 №-li fərmanı ilə latın əlifbasının bərpası mexanizmini müəyyənləşdirmişdir. Amma burada da bir sıra mübahisə doğuran hərfi işarələr vardır.

Sabit orfoqrafiyaya doğru

Orfoqrafiya problemi Azərbaycan dilçiliyi üçün təzə deyildi. Hələ keçən əsrin əvvəllərində bir elmi problem səviyyəsinə qaldırılan orfoqrafiyanın tarixi kökləri neçə yüz illər əvvələ gedib çıxır. Türk dilindən dərs deyən, türk dilində yazan hər bir adam ərəb əlifbasında düzgün yazmağın çətin olduğunu deyirdi. Bununla əlaqədar, demək olar ki, bütün dərsliklərdə düzgün yazmağın zərurəti hamının eyni cür yazıb oxuması üçün bir qaydalar sisteminin lüzumu haqqında bəhs edilirdi. Yeni-latin qrafikası əsasında tərtib edilmiş türk əlifbası ilə düzgün yazma qaydalarının təsbit və tətbiq edilməsi təkcə Azərbaycanda deyil, yeni əlifbanın qəbul etmiş bütün türk respublikalarının qarşısında duran birinci dərəcəli elmi-mədəni problem idi. Yeni əlifba probleminin aktuallığı haqqında prof. M.Hüseynzadə yazırdı: “Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ...klassik rus və sovet yazıçılarının əsərlərinin kütləvi surətdə Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi, məktəblərdə Azərbaycan dilinin görkəmli və aparıcı yer tutması, canlı dilimizin dialekt və şivələrinin tədqiq edilməsi, dilimizin fonetik qanunlarının möhkənlənməsi və bir sıra başqa məsələlər dilimizi normallaşdırmaq, onun bütün xüsusiyyətlərini zahirə çıxarmaq, təsbit etmək, onun gələcək yollarını aydınlaşdırmaq ehtiyacı doğurdu. Bunun üçün də ədəbi dilimizin yeni orfoqrafiya qaydalarının tərtib edilməsi məsələsi ortaya çıxdı. 1928 və 1931-ci illərdə çağırılan orfoqrafiya konfranslarında aydın oldu ki, dilimizdəki dəyişiklikləri

nəzərə alaraq, yeni orfoqrafiya qaydaları tərtib etmək ən zəruri məsələlərdən biridir (177, 54). Orfoqrafiya elmi əhəmiyyətlə yanaşı, mədəni əhəmiyyətə də malikdir. Bir dilin vahid düzgün yazma qaydalarının olması mətbuat, təhsil sistemi və s. sahələrdə sabitlik yaratdığı kimi, ədəbi dilin normalarının da sabitləşməsinə kömək edir. Orfoqrafiya normaları ilə orfoepiya normaları arasındakı münasibətin sabitləşməsi üçün onların hər biri özlüyündə müəyyənləşdirilməlidir. Belə dürüstləşdirmə mədəni yazı qaydalarının meydana keçməsinə kömək etdiyi kimi, ədəbi tələffüzü də dəqiqləşdirirdi. Əks halda orfoqrafiya prinsiplərinin hər hansı birinə verilən üstünlük yazıda anlaşılmazlığa, ədəbi tələffüzdə bayağılığa gətirib çıxara bilərdi. T.Q.Vinokur “Писать как говорим, или говорить как пишем” adlı məqaləsində göstərir ki, bunların heç biri digərinə tabe edilməməli, “tələffüz ilə yaxınlaşma, sadələşmə, qayda və müstəsna ixtisar olmalıdır” (404, 14).

Yeni türk əlifbasının qəbulundan sonra orfoqrafiya qaydaları müəyyənləşdirilmədiyi kimi, düzgün ədəbi tələffüz normaları da dəqiqləşdirilməmişdi. O vaxtlar Azərbaycan dilçilərinin qarşısında təkəcə öz dilimizin orfoqrafiya qaydalarını tərtib etmək məsələsi deyil, başqa türk xalqlarının dilləri üçün də orfoqrafiya qaydaları müəyyənləşdirmək vəzifəsi dururdu. Azərbaycan dilçiləri xüsusilə B.Çobanzadə 1927-ci ilin sentyabrında və 1929-cu ilin avqust aylarında Kırıda və Kazanda, 1928-ci ilin yanvarında Bakıda, 1929-cu ilin mayında Daşkənddə, 1930-cu ilin mayında Türkmənstanda çağırılan imla konfranslarında vahid orfoqrafiya qanunları tərtib edilməsi və həyata keçirilməsi işində

fəal iştirak edirdi. B.Çobanzadə “Türkoloji qurultayın müəllimlər üçün əhəmiyyəti” adlı məqaləsində yazırdı: “Qurultay ədəbi tələffüzlərin göz önündə tutulmasını və nəhayət, bütün türk-tatar şivələrinin ümumi xüsusiyyətlərini əsas alaraq vahid, birlik transkripsiyon əlifbası meydana gətirilməsini tövsiyyə etməklə fərdi, anarxiyalı, qaidəsiz və ölçüsüz imlanın qarşısına keçmək üçün ən əsaslı çarələri göstərmiş oldu. Azərbaycan, Tatarıstan, Özbəkistan... kimi az-çox uzun bir maziyə malik ədəbiyyatları olan türk ölkələri üçün ədəbi tələffüz üzərində vahid imla yaratmaq qayət asan bir işdir. Yalnız burada iradə və normativ fəaliyyət şərtidir” (86, 6). B.Çobanzadə haqlı olaraq belə hesab edirdi ki, ədəbi dil kimi formalaşmış olan dillər üçün orfoqrafiya qaydaları yaratmaq çox asandır. Çünki burada “Sövti üsulla” yazı qaydaları tərtib etmək mümkündür. Orfoqrafiya tərtib edərkən heç bir prinsipi yeganə hesab etmək olmaz. O vaxt B.Çobanzadə orfoqrafiya qaydaları tərtib edərkən mütləq tələffüzə müəyyən yer vermək lazım olduğunu göstərirdi: “Azərbaycanda bir neçə cərəyan olduğu halda, doğru söyləmə təməllərini, bizim fikrimizcə, bunların heç birisi verə bilməz. Məqsəd bu cərəyanlardan birisini əsas almaqla bərabər, digərləri ilə olan ümumi nöqtələri tapmaqdır. Bu surətlə bir tərəfdən həm dilə ümumi bir istiqamət vermiş olar, həm də “doğru yazma” üçün lazım gələn olduqca qüvvətli əsaslar tapılmış olar”. Həmin məqalədə o, yeni orfoqrafiya qaydalarının tərtibində aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmağı təklif edirdi:

1. Tarixi

2. Əcnəbi sözlər
3. Təxalif
4. Şəkli (morfoloji)
5. Sovti (fonetik) (87, 38).

Bu prinsipləri o, rus dilində yazmış olduğu “О принципах Азербайджанского правописания” adlı məqaləsində də göstərmişdi (485, 493).

Yeni orfoqrafiya qaydalarının tərtibi geniş elmi problem olduğu kimi, həm də dövlət əhəmiyyətli bir iş idi. Bu səbəbdən də yeni bir konfrans çağırmaq, burada orfoqrafiya qaydaları tərtibi prinsiplərini geniş müzakirə etmək və dövlət qərarı ilə təsdiq etdirmək lazımdır. Bu sahədə o, başqa xalqların təcrübəsindən də istifadə etməyi lazım bilirdi. Alim belə bir konfransın vəzifələrini müəyyən edərək deyirdi: “Bunun üçün **(imla məsələləri nəzərdə tutulur – A.B.)** dil ilə imla arasındakı bağı tapıb çıxarmaq... başqa xalqların imla və dilləri arasında bu bağı nə surətlə saxlandığını bilmək çox faydalıdır... Azərbaycanda ilk dəfə toplanmaqda olan bu konqres ilə imla məsələsi daimi olaraq həll edilib qurtarmayacağına şübhə yoxdur. Dilin daimi surətdə inkişaf etməsilə yazı, imla ilə dil arasında daimi bir açıqlıq, boşluq əmələ gəlir. Bu boşluğu doldurmaq üçün müəyyən fasilələrlə daimi surətdə imla və istilah konqreslərini təkrar etmək olar (88, 63).

Alim yanılmırdı. O, dərk edirdi ki, dil və onun qanunları cəmiyyətin inkişaf qanunları ilə əlaqədardır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə dil də inkişaf edir. Orfoqrafiya sistemi zaman-zaman dəyişilməzsə, yeniləşib dilin inkişafı ilə əlaqələndirilməsə, o, köhnəlib tələb olunan

səviyyədən aşağıda dayanar. Beləliklə, dil irəliləyib gedər, orfoqrafiya isə geriləyər. B.Çobanzadənin sözləri ilə desək, dillə orfoqrafiya arasında “boşluq” yaranar.

Yeni əlifbaya keçdikdən iki il sonra, 1928-ci ildə Azərbaycanda ilk imla konfransı çağırıldı. Bu konfransda B.Çobanzadə sədr olmuş və əsas məruzə ilə çıxış etmişdi. “Yeni əlifba və imla əsasları” adlı məruzə ilə isə Vəli Xulufli çıxış etmişdi. Konfrans B.Çobanzadə və Vəli Xulufliyə məruzələrinə kiçik dəyişiklik etməklə 41 maddədən ibarət imla qaydaları qəbul etdi. Həmin konfransın materiallarında oxuyuruq: “Dövlət elmi şurası və maarif komissarlığı kollegiyası tərəfindən bəzi kiçik tədillər ilə təsdiq olunmuş birinci imla konfransının qərarı: Konfrans B.Çobanzadənin “İmlada ümumi prinsiplər” adlı və V.Xulufliyənin “Yeni əlifba və imla əsasları” adlı məruzələrinin tezislərinə əsaslanaraq qərara gəldi:

1. Türk dili və onun yazı qanunlarına əsas olaraq Sövti (fonetik) prinsip qəbul edilməlidir.

2. Şəkli – morfoloji prinsip dilimizdə üç cür tətbiq olunmalıdır: a) sözlərin köklərində, b) fars-ərəb və Avropa dillərindən alınmış sözlərin yazılışında, c) suffikslərdə (ədatlarda).

3. Bu dörd (namus, qarpuz, pambuq, dərt) sözdən başqa bütün türkcə və türkmənşəli kəlmələrdən tarixi ənənə və formanı atmalı, bu kimi sözləri canlı dilin tələffüz etdiyi kimi yazmalı və oxumalıdır.

4. Azərbaycan türkcəsində səslərin yerdəyişməsi hadisəsi nəticəsində bəzi sözlər müxtəlif cür yazılır. Məsələn, *topraq, yapraq* və s. Bunu *yarpaq, torpaq* kimi işlətməli.

5. Dilimizdə “X” ilə bitən sözləri “q”, “k” ilə yazmalı. Məsələn, *torpaq-torpaqı*.

Bən, şimdi, bənimsəmək kimi sözləri ümumi Azərbaycan dilində olan mən, indi, mənimsəmək – deyə qəbul etməli və yazmalı.

6. Ədədi vəsfiyyənin sonuncu ədatı ahəngə uyaraq -**ıncı, -inci, -uncu, -üncü** deyə bitişməlidir. Məsələn, *ikinci, birinci, üçüncü, altıncı*”. (441, 161).

Konfrans belə hesab etdi ki, bu qərarlar mütləq və dəyişməz deyildir. Konfransın qəbul etdiyi qərarın son 41-ci bəndində deyilirdi: “Burada qəbul edilən qərarların həyata tətbiq edilməsində və gələcəkdə də dəxi bunlara bənzər ortaya çıxma biləcək mübahisəli məsələlərə elmi cəhətdən yanaşılması və imla komisyonu təşkil edilməsini Xalq Maarif Komissarlığından rica etməyi konfrans qərara alır. Konfrans şübhə etmir ki, bu qərarlar... əldə etdiyimiz müvəffəqiyyətlərdən və mədəni inqilab yolunda atdığımız ən böyük addımlardan biridir”.

Bundan sonra 1936-cı ildə ilk orfoqrafiya qaydaları nəşr edilir. Bu qaydalar 1928-ci ildə qəbul edilmiş qaydalara nisbətən irəliyə doğru bir addım idi. Bu qaydalardan bir az sonra SSRİ EA Azərbaycan filialının tarix, dil və ədəbiyyat institutu və Azərbaycan SSR Xalq

Maarif Komissarlığı “Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası” adlı ikinci imla qaydaları məcmuəsini nəşr etdi. Bu orfoqrafiya qaydaları bəzi nöqsanlarına baxmayaraq, irəliyə doğru bir addım oldu. 1939-cu ildə Azərbaycanda kiril əlifbasının qəbulu ilə əlaqədar olaraq 1940-cı ildə “Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası” adı ilə üçüncü orfoqrafiya qaydaları meydana çıxdı. 1936-cı ildən sonra indiki orfoqrafiya qaydalarının qəbuluna (1958) qədər, yəni 22 ildə 6 dəfə dəyişdirilmişdir. “Belə az müddətdə orfoqrafiya qaydalarının bu qədər dəyişdirilməsi yazılı ədəbi dilimizin inkişafına, xalq arasında geniş yayılmasına mənfi təsir göstərmiş, uğurlu savadlanma işini çətinləşdirmişdir (19, 54).

Orfoqrafiyamızın sabitləşməsində prof. M.Hüseynzadənin xidmətlərini xüsusi qeyd etməliyik.

1955-ci ildə M.Hüseynzadənin tərtib etdiyi “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları” layihəsi elmi ictimaiyyətin müzakirəsinə verilmişdi. Təxminən ictimaiyyətin üçillik müzakirəsindən sonra həmin layihə əsasında (bəzi təklifləri nəzərə almaqla) Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1958-ci il 24 iyul tarixli 497 nömrəli qərarı ilə “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları” təsdiq edildi. 1959-cu ildə yenə Respublika Nazirlər Sovetinin 6 aprel tarixli 268 nömrəli qərarı ilə həmin orfoqrafiya qaydalarının 8-ci paraqrafi dəyişdirilmişdir. Otuz yeddi ildir ki, bütün yazı sistemimiz 1958-ci ildə təsdiq edilmiş orfoqrafiya qaydalarına əsaslanır. Bu, onu göstərir ki, həmin orfoqrafiya qaydaları həm elmi, həm də təcrübi cəhətdən özünü doğrultmuşdur. Bu, M.Hüseynzadənin dilçiliyimiz qarşısında, “Azərbaycan dilçilik elminin

xalqımız qarşısında göstərdiyi xidmətlərin ən böyüyü idi” (19, 60).

Orfoqrafiya qaydalarının nəzəri və təcrübi problemləri ilə daha çox məşğul olan prof. Ə.R.Əfəndizadənin də bu sahədəki xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Alimin bu sahəyə həsr etdiyi “Azərbaycan dili orfoqrafiya tədrisinin elmi əsasları” (131), “Düzgün yazı təliminin elmi əsasları” (132) əsərləri daha çox diqqəti cəlb edir. Son adını çəkdiyimiz əsərdə alim yazır: “Orfoqrafiya dilin qrammatik quruluşu və fonetik sistemi ilə daha sıx əlaqədar olduğu üçün onun qaydalarında tez-tez dəyişiklik edilməsinə, əslində heç də dilin inkişafı qanunauyğunluqlarından irəli gələn bir ehtiyac kimi baxmaq olmaz (132, 78).

Orfoqrafiya problemlərinə Azərbaycanın bir sıra dilçiləri monoqrafik əsərlər həsr etmişlər. Bunlar arasında A.A.Axundovun “Dil və mədəniyyət” (19), A.M.Qurbanovun “Müasir Azərbaycan dilinin qrafikası və orfoqrafiyası” (218), Ə.M.Dəmirçizadənin “Müasir Azərbaycan dili” (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya) (108), N.Abdullayevin “Orfoepiya və orfoqrafiya təlimi məsələləri” (4) adlı monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaitlərini xüsusi göstərmək olar.

İndi yenidən latın qrafikası əsasında tərtib olunmuş yazımız üçün yeni orfoqrafiya qaydaları hazırlanmalıdır.

1992-ci ildən kiril əlifbası ilə yanaşı işlətdiyimiz latın əlifbasında “yüklü hərflər” məsələsinə baxılmalıdır.

Orfoepiya

Orfoqrafiyadan danışarkən mütləq orfoepiyadan da bəhs etmək lazımdır. Əgər orfoqrafiya düzgün yazı qaydalarını tənzim edirsə, orfoepiya düzgün ədəbi tələffüz normalarını müəyyənləşdirir. Dil fəaliyyətinin bu iki forması bir-biri ilə qırılmaz əlaqədədir. Amma bu yaxınlıq onların eyniləşdirilməsinə əsas vermir. Bəzən belə düşünülür ki, ədəbi tələffüz normaları yazıda öz əksini tapır. Buna görə də yazılan kimi oxunmalıdır. Yuxarıda dediyimiz kimi, nə yazdığımız kimi oxumalı, nə də danışdığımız kimi yazmalıyıq. Düzgün ədəbi tələffüz normalarının sabitləşməsi də orfoqrafiya qanunları kimi həm elmi, həm də mədəni məsələdir. Dilin düzgün, sabit ədəbi tələffüz normalarına əməl edilməsi nitq fəaliyyətinin bütün sahələri üçün lazımdır. Aktyorlardan tutmuş, radio və televiziya diktorlarına, ali məclislərin tribunalarından çıxış edən nətiqlərədək, təhsil sistemində çalışanlara kimi, uşaq deklomasiyalarından tutmuş hərbi komandalara kimi hamı vahid ədəbi tələffüz normalarından çıxış etməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, orfoqrafiya məsələlərindən çox bəhs edilməsinə baxmayaraq, düzgün ədəbi tələffüz məsələlərindən o qədər də geniş bəhs edilməmişdir. Doğrudur, XIX əsr alim və yazıçılarının bu və ya digər əsərində müəyyən samit səslərin tələffüzü haqqında bəhs edilmişdir. Amma bütövlükdə ardıcıl şəkildə orfoepiya problemlərindən Sovet hakimiyyəti illərində bəhs edilmişdir. Hələ 1947-ci ildə böyük səhnə xadimi, alim

və rejissor Kazım Ziya səhnə sənətinin əsası olan aktyor tələffüzü haqqında elmi əsər yazmışdı (195).

Orfoepiya sahəsində Əziz Əfəndizadənin xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, 1954-cü ildə namizədlik dissertasiyası kimi müdafiə etdiyi “Azərbaycan dilinin orfoepiyası” adlı əsərində ilk dəfə olaraq dilimizin ədəbi tələffüz normalarından sistemli və əhatəli şəkildə bəhs etmişdir (133).

Azərbaycan dili orfoepiyası məsələləri üzərində ciddi və ardıcıl tədqiqat aparan prof. Ə.D.Dəmirçizadə dilimizin ədəbi tələffüz normaları haqqında da geniş tədqiqat aparmışdır (108, 169-248). Alim bu əsərində Azərbaycan dil orfoepiyasının demək olar ki, bütün məsələlərinə toxunmuşdur. Tələffüz və orfoepiya, ədəbi tələffüzün mənbələri, tələffüz vasitələri, tələffüz şəraiti, saitlərin tələffüzü, samitlərin tələffüzü, qrafik şəraitdə tələffüz, qrammatik şəraitdə tələffüz və başqa problemlər bu əsərdə həll edilmişdir (108).

1970-ci ildə akad. M.Ş.Şirəliyev bu problemə xüsusi əsər həsr etmişdir (335).

Göstərmək lazımdır ki, Azərbaycan EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəşr etdirdiyi üçcildlik “Müasir Azərbaycan dili” kitabının I cildində də orfoepiya məsələlərindən bəhs edilmişdir (279). Bundan əlavə, onlarla məqalədə bu və ya digər münasibətlə dilimizin ədəbi tələffüz normalarına toxunulmuşdur.

Termin və terminologiya problemləri

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra dilçiliyimizin qarşısında duran birinci dərəcəli və təxirəsalınmaz vəzifələrdən biri də terminologiya problemi idi. Dilimizin sosial funksiyalarının genişlənməsi, ana dilimizdə çoxsaylı mətbuatın və kitab nəşrinin meydana gəlməsi, milli dilimizdə elmlərin tədrisi və onlarla belə yenilik həmin sahələrə aid terminlərin yaradılmasını günün ən vacib problemlərindən biri edirdi. Əlifba məsələsindən sonra dilçiliyin heç bir problemi terminologiya kimi aktual deyildi. Kargüzarlıq işlərindən tutmuş, ictimai-siyasi ədəbiyyat nəşrinə, mətbuatdan tutmuş elmi anlayışların ifadəsinə qədər ana dilimizdə termin demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Dilimizdə mövcud olan az miqdardakı terminlər isə ərəb və fars terminləri idi. Buna görə də dilçilik elmimizin qarşısında ərəb və fars terminləri əvəzinə milli dilimiz əsasında doğma terminlər yaratmaq üçün terminyaratma prinsiplərinin özünün işlənilib hazırlanması kimi vacib bir vəzifə dururdu. Qeyd etmək lazımdır ki, yeni əlifba kimi, terminologiya məsələsinə də dövlət rəhbərləri (N.Nərimanov, S.Ağamalıoğlu) ciddi əhəmiyyət verirdi. Buna görə də 1922-ci ildə XKS nəzdində terminologiya komissiyası, 1929-cu ildə terminologiya komitəsi, 1952-ci ildə isə Azərbaycan SSR EA-nın Rəyasət heyəti yanında terminologiya komitəsi yaradılmışdır. RƏİ-də $\frac{XII - 380}{1114}$ sayılı şifrə ilə saxlanan “Kommunist” qəzetinin xüsusi əlavəsi –

“Dilimizin islahı” adlı kiçik bir topludan aydın olur ki, terminoloji işlərin, elə inqilabın ilk illərindən başlamış, təşkilatların köməyi ilə elmi-ədəbi dilimiz üçün terminlərin seçilməsi və tərtib edilməsinin bünövrəsi qoyulmuşdur. Həmin topludan aydın olur ki, Mərkəzi istilah komissiyasının sədri T.Şahbazi bu işə “Kommunist” qəzetini də cəlb etmişdir. Orada Mərkəzi istilah komissiyasının elanında deyilir: – Cümə günü noyabrın 9-da **(il göstərilmir – A.B.)** iclas təyin edilir. Sədr yoldaş Tağı Şahbazidir. Burada “Kommunist” qəzetinin təqdim etdiyi lüğətə baxılacaq. Təşkilat və hesabdərliqda işlənən sözlər lüğəti bir neçə ay əvvəl “Kommunist” qəzetinin yarımşöbəsinə tapşırılmışdı. Bu yarımşöbə hesabdərliqda işlənən 1000 sözü toplamışdır”.

1924-cü ildən həmin istilah-terminoloji komissiyasının əvvəlcə sədr müavini sonra isə sədri olan B.Çobanzadə bu sahədə də özünəməxsus bir enerji və elmi səriştə ilə çalışırdı. Hələ 1924-cü ilin sentyabrında – Bakıya gəldiyi ilk günlərdə “Yeni yol” qəzetinin müxbirinə verdiyi müsahibəsində alim göstərirdi ki, “sabit elmi-ədəbi dilə malik olmaq üçün onun istilah-terminologiyasının olması vacib şərtidir”. Yeni elmi kəşflər, yeni həyat quruculuğu ilə əlaqədar olaraq, dilimizdə bir çox termin və ifadələr arxaikləşib istifadədən çıxmışdı. Bu boşluğu yeni yaradılacaq terminlərlə doldurmaq lazım idi. Çünki öz elmi terminləri olmayan bir müasir ədəbi dil təsəvvür etmək olmaz. Buna görə də Sovet hakimiyyətinin ilk illərində təşkil edilmiş həmin elmi-istilah komitəsi çox iş görməli idi. Bu komitə fəaliyyətinin ilk illərində purizmə

yuvarlanaraq hər bir elmə “bil” sözü əlavə etməklə terminlər sistemi yaratmaq istəyirdi. Məsələn, coğrafiya – yerbil, astronomiya – göybil. Bu “Dilbil” komissiyonunun (C.Məmmədquluzadə) işini zaman özü pislədi. Sonradan bu komissiya öz işini lazımı istiqamətə yönəldə bildi. Komitənin əsas vəzifələri barədə B.Çobanzadənin bir-birinin ardınca çıxan elmi məqalələri istilahl-terminoloji işlərin istiqamətlərini müəyyənləşdirmiş oldu. Alim 1926-cı ildə yazmış olduğu “Elmi və ədəbi dil məsələsi” adlı məqaləsində Müasir Azərbaycan dilində mövcud olan termin kasıblığı məsələsindən bəhs edir və bunu tarixi amillərlə əlaqələndirirdi: “Türk dilini onun tarixi abidələri ilə gözdən keçirəcək olsaq, burada ədəbi təbirlərin, elmi istilahların azlığı, kifayətsizliyini görürük. Biz əgər X əsrdə – yəni islam sxolastikasının türkləri möhkəm surətdə təsir altına almasına qədər olan zamanlarda gərək idarə, gərək zehni-fəlsəfi sahəyə aid bir çox düzünə ifadə və istilahlar gözə çarpırsa, bundan sonra bunlar yerlərini əcnəbi (**ərəb-fars – A.B.**) sözlərə buraxıb qaib olmuşlardır (89, 28).

Məlumdur ki, müxtəlif elmi anlayışlar, əldə edilən təcrübi biliklər dildə başqalarına düzgün çatdırılması üçün vahid terminlər sistemi ilə adlandırılmalıdır. Sözüün representativ funksiyası adlandırılan vəzifəsi məhz onun anlayışı dəqiq ifadə etməsi ilə əlaqədardır. Terminlərdə bu cəhət əsas şərtidir. Belə ki, sözlərdə məcazi və çoxmənalılıq olduğu halda terminlərdə bu, yolverilməzdir.

Terminlər sistemi yaratdıqda çox ehtiyatlı olmaq lazımdır. B.Çobanzadə həmin məqalədə terminlərin

əhəmiyyətindən danışaraq yazırdı: “İstilahların iki cəhətdən əhəmiyyəti vardır:

1) elmi,

2) tərbiyəvi-təhsili.

İstilahların elmi əhəmiyyəti burasındadır ki, hər hansı bir tədqiq nəticəsində fərq olunan hadisə əldə edilən nəticə, yaxud çıxarılan qanun bir söz-istilah vasitəsilə təsbit edilmədiyi, müəyyən bir ad olmadığı təqdirdə başqa onunla sinurdaş, ona yaxın hadisə və qanunla qarışmaq təhlükəsinə məruz qalır. Ümumiyyətlə, insan adını bilmədiyi şeyləri pək çapuq unuda bilir. Adlar, təbir caizsə, şüurdan və zehni əməliyyəldəndən keçib hafizədə saxlanan fikirlərdir”.

Məqalədə sonra belə bir fikir ifadə edilir ki, təhsil sistemində heç bir dialektizmə, məhəlçiliyə yol verilməməlidir. Bu isə ədəbi dilin vahid, hamı tərəfindən anlaşılın terminologiyaya malik olması ilə mümkün ola bilər. O, ədəbi dilin mühüm atributlarından biri kimi terminologiyaya yüksək qiymət verərək deyirdi: “İstilahlar və təbirlərdən ibarət elmi bir dilə sahib olmasaydıq, bütün fikirləri bir taqım təqribi təsvirlərlə anlatmaq lazım gələcəkdi ki, bu surətdə “filosofanə” şərdən başqa bir şey meydana gəlməzdi”.

Dildə terminlərin yaradılması həmin dildə danışın, elmin bu və ya digər sahələrində çalışın alimlərin səyi ilə bağlıdır. Elmi ixtiralar, kəşflər, çıxarılan elmi nəticələr məhz terminlərlə adlandırılmalıdır. Elmi anlayışları adlandırmaq üçün hansı prinsiplərdən istifadə

etməli? Əgər bütün anlayışları öz dilimizin materialı əsasında adlandırsaq, onda elmimiz dünya standartlarından aşağı düşər, əgər xarici-beynəlmiləl terminləri dilimizə kütləvi surətdə gətirsək, onda xalq öz elmini doğma hesab edib onun müddəalarını başa düşməz. Hələ I Ümumittifaq Türkoloji qurultayında etdiyi məruzəsində B.Çobanzadə bu məsələyə toxunaraq deyirdi: “**У нас** имеются три общие базы **нашего** словаря в нашем лексиконе. **Во-первых,** общетюркская база, хотя мы и в других вопросах говорили о различиях, существующих между тюркскими языками, но то было сделано для того, чтобы определить взаимоотношения тюркских языков, различия между ними, но кроме этих различий остается громадный материал, громадное количество заимствованных черт и особенностей, которые составляют общую базу между тюркскими. Эта база должна быть принята во внимание при составлении терминологии. Та-общетюркская словарная база.

Затем еств **другая** база. Нельзя, наши языки определить только с точки зрения агглютинации, или с точки зрения сингармонизма, касалась бы только части наших языков, даже скажу, такой, более чистый как казахский, имеет громадное количество иностранных, чужих элементов как своих родных. У нас сингармонизм и агглютинации, свойственные число тюркскому языку, нарушены заимствованием из арабского и персидского.

Третья общая база, на которую мы должны обратить внимание при создании терминологии, то

есть наша общая ориентации в области восприятия научных концепций и вместе с тем принятых их названия и термины этой европейской ориентации. Я выделяю три таких базы – общетюркскую, арабско-персидскую и европейскую (486, 190-191).

Sonralar akad. M.Ş.Şirəliyev də terminlər yaradılmasında bu üç əsas bazanı təklif edirdi (336, 27-28).

Məlumdur ki, terminlər ədəbi dilin elə üslubi layını təşkil edir ki, buradan hamı istifadə etmir. Belə sözlər ümumişlək sözlərdən öz əhatə dairəsinin məhdudluğu ilə seçilir. Onları adi danışmada, bədii üslubda işlətmək olmaz. “Terminlər çoxmənalılıqdan, termin olmayan sözlərdən, ekspressivlikdən uzaq olmalıdır” (465, 85).

Alim terminyaratma prosesində əsas baza kimi ana dili materialını təklif edir və deyirdi ki, bununla “xalq kütlələrini elmə və mədəniyyətə gətirmək asan olar” (89, 31).

Bununla belə, beynəlmiləl elmi terminlərin müxtəlif dilə mənsub olan alimlər tərəfindən eyni mənada işlədilməsi alimi dilimizə beynəlmiləl terminlər gətirməyə sövq edirdi. O, xüsusilə tibb elmindəki termin ümumiliyini nümunə götürürdü. O, “İstilah terminoloji işləri” adlı məqaləsində yazırdı: “İnsan fikirləri arasında beynəlmiləl, cahani olaraq doğulan birinci əsər elmdir. Dünyanın hər yerində **(Bütün xalqlar üçün – A.B.)** faydalı və doğru olmayan fikir elm sayıla bilməz. Bu elmin dili də cahani və beynəlmiləl olmalıdır... Bugünkü elmlərdə isə bu cahanilik dildə də özünü göstərməkdədir. Texnologiya, medisina, riyaziyyat kimi elmlərin dili doxsan faiz ümumdür. Bir ingilis doktoru ilə bir türk,

yaxud çin doktoru (hər üçü də indiki əsrin doktorluq elminə vaqif olmaq şərtilə) bir-birini qolayca anlar və bir-birinin reseplərini oxuya bilər” (89, 4).

Termin yaradılmasında milli və beynəlmiləl bazalar haqqında vaxtilə Ə.Cövdət də bəhs etmişdir (81).

Birinci türkoloji qurultayından sonra terminyaratma və ondan istifadə problemlərinə müəyyən aydınlıq gətirilmişdi. Qabaqcıl ziyalılar terminlərdən ehtiyatla və bacarıqla istifadə etməyi tələb edirdilər. Dövrünün qabaqcıl alim və ziyalılarından biri, yeni əlifba, orfoqrafiya uğrunda fəal mübarizə aparmış olan F.Ağazadə terminologiya sahəsində də qabaqcıl mövqe tutaraq məktəb dərslərlərində terminlərdən ehtiyatla istifadə etməyi, şagirdləri terminlərlə çaşdırmamağı tövsiyə edirdi (17).

Birinci ümumittifaq türkoloji qurultayındakı məruzəsində Hənəfi Zeynallı da türk dillərində ümumi cəhətlərə malik olan terminoloji sistem yaradılması lüzumundan danışmışdı (420).

Terminlərin yaradılmasında əsas prinsiplər ətrafında müxtəlif fikirlər, mülahizələr davam edir, hər kəs terminyaratma bazasının birinə üstünlük verirdi. Bu sahədə B.Çobanzadədən sonra akad. M.Ş.Şirəliyevin xüsusi xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. O, Birinci türkoloji qurultayında elmi terminologiyanın tərtib edilməsində göstərilən üç bazanı əsas götürürdü. Alim müxtəlif məqalə və məruzələrində bu üç prinsipi ardıcıl şəkildə müdafiə edirdi. O, 1944-cü ildə elmi terminlər məsələsini müzakirə edən dil konfransındakı məruzəsində (336) irəli sürdüyü fikirlərin əsas tezislərini “Ədəbiyyat” qəzetinin 1944-cü 29 iyun tarixli

nömrəsində (337) vermişdi. Alimin 1947-ci ildə terminyaratma probleminə öz mövqeyini bir daha təsdiq etməsi bu sahədə uğurlu işlər aparılmasına kömək etdi (338).

Dilimizin terminoloji sisteminin yaradılmasında, ayrı-ayrı elm sahələri üçün terminlər tərtib edilməsində 1952-ci il dönüş nöqtəsi oldu. Həmin ildən terminologiya komitəsi Azərbaycan SSR EA Rəyasət heyəti yanında terminologiya komitəsinə çevrildi. Bununla da həmin komitənin elmi əsaslar üzrə yenidən qurulması başlandı. Ayrı-ayrı elm sahələri üçün terminoqrafiya ənənəsi yaranmağa başladı. Bu sahədə görkəmli leksikoqraf alim Ə.Orucovun da xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. Onun 1951-ci ildə yazdığı “Azərbaycan dilində elmi terminologiya yaradılması və işlənən terminlərin qaydaya salınması” adlı məqaləsi bu sahədə mühüm addım olub elmi ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanmışdı (294). Bundan sonra da alim terminologiya problemlərinə bir neçə məqalə həsr etmişdir.

1960-cı illərdən sonra terminologiya sahəsindəki ən mühüm xidmətlər prof. M.Ş.Qasıмова məxsusdur. Onun 1967-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azəri dilində terminlər necə yaranır” (204) adlı əsərində dilimizdə terminyaratma yolları haqqında geniş məlumat verilir. Bu sahədə tədqiqatını davam etdirən alim 1972-ci ildə “Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları” adlı tədqiqat işini doktorluq dissertasiyası kimi müdafiə etmişdir. Sonra həmin əsəri kitab şəklində nəşr etdirmişdir (205). 1959-cu ildə terminologiya məsələsinə ilk məqalə (206) həsr edən M.Ş.Qasımov 36 il ərzində bu problemdən bir gün də ayrılmamış, dövrü mətbuatda terminologiyanın

müxtəlif problemlərinə aid onlarla elmi məqalə həsr etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dilçiliyimizin ən məhsuldar sahələrindən biri məhz terminologiyadır. Son illər sahə terminologiyalarına dair onlarla dissertasiya işinə rəhbərlik edən M.Ş.Qasımov bu sahənin Leksikologiya və leksikoqrafiyanın ön cərgəsinə çıxmasına xeyli kömək etmişdir. İndi artıq cəsarətlə demək olar ki, müasir elmlərdən tibb, riyaziyyat, aqrokimya-torpaqşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik və başqa sahələrə aid sanballı, əhatəli terminoloji lüğətlər hazırlanmışdır (393). Təkcə dilçilik sahəsini götürmüş olsaq, bu sahədə də uğurlu addımlar atılmışdır. Bu sahədə aşağıdakı terminoloji lüğətləri xüsusi qeyd etmək lazımdır:

1. Rusca-Azərbaycanca qrammatik terminlər lüğəti (468).

2. Гулийев Д. Русско-азербайджанские термины по языку и грамматике (442).

3. Dilçilik terminləri lüğəti (129).

4. İzahlı dilçilik terminləri (Tərtib edənlər: M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva) (193).

Bu son izahlı lüğət əvvəlkilərdən öz elmiliyi və əhatəliliyi ilə seçilir. Bu lüğət demək olar ki, bütün terminlərin izahını verir. Əsərdə O.S.Axmanovanın “Словарь лингвистических терминов” (382) əsərinin çox güclü təsiri hiss edilir.

Azərbaycan terminologiyası problemləri dövrü olaraq müxtəlif səviyyəli elmi-nəzəri və elmi-praktik konfranslarda müzakirə edilir. Təkcə 1988-ci il noyabrın 26–28-də Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda keçirilən “Azərbaycan terminologiyası problemləri” adlı elmi-praktik konfransda terminologiyanın demək olar ki, bütün nəzəri və praktik məsələlərini əhatə edən 203 məruzə dinlənilmişdi (38).

Azərbaycan SSR EA terminologiya komitəsinin nəşr etdiyi bibliografik göctəricidən məlum olur ki, 1920-ci ildən 1980-ci ilə qədər Azərbaycan terminologiyası problemlərinə rus dilində 48, Azərbaycan dilində 153 məqalə, 10 kitab və ya avtoreferat, 85 terminoloji lüğət, 19 çoxdilli terminoloji lüğət, 8 izahlı ikidilli, 10 birdilli (azərbaycanca) lüğət 14 müxtəlif xarakterli lüğət nəşr edilmişdir (393).

Yuxarıda dediyimiz kimi, terminlərin yaradılmasında əsas baza kimi xalq danışığı dili götürülürdü. Buna görə də canlı xalq danışığı dilinin öyrənilməsi – onun dialektlərinin tədqiqi günün vacib məsələlərindən biri idi. Buna görə də dilimizin dialektlərinin ilk dəfə elmi şəkildə öyrənilməsi (o cümlədən tədrisi) dilçiliyin aktual problemlərindən biri idi.

Dialektologiya

Dilçiliyin mühüm sahələrindən biri də dialektologiyadır. Bəzən elmin bu sahəsini çox asan, qeyri-nəzəri hesab edirlər. Amma dialektlərin toplanması nə qədər praktik əhəmiyyət kəsb edirsə, onların sistemləşdirilib tədqiq edilməsi bir o qədər nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, milli ədəbi dil yarandıqdan sonra dialektlər sıradan çıxır. Sosial həyatın bütün sahələrində ədəbi dil normaları dialektləri sıxışdırıb aradan çıxarır. Dialektlərdə olan bir çox əhəmiyyətli söz və ifadələr, hətta terminlər sıradan çıxmış olur. Xalqın tarixini, etnoqrafiyasını, məişət tərzini, təsərrüfat həyatını əks etdirən belə sözlərin sıradan çıxması həmin sahələrin öyrənilməsini çətinləşdirir. Hər bir məhəlli dialektizm həmin ərazidə yaşayanların keçmiş haqqında aydın və tam təsəvvür yaradır.

Ədəbi dillə dialektlər arasında ziddiyyət yox, qarşılıqlı əlaqə mövcud olur. Çünki ədəbi dildə olmayan bir söz və ya termini başqa dildən almaqdansa, xalq bu və ya digər sahəyə aid olan terminləri öz milli təfəkkürünə uyğun şəkildə əsrlərlə cilalayıb təkmilləşdirir. Xalqın ümumi təfəkkür tərzini eyni olduğundan dialektə aid bir termin bütün xalq tərəfindən tez qavranılır. Akad. M.Şirəliyev haqlı olaraq deyir: “Müəyyən elm və ixtisasa aid xalq dilində istilah yaradarkən o ixtisasa aid olan sözləri məşğul olan rayonlardan o ixtisasa aid olan sözləri almalı və bir istilah kimi ümumiləşdirməlidir. Məsələn, gəmiçilik və balıqçılıqla məşhur olan Bakı, Salyan, Lənkəran və s. Maldarlıqla məşhur olan Qarabağ, Qazax və s. Bağçılıqla məşhur olan Quba və s. rayonlardan bu

ixtisaslara aid sözlər alınaraq istilah düzəldilmişdir (336, 38).

Akad. M.Şirəliyev Azərbaycan dialektologiyasının tarixini prof. M.Kazım bəydən başlayır (332, 13). O, M.Kazım bəyin və alman alimi Karl Foyun Azərbaycan dialektologiyası məsələlərinə toxunduqlarını göstərməklə bu elm sahəsinin tarixinə də yer verir. həmin əsərdə oxuyuruq: “Azərbaycan dialekt və şivələrinin ardı kəsilməyən geniş dairədə və elmi əsaslarla öyrənilməsi Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra başlanır” (332, 14).

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yaradılan Azərbaycanı öyrənən və tədqiq edən cəmiyyət dialektlərin toplanmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Bu işdə 1923-cü ildə Bakıya gələn SSRİ EA müxbir üzvü N.İ.Aşmarinin böyük xidmətləri olmuşdu. Aşmarinin xidmətlərini qiymətləndirməkdə ən yaxşı elmi mənbə M.Ş.Şirəliyevin “Н.И.Ашмарин и развитие азербайджанской диалектологии” adlı məqaləsidir (488, 70). Həmin məqalədə o, N.İ.Aşmarinin bu sahədəki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək yazır: “Azərbaycanda qısa müddətli (1923-1926) fəaliyyəti dövründə N.İ.Aşmarin Azərbaycan dialektologiyasının inkişafına böyük və qiymətli töhfə vermişdir. 1924-cü ildə Azərbaycanı öyrənən və tədqiq edən cəmiyyətin tapşırığı ilə N.İ.Aşmarin Azərbaycan xalq dili şivələrinin lüğətinin tərtib edilməsi üzrə proqram və göstərişlər hazırlamışdır” (488, 70).

N.İ.Aşmarin I Ümumittifaq Türkoloji qurultayında “Türkologiyanın keçmiş və indiki vəziyyəti haqqında” məruzə də etmişdi. N.Aşmarinin tərtib etdiyi proqram və

göstərişlər əsasında ilk dəfə olaraq Nuxa dialekti monoqrafik şəkildə tədqiq edilmişdi. N.İ.Aşmarinin toplanan materialı əsasında yazdığı “Общий обзор народных тюркских говоров города Нухи” adlı əsəri Azərbaycan dialektlərinin sistemli şəkildə öyrənilməsində ilk addım idi.

1926-cı ildə N.İ.Aşmarin Bakıdan getdikdən sonra Azərbaycanda xalq danışığı dili materiallarının toplanması, bunlar əsasında ali məktəblərdə kurslar keçirilməsi vəzifəsi yenə prof. B.Çobanzadənin üzərinə düşdü. O, ədəbi dilimizin inkişafı və leksik cəhətdən zənginləşməsinə bilavasitə məsul olan terminologiya komitəsinin sədri kimi, dilimizin dialektlərinin öyrənilməsində yaxından iştirak etmişdir. Məlum səbəblərə görə Azərbaycan dialektologiyası tarixindən bəhs edən M.Ş.Şirəliyev (332, 470); M.Ş.Qasımov (207) və başqaları B.Çobanzadənin adını belə çəkməmişlər. Prof. B.Çobanzadə 1937-ci ildə Bakıda nəşr etdirdiyi “Türk-tatar dialektolojisi” əsərində ümumi türk dialektlərini ilk dəfə müqayisəli şəkildə tədqiq etmişdir.

Türk dillərinin dialektlərini kompleks, müqayisəli şəkildə tədqiq etməyin əhəmiyyətini bu gün söyləmək böyük elmi cəsarət tələb etmir. Amma B.Çobanzadə bu müddəanı 70 il əvvəl dərk etmişdi. Müqayisəli dialektoloji tədqiqatın əhəmiyyətini akad. V.V.Vinoqradov və B.A.Serebrennikov belə izah edirdilər: “Mübaligə etmədən demək olar ki, bizim müxtəlif respublikalarımızdan olan dialektoloqlarımızda dialektləri öyrənmək üçün vahid prinsip yoxdur. Əgər Tatarıstan dialektoloqları Azərbaycan və Türkmənistan dialektoloqlarının və əksinə Azərbaycan və Türkmənistan

dialektoloqları Tatarıstan dialektoloqlarının işi ilə az tanışdırsa, vahid prinsiplər haradan əmələ gələ bilər?” (400, 325).

Bu sözlərdən sonra o vaxt B.Çobanzadənin türk dillərini kompleks və müqayisəli şəkildə öyrənmək təşəbbüsünün əhəmiyyəti daha da aydınlaşmış olur: “Türk-tatar dialektolojisi” adlı əsərdə müəllif aşağıdakı problemləri şərh edirdi:

1. Başlanğıc
2. Dialekt və dialektoloji
3. Türk dialektolojisi tarixi
4. Türk-tatar şivələrinin qarşılıqlı münasibəti
5. Türk-tatar dialektolojisinə aid başlıca əsərlər
6. Başlıca türk-tatar şivələri
7. Başlıca türk-tatar ləhcələrindən nümunələr **(Burada Anadolu, Yaqut, Krım-tatar, Azərbaycan və s. dillərin xalq danışığı şivələrindən materiallar verir – A.B.)** (91).

Sərlövhlərdən göründüyü kimi, alim bu əsərdə dialektologiya üçün çox vacib problemlər ortaya atır, ümumiyyətlə, dialektologiyanın böyük əhəmiyyətini göstərərək yazırdı: “Lisaniyyət sahəsində canlı şivələrin tədqiqi birinci yeri tutmaqdadır. Hind və Avropa

lisaniyyatı meydanında canlı şivələrin tədqiqinə verilən əhəmiyyət və bu tədqiqlərin ətrafında doğan dürlü nəzəriyyələr getdikcə artmaqda və inkişaf etməkdədir. Dialektoloji naminə ayrı və geniş bir elm şöbəsi təşkil etmiş olan bu növ tədqiqlər bir-iki əsrdən bəri türk-tatar canlı şivələri dairəsində yapılmış deyildir. Biləks artıq hər şivə haqqında kitabımızın biblioqrafiyasında az-çox vazeh bir surətdə görülecəyi kibi, yapılan tədqiqlərin yekunu gözə görünəcək dərəcəsindədir. Lakin bu tədqiqat Avropaya yayılan və yayılmaqda olan eyni növdən tədqiqlər ilə müqayisə edildiyi təqdirdə türkololoqların bu xüsusdakı fəaliyyətini təsadüfi və ibtidai saymamaq mümkün deyildir”. (92, 3).

O vaxt Azərbaycan dialektlərinin heç biri monoqrafik şəkildə tədqiq edilməmişdi. Buna görə də bu, fənnin tədrisi yolunda çoxlu çətinliklər törədirdi. Bu fənni tədris edənlər tələbələrədən hər kəsin öz rayon dialekti haqqında material toplamağı xahiş etmişdi. Bu haqda alim yazırdı: “Azərbaycan şərq fakültəsində iki saatlıq bir seminardan ibarət olan türk-tatar dialektolojisi kursu canlı mətnlər və çox dəfə dürlü şivələrdə söyləşən tələbələrin öz ana şivələrindən topladıqları material üzərində yapılan qrammatik və mümkün olduğu qədər müqayisəli təhlil üzərində qurulmuşdu (92, 4).

1928-ci ildən başlayaraq dilimizin canlı şivələrindəki leksik vahidlər toplanıb şərh edilməyə başlandı. Bunun üçün respublikanın müxtəlif rayonlarına elmi ekspedisiyalar göndərilirdi. Həmin ekspedisiyaların toplamış olduğu materiallar əsasında baş redaktorlar B.Çobanzadə və Vəli Xulufunun 1930-cu ildə nəşr etdikləri “Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti” (I cild)

müqəddiməsindən öyrənirik ki, həmin materiallar aşağıdakı rayon şivələrindən toplanmışdır: Ağdam, Ağdaş, Bakı, Borçalı, Cəbrayıl, Dərbənd, İrəvan, Qarabağ, Quba, Qazax, Lənkəran, Naxçıvan, Ordubad, Kürdüstan, Gəncə, Göyçay, Salyan, Zaqatala, Şəki, Şəmkir Şamaxı (39).

B.Çobanzadənin rayonlara dialektoloji material toplamağa gedənlər üçün verdiyi məsləhətlər bu gün də maraqlıdır. O, göstərir ki, müəyyən sahəyə aid olan sözün həmin dialektə nə ilə əlaqədar olaraq yaranması və hansı mənalarda işlənməsini də öyrənmək lazımdır. Bunun üçün dialektoloji material toplayanlardan geniş bilik tələb olunur. Alimin “Lügət və onun təşkili” adlı məqaləsində bu barədə deyilir: “Hər hansı bir rayonun və o rayonda yaşayan xalqın lüğətini toplayacaq yoldaşlar üçün burada üsuli bir nəticə daha çıxarmaq olar:

a) Sözlər də insanlar, heyvanlar və nəbatlar kimi yer və məişət mahiyyətinə malikdir. Sözləri araşdırarkən, onların mənşə və inkişafı ilə məşğul olarkən, eyni zamanda o sözlərin ad olaraq yapışdıqları əşyanın, hadisənin, bir sözlə, maddi, coğrafi, təbii mahiyyətini də tədqiq etmək lazım gəlir.

b) Xalq sözlərini, lüğətini anlamaq üçün eyni zamanda onun məişətini, dünya baxışını, canlı mühitdə əşyanın, fikirlərin və sözlərin təbii münasibətlərini tədqiq etmək lazımdır.

c) Buradan ümumiyyətlə, lisanıyatçı və bilxassə lüğətçi ilə etnoqraf, etnoloq və ictimaiyyətçi arasındakı

münasibəti görməmək mümkün deyildir. Rayonlarda işləyəcək yoldaşlar ayrı-ayrı sözlər üzərində durmayaraq, bütün xalq məişəti, fikri və maddi həyatını tədqiq ilə müvazi surətdə görülməsinə çalışmalıdır (92, 17).

Lüğətçilikdə, xüsusilə dialektoloji material toplanmasında yuxarıdakı maddələr əsas vəzifə kimi bu gün də əhəmiyyətlidir. Yuxarıdakı tövsiyələri nəzərə almasaq, toplanmış material mücərrəd şəkildə və elmi-etnoqrafik məlumat vermək xüsusiyyətlərindən məhrum söz yığımından ibarət ola bilər. Alimin o vaxtlar heç bir təcrübəyə əsaslanmadan dialektoloji material toplayan Azərbaycanın gənc leksikoqraflarına məsləhət təriqi ilə yazdığı məqalələrdəki tövsiyələr bu gün də öz elmi-metodik əhəmiyyətini itirməmişdir. Onun verdiyi həmin tövsiyələrdən hal-hazırda da istifadə edilməkdədir. Həmin tövsiyələr bunlardır:

1. Eşitdiyi sözləri düzgün surətdə və tamamilə **(ixtisar etmədən – A.B.)** yaza bilmək.

2. Bu sözlərin mərbut olduğu əşya və hadisələri görməli, təsvir edə bilməli, bəzən rəsmini də çəkməli.

3. Heç bir rayonda bütün sənət sahiblərinin, bütün xalqın bir dili, biri dürlü tələffüzü olmadığını xatırdan çıxarmayaraq, bütün sənət şöbələrini, bütün xalq təbəqələrini, tələffüzləri və başqa lisanə xüsusiyyətləri ilə göstərməyə çalışmalı.

4. Yığana material verənlərin mənşəi, tərbiyəsi, təhsil dərəcəsi, sənəti, yaşı və başqa təbiətinə aid həyətləri, münasib üsullarla mütləq öyrənməli və qeyd etməlidir.

5. Çalışdığı rayonun tarixini, iqtisadi və ictimai həyatını, coğrafi mühitini də bilməlidir.

6. Material yığan hərgünkü məşğuliyyətini gündəlik dəftərinə-jurnalına keçirməlidir” (92, 19–20).

Dialektoloqun elmi-metodik üsulları və gündəlik fəaliyyəti haqqında B.Çobanzadənin fikirləri ilə görkəmli dialektoloq olan A.H.Vəliyevin mövqeyi arasında demək olar ki, heç bir fərq yoxdur (352).

Dediklərimiz B.Çobanzadənin dialektologiya sahəsindəki fikir və fəaliyyətinin cüzi bir hissəsidir. Amma Azərbaycan dialektologiyası dedikdə hamıdan əvvəl akad. M.Ş.Şirəliyev yada düşür. O, bu sahədə ittifaq və dünya miqyasında tanınan bir məktəb yaratmışdır.

Məmmədağa Şirəli oğlu Şirəliyev (1909–1991)

Məmmədağa Şirəli oğlu Şirəliyev 1909-cu il sentyabr ayının 13-də Azərbaycanın Şamaxı şəhərində qulluqçu ailəsində anadan olmuşdur.

1927-ci ildə Bakı şəhərində 18 nömrəli II dərəcəli orta məktəbi bitirib, həmin ildə Azərbaycan Dövlət Universiteti Şərq fakültəsinin dilçilik şöbəsinə daxil olmuş, 1931-ci ildə həmin fakültəni bitirdikdən sonra Azərbaycan SSR-nin Ağdam rayonuna dil-ədəbiyyat müəllimi təyin olunmuşdur. İki il orada müəllimlik etdikdən sonra 1933-cü ildə Bakıya gələrək Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun nəzdində aspiranturaya (Azərbaycan dilçiliyi ixtisası üzrə) daxil olmuşdur.

1934-cü ildə aspiranturada oxuya-oxuya eyni zamanda Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsində də çalışmışdır.

1936-cı ildə aspiranturayı bitirdikdən sonra, müəllimliklə yanaşı olaraq həmin institutun dil-ədəbiyyat fakültəsinin dekan müavini və daha sonra dekanı vəzifəsində də işləmişdir. 1941-ci ildə “Bakı dialekti” əsərini yazaraq filoloji elmlər namizədi alimlik dərəcəsini almaq üçün Azərbaycan Dövlət Universitetinə təqdim etmiş, həmin ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin elmi şurasında “Bakı dialekti” əsərini müdafiə etmişdir. Elmi şura əsərə yüksək qiymət verərək elmlər namizədi əvəzinə M.Şirəliyevə filoloji elmlər doktoru alimlik dərəcəsini vermişdir. 1943-cü ildə

M.Şirəliyev Azərbaycan dilçiliyi üzrə professor adı almışdır.

1942-ci ildə prof. M.Şirəliyev Azərbaycan Dövlət Universitetinə keçərək orada Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri, filoloji fakültəsinin dekanı, 1945-ci ildə Universitetin rektor müavini, 1949-cu ildə isə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Dil İnstitutunun müdiri vəzifəsində çalışmışdır. Həmin ildə də prof. M.Şirəliyev Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasına müxbir üzv seçilmişdir. Prof. M.Şirəliyev 1953-cü ildə Bolqarıstan hökumətinin dəvəti ilə 1953–54-cü tədris ilində Sofiya Universitetinin türk filologiyası kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışmışdır. Prof. M.Şirəliyev 1957-ci ildə Türk dili cəmiyyətinin VIII qurultayında iştirak etmiş və burada da həmin cəmiyyətin müxbir üzvlüyünə seçilmişdir. Prof. M.Şirəliyev 1952-ci ildən 1960-cı ilə qədər Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun dialektologiya şöbəsinin müdiri və Azərbaycan Dövlət Universitetində professor vəzifəsində çalışmış, 1960-cı ildən Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun direktoru, 1968-ci ilin fevral ayından 1969-cu ilin sonuna kimi ictimai elmlər bölməsinin akademik-katibi vəzifəsini daşımışdır. Prof. M.Şirəliyevə 1960-cı ildə respublikanın əməkdar elm xadimi adı verilmişdir. Prof. M.Şirəliyev 1962-ci ildə Azərbaycan SSR EA akademiki seçilmişdir. Prof. M.Şirəliyevin 100-dən artıq SSRİ-nin müxtəlif yerlərində və xaricdə çap olunmuş əsəri vardır. Monoqrafik əsərlərdən:

- 1) “Azərbaycan dialektologiyası” I və II hissə,
- 2) “Bakı dialekti”,
- 3) “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları”,
- 4) “Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları”nı göstərmək olar.

Prof. M.Şirəliyev bir sıra orta və ali məktəb dərslərlərinin ya müəllifi, ya da redaktoru olmuşdur. Onun prof. M.Hüseynzadə ilə birlikdə yazmış olduğu VI-VII siniflər üçün Azərbaycan dilinin sintaksisi əsəri 30 ildən artıqdır ki, nəşr edilməkdədir. Sofiya Universitetində əlyazması şəklində prof. M.Şirəliyevin 2 böyük dərsləri 1) “Türk dialektologiyası”, 2) “Türk dili materialı əsasında dilçiliyə giriş” saxlanılmışdır.

Hal-hazırda prof. M.Şirəliyev böyük həcmli rus dilində “Azərbaycan dialekti və şivələri” monoqrafiyası, “О Керкукском диалекте Азербайджанского языка Багдадской Республики” əsərləri üzərində çalışmaqdadır.

Hazırda akademik M.Şirəliyev Azərbaycan SSR EA Dilçilik İnstitutunun direktoru və ümumittifaq “Советская тюркология” məcmuəsinin baş redaktoru vəzifəsində çalışır.

Akademik M.Ş.Şirəliyev 1991-ci ildə vəfat etmişdir.

M.Şirəliyev Azərbaycan dialektologiyası məktəbinin banisi kimi

1941-ci ildə “Azərbaycan dialektlərinin öyrənilməsi tarixi və onun klassifikasiyası” (xülasə) (340) adlı məqalə ilə dialektoloji tədqiqata başlayan M.Şirəliyev elə həmin il “Azərbaycan dialektologiyası” adlı kitabının (341) birinci hissəsini çap etdirir. Yenə həmin il Bakı dialekti üzərində apardığı elmi-tədqiqat işini namizədlik dissertasiyası kimi təqdim edir. Məlum olduğu üzrə, elmi şuranın gedişində əsərin doktorluq dissertasiyası tələblərinə cavab verdiyi fikri meydana çıxmışdı. Universitetin elmi şurasının bu qərarını prof. N.K.Dmitriyev, Juze, Baqri Arun, Tumbnl və Termotevosyan da təsdiq etmişdilər. Beləliklə, M.Ş.Şirəliyev 32 yaşında ilk azərbaycanlı filologiya elmləri doktoru olmuşdu. Həmin vaxtdan bu məhsuldar alimin dialektologiya sahəsində səmərəli fəaliyyəti başlanır. Alim bu əsəri iki dəfə 1949 və 1957-ci illərdə nəşr etdirmişdir. Bu əsəri görkəmli rus alimi akad. İ.İ.Meşşaninov da yüksək qiymətləndirmiş və onun müəllifini Azərbaycan dialektologiyasının əsas siması hesab etmişdir. 1956-cı ildə Azərbaycan dialektologiyası kursu üzrə proqram və dərslik hazırlamışdır. Demək olar ki, Azərbaycan dilinin elə bir dialekti yoxdur ki, M.Şirəliyev az və ya çox dərəcədə onunla məşğul olmasın. 1943-cü ildə Qərb qrup dialektləri üçün ən səciyyəvi olan Qazax dialekti əsasında Qərb qrup dialektlərinin elmi səciyyəsini verən “Azərbaycan dialektologiyası”nın ikinci hissəsi (342) ilə müəllif

dialekt və şivələrimizə necə dərinədən bələd olduğunu sübut etdi. Bunun ardınca 1947-ci ildə alim öz tədqiqatını dialektlərimizin Şimal qrupuna keçirərək Zaqatala-Qax şivələrini, onların Qafqaz dilləri ilə əlaqə və münasibətini tədqiq edən “Azərbaycan dialektlərinin tədqiqi” əsərini yazdı. Azərbaycan dialektləri üzərində apardığı 20 illik ardıcıl tədqiqat nəticəsində o, belə bir qənaətə gəlmişdi ki, Azərbaycan dilində on dialekt və beş şivə mövcuddur (489).

“Проблема диалектного членения языка” (“Dilin dialekt üzvlənməsi”) adlanan həmin məqaləsində müəllif dialekt və şivələrin hüdudlarını da müəyyənləşdirirdi. Bu fikri alim genişləndirərək dil və dialekt arasında qarşılıqlı əlaqəyə həsr etdiyi, “О проблеме языка и диалекта” adlı məqaləsində bir daha təsdiq etdi (493).

Yuxarıda dediyimiz, “Azərbaycan dialektlərinin tədqiqi” adlı məqaləsində alim Azərbaycan dialektlərini 5 qrupa böldü (494, 436). Məlumdur ki, müqayisəli-tarixi üsulu N.Y.Marr pislədikdən sonra bu metoda əsaslanmaq onun konsepsiyasına qarşı çıxmaq kimi qiymətləndirirdilər. 1950-ci ildə N.Y.Marrın konsepsiyası tənqid edildikdən sonra dilçilik sahəsində uğurla tətbiq edilən bu metod yenə alimlərin diqqətini cəlb etdi. Bu sahədə sovet türkoloqları içərisində birincilər sırasında M.Ş.Şirəliyev türk dillərinin dialekt materiallarını müqayisəli şəkildə öyrənməyə başladı. Məhz belə bir müqayisə türk dilləri arasındakı müştərək münasibətləri müəyyən etdiyi kimi, bu dillərin tarixi üçün də dəyərli material verdi. Alimin 1957-ci ildə Ankara şəhərində belə bir müqayisə əsasında apardığı tədqiqat haqqındakı məruzəsi bütün türkoloqların

marağına səbəb oldu. Alim bu sahədəki tədqiqatlarını genişləndirərək “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” adlı əsərini nəşr etdirdi (332). Bu əsər iki dəfə nəşr edilmişdir. 1967-ci ildə maarif nəşriyyatı tərəfindən ali məktəblər üçün dərs vəsaiti şəklində yenidən nəşr edilən bu əsər M.Şirəliyevin dialektologiya sahəsindəki tədqiqlərinin ümumiləşmiş məcmusudur. Bu əsərin əvə başlıca keyfiyyəti bundan ibarətdir ki, burada Azərbaycan dialektlərinin təsnifi elə elmi əsaslarla verilir ki, bütün dilçi-dialektoloqlar bu bölgünü qəbul edir. Əvvəlcə müəllif dialektlərin təsnifi prinsipini göstərir: “Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin təsnifi tarixi-coğrafi prinsip əsasında verilmişdir. Bu prinsipə əsaslanaraq Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrini dörd qrup ətrafında birləşdirmək olar ki, bunlar da öz növbəsində bir sıra dialekt və şivədən ibarətdir:

1. Dialekt və şivələrimizin Şərq qrupudur ki, buraya Quba, Bakı, Şamaxı dialektləri, Muğan və Lənkəran şivələri daxildir.

2. Dialekt və şivələrimizin Qərb qrupudur ki, buraya Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri və Ayrım şivəsi daxildir.

3. Dialekt və şivələrimizin Şimal qrupudur ki, buraya Nuxa dialekti və Zaqatala-Qax şivəsi daxildir.

4. Dialekt və şivələrimizin Cənub qrupudur ki, buraya Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri və Yerevan şivəsi daxildir (332, 16–17).

Bu əsərdə müəllif dialekt və şivələrin monoqrafik öyrənilməsinin elmi-metodiki əsaslarını da vermişdir. Əsərdə Azərbaycan dilinin bütün quruluş ünsürlərinin dialekt və şivələrimizdə işlənmə xüsusiyyətlərini vermişdir. Əsərdə bütün dialektlərimizin fonetik, morfoloji, sintaktik və leksik xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə tədqiq edilir. Bu əsər Azərbaycan dialektologiyası sahəsində ən mötəbər mənbə hesab edilir.

M.Ş.Şirəliyevin dialektologiya sahəsindəki xidmətləri bununla bitmir. Onun rəhbərliyi və yaxından iştirakı ilə Şərqi qrup dialekt və şivələrinin atlası tərtib edilmiş və bu, bütün türkologiyada ilk təşəbbüs kimi elmi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Onun bu sahədəki təcrübəsini nəzərə alaraq 1965-ci ildə türk dillərinin dialektoloji atlasının tərtibi məsələlərini müzakirə edən müşavirə və işə rəhbərliyi M.Şirəliyevə tapşırılmışdır.

Prof. M.Şirəliyevin dialekt və şivələrimizin ədəbi dilin arxivi kimi hişv etdiyi qıpçaq ünsürlərini üzə çıxarması dilimizin tarixini müəyyənləşdirməkdə böyük rol oynamışdır.

Azərbaycan dili dialektoloji atlasının hazırlanması haqqında onun tədqiqləri özbək, tatar və başqa türk alimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, əsərləri həmin dillərə tərcümə edilmişdir.

M.Şirəliyevin elmi fəaliyyəti təkcə dialektologiya ilə məhdudlaşmır. O, Azərbaycan dilinin sintaksisinin elə problemlərinə toxunmuş, bu sahədə qəti söz demişdir ki, həmin elmi müddəalar başqa elmi axtarışlar üçün elmi-

metodiki istiqamət vermişdir. Məsələn, 50-ci illərdə və bir qədər də ondan qabaq cümlə üzvü, cümlənin mürəkkəb üzvü və budaq cümlə, tərkiblər və budaq cümlə problemi ətrafında mübahisələr gedirdi. Belə ki, feli sifət və feli bağlama tərkibləri rus dili qrammatikası əsasında tərcümə edilərək budaq cümlə hesab edilirdi. M.Ş.Şirəliyev Azərbaycan dili materialı əsasında bu iki sintaktik kateqoriyanın hüdudlarını müəyyənləşdirdi. Alimin 1966-cı ildə nəşr etdirdiyi “Сложноподчиненные предложения в азербайджанском языке” (495) adlı məqaləsində bu məsələ öz geniş və inandırıcı şərhini tapmışdı.

M.Şirəliyevin elmi fəaliyyəti bütün Azərbaycan dilçiliyi üçün bir etimad rolunu oynayırdı. “Советская тюркология” jurnalının Bakıda M.Şirəliyevin redaktəsi ilə çıxması buna sübutdur.

Alimin dilimizin tətbiqi problemlərinə aid çoxlu qiymətli əsərləri vardır. M.Şirəliyev Azərbaycan dialektlərini monoqrafik şəkildə tədqiq edən onlarla dissertantın elmi rəhbəri olmuşdur.

1951-ci ildən başlayaraq dialektlərimiz monoqrafik şəkildə tədqiq edilməyə başlamışdır. Azərbaycan dilinin Qarabağ dialekti (Ağayev P.), Azərbaycan SSR Vartaşen şivəsi (A.Hüseynov), Abşeron yarımadası qərb şivəsi (A.H.Vəliyev), Tovuz rayon şivəsi (İ.Cəfərov), Azərbaycan dilinin Salyan dialekti (K.Vəliyev), Azərbaycan dilinin Cəbrayıl dialekti (T.Hacıyev), Azərbaycan dilinin Ordubad dialekti (T.Həmzəyev), Azərbaycan dilinin İsmayılı şivəsi (İ.Hacıyev), Azərbaycan dilinin Gədəbəy şivəsi (B.Sadıqov), Azərbaycan dilinin Quba dialekti (R.Rüstəmov) və

başqaları Azərbaycan dialektləri üzərində monoqrafik tədqiqat apararaq dissertasiya müdafiə etmişlər ki, bunların ya rəhbəri və yaxud opponenti M.Şirəliyev olmuşdur. Demək olar ki, Azərbaycan dialektlərinin hamısı alimin yaxından iştirakı ilə monoqrafik şəkildə tədqiq edilmişdir.

M.Şirəliyevin Ümumittifaq səviyyəsindəki nüfuzu sayəsində təkcə Azərbaycan dilçiliyinin deyil, ümumi türkologiya məsələlərinə həsr edilmiş dil konfranslarının da çoxu Bakıda keçirilirdi. Alim bu konfransların işində fəal iştirak edirdi. Məsələn, 1944-cü ildə iyulun 4-də Azərbaycan dili məsələlərinə həsr edilmiş ümumrespublika konfransında; 1962-ci ildə Türk dillərində felin zamanlarına və formalarına həsr edilmiş müşavirədə; 1965-ci ildə Türk dillərinin dialektologiyasına həsr edilmiş 5-ci müşavirədə; 1966-cı ildə I Ümumittifaq türkoloji qurultayının 40 illiyi ilə əlaqədar Ümumittifaq Türkoloji konfransında; 1969-cu ildə Türk dillərinə həsr edilmiş ümumittifaq elmi konfransında; Yenə 1969-cu ildə nitq mədəniyyəti məsələlərinə həsr edilmiş məclislərdə M.Şirəliyev yaxından iştirak etmişdir. Azərbaycan dialektologiyasının inkişafında prof. M.İslamovun da böyük xidmətləri (189) olmuşdur. Uzun müddət Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda dialektologiya şöbəsinə 25 il rəhbərlik edən M.İslamov Azərbaycan dialektoloji atlasının yaranmasına, habelə keçmiş SSRİ-də yaşayan türk xalqlarının dialektoloji xəritəsinin hazırlanmasına rəhbərlik etmişdir. O, 1973-cü ildə doktorluq işi kimi müdafiə etdiyi “Azərbaycan dialekt və şivələrində əvəzlilik” adlı əsərində bütün dialektlərimizi geniş

tədqiqata cəlb etmişdir. Azərbaycan dialektoloqlarının işi bütün türkologiyada yüksək qiymətləndirilmişdir. Türk dillərinin dialektoloji atlasının hazırlanmasının və bu sahəyə aid dialektoloji jurnalın Bakıda nəşr edilməsinin məhz bizim dialektoloqlara etibar edilməsi dediyimizə əyani sübutdur.

Bu, əlbəttə, Quzey Azərbaycana aiddir. Güney Azərbaycanın – Cənub qrup dialektlərinin öyrənilməsi dilçiliyimizin qarşısında duran vəzifələrdən biridir. Quzey Azərbaycan dialektlərinin tam tədqiq edilməsi tarixi dialektologiya üçün əhəmiyyətli material verdiyi üçün “Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası”nı tədqiq etmək mümkün olmuşdur. Bu işi isə E.Əzizov başlamışdır. (148). Dilimizin tarixi dialektologiyasının bir çox problemləri öz tədqiqatını gözləyir.

Leksikoqrafiya

Azərbaycan dilçiliyində ən qədim sahə leksikoqrafiyadır. XIII əsrdən başlayaraq Azərbaycan alimləri fars, ərəb, türk dilləri materialı əsasında leksikoqrafik əsərlər yazmışlar.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bu iş daha da canlandırıldı. Sovet hökuməti hər vasitə ilə milli respublikalarda rus dilini öyrənmək üçün şərait yaradırdı. Bu işdə, əlbəttə, rusca və milli dil əsasında lüğətlər tərtib edilməsi ən mühüm rol oynaya bilirdi. Bu istiqamətdə görülən işlər, əsasən Rusca-azərbaycanca, Azərbaycanca-rusca və terminoloji lüğətlər istiqamətində aparılırdı. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ilk təşəbbüsü S.M.Qənizadə göstərərək 10 min sözlük “Rusca-azərbaycanca lüğət” nəşr etdirmişdi. 1922-ci ildə nəşr edilən bu lüğət dövrü üçün çox böyük əhəmiyyətə malik idi. Amma burada bəzi sözlərin düzgün tərcümə edilməməsi və sayca az sözü əhatə etməsi yeni daha əhəmiyyətli bir tərcümə lüğətinin yazılmasını zəruri edirdi. Buna görə də 1928-ci və 1929-cu ildə Ruhulla Axundovun ümumi rəhbərliyi və redaktəsi ilə iki cildlik Rusca-azərbaycanca tərcümə lüğəti nəşr edildi. Bu lüğət əvvəlkindən həcmcə, əhatəliliyinə və daha dəqiqliyinə görə seçilirdi. 50 min sözü və ifadəni əhatə edən bu lüğət qüsurdan xali deyildi. Burada da sözlərin əsas nominativ mənaları verilir, törəmə mənaları göstərilirdi.

Rus və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibi getdikcə zənginləşir, mənalar genişlənirdi. Elm və texnikanın

inkişafı yeni lüğətin nəşrini günün vacib tələbi kimi irəli sürürdü. Buna görə də akad. H.N.Hüseynovun ümumi rəhbərliyi və redaktəsi ilə 1940-1946-cı illərdə daha geniş, əhatəli bir lüğət hazırlandı. 100 mindən artıq lüğəvi vahidi əhatə edən dördcildlik lüğətin nəşri dövrün ən mühüm elmi-mədəni hadisəsi oldu.

1945-ci ildə respublikamızda ilk dəfə olaraq üçdillik lüğət nəşr edilir. Y.Mirbabayevin tərtibi, M.R.Əsgərlinin və F.Babayevin redaktəsi ilə nəşr edilən “Müxtəsər farsca-Rusca-Azərbaycanca lüğət” bu sahədə ilk təşəbbüs kimi çox böyük elmi əhəmiyyətə malik olsa da, burada bəzi nöqsanları da qeyd etmək lazım gəlir. Birinci, kitabda hansı prinsip əsasında lüğətin tərtibi, lüğətdən istifadə yolları və s. bu kimi praktik göstərişlər yoxdur. Lüğətdə heç bir izahat və rəqəsi olmadığından əsərin necə lüğəvi vahidi əhatə etdiyi göstərilir, sözlərin yalnız ilkin mənası verilir.

Rusca-azərbaycanca lüğətlər getdikcə təkmiləşdirilmiş, H.Hüseynovun dördcildlik lüğəti əsasında 1966-69-cu illər-də Azərbaycan EA Dilçilik İnstitutu tərəfindən iki cildə yenidən nəşr edilmişdir.

“Rusca-azərbaycanca lüğət”in dördüncü nəşri Azərbaycan EA müxbir üzvü prof. Ə.Orucovun rəhbərliyi və redaktəsi altında üç cildə ibarət nəşr edilmişdir.

Azərbaycan leksikoqrafiyasının inkişaf tarixində “Azərbaycanca-rusca lüğət”lərin də rolu böyükdür. Bu sahədə Xudadat Əzizbəyovun xüsusi xidməti qeyd edilməlidir. O, 1940-cı və 1946-cı illərdə H.Hüseynovun rəhbərliyi ilə işləyən lüğət qrupunda iştirak edib, zəngin təcrübə qazanmışdı. X.Əzizbəyovun “Azərbaycanca-

rusca lüğət”i 1965-ci ildə çapdan çıxmışdı. 1984-cü ildə 23 min sözü əhatə edən həmin lüğət yenidən nəşr edildi.

1973-cü ildə Rus dili və Ədəbiyyatı institutu müstəqil şəkildə fəaliyyətə başladığı ilk vaxtlardan burada prof. M.T.Tağıyevin rəhbərliyi altında lüğətçilik şöbəsi yaradılmışdır. Şöbənin əsas vəzifəsi dördcildlik “Azərbaycanca-rusca lüğət”i hazırlamaq olmuşdur. Lüğətin birinci cildi (A–Q) 1986-cı ildə, ikinci cildi (D–Y) isə 1989-cu ildə çap edilmişdir.

Lüğətlərin tərtibində əsas işi Azərbaycan EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun lüğətçilik şöbəsi görür. Şöbənin uzun illər müdiri olmuş görkəmli leksikoqraf prof. Ə.Ə.Orucovun rəhbərliyi ilə 1964–1987-ci illərdə dördcildlik “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” çap edilmişdir.

Lüğətin birinci cildi (A–Q) 1964-cü ildə, ikinci cildi (D–Y) 1980-ci ildə, üçüncü cildi (K–R) 1983-cü ildə, dördüncü cildi (S–Ş) isə 1987-ci ildə çapdan çıxmışdır.

Azərbaycan leksikoqrafiyasının ən böyük nailiyyəti, heç şübhəsiz ki, 1976-1987-ci illərdə nəşr edilən “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası”dır. İzahlı lüğətdən fərqli olaraq, ensiklopedik lüğətlərdə onomastik vahidlər də izah edilir. “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası”nın nəşr edilməsi əlbəttə ki, elmi-mədəni nailiyyətdir. Amma ensiklopediyanın əsil sovet lüğəti olması elmimizin gələcək inkişafına az kömək edir. Belə ki, Azərbaycan üçün az əhəmiyyətli, az maraqlı olan adamların həyat və fəaliyyəti haqqında da məlumat verilir. Bu və ya digər şəxsiyyətlər haqqındakı məlumatlar sanki partiya xasiyyətnaməsi çərçivəsindədir. Buna görə də ensiklopediyanın yenidən

nəşr edilməsi, buraya Azərbaycan elmi, mədəniyyəti üçün daha lazımlı məsələlərin salınması vacibdir.

Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikasının tədqiqində filologiya elmləri doktoru İ.O.Məmmədovun tədqiqatını (245) da xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Terminoloji lüğətlərə gəlincə demək lazımdır ki, elmimizin bütün sahələrinə aid belə lüğətlər hazırlanmışdır.

İki dəfə nəşr edilmiş “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” də yenidən təshih edilərək çap olunmalıdır.

SOVET DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

Yuxarıda dediyimiz kimi, Sovet hakimiyyətinin ilk illərində tətbiqi dilçilik sahələrinə nisbətən nəzəri dilçilik problemləri az tədqiq edilirdi. Bunun bir neçə səbəbi var idi. Birinci, tətbiqi dilçilik sahələri sosializm qurulduğu ilə daha sıx bağlı olduğu üçün Sovet hökuməti həmin məsələlərə daha çox fikir və əhəmiyyət verirdi. Əlifbanın dəyişdirilməsi Azərbaycan xalqından daha çox Rusiya hökumətini düşündürürdü. Çünki bu yeni əlifba ilə yeni sovet məktəbində yeni insan – öz soykökündən uzaqlaşmış mütəxəssis yetirmək asan idi. Məhz bunun vasitəsilə Rus imperiya siyasətini “proletar beynəlmiləçiliyi” pərdəsi altında milyonların əqidəsilə çevirmək olardı. Geniş məktəb şəbəkəsini açdırmaqda, savadsızlığı ləğv etməkdə də mərkəzi hökumət bu məqsədi izləyirdi.

İkinci, dilçiliyin nəzəri problemlərini həll etmək üçün elmi istinad bazası olmadığı kimi, bu problemlərlə məşğul ola biləcək elmi mütəxəssislərimiz kifayət qədər deyildi. Bununla belə, istər Azərbaycan dilinin struktur, istərsə də lildən kənar problemləri tədqiq edilməkdə idi. Dilçiliyimizin müxtəlif nəzəri problemləri ilk əvvəl tədris-təlim məqsədilə tədqiq edildiyindən daha çox elementar məktəb qrammatikaları və elmi-metodik əsərlər səviyyəsində araşdırılırdı. Lakin Sovet hakimiyyətinin ilk illərində başlanan bu tədqiqat işi getdikcə yüksəlməkdə idi.

Fonetika

Dilimizin fonetik xüsusiyyətlərinə aid məlumata M.Kaşqari, V.Radlov, L.Budaqov, K.Foy, M.Kazımbəy, M.Əfşar, M.Mahmudbəyov, S.M.Qənizadə, N.Nərimanov, S.Vəlibəyov və onlarla başqa alimlərin əsərlərində rast gələ bilirik. Amma Azərbaycan dilinin səs tərkibini, fonem quruluşunu düzgün təhlil etmək çox çətin idi. Çünki 1920-ci ilə qədər dilimizin fonetikasi – daha dəqiq desək, səsləri ərəb ədifbası (hərfləri) əsasında səciyyələndirilirdi. Buna görə də nəinki səs sistemini düzgün qiymətləndirmək olmurdu, hətta dilimizdə cəmi iki sait (**A, İ**) olduğu iddia edilirdi.

İnqilabın ilk illərində dilimizin məktəblərdə tədrisi ilə əlaqədar olaraq onun fonetikasi haqqında məlumat verilməli idi. Buna görə də orta ümumtəhsil və orta ixtisas məktəblərində istifadə edilən dərsliklərdə bu barədə məlumat verilirdi. Bu işdə yenə hamıdan əvvəl B.Çobanzadə fəallıq göstərdi. Bakıya gəldiyi ilk günlərdə (1924-cü ildə) “Yeni yol” qəzetinin müxbirinə verdiyi müsahibədə dilimizin bəzi fonetik xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdi.

B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin fonetikasi haqqındakı fikirləri əsasən onun “Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl” (101), “Türk dili – evdə pedtexnikum” (93), və “F.M.Axundovda azəri ləhcəsi” (bir neçə xüsusiyyəti) (94) əsərlərində ifadə edilmişdir. Evdə pedtexnikum tələbələri üçün yazılmış “Türk dili” kitabı tələbə səviyyəsində, onların başa düşə biləcəyi bir üsulla səslərin tələffüzü, onların məxrəci, uyar və fərqli

cəhətlərindən bəhs edir: “**u**” səsini tələffüz ediniz, sonra “**i**” səsini, “**u**” səsini çıxardığınız zaman dodaqlarınız irəli doğru uzanır, dilin arxası damağa doğru yuxarı qalxır. “**i**” səsini tələffüz etdiyiniz zaman dodaqlar dərhal arxaya doğru gedir. Dilin ucu fəzlə irəliləyir... “**B**” səsini, sonra “**D**” səsini tələffüz ediniz. “**B**” səsi çıxarırlarkən dodaqlar qüvvətli surətdə bir-birinə yapışır və dərhal açılıb arxaya gedir. “**D**” səsi söylənərkən dodaqlar rahat qalır, lakin dişlər hərəkətə gəlir (93, 15-16). Əsərdə müəllif danışıq üzvlərinin iştirakına görə səslərin xarakterizə edilməsi və nitq prosesində danışıq üzvlərinin funksiyaları haqqında düzgün fikir yürüdür. Səsin ilkin şərti olaraq havanı göstərməklə, onun necə və harada əmələ gəldiyini çox sadə bir dillə şagirdlərə izah edən müəllif yazırdı: “Boğazımızın ətrafında bir-birinin üzərinə keçirilmiş kimi qığırdaqlardan ibarət bir kanal, yaxud boru şəklində bir qism vardır. Bu halqacıqları boğazınızın yuxarısında əlinizlə yoxlayıb tapa bilərsiniz. Bilxassə bu halqalar aşağıdan əl ilə çox gözəl fərq edilə bilər. Buna “adam alması” təbir olunur. Əlinizi bunun üzərinə qoyub udqununuz. Adam alması sürətlə və qüvvətlə yuxarı qalxır, sonra yenə aşağı enir. Bu “adam alması”nın iç üzərində bir-birinin yanında iki əzələcik vardır ki, bunlara səs telləri deyilir. Biz danışarkən ciyərlərimizdə bulunan havanı dışarı buraxırıq. Va hava gərilməmiş olan səs tellərinin arasından keçərək bunları titrəyib ehtizaza məcbur edir. Bunlar sürətlə ehtizaza gəlirlər. Bu titrəmə-ehtizazdan səs hasil olur (93, 17). Bir qədər irəlidə müəllif fikrini daha aydın ifadə edir: “Hər dürlü səs üçün hava lazımdır. Hava olmazsa bir dürlü səs meydana gəlməz... Danışmamıza yardım edən

birinci üzvümüz ağ ciyərlərdir. Ağ ciyərlərdən gələn hava nəfəs borusundan keçərək boğaza daxil olur. Nəfəs borusundan gələn hava iki əzələcik arasından keçir. Bunlara səs telləri təbir olunur (93, 49).

Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq buna yaxın və ya eyni fikri Ə.M.Dəmirçizadə (108, 23), M.Hüseynzadə (177, 39), A.Qurbanov (225, 51), M.İ.Matuseviç (450, 17) və başqa müəlliflər də ifadə edir.

B.Çobanzadə sait və samit olmaqla danışığ səslerini iki qrupa bölür. Sait səsləri iki qrup (geniş-açıq, dar-qapalı) (93, 5, 12-23) bölür. Sait səslərin tədqiqi dərinləşdikcə və genişləndikcə onların təsnifi prinsipləri də çoxalır. Belə ki, prof. Ə.M.Dəmirçizadə 1947-ci ildə saitlərin 4 prinsipinə (109, 14), 1972-ci ildə 6 prinsipinə görə (108, 41), M.Hüseynzadə 1954-cü ildə 3 prinsipinə görə (177, 41), prof. A.A.Axundov tədqiqatın xarakterini nəzərə alaraq sait səsləri “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” əsərində 5 prinsipə (20, 64), “Dilçiliyə giriş”də (247, 56-57) 7 prinsipinə görə, “Azərbaycan dilinin fonetikasında” (21, 21-23) 3 prinsipinə görə bölür.

Samitlərin təsnifində B.Çobanzadə daha irəli gedə bilmişdi. O, 1924-cü ildə samitləri 3 qrupa (diş samitləri, damaq samitləri, dodaq samitləri (101, 15), 1928-ci ildə (“Türk dili”ndə) 9 qrupa bölürdü (93, 51). Bu istiqamətdə də dəqiqləşmə prosesi davam etmişdir. Prof. Ə.M.Dəmirçizadə 1947-ci ildə 5 qrupda 7 növ samit (109, 17) sonrakı tədqiqatında isə 8 növ:

- 1. Qoşa dodaq** – b, m, p
- 2. Dodaq-diş** – v, f
- 3. Dil-diş** – d, z, l, n, s, t

4. **Dil-yuvaq** – j, ş, c, ç, r
5. **Dilortası samitlər** – y, k, g, q
6. **Dilarxası samitlər** – q, k (ka).
7. **Dildibi boğaz samitlər** – ğ, x, h
8. **Ağız-burun samitləri** – m, n (160, 63–64).

1922-ci ildə üç əsasa görə (!!3-67) göstərir.

M.Hüseynzadə istər 1954-cü (177, 45–47), istərsə də 1983-cü ildə (178, 24–26) 3 əsasa görə.

Prof. A.A.Axundov “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemin”də 3 əsasa görə (dodaq samitləri, dil samitləri, udlaq samitləri) (20, 178), “Azərbaycan dilinin fonetikasi”nda (21, 88) 5 əsasa görə bölür.

Fonetik hadisə və qanunların tədqiqi də dəqiqləşməyə doğru gedən yüksəlmə xətt üzrə inkişaf etmişdir. Belə ki, B.Çobanzadədən başlamış bütün dilçilər assimilyasiya, dissimilyasiya, metateza, eliziya haqqında bəhs etmişlər. B.Çobanzadə assimilyasiya haqqında yazırdı: “Türk sərfində mühüm bir qayda var ki, bu qayda təmsil qanununun təsiri sayəsində meydana gəlmişdir. Azəri dilində ədatlar (**şəkilçilər – A.B.**), damarlar (köklər) tərəfindən təmsil olunur. Yəni əgər damar **t, n, q, s, f, k** kimi səslərlə bitirsə, bu damarlara əlavə olunan şəkilçilər də eyni surətdə ancaq sağır (kar) samitlərlə başlaya bilər”.

Dissimilyasiya haqqında isə belə deyirdi: “Bir sözdə iki bir-birinə bənzəyən səs olduğu zaman bunlardan birisi o birinə münqəlib olar. Bu hadisəyə təhlil təbir olunur. Türkcədə təmsilə nisbətən təhlilin çox az yeri

vardır. Azəri dilində ancaq 5-10 sözdə təhlil hadisəsinə rast gəlirik: zərəl, qaral, saral, isti” (93, 58).

Eliziya hadisəsinə isə **o, m, f**. Axundovun əsərlərində müşahidə etmişdi. B.Çobanzadə başqa türk dilləri ilə müqayisədə Azərbaycan dilində sözün əvvəlindəki **Y** səsinin düşməsinə də eliziyaya aid edirdi: “Söz başında **y** səsinin düşməsi oğuz-qıpçaq ləhcəsində daha XI əsrdə M.Kaşqari tərəfindən qeyd edilmişdir. Bu gün zamanımızda bu xüsusiyyəti saxlayan yeganə dil Azəri dilidir. Mirzə Fətəlinin əsərlərində bu xüsusiyyət bir neçə yerdə əks etdirilməkdədir. *Üz (yüz), ilxı (yılxı), ürək (yürək), il (yıl), uca (yuça, ulduz (yıldız)* (94, 10).

Fonetik hadisələrdən ahəng qanunu da çox tədqiq edilmişdir. A.Şərif 1931-ci ildə yazdığı “İltisəqi dillərdə sinqarmonizm məsələləri” (330, 81–87) və yenə həmin ildə yazdığı “Türk dillərində sinqarmonizm məsələləri” (329, 33) adlı məqalələrində ahəng qanununu iltisəqi dillərin, xüsusilə türk dillərinin əsas əlaməti kimi verir. Ahəng qanununu iltisəqiliklə bağlamaq ənənəsi sonra da davam etmişdir. Ə.R.Tenişev 1965-ci ildə “Türk dillərində saitlər ahənginin iltisəqiliklə əlaqəsi haqqında” adlı məqaləsində bu fikri bir daha təsdiq edir (479, 128).

Bu qanun müəyyən mənada dilimizin atributudur. Amma “ahəng qanunu olan sözlər öz sözlərimizdir, bu qanun pozulduğu sözlər isə alınmadır” kimi fikir yalnız olardı. Çünki bir çox alınmalar dilimizdə kombinator dəyişməyə məruz qaldığı kimi, bir çox söz də xarici təsirlə ahəngini itirmişdir. Bunu M.Ryasnenin daha dəqiq deyir: “Türk dillərinin məruz qalmış olduğu başqa dil təsiri qüvvətli olduqca, onlarda saitlər ahənginin

pozulması da çox olmuşdur. Bəzi türk dilləri bunu hətta itirmişlər” (469, 92).

B.Çobanzadə dilimizdə ahəng qanunu haqqında məlumaq verir. Amma bu hadisənin adının ahəng qanunu adlandırılmasına etiraz edir. Təəccüblüdür ki, o, nə bu terminlə razılaşmadığının səbəbini, nə də bunun əvəzində başqa bir ad göstərir. O, yazır: “Türk-tatar dillərində çox maraqlı bir xüsusiyyət vardır ki, bizim sərflərimizdən ancaq bəziləri bir neçə sözlü bu hadisəni qeyd edib keçmişlər və təəssüf ki, adını da ahəng deyərək yanlış qoymuşlar. “Bizim dilimiz ahəngdar dildir, musiqiyyət var” kimi hökmlər verərək bu dil hadisəsini gərəyi kimi anlayacaq yerdə daha ziyadə hissi və şəxsi bir taqım boş və faydasız fikirlərə qapılmışdılar. Bununla bərabər, ahəng adı artıq müəllimlərimiz arasında az-çox yayılmış olduğundan biz də bu dil hadisəsinin adını indilik ahəng deyirik (93, 60-61).

Eynicinsli səslərin bir-birini izləməsi – yəni hər bir səsin özündən əvvəlki səsin cinsinə uyğunlaşması hadisəsi ahəng qanunu hesab edilir. Amma ahəngin növləri ətrafında ciddi elmi-mübahisələr olmasa da, müəyyən fikir ayrılıqları da vardır. Bəzi alimlər, məsələn, B.Çobanzadə (93, 60–61) M.Hüseynzadə (177, 59), Ə.M.Dəmirçizadə (108, 128), A.M.Qurbanov (218, 88) bu qanunun üç növünü göstərirlər.

A.A.Axundov (21, 209) ahəng qanununun 2 növünü göstərir. Yəni birincilərin dediyi; saitlərin ahəngi, samitlərin ahəngi və saitlərlə samitlərin ahəngi bölgüsündə ikincilər axırıncını qəbul etmirlər.

Dilimizin fonetik sistemi ilə yanaşı, fonetik hadisə və qanunlar, ədəbi tələffüz normaları geniş tədqiq

edilməkdə idi. Bunlardan Q.Ələkbərlinin “Azərbaycan və rus dillərində vurğu” məsələsinə həsr edilmiş dissertasiyanı (375), Fuad Kazımovun “Azərbaycan dilinin sait fonemləri sistemi”nə həsr etdiyi geniş məqaləsini (444) və “Müasir Azərbaycan dilinin saitlər sistemi”nə həsr etdiyi məqaləsini (445), Əziz Əfəndizadənin 1954-cü ildə yazdığı “Azərbaycan dilinin orfoepiyası” adlı namizədlik dissertasiyasını göstərmək olar (133).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyinin başqa sahələrində olduğu kimi fonetika sahəsində də əsil elmi axtarışlar 1960-cı illərdən öz bəhrəsini verməyə başladı. 1960-cı ilə qədər fonetika haqqında araşdırmalar daha çox dilçiliyin bir sahəsi kimi dərsləklərin və ya dərslər vəsaitlərinin bir fəslində verilirdi. 1960-cı ildə prof. Ə.M.Dəmirçizadənin “Azərbaycan dilinin fonetikasi” kitabı bu sahədə ilk təşəbbüs oldu. Müəllif əsər üzərində tədqiqatlarını davam etdirərək onu daha da dərinləşdirib genişləndirdi. 1972-ci ildə yenidən nəşr etdirdi. Ali məktəblər üçün dərslək kimi təqdim edilən bu əsər fonetika, orfoepiya və orfoqrafiya məsələlərini əhatə edir. Bu əsər də əsasən tələbələr üçün nəzərdə tutulduğundan fonetikanın sadə və praktik cəhətlərini əks etdirir.

Azərbaycan dilinin fonetik sisteminin dünya fonoloji tədqiqatları səviyyəsində formalaşması prof. A.A.Axundovun adı ilə bağlıdır. Alim 1964-cü ildə “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” mövzusunda doktorluq dissertasiyasında dilimizin fonemlər sistemini Moskva və Leningrad fonoloji məktəbləri səviyyəsində tədqiq etmişdi. Bu mövzu üzərində axtarışlarını davam

etdirən alim 1973-cü ildə “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” adlı monumental bir tədqiqat əsəri şəklinə salmışdır. Əsərin “Bir neçə söz” adlanan başlanğıc hissəsindən məlum olur ki, müəllif birinci növbədə özünün Moskva, Leningrad və Bakı şəhərlərində hazırladığı təcrübi materiallara əsaslanmış, onları Ə.Dəmirçizadənin, F.Kazımovun, T.Hidayətzadənin, S.Sadiqovun əldə etdiyi faktlarla müqayisə etmiş, bəzi hallarda isə bu və ya digər məsələnin izahında sonuncuların təcrübi materiallarından istifadə etmişdir. Müəllif təcrübi materiallardan rentgenoqramları Moskvada V.Q.Ginzburqun və Azərbaycan elmi-tədqiqat rentgenologiya və radiologiya institutunun rengenologiya laboratoriyasında, kimoqramları Leningrad Dövlət Universitetində, assiloqramları Azərbaycan Dövlət Universitetinin yarımkeçiricilər kafedrası nəzdindəki laboratoriyada hazırlamışdır.

Əsər çapdan çıxan kimi elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdi. O vaxt biz əsər haqqında müsbət rəylə “Azərbaycan müəllimi”ndə çıxış etmişdik.

Həmin rəydə deyilirdi: “...Alim dilçilikdə fonem problemi və onun işlənmə tarixini ardıcıl olaraq şərh edir. O, fonem probleminin pioneri, məşhur rus dilçisi İ.A.Boduen de Kurtenedən başlamış N.V.Kruşevski, L.V.Şerba, L.R.Zinder, A.A.Reformatski, R.İ.Avanesov, Y.D.Polivanov və s. kimi görkəmli fonoloqların müddəalarını elmi ardıcılıqla şərh edərək, heç bir təsir altına düşmədən onlarla cəsarətli elmi polemikaya girir və tutarlı elmi mühakimələrə istinad edir... A.Axundov haqlı olaraq Moskva filoloji məktəbinə meyl edir. Lakin o, sadəcə olaraq Leningrad filoloqlarından üz çevirərək

Moskva filoloqlarının ardınca getmir. Əksinə, Leninqrad filoloqları L.R.Zinder, M.İ.Matuseviç və hətta L.V.Şerbakimi alimlərin bəzən düzgün olmayan mövqelərini inandırıcı şəkildə tənqid edir. ...Burada müəllif fonemin mahiyyətini izah edərkən onu dilin fonetik sistemindən və morfoloji vasitələrindən təcrid etmir (51).

Bu əsər hələlik Azərbaycan fonologiyasının ən mötəbər məxəzidir.

A.Axundovun fonetika sahəsində son tədqiqatı 1984-cü ildə “Maarif” nəşriyyatı tərəfindən ali məktəblər üçün dərs vəsaiti kimi buraxılan “Azərbaycan dilinin fonetikasi” adlı kitabıdır. Bu əsərdə alim dilimizin fonetik sisteminin praktik məsələləri ilə yanaşı, onun fonoloji sistemi, fonemi müəyyənləşdirmək üsulları kimi elmi-nəzəri məsələlərdən geniş şəkildə bəhs edir. Bu əsərdə müəllif bəzi müddəaların şərhində 1973-cü ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi”nə əsaslanarsa da, burada məsələnin qoyuluşu və tədqiqat istiqamətləri tamamilə yenidir.

Azərbaycan dilçiliyində fonetika problemlərindən danışarkən prof. Z.X.Tağızadənin xidmətlərini unutmamaq olmaz. Hələ 1960-cı ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin sintaksisi” (346) əsərində qısa şəkildə cümlə intonasiyasından bəhs edən müəllif 5 il sonra doktorluq işi kimi müdafiə etdiyi “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində mürəkkəb cümlələr” (475) əsərində bu məsələyə daha geniş və dərinlən müdaxilə edir. Alim 1966-cı ildə M.F.Axundov adına Pedaqoji Dillər İnstitutunda zəngin eksperimental fonolaboratoriya təşkil edib onun rəhbəri oldu. 1970-ci ildə onun “Eksperimental fonetikaya giriş” kitabı nəşr olunur (347). Z.Tağızadə burada dilimizin

fonetik sistemi üzərində eksperiment aparır (476, 300). Bu laboratoriyada bir sıra gənc alimlər eksperiment yolu ilə tədqiqat aparmışlar. Bunlardan C.Axundovun “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sual cümlələri” (28), M.Qarayevanın “Müxtəlif sistemli dillərdə sadə ara cümlələrin intonasiya qrammatik xüsusiyyətləri” (201), Ə.Cəfərovun “İngilis və Azərbaycan dilində qarşılaşdırma-ziddiyyət əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin intonasiya quruluşu” (71) və s. göstərmək olar.

Z.X.Tağızadənin vəfatından sonra bu laboratoriyada prof. F.Veysəlov səmərəli iş aparmışdır. O, Z.Verdiyeva və F.Ağayeva ilə birlikdə iki hissədən ibarət “Eksperimental fonetika” (356) adlı dərs vəsaiti hazırlamış və uzun müddət laboratoriyanın elmi rəhbəri olmuşdur. Respublikanın görkəmli fonetistlərindən olan F.Veysəlov, əsasən alman dilinin fonetikasını üzərində tədqiqat aparır. Amma Azərbaycan dilinin fonetikasının müxtəlif məsələlərinə də elmi əsər həsr etmişdir (358).

Dilimizin sintaktik səviyyəsində eksperiment aparan F.Ağayevanın “Şifahi nitqin sintaksisi” (14) və “Azərbaycan dilinin intonasiyası” (15) əsərlərində gəldiyi nəticələr elmi maraq doğurur.

Azərbaycan fonetistlərinin bir sıra maraqlı müqayisəli və eksperimental tədqiqatları vardır. Bunlardan T.İ.Hidayətzadənin “Сопоставительный анализ согласных фонем английского и азербайджанского языков” (422), S.B.Sadıqovun “Təcrübə fonetika əsasında müasir Azərbaycan dilinin saitlər sistemi” (319), A.Ələkbərovun “Фонетическая система современного азербайджанского языка” (376),

Q.M.Paşayevin “Kerkük dialektinin fonetikasi” (461) və s. göstərmək olar

Leksikologiya

Leksikologiya iki yunan sözünün (*lexis* və *logos*) birləşməsindən ibarət olub “söz haqqında elm” və ya “söz haqqında söz” deməkdir. Dilin əsas vahidlərindən biri kimi söz həm işlənmə dairəsinə görə, həm çoxcəhətliliyinə görə, həm də funksiyasının çoxluğuna görə dilin başqa vahidlərindən seçilir. Buna görə də söz çox qədim zamanlardan alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Məlumdur ki, söz həm də morfologiya və söz yaradıcılığı sahələrində öyrədilir. Əgər morfologiyada söz qrammatik quruluşu və sözyaratma modellərini öyrənmək üçün bir vasitə rolu oynayırsa, leksikologiyada bir lüğəvi vahid kimi müstəqil şəkildə bütün çoxcəhətliliyi ilə öyrənilir. Sözdəki bu çoxcəhətlilik onu bəzən bu və ya digər sahədə müxtəlif aspektdən tədqiq etməyə səbəb olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində leksikologiyanın bu və ya digər sahəsi (leksikoqrafiya, toponimika, etimologiya və s.) haqqında ayrılıqda tədqiqat aparılmasa da, müxtəlif cəhətdən bu sahələrə toxunulmuşdu. Dilimizin leksik tərkibinin sistemli öyrənilməsi məhz sovet dövrünə təsadüf edir.

Əvvəllər leksikologiya dərsliklərin bir fəslini təşkil edirdi. Leksikologiyaya aid xüsusi kitab və dərslük yox idi. Bu barədə ilk addım kimi Səlim Cəfərovun əsərlərini göstərmək olar.

Səlim Abdüllətif oğlu Cəfərov (1907–1978)

Səlim Abdüllətif oğlu Cəfərov 1907-ci il iyun ayının 1-də Dağıstan ASSR Rütül rayonu Saxur kəndində anadan olmuşdur. O, 1920-ci ildən 1936-cı ilə qədər Azərbaycan SSR-də və Dağıstan MSSR-də ibtidai və orta məktəb müəllimi olmuş, həm də öz pedaqoji təhsilini davam etdirmişdir. 1936-cı ildə V.İ.Lenin adına API-nin dil və

ədəbiyyat fakültəsini bitirmişdir. 1936-cı ildən 1953-cü ilə kimi Azərbaycanın müxtəlif ali məktəblərində, elmi-tədqiqat müəssisələrində müəllim, kafedra müdiri, dekan, direktor müavini vəzifələrində işləmişdir. 1953-cü ildən S.M.Kirov adına ADU-da işləməyə başlamışdır.

S.A.Cəfərov 1946-cı ildə “Adlar və onları düzəldən şəkilçilər” (74) mövzusunda namizədlik işi müdafiə edib filoloji elmlər namizədi elmi dərəcəsi almışdır. 1947-ci ildə ona dosent elmi adı verilmişdir. O, 1959-cu ildə “Azərbaycan dilinin leksikası” (75) mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1961-ci ildə isə professor adı almışdır.

Professor S.A.Cəfərov 50-dən yuxarı dərslük, dərş vəsaiti, monoqrafiya və jurnal məqalələrinin müəllifidir. Bu əsərlərin içərisində beşi monoqrafiyadır. “Adlar və onları düzəldən şəkilçilər” (1949), “Azərbaycan dilinin leksikası” (1958), “Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı”

(1960), “İsmin tədrisinin nəzəri əsasları” (1964), “Söz düzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər” (1968).

Səlim Cəfərov 1978-ci ildə vəfat etmişdir.

S.Cəfərovun tədqiqlərində, əsasən, söz bir lüğəvi vahid kimi götürülür. Sonralar yenidən işləyib təkmilləşdirdikdən sonra ali məktəblər üçün dərslik kimi nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili” kitabında leksikologiya və söz yaradıcılığı problemlərini geniş şərh etmişdir (77). Burada müəllif söz və onun mahiyyəti, forma və məzmununa görə söz qrupları, mənşəyinə görə söz qrupları, lüğət fondu və lüğət tərkibi məsələsi, dilimizin frazeologiyası, leksikoqrafiya və s. məsələlərdən bəhs edir. Əsərin ikinci hissəsi söz yaradıcılığı problemlərinə həsr edilib. Burada müəllif sözlərin leksik, morfoloji və sintaktik yolla yaranmasından bəhs edir. Müəllif mürəkkəb sözlər və onların təbiəti haqqında da məlumat verir. Ümumiyyətlə, S.Cəfərov Azərbaycan dilinin leksikologiyasına 20-dək elmi əsər həsr etmişdir.

Dilimizin leksik sisteminin öyrənilməsi işində A.M.Qurbanovun da müəyyən xidmətləri olmuşdur. Onun 1964-cü ildə oxuduğu mühazirələrin mətni əsasında nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin leksikologiyası” kitabı və 1967-ci ildə Pedaqoji İnstitutlar üçün nəşr etdirdiyi dərslik “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” dilimizin leksikasının böyük bir hissəsini əhatə edir. Bu əsər haqqında o vaxtlar çoxlu rəy çap edilmişdi. Yenə onun oxuduğu mühazirələr əsasında nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası” (222) kitabı diqqəti cəlb edir. Mühazirə kimi tələbələrə ünvanlanmış 52 səhifəlik bu kitabda

dilimizin bəzi semasioloji cəhətləri qısa şəkildə işıqlandırılır. Bundan əlavə, onun “Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası” (223), “Müasir Azərbaycan dilində neologizmlər” (bəzi qeydlər) (224) və bir sıra maraqlı elmi məqalələri vardır. Bununla belə, 1967-ci ildə nəşr etdirib, doktorluq işi kimi müdafiə etdiyi “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” adlı əsəri bu sahədə alimin ən məzmunlu işidir. Pedaqoji institutlar üçün dərslik olan bu kitabın böyük bir hissəsi leksikologiyaya həsr edilmişdir. Burada dilimizin lüğət tərkibi, söz; mənası, mənə qrupları, mənşəcə növləri, frazeologiya və leksikoqrafiya məsələləri şərh edilir. O, bu əsəri 1985-ci ildə yenidən işləmiş, buraya onomalogiya, semasiologiya və derivatologiya adlı yeni bəhslər daxil edilmişdir (225).

Azərbaycan dilinin leksikologiyasına N.Məmmədov da “Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları” (252) adlı kitabında toxunmuşdur. Burada dilin lüğət tərkibi, onun zənginləşməsinin mənbə və üsulları, lüğət tərkibindəki sözlərin mənşəcə növləri, mənə qrupları və semasiologiya haqqında məlumat verilir.

Müasir Azərbaycan dilinin leksikası məsələlərindən danışarkən H.Ə.Həsənovun da xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. Onun “Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti” (167) adlı silsilə əsəri, “Omonim və cinas” (168), “Sinonim cümlə” (170) və başqa əsərləri ilə yanaşı “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” (169) adlı əsərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Müəllifin uzun illərdən bəri apardığı tədqiqatın nəticəsi olaraq nəşr edilən bu kitab ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaitidir. Burada müəllif özünə qədər bu problem üzərində işləmiş olan

M.Hüseynzadənin, N.Məmmədovun, A.Qurbanovun, S.Cəfərovun tədqiqatlarını ümumiləşdirir. Əsərdə müəllif leksikologiya, frazeologiya, leksikoqrafiya problemləri ilə yanaşı, söz və morfem, morfemin variantları haqqında da qiymətli məlumatlar verir.

Bütün müəlliflər lüğət tərkibi dedikdə dildə olan bütün sözlərin məcmusunu nəzərdə tutmuşlar. Amma nədənsə lüğət fondu haqqında bəhs etməyi lazım bilmirlər. Vaxtilə M.Hüseynzadə (177, 19), Müasir Azərbaycan dilinin lüğət fondundan bəhs etmişdir. Ümumi dilçilikdə isə A.A.Reformatski (465, 97) və V.N.Peretruxin (462, 138) lüğət fondu haqqında danışmışlar. Vaxtilə Stalin lüğət tərkibi və lüğət fondu haqqında danışdığından dilçilərimiz bu mövzudan tamam imtina etmişlər. Əslində lüğət tərkibindəki sözlərin mahiyyətini, onların alınma və mənimsənilməsini, lüğət tərkibinin zənginləşmə yollarını daha yaxşı başa düşmək üçün lüğət fondundan bəhs etmək mütləq lazımdır. Məlumdur ki, lüğət tərkibindəki sözlərin heç dördüdə birini də bir adam bilə bilməz. Çünki bu, lazım da deyil. Amma dilin leksik tərkibində elə bir sfera da vardır ki, buradakı sözlər hamıya, hər yerdə və hər vaxt aydın olur. Bu sferaya lüğət fondu deyilir. Bu barədə 1992-ci ildə nəşr olunmuş “Dilçiliyə giriş”də ətraflı bəhs edilmişdir (42, 290–291).

Dilin lüğət tərkibində daimi və ardıcıl dəyişiklik gedir. Dilin ümumi qanunu olan dil yaruslarının qeyri-bərabər inkişafı qanunu leksik tərkibin fonetik sistemə və qrammatik quruluşa nisbətən daha sürətlə dəyişməsini şərtləndirir. Lüğət tərkibi-geniş mənada söz-anlayışla bağlıdır. Cəmiyyət haqqında baş verən dəyişikliklə bağlı olaraq insan şüurunda yaranan anlayışlar dildə söz

şəklində əks olunur. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsində alınma sözlər də mühüm rol oynayır. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dili zəruri ehtiyac nəticəsində aldığı sözlər hesabına zənginləşmişdir. N.M.Xudiyev bu sahədə uzun müddət apardığı tədqiqatını “Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü” adlı əsərində ümumiləşdirmişdir (183).

Burada müəllif Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövründəki mənzərəsi, formaları, üslubları, inkişaf mərhələləri öz daxili imkanları və alınma sözlər hesabına zənginləşməsi haqqında müfəssəl məlumat verir. Qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Azərbaycanda ədəbi dilin lüğət tərkibinin ümumi mənzərəsi haqqında ilk məlumatı da bu əsərdə tapırıq.

Alim bu sahədəki tədqiqatını ümumiləşdirərək 1990-cı ildə “Sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dil lüğət tərkibinin inkişaf qanunauyğunluqları” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir (184).

Azərbaycan dilçiliyinin leksikologiya sahəsi ən çox tədqiq edilmiş sahələrdəndir. İndi müasir dilimizin leksikası ilə yanaşı onun tarixi aspektdəki tədqiqi də diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dilinin leksik tərkibinin tarixən keçirdiyi inkişaf və təkamül dövrü ardıcıl şəkildə tədqiq edilmişdir. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, indiyədək 11 nəfər alim dilimizin tarixi leksikologiyasına monoqrafik tədqiqat əsəri həsr edərək iki nəfər elmlər doktoru, 8 nəfər isə elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. Belə ki, Nəsiminin, Füzulinin, Vaqifin, M.F.Axundovun, N.B.Vəzirovun, M.Ə.Sabirin, C.Məmmədquluzadənin və başqalarının əsərlərinin leksik-semantik üslubi xüsusiyyətləri haqqında dəyərli

elmi tədqiqat işləri aparılmışdır. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, 1920-ci ildən 1980-ci ilə qədər dilimizin tarixi leksikologiyasına aid 151 elmi məqalə, monoqrafiya və başqa xarakterli əsər həsr edilmişdir.

Leksikologiyanın aşağıdakı sahələri vardır: semasiologiya, etimologiya, onomastika, frazeologiya, leksikoqrafiya. Bu sahələr ayrılıqda Azərbaycan dilçiliyində geniş tədqiq edilmişdir.

Semasiologiya

Semasiologiya yunanca – *semasia* + *logos* işarə, məna, təlim sözlərindən ibarət olub işarə və ya məna haqqında elm deməkdir. Bu termin dilçilikdə sözlərin mənasının dəyişmə üsul və sistemini öyrənən dilçilik sahəsini bildirir. Bu termin semantika şəklində də işlədilir.

Semasiologiyanın tarixi dilçiliyimizdə o qədər də qədim deyil. Belə ki, XIX əsr alimləri (A.Bakıxanov, M.F.Axundov, M.Kazımbəy və s.) sözün məna cəhətinə toxunmuşlar, XX əsərdə N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov və başqaları sözlərdəki çoxmənalılıq cəhətlərini göstərmişlər, amma bu, semasiologiya kimi bir sahənin müstəqil şəkildə meydana gəlməsi deyildir. Bu sahəyə ilk dəfə 1929-cu ildə B.Çobanzadə və F.Ağzadənin “Türk qrameri” (95) adlı əsərində toxunulmuşdur. Burada “Azəri dilinin mənşəyi”, “sövtiyyat”, “şekliyyat” və s. sahələrlə yanaşı, nəhv və məna adlı fəsil də vardır. Bu fəsildə müəlliflər semasiologiyaya toxunurlar. Onlar semasiologiya haqqında o dövr səviyyəsində elə əsaslı fikir söyləmişlər ki, həmin fikirlər bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. “Sözlər mənaların işarətidir” (95) fikri müasir dilçilik üçün çox önəmlidir. Semasiologiya haqqında dərsliklərin müvafiq bölgələrində verilən məlumatlardan başqa, bu haqda, demək olar ki, tədqiqat aparılmamışdır. 1971-ci ildə nəşr edilmiş “Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları”nda (252, 149–166) və “Dilçiliyə giriş”də (247, 132–155) N.Məmmədov bu sahəyə toxunmuşdur. Sözün məna-semasioloji cəhəti

haqqında nisbətən geniş məlumat A.M.Qurbanovun “Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası” (222) kitabçasında rast gəlmək olar. A.M.Qurbanovun “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” kitabında (225) bu sahədən leksikologiya başlığı altında bəhs edir, bircə dəfə semasiologiya sözünün adını çəkir (225, 146). Həmin əsərin 1985-ci il nəşrində isə semasiologiya xüsusi fəsil kimi (VIII fəsil) verilmişdir. Burada Azərbaycan ədəbi dilinin semantik sistemi geniş təhlil edilmişdir.

Azərbaycan dili semasiologiyasının tədqiqi tarixindən danışarkən H.Ə.Həsənovun 1978-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin semasiologiyası” adlı əsərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Burada müəllif dilimizdəki sözlərin semantik məna qrupları ilə yanaşı, üslubi semantik imkanları haqqında da geniş bəhs edir (171).

1979-cu ildə bu sahəyə xüsusi monoqrafik tədqiqat işi həsr edilmişdir. Z.Verdiyeva, F.Ağayeva və M.Adilovun “Azərbaycan dilinin semasiologiyası” (354) adlı əsəri bu sahədə ən tutarlı mənbə hesab edilə bilər. Bu əsərdə sözün özü, onun dil sistemində yeri, tərif, mənası, funksiyaları, üslubi məna dəyişmələri, çoxmənalılıq, səs tərkibinə və anlayışa münasibəti və başqa cəhətləri haqqında geniş məlumat tapmaq olar.

Əsər dörd fəsildən ibarətdir. Birinci fəsildə müəlliflər söz, sözün tərif, hüdudu, variantları, funksiyaları, mənası haqqında geniş bəhs edirlər. Burada sözün bir lüğəvi vahid kimi anlayış və məna cəhətinə də toxunulur. Əsərin ikinci fəslində semasiologiyanın müstəqil bir sahə-leksikologiya sahəsi kimi özünəməxsus cəhətlərindən və leksikologiya ilə qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edir. Burada göstərilir ki, bəzi

hallarda jarqon və arqolarda leksikologiya ilə semasiologiya, müəyyən mənada birləşir. Burada tabular, onların növləri, evfemizm haqqında, habelə uydurma xalq etimologiyası haqqında geniş məlumat verilir.

Əsərin üçüncü fəslə sözün tarixən keçirdiyi mənə dəyişikliyinə həsr edilmişdir. Eyni zamanda burada geniş mənə dəyişmələri, çoxmənəlilik, metonimiya, metafora və sineqdoxa haqqında ətraflı məlumat verilir.

Əsərin dördüncü fəslə təsviri semasiologiyanın əsas problemləri olan – sözün mahiyyəti, səs tərkibi, söz və əşya məsələsi, söz və anlayış, anlam və s. kimi məsələlərə toxunulur.

Azərbaycan dilçiliyində leksik vahidlərin semantik xüsusiyyətlərinə bir çox əsər həsr edilmişdir. Bunlardan Q.K.Bağirovun “Azərbaycan dilində bəzi fellərin lüğəvi mənə qruplarına dair” (57), M.İ.Adilovun “Birinci növ təyini söz birləşmələri şəklində formalaşan mürəkkəb sözlərin semantik qrupları haqqında” (11), N.C.Abdullayevanın “Sözdüzəldici şəkilçilərin mənə qrupları haqqında” (5), Y.K.Kərimovun “Fəl zamanlarının mənə xüsusiyyətlərinə aid bəzi qeydlər” (196), T.M.Mehdiyevanın “İsmin məcazi mənaları” (239), Q.İ.Məşədiyevin “Zaman zərflərinin semantik xüsusiyyətlərinə dair” (260), S.Ə.Rzayevin “Fəlin semantik növləri” (315), T.Cəlilovun “Sözün mənəsində emosional ekspressiv momentlər” (80), Q.Q.Cəfərovun “Azərbaycan dili saylarının semantik sistemi” (79) və onlarla başqalarını göstərmək olar.

Etimologiya

Etimologiya yunanca sözün həqiqi mənası haqqında elm deməkdir. Bu elm sahəsinin tarixi qədim yunan və Roma dilçiliyindən başlanır. Türkologiyada M.Kaşqaridən başlayaraq bəzi sözlərin ilkin mənası izah edilir. Etimologiya elə bir sahədir ki, bununla həm dilçilər, həm tarixçilər, həm də bu sahə ilə əlaqəsi olmayan adamlar maraqlanır. Buna görə də elmi etimologiya ilə yanaşı uydurma, yalançı xalq etimologiyası da yaranmışdır. Xalq etimoloqları sözün daxili formasına, onun keçirdiyi tarixi, fonetik dəyişikliyə əhəmiyyət vermir, yalnız xarici formasına görə təhlil edirlər. Məsələn, *kommunist – qəmnist, pasport – başbilit, Əlincə – əli incə* və s.

Elmi etimologiya toponimik tədqiqatlarda daha çox tətbiq edilir. Sözün elmi etimoloji mənasının müəyyənləşdirilməsi dilçiliklə yanaşı, tarixi, etnoqrafik əhəmiyyət də daşıyır. Buna görə də dildəki sözlərin etimoloji lüğətini tərtib etmək böyük əhəmiyyət daşıyır.

Türk dillərinin saytlə başlanan ümumtürk və dillərarası əsaslarının etimoloji (497) və “**B**” hərfi ilə başlanan ümumtürk və dillərarası əsasları əhatə edən “Türk dillərinin etimoloji lüğəti” (498) kimi əsərlərdə Azərbaycan dilinin də payı vardır. Amma bu əsərlərdə dilimizdəki sözlərin heç də hamısı əks olunmur. Bundan əlavə, ikinci lüğət, müəyyən mənada naqisdir. Qonşu kərtavel dillərinin də etimoloji lüğəti (433) hazırlandığı halda, Azərbaycan dilçiliyində dilimizin etimoloji lüğətinin yoxluğu bir boşluq yaradır. Doğrudur, bu

sahədə müəyyən addımlar atılmışdır. Məsələn, Ə.M.Dəmirçizadənin “50 söz” (111) və s. əsərində sözlərin etimologiyası haqqında müəyyən məlumatlar verilir. Amma etimoloji tədqiqat sistemi və metodlarını əhatə edən bir əsər hələ yaranmamışdır.

Onomastika

Onomastika ad haqqında elm deməkdir. Amma bu termin dilimizdə hələ sabit bir şəkil almamışdır. “Azərbaycan dilinin onomastik terminologiyası”nda bu baxımdan bəzi qeyri dəqiqliyə rast gəlirik. Toponimika, sinonim, omonim, antonim onomastika və s. kimi terminlərin tərkibində və başqa hallarda rast gəldiyimiz “onoma” sözü yunanca ad deməkdir. Ərəb dilində ad, şərəf, namus kimi işlənmiş, bizim dilimizdə də həmin mənada (namus) keçmişdir. Amma termin kimi sabit ifadə forması tapmamışdır. M.Adilov və A.Paşayev “Azərbaycan onomastikası” əsərində (13) bir yerdə, “onom” (səh.51), bir yerdə, “onim” (səh.52); A.Qurbanov “onoma” (229, 243), S.Cəfərov (77, 24); N.Məmmədov və A.Axundov (247, 178) “onuma” kimi işlətmişdir (52, 226).

Azərbaycan dilçiliyində onomastika problemləri nisbətən geniş tədqiq edilmişdir.

Xüsusi adların qiymətləndirilməsi qədimlərə getsə də, onların əsil tədqiqi son dövrlərin məhsuludur. Bu sahədə ilk tədqiqat kimi görkəmli maarif xadimi Fərhad Ağazadənin 1927-ci ildə nəşr etdirdiyi “Türk adları, ölçüləri və təqvim” adlı məqaləsini (331) göstərmək olar. Burada müəllif uşağa ad qoyarkən türk adlarına söykənməyi tövsiyə edir.

Onomastika bir elm sahəsi kimi 50-ci illərdən başlayaraq geniş tədqiq edilməyə başlamışdır. Bu sahəyə yüzlərlə elmi məqalə və məruzə, onlarla monoqrafik tədqiqat əsəri və dərs vəsaiti həsr edilmişdir. Azərbaycan

dilinin onomastik layının tədqiqində A.Qurbanovun əsərlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun bu sahəyə aid onlarla məqalə və məruzəsindən başqa “Azərbaycan onomastikası” (226), “Azərbaycan onomalogiyası məsələləri” (227); “Poetik onomastika” (228) və “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” (229 adlı əsərləri vardır. Bu əsərlər içərisində sonuncu daha çox diqqəti cəlb edir. Doğrudur, burada onomastik layın bütün sferaları tədqiqata cəlb edilmir. Bununla belə, iki hissədən ibarət olan bu əsərdə dilimizin onomastik sistemi ilk dəfə geniş və hərtərəfli şəkildə tədqiqata cəlb edilir.

Azərbaycan onomastikası aşağıdakı şöbələri əhatə edir:

1. Antroponimika
2. Toponimika
3. Zoonimika
4. Kosmonomika
5. Fitonimika

Bu şöbələrin dilçilik elmi üçün əhəmiyyəti eyni deyil. Buna görə də daha əhəmiyyətli sayılan antroponimika və toponimika sahəsi daha çox tədqiq edilmişdir.

Antroponimika

Antronomika şəxs adlarından bəhs edir. Bu sahə son vaxtlar daha çox inkişaf etmişdir. Şəxs adları, onların yaranması, inkişafı, sistemi, dəyişməsi o qədər mürəkkəb və çoxcəhətlidir ki, bu sahəyə nə qədər dissertasiya və monoqrafiya həsr edilsə də, buradakı problemlər qurtaran deyil. Şəxs adları və təxəllüslərin monoqrafik tədqiqi sahəsində Z.Sadıqovun “Azərbaycan dilində şəxs adları” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını göstərmək olar (317).

Burada müəllif təxəllüslərin tədqiqinə geniş yer verir. Bu sahəyə aid əsərlər getdikcə çoxalmaqda, onların mövzusu daha dəqiqləşməkdə və daralmaqda idi.

Bu sahədə H.Həsənovun “Söz və ad” (172), M.N.Çobanovun “Azərbaycan şəxs adları” (82), M.N.Çobanovun “Azərbaycan antroponimikasının əsasları” (83), Q.Məmmədlinin “İmzalar” (244), A.Paşayevin “Azərbaycan dilində ləqəblər” (295), M.Adilov və A.Paşayev “Azərbaycan onomastikası” (13), Z.Verdiyevanın “Köməkçi ad kateqoriyaları” (355) və s. əsərləri göstərmək olar. Bu əsərlərdə şəxs adları, onlarla bağlı etnoqrafik cəhətlər, təxəllüslər, ləqəblər geniş şərh edilir. Təkcə sonuncu adını çəkdiyimiz kitabda təxəllüslərin 16 növü göstərilir. Burada adlarını çəkdiyimiz bütün əsərləri şərh etməyə imkan olmadığı kimi, onlarla məqalənin və monoqrafik əsərin adını çəkməyə də imkan yoxdur

Toponimika

Toponimika topos yer – onoma ad sözlərinin birləşməsindən ibarət olub yer adı mənasında işlənir. Toponimika əvvəllər sırf coğrafiyanın sahəsi hesab edilirdi. Sonralar aydınlaşdırıldı ki, toponimik adların öyrənilməsi coğrafiyadan daha çox dilçiliyə aiddir. Əgər toponim coğrafi ad kimi texniki xarakter daşıyarsa, dilçilik üçün elmi əhəmiyyət daşıyır. Toponimlər xalqın tarixini özündə əks etdirir. Bu səbəbdən də toponimlərin öyrənilməsi həm də siyasi əhəmiyyət daşıyır (22). A.Axundovun “Torpağın köksündə tarixin izləri” adlı kitabının ümumi ruhunu ifadə edən bu fikir xalqın keçmiş tarixinin toponimlərdə əks olunduğunu sübut edir.

Məlumdur ki, toponimlər özləri-özlərini adlandırmır. Toponimləri onunla bağlı olan adamlar öz dillərinin əsasında, həmin toponimlərin xarakterini nəzərə alaraq adlandırırlar. hansı qəbilə, tayfa harada yaşamışsa, ətraf toponimləri öz dili əsasında da adlandırmışdır. İndi Ermənistan adlanan qədim oğuz torpağında türkmənşəli adları yer üzündən silənlər məhz dediyimiz bu cəhəti nəzərdə tuturlar. Toponimik tədqiqatlar onomastik araşdırmalar içərisində xüsusi çəkiyə malikdir. Yəni toponimik adların etimoloji izahına həsr edilmiş əsərlər qədim olduğu kimi, həm də kəmiyyətə daha çoxdur. Hələ M.Kaşqari bəzi yer adları haqqında məlumat vermişdi. Toponimik adların linqvistik təhlili demək olar ki, bütün əsərlərdə olmuşdur. Bu sahədə xalq etimologiyası daha geniş yayılmışdır. Son illər Azərbaycanın yüzlərlə toponimi etimoloji cəhətdən

tədqiq edilmişdir. 1950-ci illərdə Azərbaycan toponimikası sahəsində bir boşluq var idi. 1956-cı ildə A.Axundovun “Kür” sözünün etimologiyası haqqında (23) yazdığı məqalə sanki bu sahəyə marağı artırdı. Bundan sonra Azərbaycan toponimikasına aid yüzlərlə məqalə, izahlı lüğət, monoqrafiya, namizədlik və doktorluq dissertasiyası həsr edildi. Bunlardan bəziləri toponimik tədqiqat üçün elmi-metodik əsasları müəyyənləşdirən əsərlər idi. Bunlardan T.M.Əhmədovun “Azərbaycan toponimlərinin sistemi” (135) adlı doktorluq dissertasiyasını, A.Axundovun “Toponimik etimologiyanın əsas prinsipləri və mənbələri” (24), A.Ş.Hacıyevin “Şərqi rayonlarının (Sabirabad və İmişli) toponimlərinin linqvistik təhlili” (157), Q.Qeybullayevin “Azərbaycan toponimlərinin tədqiq edilməsi prinsipləri haqqında” (210), S.Mollazadənin “Топонимика северных районов Азербайджана” (457), Q.Məşədiyevin “Qafqaz ərazi və tayfalarının təsviri materialları məcmuəsi”ndə (СМОТРОК) qeydə alınmış Azərbaycan (türk) mənşəli toponimlərin tarixi-elmi linqvistik təhlili (261) və onlarla monumental tədqiqat əsərlərini göstərmək olar ki, burada toponimlərin təkcə izahı deyil, eyni zamanda belə tədqiqat üçün metodlar da təklif edilir. Toponimikanın aşağıdakı sahələri vardır: hidronimika, oykonimika, dromonimika, urbanomika, oqronimika və s.

Frazeologiya

Leksikologiyanın bu sahəsi Azərbaycan dilçiliyində ən gənc sahələrdən biridir. Çünki bu sahə ümumi dilçilikdə də o qədər qədim tarixə malik deyil. Frazeologiyanın banisi hesab edilən Ş.Ballinin əsərləri (386) elə əsrimizin əvvəllərində meydana gəlmişdi. “Dilə möhkəm şəkildə daxil olmuş birləşmələr frazeoloji birləşmələrdir” deyən Ş.Balli dil vahidi kimi formalaşmış birləşmələrə alimlərin diqqətini cəlb etmişdi. Maraqlı burasıdır ki, bəzən belə iddialara rast kəlmək olurdu ki, Azərbaycan dilçiliyi frazeologiya konsepsiyasını rus dilçilərindən almışlar. Amma tarixi faktlar bunun əksini göstərmişdir. Əgər V.V.Vinoqradov frazeologiyaya aid ilk əsərini 1946-cı ildə yazmışdısa (401, 402, 403) ondan 17 il əvvəl Azərbaycanda B.Çobanzadə və F.Ağazadə birlikdə yazdıqları “Türk qrameri” adlı dərslikdə (95) leksikologiya bəhsində “Semasiologiya” və “stilistika”dan danışmışlar. Onlar “göz vurmaq”, “başa düşmək”, “başa salmaq”, “baş vurmaq”, “gözüm səndən su içmir” kimi frazeoloji birləşmələrdən bəhs etmişlər (95, 144).

Frazeoloji birləşmələr, onların növləri və xüsusiyyətləri haqqında Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə M.Hüseynzadə (177, 32–35) məlumat vermişdir. O, belə birləşmələrinin 3 əsas xüsusiyyətini göstərirdi:

1. İdiomlar hər dilin öz xüsusiyyətini əks etdirir.

2. İdiomların çoxu bir dildən başqa bir dilə eyni ilə tərcümə edilə bilmir.

3. İdiomları təşkil edən sözlərin hamısı bir mənə ifadə edir (177, 33).

M.Hüseynzadənin həmin kitabından bir il sonra S.Cəfərov “Azərbaycan dilində idiomlar” (78), bir neçə il sonra nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin leksikası” (75) dərsliyində və yenidən 1972-ci ildə “Müasir Azərbaycan dili. Leksika” (77) adlı dərsliyində, M.Hüseynzadəyə nisbətən idiomlar haqqında daha geniş məlumat vermiş, demək olar ki, bu mövzu haqqında eyni sözləri demişdir.

Azərbaycan frazeologiyası tarixində S.Murtuzayevin “M.F.Axundovun komediyalarının frazeologiyası” (272) əsərinin xüsusi əhəmiyyəti var. Burada müəllif özünə-qədərki müəlliflərdən irəli gedərək frazeoloji birləşmələr haqqında geniş və dərin məlumat vermişdir.

A.M.Qurbanovun dərs vəsaiti kimi nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası” (223) kitabçasında, ondan dörd il sonra nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” (219) dərsliyində və 1985-ci ildə işləyib yenidən çap etdirdiyi “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” (225) dərsliyində frazeologiya problemlərinə toxunmuşdur.

Frazeologiya problemlərinə həsr edilmiş dissertasiyalarda bu problem daha dərindən təhlil edilmişdir. Bu sırada 1966-cı ildə müdafiə edilmiş iki namizədlik dissertasiyasının xüsusi qeyd etməlidir. K.Əliyevin “Bədii ədəbiyyatda frazeologiyanın üslubi xüsusiyyətləri” (139) və N.Rəhimzadənin “Azərbaycan

dilində idiomatik ifadələr” (306) adlı əsərləri dilçiliyimizdə dəyərli frazeoloji tədqiqatlardan hesab edilə bilər. Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji birləşmələrə hamıdan çox vaxt və zəhmət sərf edən H.A.Bayramov olmuşdur. O, bu sahədə uzun müddət tədqiqat apararaq rus və Azərbaycan dilçiliyindəki mövcud fikirləri ümumiləşdirmiş və öz qənaətlərini “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” (61) kitabında vermişdir. Əsərdə bəzi mübahisə doğuran məsələlər olsa da “Azərbaycan dili frazeologiyasının ümumi məsələləri”, “Azərbaycan dili frazeologiyasının mənə quruluşu” kimi fundamental problemlər qoyulmuş və başqa türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə həll edilmişdir.

Bundan əlavə, H.Bayramov dilimizdə olan ismi sabit söz birləşmələr (62), sabit söz birləşmələrinin təsnifi (63), feli frazeologiyanın strukturu və struktur tipləri (64) haqqında geniş tədqiqat aparmışdır. Dilimizin tarixi frazeologiyası da lazımınca tədqiq edilmişdir. Bu sahəyə çoxlu monoqrafik əsərlər həsr edilmişdir.

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ ELMI GRAMMATIKANIN YARANMASI

Morfologiya

Azərbaycan dilçiliyində qrammatika ənənəsi XIX əsrdən başlasa da, bunu qrammatik quruluşun tədqiqi yolunda axtarışlar hesab etmək olar. Bu axtarışlar Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra daha gücləndi. Əvvəllər dilimizin qrammatikasının yazılması üçün şərait yaransa da, belə bir elmi qrammatika yazıla bilməzdi. Çünki bunun üçün təcrübə, ənənə olmadığı kimi, kadrların səriştəsi də yox idi. Buna görə də B.Çobanzadə yazılmalı olan qrammatikaların əlamətlərini yazılmış qrammatikaların qüsurlarının islahında görürdü. O, 1925-ci ildə “Türk dili sərflərinin ümumi qüsurları” (96) adlı bir məqalə ilə çıxış etdi. Elə həmin il bu böyük məqaləni genişləndirərək ayrıca kitabça şəklində yenidən nəşr etdirdi (97). Adından göründüyü kimi, bu əsərlərdə o, başqa türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin qrammatikalarında da canlı dildən uzaqlaşmanı əsas qüsurlar hesab edirdi. Bundan sonra B.Çobanzadə Azərbaycan dilinin morfologiya və sintaksisinə aid bir neçə əsər yazmışdır. Bunlardan “Evdə medtexnikum tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş “Türk dili” (93), Q.Bağırzadə ilə birlikdə yazdığı “Elmi qramerin əsasları” (59), C.Məmmədzadə ilə şərikli yazdığı “Türk dili metodikası” (98) kitablarının və “Elmi qramer məsələləri” (99) – birinci məqalə və “Elmi qramerin əsasları” (100) – ikinci

məqaləsini göstərmək olar. Bu kitab və məqələlərdə, xüsusilə 1932-ci ildə çıxan əsərlərdə bir sıra ziddiyyətli fikirlərə də rast gəlmək olar. Belə ki, N.Marrın konsepsiyasına qarşı çıxdığı üçün onu pantürkist adlandırıldıqdan sonra o, dili sinfi adlandırmaqla, bazis üzərində üstqurum kateqoriyası hesab etməklə sanki özünü xilas etmək istəmişdi. Bununla belə, həmin əsərlər dilimizin elmi qrammatikasının yaranması üçün bünövrə rolunu oynamışdı. Azərbaycan dilinin qrammatikasının yaranmasında 1924-cü ildə 6 nəfər müəllif – İsmayıl Hikmət, Abdulla Şaiq, Seyid Mirqasımzadə, Cavad Axundzadə, Cabbar Əfəndizadə, Mustafa Tofiq tərəfindən yazılan və o vaxtlar komisyonsərfi adlandırılan “Tükcə sərf-nəhv” (190) kitabının da mühüm rolu olmuşdur. Bu kitab daha çox Anadolu türklərinin dilini əks etdirirdi. Burada sərf-morfologiya hissəsində “Kəlmə” başlığı altında nitq hissələrindən bəhs edilir. Onlar 7 yerə bölünür: isim, sifət, zəmir (əvəzlik), fel, zərf, nida, ədat.

Ədat başlığı altında bu gün ədat hesab edilən sözlər deyil, qoşma və bağlayıcılar nəzərdə tutulur. Saylar isə heç göstərilmir. İsmnin halları məsələsində müəlliflər XIX əsr kitablarından irəli gedə bilmir, cəmi 3 hal göstərirlər.

1936-cı ildən başlayaraq Ə.M.Dəmirçizadənin ibtidai məktəbin IV sinfi üçün qrammatika və yazı qaydalarını əks etdirən “Türk dili” (113); “Azərbaycan dili” (114); “Qrammatika” (I hissə, Morfologiya) orta məktəb üçün (115); İbtidai məktəbin III sinfi üçün “Azərbaycan dili” (116). (Bu dərslik beş dəfə nəşr edilmişdir). Eyni vaxtda dilimizin sintaksisini (II hissə) 1938-ci ildən başlayaraq

orta məktəblər üçün M.Ş.Şirəliyev və M.Hüseynzadə yazırlar (343). Bu qrammatika indiyədək 50 dəfədən çox nəşr edilmişdir. Kitab 1946, 1947, 1948, 1949 və 1950-ci illərdə Azərbaycan dilinin sərfi adlanmışdır.

Göründüyü kimi, 1930-40-cı illərdə dilimizin elmi qrammatikası hələ yaradılmamışdı. Bu, ondan irəli gəlirdi ki, hələ bir çox qrammatik kateqoriyaların hüdudu müəyyənləşdirilmədiyi kimi, nitq hissələrinin və cümlə üzvlərinin əsas xüsusiyyətləri də müəyyənləşdirilməmişdi. Bu yolda atılan ilk addımlar qrammatik kateqoriya və vahidlərin monoqrafik tədqiqi ola bilərdi. 1944-cü ildən başlayaraq dilimizin qrammatik quruluşunun tədqiqinə onlarla dissertasiya işi həsr edilmişdi: C.Əfəndiyev – Azərbaycan dilində qoşma və bağlayıcılar; N.Hacıyev – Azərbaycan dilində sifət; F.Zeynalov – Nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri; A.Axundov – Felin zaman kateqoriyası; Z.Budaqova – Azərbaycan dilində felin tərz kateqoriyası; İ.Cabbarzadə – Azərbaycan dilində ismin halları; Y.Seyidov – Müasir Azərbaycan dilində feili bağlama tərkibləri; və bir çox başqalarını misal göstərmək olar ki, bunlar Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasının yazılmasına xeyli kömək etmişdir. Dilçiliyimizin bu irəliləyişi sayəsində akad. M.Şirəliyevin sözləri ilə desək, “...Nitq hissələrinin təsnifində üç əlamətdən (məna, şəkil və sintaktik funksiya) heç birinə üstünlük vermədən bunları birlikdə götürərək nitq hissələrinə tərif verilmişdir ki, nəticədə isimlə sifət, sifətlə zərf, sayla zərf arasında fərqlər dəqiqləşdirilmişdir. Qoşma ilə hal şəkilçiləri arasında fərqlər göstərilərək ismin 6 halı müəyyənləşdirilmişdir. Nəhayət, mürəkkəb sözlər təyini söz birləşməsi

arasındaki ayrılan cəhətlər aşkar edilərək mürəkkəb sözlərin morfoloji, birləşmələrin isə sintaktik kateqoriyalar olması məsələsi bir dəfəlik həll edildi.

Feili isim, feli sifət və feli bağlama tərkibləri ilə budaq cümlələr arasındakı fərqlər göstərildikdən sonra budaq cümlənin təbiəti və növləri müəyyənləşdirildi (333, 89).

Muxtar Hüseyn oğlu Hüseynzadə (1900–1985)

Muxtar Hüseyn oğlu Hüseynzadə 1900-cü ilin mart ayında İran Azərbaycanının Mərənd mahalının Zunuz qəsəbəsində fəhlə ailəsində anadan olmuşdur.

M.Hüseynzadə hələ kiçik yaşlarında işləməyə başlamışdır. O, 13 yaşında atası ilə Zaqafqaziyaya gəldikdəi sonra Allahverdi və Gədəbəy mis mədənlərində, 17 yaşında isə Tbilisidə müxtəlif müəssisələrdə fəhlə işləmişdir. 1920-ci ildə Gəncəyə (indiki Kirovabad) köçmüş, savad kurslarında və ibtidai məktəbdə dərslər demişdir. 1923-cü ildə Gəncədə açılmış fəhlə fakültəsinə daxil olmuşdur. 1927-ci ildə fəhlə fakültəsini bitirdikdən sonra Bakıya gəlmiş və V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsinə daxil olmuş, 1931-ci ildə oranı bitirmişdir. 1933-1936-cı illərdə API-nin aspiranturasında oxumuş, eyni zamanda Universitetdə və institutlarda Azərbaycan dilindən kurs aparmışdır. 1935-ci ildə pedaqoji institutun nəzdində açılmış ikiillik müəllimlər institutunda dil-ədəbiyyat fakültəsinin dekanı vəzifəsinə təyin edilmişdir. 1936-cı ildən 1941-ci ilə qədər Azərbaycan Dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutunda dil-ədəbiyyat kafedrasının müdiri vəzifəsində işləmişdir. M.Hüseynzadə 1935-ci ildən S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin ümumi dilçilik kafedrasında işləyir. O, 1951-ci ildən

universitetin ümumi dilçilik kafedrasının müdiri, 1953-1958-ci illərdə eyni zamanda filologiya fakültəsinin dekanı olmuşdur. 1952-ci ildən 1955-ci ilədək Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunda əvəzçiliklə müasir Azərbaycan dili şöbəsinin müdiri işləmişdir.

1946-cı ildə “Müasir Azərbaycan dili” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filoloji elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. 1959-cu ildə ona professor elmi adı verilmişdir.

Professor M.Hüseynzadə 40-a qədər əsərin müəllifidir. Onun aşağıdakı kitabları vardır: “Müasir Azərbaycan dili”, “Təktərəfli və mürəkkəb təyini söz birləşmələri”, “Müasir Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələri”.

M.Hüseynzadə 1985-ci ildə vəfat etmişdir.

Dilimizin elmi qrammatikasının yaranmasında M.H.Hüseynzadənin 1954-cü ildə ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti kimi nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili” kitabı mühüm hadisə oldu. Burada dilimizin fonetika və leksikasına müəyyən yer ayrılsa da, Azərbaycan dilinin morfoloqiyası ilk dəfə sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir. Əsərdə sözün quruluşu, isim, sifət, say, əvəzlik, fel haqqında geniş məlumat verilir. Bu nitq hissələri üzərində alim tədqiqatını davam etdirərək əsəri 1983-cü ildə yenidən nəşr etdirmişdir. Sonrakı nəşrlərə müəllif köməkçi nitq hissələrini – qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər və xüsusi nitq hissələri – yamsılamaları və nidanı əlavə etmişdir. Müəllif kitaba “Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid yazılmış bir neçə kitab haqqında bəzi qeydlər” adlı hissə

ələva etmişdir. Burada o, M.Kazımbəyin “Общая грамматика турецки-татарского языка”, L.Budaqovun “Практическое руководство турецко-татарско-азербайджанского наречия” və “Учебник татарско-азербайджанского наречия” dərslikləri, M.Əfşarın “Fənni-sərfi-türki” və “Türkçə sərf-nəhv” kitabları haqqında qısaca bəhs edir.

Ümumiyyətlə, götürdükdə M.Hüseynzadənin Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında xidmətləri böyükdür. O, 85 illik ömrünün 54 ilini dilimizin tədqiqinə həsr etmişdir. 1931-ci ildə ali məktəbi bitirdikdən sonra müəyyən fasilələrlə ikiillik müəllimlər institutunda (1935) və ADU-nun filologiya fakültəsində (1953–1957) fakültə dekanı olan M.Hüseynzadə 1951-ci ildən 1980-ci ilə qədər Adunun ümumi dilçilik kafedrasına başçılıq etmişdir. Bu illər ərzində o, kafedrada özünəməxsus konsepsiyası olan bir dilçilik məktəbi yaratmışdır. Azərbaycan dilinin morfologiyası sahəsində sabit və sistemli tədqiqatı ilə tanınan M.Hüseynzadə dilimizin sintaksisi üzərində də tədqiqat aparmışdır. Onun “Təktərəfli və mürəkkəb təyini söz birləşmələri”, “Müasir Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələri” adlı əsərləri bütün türkologiyada mötəbər əsərlər kimi tanınmaqdadır.

M.Hüseynzadə Azərbaycan dilçi kadrlarının hazırlanmasında da xüsusi səylə çalışmışdır. Universitetdə işləyən dilçilərin demək olar ki, hamısı Muxtar müəllimin tələbələrindədir.

1960-cı ildə Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil institutunun müəlliflər kollektivi tərəfindən nəşr edilən “Azərbaycan dilinin

qrammatikası” (35) əsəri 1951-ci ildə nəşr edilmiş eyni adlı qrammatikadan (40) xeyli irəli getmiş və demək olar ki, öz əhatəliliyi ilə bütün əvvəlki analoqlarından fərqlənir. Burada ənənəvi əsas və köməkçi nitq hissələri və onların morfoloji xüsusiyyətlərindən əlavə. **idi, imiş, ikən, isə** bağlamaları haqqında da məlumat verilmişdir. Burada da mübahisəyə səbəb ola biləcək məsələlər yox deyil. Belə ki, felin tərz kateqoriyası. lüğəvi məna qrupları və s. haqqında müəlliflərin fikirlərində çoxlu qeyri-dəqiq məsələlər vardır. Bu kitabın nəşrindən bir il sonra Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu tərəfindən “Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası” (280) dərs vəsaiti kimi faydalı idisə də, özündən əvvəlki qrammatikadan irəli gedə bilmədi.

Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasını yaratmaq sonralar iki istiqamətdə getməyə başladı: 1) dərsliklər, 2) akademik qrammatikalar.

Dərslik kimi elmi qrammatika yaratmaq vəzifəsi ali məktəblərin özləri tərəfindən yerinə yetirildi. Bu, iki hissədən ibarət müasir Azərbaycan dilinin III və IV hissələri idi. Bu dördcildliyin I cildini (Müasir Azərbaycan dili. Fonetika) (110) Ə.Dəmirçizadə, ikinci cildini (Müasir Azərbaycan dili. Leksika) (77) S.Cəfərov yazmışdı. “Müasir Azərbaycan dili”nin III hissəsini M.Hüseynzadənin yazdığı “Müasir Azərbaycan dili” (178), IV hissəsini Ə.Z.Abdullayevin, Y.M.Seyidovun və A.Q.Həsənovun yazdıqları “Müasir Azərbaycan dili” (6) təşkil edir.

Akademik qrammatikanın yaradılması, təbii ki, EA-nın dilçilik institutunun kollektivinin üzərinə düşürdü. Dilçilik institutunun kollektivi “Müasir Azərbaycan dili”

adlandırdığı 3 cildlik əsərin I cildi fonetika və leksikologiyaya, (281), II cildi morfolojiyaya (282), III cildi sintaksisə (283) həsr edilmişdir.

Dilçilik İnstitutunun nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili” (282) irəlidə bəhs etdiyimiz M.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” kitabından bir neçə cəhəti ilə seçilir. Burada mövzular əhatəli olmaqdan əlavə, imperativ sözlər, ritmik sözlər və uşaq sözləri də əhatə edilmişdir. Amma bu sözləri morfolojiyada yox, leksikologiyada vermək daha yaxşı olardı.

Morfolojiya sahəsində dilimizin elmi qrammatikasının hazırlanmasında ayrı-ayrı monoqrafik tədqiqat əsərlərinin də böyük rolu olmuşdur. A.Axundovun “Felin zamanları” (25), N.Hacıyevin “Müasir Azərbaycan dilində sifət” (160), A.Ələkbərovun “Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb fellər” (376), Q.Bağirovun “Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı” (55), M.Rəhimovun “Azərbaycan dilində fel şəkillərinin inkişaf tarixi” (303), Z.Əlizadənin “Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər” (144), H.Mirzəyevin “Müasir Azərbaycan dilində fel” (262), V.Əliyevin “Azərbaycan dilində felin təsriflənməyən forması (məsdər)” (137) və s. göstərmək olar. Bu alimlər içərisində prof. H.Mirzəyevin uzun müddətli zəhmətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, fellə bağlı 30 ildən artıq tədqiqat aparmışdır. Bu sahəyə çoxlu məqalə və monoqrafik əsər həsr edən H.Mirzəyev 1972-ci ildə “Müasir Azərbaycan dilindən ixtisas kursu”, 1984-cü ildə “Azərbaycan dilində sadə fellər” adlı dərslər vəsaitlərini nəşr etdirmişdir. “Azərbaycan dilində fel”

adlı irihəcmli əsər alimin bu sahədəki uzunmüddətli işiın bir növ yekunudur.

Sintaksis

XX əsrə qədərki dilçilərimiz Azərbaycan dilinin sintaktik kateqoriyalarını ya ərəb, ya da rus dillərinin sintaktik qanunları əsasında təhlil edirdilər. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra məhz öz dilimizin konkret qanunları tədqiq edilməyə başladı. Bu vaxtdan bir dilçilik sahəsi kimi sintaksisin həddləri və obyekt müəyyənləşməyə başladı. B.Çobanzadə sintaksisin əsas xüsusiyyətini belə izah edirdi: “Qramerin bir qismi olan nəhvə ayrı-ayrı sözləri deyil, onların bir-biri ilə birləşmə, bağlanma surətlərini və şəkillərini tədqiq edirik. Dilimizdə söz tərkibləri, cümlələr sözlərin sadəcə bir-birinin yanına düzülməsi surətilə deyil, bəlkə müəyyən şəkli bağlarla meydana gətirilir. Təbii, sözlərin bu surətlə bir-birinə bağlanması mənaca çox əhəmiyyətlidir. Hər söz tərkibi, hər cümlə müəyyən duyğu və fikirlərin bir-birinə bağlanmasını ifadə edir. Buna görə də ayrı-ayrı sözləri olduğu kimi, cümlələri və tərkibləri bu nöqtəyi-nəzərdən tədqiq etmək lazımdır” (95, 127). O dövrün elmi səviyyəsində B.Çobanzadə ismi birləşmələrdən (təyini söz birləşmələri) danışarkən onların iki növünü göstərir: 1) tərkibi-təvsifi (yüksək ev, uzun yol və s.), 2) tərkibi-izafi (sözün doğrusu, malın ucuzu) (95, 127).

Maraqlı cəhət burasıdır ki, B.Çobanzadə və F.Ağzadə hələ o vaxt cümlə ilə hökmün fərqlərini görmüşdülər. O vaxtlar çoxları cümlə ilə hökmü eyniləşdirdiyi halda, onlar yazırdı: “Cümlə təşkil edən söz qrupu həmişə bir hökm ifadə edir. Bu surətlə

hökmədə iki təsəvvür bulunduğu kimi, cümlədə də mübtədə və xəbərin olması lazım gəlir. Lakin hökmü təşkil edən hər iki təsəvvürün cümlədə idarə olunması şərt olmadığı kimi, bəzən bir sözlə də cümlə təşəkkül edə bilir” (95, 127).

B.Çobanzadə sadə geniş cümlənin strukturunu belə şərh edirdi: “Mübtədə-vaxt və zaman əlavələri-qeyri müstəqil əlavə-müstəqil əlavə-xəbər. Burada o, əlavə dedikdə zərfliyi və tamamlığı, qeyri müstəqil əlavə kimi isə təyini nəzərdə tuturdu. Qeyd etmək lazımdır ki, bu fikir dilçiliyimizdə B.Çobanzadəyə qədər və ondan sonra da mövcud olmuşdur. Tamamlığı birinci dərəcəli anlayış və cümlənin baş üzvü hesab etmək M.Kazımbəydən (431, 487) gəlib B.Çobanzadədən (95, 127) keçərək Ə.Dəmirçizadədə (112, 15) qurtarmışdır. Amma indi dilçiliyimizdə tamamlığı da təyin və zərflilik kimi ikinci dərəcəli üzv hesab etsək də, həm rus dilçiliyində, həm də Azərbaycan dilçiliyində bu məsələyə əvvəlki mövqedən yanaşanlar vardır. Belə ki, İ.İ.Meşşaninov yazırdı: “Tamamlıq başqa üzvlərdən tam mənası ilə asılı deyildir. Təyin və zərflilik isə cümlədə müstəqil işləyə bilməz. Bunlar ancaq müəyyənləşdirilən üzvün olmasını tələb edir. Bu cəhətdən o (**tamamlıq – A.B.**) müstəqildir. Yalnız felin mənasına bağlı olub xəbərin ifadə etdiyi işi tamamladığı üçün ondan müəyyən dərəcədə asılıdır” (451, 179).

Azərbaycan dili elmi sintaksisinin sistemli şəkildə tədqiqi yenə 1950-ci illərdən başlanır. Doğrudur, Ə.Dəmirçizadənin 1947-ci ildə nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri” kitabı bu sahədə atılan ilk addımlardan idi. Amma burada dilimizin sintaktik

səviyyəsi bütünlükdə sistem halında deyil, təkcə bir sintaktik kateqoriyadan – cümlə üzvlərindən bəhs edilir. Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasının – sintaksisinin meydana gəlməsində monoqrafik tədqiqat əsərlərinin rolu böyük olmuşdur. Bunlardan Ə.Cavadovun “Müasir Azərbaycan dilində şəxssiz cümlələr” (70), B.Rəhimovanın “Müasir Azərbaycan dilində tamamlıq” (305), Ə.Abdullayevin “Müasir Azərbaycan dilində əlavə və xüsusiləşmələr” (7), H.Bayramovun “Müasir Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr” (65), R.Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dilində sözlər arasında sintaktik əlaqə üsulları” (181), Z.Budaqovanın “Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlə” (66), H.Həsənovun “Müasir Azərbaycan dilində şəxslili (müəyyən şəxslili, qeyri-müəyyən və ümumi şəxslili) cümlələr” (173), Ş.Yusiflinin “Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlələrdə sözlərin sırası” (362), N.Abdullayevanın “Müasir Azərbaycan dilində cümləyə bənzər sadə cümlə” (10), A.Hacıyevanın “Müasir Azərbaycan dilində ismi birləşmələrin mürəkkəbləşməsi” (159) və onlarla başqalarını göstərmək olar.

1959-cu ildə Azərbaycan EA Dilçilik İnstitutu “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (Sintaksis. II hissə), (283) əsərini buraxmaqla dilçiliyimizdə bu sahədə ilk sistemli elmi qrammatika yaratmaq təşəbbüsünü göstərdi. Bu əsərdə dilçilik institutunun alimləri ilə yanaşı universitetin alimləri də iştirak etmişdilər. Burada çap olunan bir çox hissə müəlliflərin əvvəlcə apardıqları tədqiqatlardan ibarətdir. Əsərdə sintaktik əlaqələrdən tutmuş əlavə və xüsusiləşmələrə qədər əhatə olunmuşdur. Cümlə üzvləri, sadə cümlə, mürəkkəb

cümlə tipləri, bütün çoxcəhətliliyi ilə tədqiq edilir. Elə həmin il Azərbaycan Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrası prof. M.Hüseynzadənin rəhbərliyi ilə “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” (284) adlı əsərini çap etdirdi. Bu əsər dilçilik institutunun çap etdiyi (283) sintaksisdən o qədər də fərqlənmir. Çünki bir neçə mövzunu hər iki kitabda eyni müəllif yazmışdır. Fərq burasındadır ki, universitetin sintaksisində məsələlər daha geniş şərh edilir. Burada da sintaktik əlaqələr, təyini söz birləşmələrin¹, cümlə üzvləri, əlavə və xüsusiləşmələr, xitab və ara sözlər tədqiq edilir, cümlə probleminə toxunulur.

Cümlə problemi ayrı-ayrı tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməkdə idi. Ona görə də 1960-cı illərdə bu sahədə bir irəliləyiş diqqəti cəlb edir. Belə ki, Z.Budaqova “Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlə” (66), H.Bayramov “Müasir Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr” (65), Ə.Abdullayevi “Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr” (8) adlı əsərləri ilə cümlə probleminin həllinə kömək etdilər. Ə.Abdullayev 1974-cü ildə həmin əsəri təkmiləşdirib və genişləndirib yenidən nəşr etdirdi (9).

¹ M.Hüseynzadə bu mövzunu ayrıca kitabça şəklində çap etdirmişdir.

Yusif Seyidov (1929–2013)

Azərbaycan dili sintaksisindən bəhs edərkən mütləq prof. Yusif Seyidovun adını çəkmək lazım gəlir. O, Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq “Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmaya n sözlər” (1958)

üzərində geniş tədqiqat aparmışdır. Yusif Seyidov məhsüuldar alim kimi bir çox mübahisəli məsələlərə toxunmuş və cəsarətli fikirlər söyləmişdir. Belə ki, “Təsirlik hallı feili birləşmələr” (1963), “Dil sistemində söz birləşmələrinin yeri” (1964), “Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri” (1969) və onlarla elmi əsər milli filologiyamızın qızıl fonduna daxildir. Alim öz sağlığında əsərlərini 15 cilddə tərtib edib elmimizə hədiyyə etdi.

1981-ci ildə Azərbaycan EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu yuxarıda adını çəkdiyimiz üç cildlik “Müasir Azərbaycan dili”nin III cildini – Sintaksisi nəşr etdi (283). Bu kitab həmin institutun sintaksisə dair nəşr etdiyi ən mükəmməl əsərdir.

1983-cü ildə ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının üzvləri Ə.Z.Abdullayev, Y.M.Seyidov, A.Q.Həsənov və K.N.Vəliyevdən ibarət müəlliflər kollektivi “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” IV hissə kitabını (6) nəşr etdirdilər. Bu kitaba müəlliflərin, əsasən, əvvəllər nəşr

olunmuş əsərləri daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, birinci hissəsi fonetikaya (Ə.M.Dəmirçizadə), ikinci hissəsi leksikaya (S.Cəfərov), üçüncü hissəsi morfolojiyaya (M.Hüseynzadə), dördüncü hissəsi sintaksisə (Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Q.Həsənov) həsr edilmiş bu “Müasir Azərbaycan dili” Azərbaycan Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

İndi demək olar ki, dilimizin bütün səviyyələri elmi cəhətdən tədqiq edilmişdir. Amma bu “artıq dilçiliyin bütün problemləri həll edilmişdir” demək deyil. Elm inkişaf etdikcə öz qarşısında yeni-yeni sahələr açır. Dilimizin sintaksisi belə yüksək səviyyədə tədqiq olunmasa idi K.M.Abdullayevin “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” (371) adlı yeni istiqamətli əsəri meydana gələ bilməzdi. K.Abdullayev adı çəkilən mövzuya həsr etdiyi doktorluq dissertasiyasında cümləyə fel-fail-məful mövqeyindən yanaşanlara haqq qazandırır. Beləliklə, mübtəda-tamamlıq-xəbər strukturu yaranır ki, burada təyin və zərflik cümlə üzvü kimi özünə əsas yer tapa bilmir. Yuxarıda dediyimiz kimi, ərəb dilçilik məktəbindən gələn bu ənənə M.Kazımbəydə, B.Çobanzadədə və Ə.Dəmirçizadədə öz əksini tapmışdı. Bu əsərdə müəllif cümlənin monoqrafik strukturunun yaranması, cümlənin qrammatik üzvlənməsi, cümlənin aktual üzvlənməsi, mürəkkəb cümlə problemi, mürəkkəb və sadə cümlənin münasibəti, mürəkkəb cümlənin təsnifi meyarları və s. kimi ümumi nəzəri problemlərə toxunur. Dilçiliyimiz üçün tamamilə yeni olan bir problem “Mətn linqvistikası” da burada tədqiq edilir. “Sintaktik tam” məsələsi ilk dəfə bu əsərdə qoyulur. Mətn haqqında

müəllif yazır: “Mətn özlüyündə elə bir sintaktik kompleksidir ki, başqa sintaktik kompleksin cümlənin müəyyən semantik çatışmazlığını aradan qaldırır. Mətn mütləq fikri tamlıqla xarakterizə edilir” (371, 35).

Əsərdə mətnin komponentlərinin semantik-qrammatik münasibətləri də geniş şərh edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sintaktik təminin formalaşmasının semantik və qrammatik yolları, mətnin kohezivasi, mətnin hüdudları və s. bu kimi problemlər dilçiliyimizdə həllini gözləyən problemlərdəndir.

1986-cı ildə A.M.Qurbanovun “Bədii mətnin linqvistik təhlili” (230) adlı kitabı çıxmışdır. Burada müəllif mətnə Avropa alimləri Z.Şmidt, A.Dresler və Azərbaycan dilçisi K.Abdullayevin mövqeyindən deyil, praktik metodik mövqedən yanaşmış və mətnin linqvistik təhlil üsullarını müəyyənləşdirmişdir. Kitab iki hissədən ibarətdir. Birinci nəzəri hissə, ikinci təhlil üçün materialları əhatə edir.

Tələbələrə kömək rubrikası altında bu sətrlərin müəllifi 1988-ci ildə “Bilik” qəzetində (53) iki məqalə yazmış (№18, 19), burada mətnin quruluşu (sadə və mürəkkəb, strukturu, başlanğıc, orta, sonluq), hüdudu, abzasla münasibəti və s. kimi məsələlərə toxunmuşdur.

Mətn sintaksisi dilçiliyimizin qarşısında yeni üfüqlər açır. Sintaktik vahidlərin funksional fəaliyyət prosesində aldığı yeni keyfiyyətlər, dərinlik təhlili, məntiqin qrammatikaya tətbiqi dilçiliyimizin ən perspektivli sahələri ola bilər.

Ələvsət Zakir oğlu Abdullayev

Azərbaycan dilçiliyində tabeli mürəkkəb cümlənin geniş və monoqrafik tədqiqi Ələvsət Abdullayevin adı ilə bağlıdır. O, bu sahədə ümumi türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində mövcud olan bütün mübahisələrə son qoymuş və tabeli mürəkkəb cümlə problemini, demək olar ki, həll etmişdir. O, bir məhsuldar alim kimi dilçiliyimizdə ilk dəfə əlavə və xüsusiləşmə məsələsinə toxunmuşdur. Bu sahədə onun qiymətli tədqiqatları vardır. Habelə ədatlar üzərində səmərəli tədqiqatlar aparmışdır.

Prof. Ə.Z.Abdullayev Ali məktəblər üçün dərsliklərin hazırlanmasında fəal iştirak etmiş bacarıqlı elm və təhsil təşkilatçısı idi.

Dilimizdəki söz birləşmələri də xüsusi tədqiqat obyektinə olmuşdur. 1960-cı illərə qədər Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələrini yalnız M.Hüseynzadə "Təyini söz birləşmələri" adı altında tədqiq edirdi. Y.Seyidov öz müəlliminin araşdırmalarını inkar etmədən söz birləşmələrinə yeni aspektdən yanaşdı. 1966-cı ildə onun "Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri" adlı iri həcmli monoqrafik tədqiqat əsəri (324) meydana gəldi. Burada müəllif komponentləri adlarla ifadə edilmiş söz birləşmələrini ismi birləşmələr adı altında tədqiq etmiş, söz birləşməsi və cümlə, söz birləşməsi və sintaqm kimi mövzulara ilk dəfə toxunmuşdur. Əsərdə söz birləşmələrinin demək olar ki, bütün növləri və söz

birləşmələrinin komponentləri arasında qrammatik və məntiqi əlaqələrdən geniş bəhs edilir. Göstərmək lazımdır ki, müəllif bu mövzudan ayrılmamış, 26 ildən sonra həmin kitabı yenidən nəşr etdirmiş və buraya yeni fəsilər daxil etmişdir (322). Məsələn, Ad-fel tipli feli birləşmələr (*məktubu oxuyanda, yaxşını pisdən ayıranda, beşdən üçünü çıxanda* və s.) və fel-fel tipli birləşmələr (*durub baxmaq, qaça-qaça getmək* və s.) bu qəbildəndir.

Dil tarixi

Azərbaycan dilinin tarixini müəyyənləşdirmək, onun türk dilləri sistemindəki yerini təyin etmək, öz ədəbi şəklini alana qədər keçirdiyi inkişaf və təkamül prosesini öyrənmək, onu dövrləşdirmək dilçiliyimizin ən böyük nailiyyətlərindən biri hesab edilməlidir. Bəllidir ki, bu cəhətlər öyrənilmədikcə, ümumiyyətlə, dilin tarixini müəyyənləşdirmək çox çətindir. Bu səbəbdən də əsrimizin 30-cu illərinə qədər bu mövzunun tədqiq edilməsi mümkün deyildi. 1928-ci ildə B.Çobanzadə “M.F.Axundovda Azəri ləhcəsi” (bir neçə xüsusiyyət), (94) adlı məqaləsində böyük dramaturq M.F.Axundovun dilində işlənən bəzi sözlər, onların üslubu haqqında müəyyən fikir söyləmişdi.

Əbdülzəl Məmməd oğlu Dəmirçizadə (1909–1979)

Əbdülzəl Məmməd oğlu Dəmirçizadə 1909-cu il iyul ayının 7-də Azərbaycanın Şəki şəhərində dəmirçi ailəsində anadan olmuşdur.

İbtidai və orta təhsilini öz doğma yurdunda alan Əbdülzəl Dəmirçizadə 1927-ci ildən oradaca müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdır. Təhsilini davam etdirmək üçün 1929-cü ildə Bakıya gəlmiş, Azərbaycan Dövlət Universitetinin pedaqoji fakültəsinə daxil olmuşdur. Həmin fakültəni müvəffəqiyyətlə bitirdikdən sonra Şəkiyə qayıdıb müəllimlik fəaliyyətini daha bir il davam etdirmiş, 1933-cü ildə isə V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun aspiranturasına daxil olmuşdur. O, aspiranturada təhsil almaqla yanaşı, dillər kafedrasında assistent, daha sonra baş müəllim vəzifəsində çalışmış, 1936-cı ildə onun “Türk dili” adlı ilk kitabı nəşr olunmuş, 1938-ci ildə isə onun “Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri” adlı kitabı çap olunmuş ki, 1940-cı ildə həmin əsəri namizədlik dissertasiyası kimi müdafiə edib filoloji elmlər namizədi alimlik dərəcəsinə almışdır.

1944-cü ildə Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan dilinin tarixi” adlı əsəri müdafiə edərək filoloji elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almış və bir il sonra ona Azərbaycan dilçiliyi üzrə professor elmi adı verilmişdir.

Ə.Dəmirçizadə 1940-cı ildən 1943-cü ilədək S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasına rəhbərlik etmişdir. O, 1943-cü il- dən V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışmağa başlamışdır.

Professor Ə.Dəmirçizadə eyni zamanda uzun illər Azərbaycan SSR EA-nın Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunda da elmi işçi, şöbə müdiri vəzifələrində işləmişdir. 1955-ci ildə prof. Ə.M.Dəmirçizadə Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü seçilmişdir.

Professor Ə.Dəmirçizadə 20 kitabın, 200-dən çox jurnal və qəzet məqaləsinin müəllifidir. Onun kitablarından – “Azərbaycan ədəbi dili tarixi-xülasələri”, (1938), “Azərbaycan dilinin tarixi” (1947), “Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları” (1958), “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi” (1960), “Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının dili” (1960), “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı” (1962), “Dil və dilin fonetik vahidləri” (1965), “Dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu” (1965)., “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasi” (1967), “Azəri ədəbi dilinin tarixi” (1967), “50 söz” (1968), “Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları” (1969) əsərləri nəzəri məsələlərə həsr olunmuşdur.

Professor Ə.Dəmirçizadənin elmi fəaliyyəti onun pedaqoji fəaliyyəti ilə də üzvi surətdə bağlıdır. Elə buna görədir ki, o, Azərbaycan dilinin tədrisi məsələlərinə dair bir çox əsərin, bu cümlədən “Türk dili” (1936) “Qrammatika” (1938), “Azərbaycan dili” (kar-lallar məktəbi üçün), “Azərbaycan dili” (1947) kimi dərslərlərin “Müasir Azərbaycan dili”, “Azərbaycan

ədəbi dili tarixi”, “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” adlı proqramların və dil tədrisi məsələlərinə həsr olunmuş onlarca elmi-metodik məqalənin də müəllifidir.

Prof. Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasını, leksikologiyasını və başqa problemlər üzərində öz tədqiqatını davam etdirir.

Ə.M.Dəmirçizadə uzun müddət Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri işləmişdir.

Ə.Dəmirçizadə 1979-cu ildə əfat etmişdir.

Azərbaycan dilinin tarixinin dövrləşdirilməsi, sistem halında tədqiqi Respublika EA müxbir üzvü, prof. Ə.M.Dəmirçizadənin adı ilə bağlıdır. Ə.M.Dəmirçizadə (1909-1979-cu illər) Azərbaycan dilçiliyini yaradan alimlərdən biri kimi, mədəniyyətimizin müxtəlif sahələrində öz qələmini uğurla sınaqdan çıxarmışdır. Onun lirik və ciddi mövzularda yazdığı şerləri, həcmcə kiçik, mənaca dərin hekayələri, “Dədə Qorqud” librettosu (musiqisi Q.Salahovun və C.Cahangirovundur), 4 pərdəli “Qaraca Çoban” pyesi Ə.Dəmirçizadənin yüksək bədii təfəkkürə malik olduğunu sübut edir. Dövrünün ədəbi və musiqi həyatı ilə bağlı ədəbi-tənqidi məqalələri onun hərtərəfli inkişaf etmiş bir ziyalı olduğundan xəbər verir. 4 nəfər elmlər doktoruna məsləhətçi, 40 nəfərə qədər elmlər namizədinin elmi rəhbəri olması isə Ə.Dəmirçizadənin Böyük vətəndaş olması deməkdir. Azərbaycan dilçiliyinin elə bir sahəsi yoxdur ki, Ə.Dəmirçizadə əsər həsr etməsin. Azərbaycan dilinin morfologiyası (115), Dilimizin sintaksisi (116), Azərbaycan dilinin fonetikasını

(110), üslubiyyatı (128) və s. əsərləri onun dilçilik sahəsində ensiklopedik biliyə malik olduğunu göstərir. Yuxarıda dediyimiz kimi, Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dili tarixini elmi şəkildə öyrənən ilk alimdir. O, başa düşürdü ki, dilimizin ümumi tarixi kursunu yaratmaq üçün ayrı-ayrı dövrlərdə işlənmiş dil xüsusiyyətlərini öyrənmək lazımdır. Buna görə də bu istiqamətdə fəaliyyətə başlamış, 1935-ci ildən ayrı-ayrı sənətkarların əsərlərinin dil xüsusiyyətlərini araşdırmışdır. 1935-ci ildə “Qasım bəy Zakirin dili haqqında” (117), “Cəfər Cabbarlının dramaturgiya dili” (118) adlı məqalələri ilə o, Azərbaycan dilinin tarixi üzrə ilk tədqiqat fəaliyyətinə başladı. Bundan iki il sonra, “Sabirin satira texnikası” (119), “Azərbaycan ədəbi dili tarixində M.F.Axundovun yeri” (120) kimi məqalələrini yazır. Müəllif klassiklərimizin dili üzərində apardığı müşahidələri ümumiləşdirərək 1939-cu ildə “Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri” adlı kitabını nəşr etdirmişdir (121). Burada “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Vaqif, M.F.Axundov və başqa sənətkarların əsərləri əsasında ədəbi dilimizin təşəkkül yollarını izləmişdir. Müəllif M.F.Axundovun demək olar ki, bütün yaradıcılığını dil baxımından tədqiq etmiş, 1935-ci ildən 1941-ci ilə qədər bu mövzuda 10 məqalə yazmış və nəhayət, 1941-ci ildə “M.F.Axundov dil haqqında və M.F.Axundovun dili” (122) əsərini yazmışdır. Alim Azərbaycan dilinin təşəkkül və inkişaf yollarını 1948-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin tarixi” (123), “Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları” (124), “Azəri ədəbi dili tarixi” (125) kimi əsərlərində inandırıcı şəkildə göstərmişdir. Müəllif öz fikirlərini

sübut etmək üçün maraqlı və tutarlı tarixi faktlardan çıxış edir: “...Azərbaycan dilinin ərəb əlifbası əsasında yazıya köçürülməsi ilə yazılı ədəbi dil də artıq XII əsrdə, əsasən, formalaşmış oldu. XII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin, əsasən, formalaşmış olduğunu sübut üçün aşağıdakı faktı yada salmağı lazım bilirik. Məlum olduğu üzrə, Şirvanşah Əxsitan Nizamiyə məktub göndərüb “Leyli və Məcnun” yazması sifarişini verərkən məktubunda bu əsəri türkcə yox, məhz “yüksək” nəsəb sahibləri olan əsilzadələr üçün “yüksək bir dildə” yazılmış olmasını da tapşırırmışdı. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq lazım gəlir ki, XII əsrdə Azərbaycanda elə bir ədəbi, dil də vardır ki, bu ədəbi dilə saray ərbabı xor baxardı (115, 26; 116, 68).

Alim Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf dövrlərini aşağıdakı kimi göstərir:

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri kitabında:

1) XIII-XIV əsrlərdə formalaşdırılan Azərbaycan ədəbi dili.

2) XV-XVII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili.

3) XVII əsrdə Azərbaycan ədəbi dili.

4) XVIII əsrdə (xanlıqlar dövründə) Azərbaycan ədəbi dili.

5) Azərbaycan ədəbi dilinin yeni dövrü (XIX əsr).

6) XIX əsrin sonlarında Azərbaycan ədəbi dili (123, 29, 27, 45, 47, 54, 351).

2. 1940-cı ildə “Ədəbiyyat fakültəsi üzrə proqramlar”da: çap edilmiş “Azərbaycan ədəbi dili tarixi kursu”nda:

- 1) Azərbaycan ədəbi dilinin ilk formalaşma dövrü.
- 2) Klassik poeziya dilinin yaranması.
- 3) Azərbaycan ədəbi dilində durğunluq-düşmə dövrü (XVIII əsr).
- 4) Folklor əsaslı Azərbaycan ədəbi dilinin yaranması.
- 5) Azərbaycan ədəbi dilinin yeni dövrü (XIX əsr) (126).

Proqramda XX əsr ədəbi dili “Müasir dil proqramına daxildir” qeydi verilərək XX əsr ədəbi dili bu bölgüdən çıxarılır.

3. “Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları” kitabında:

- 1) Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişaf etməsi dövrü.
- 2) Milli dil əsasında vahid ədəbi dilin qurulması və sabitləşməsi dövrü.

3) Azərbaycan ədəbi dilinin dövlət dili kimi yenidən qurulması və sosialist milli dili əsasında inkişaf etməsi dövrü (124, 33).

4. 1) Azərbaycan xalq dili əsasında ədəbi dilin formalaşib inkişaf etmə dövrü.

2) Azəri milli dili əsasında ədəbi dilin sabitləşməsi dövrü.

3) Azəri ədəbi dilinin dövlət dili kimi yenidən qurulması və sosialist milli dili əsasında inkişaf etməsi dövrü – Sovet dövrü (125, 84).

Göründüyü kimi, alimin ədəbi dilimizin inkişaf tarixinin dövrləşdirilməsi haqqında fikirləri sadələşmə, dəqiqləşmə istiqamətində inkişaf etmişdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinin müəyyənləşdirilməsi işində dilimizin ilk yazılı abidəsi olan “Kitabi Dədə Qorqud” dastanları əvəzsiz elmi mənbədir. Buna görə də alim bu dastanların dilini 1959-cu ildə monoqrafik şəkildə tədqiq etmiş (127) və abidənin dilimizin tarixindəki mövqeyini göstərmişdir.

Ə.Dəmirçizadə milli dilimizin mənşəyi məsələsinə “Azərbaycan dilinin tarixi” əsərində daha çox yer vermişdir. Mixi yazılarının dili üzərində uzun müddət işlədikdən sonra Midiya və Elam haqqında aydın təsəvvür əldə etmiş və milli dilimizin yaranmasının ilkin şərtlərini müəyyənləşdirmişdir. “Azərbaycan dilinin mənşəyi” fəslində müəllif xalqımızın etnogenezi, qədim

Azərbaycan ərazisində yaşayan qəbilələr, toponimik və etnonimik adlar haqqında məlumat verir və bu elementləri xalqımızın və dilimizin yaranmasında aparıcı faktor hesab edir. Əsərin ikinci fəslə Atrupatakan dilinin xüsusiyyətlərindən və müasir dilimizdəki izlərindən bəhs edir (123, 17). Ə.Dəmirçizadənin bu fikri ona görə yüksək qiymətləndirilməlidir ki, ondan təxminən 42 il sonra görkəmli-tarixçi Q.Qeybullayev uzunmüddətli, geniş və hərtərəfli tarixi araşdırmalardan sonra “Azərbaycan dilinin yaranmasında Atropaten tayfasının birinci dərəcəli rolu olması fikrini təsdiq etmişdir” (415, 486). Q.Qeybullayev yazır: “Можно выдeлить следующие периоды и истории Азербайджанского языка:

1. Дописьменный период в Атропатене.

Этот период соответствует периоду существования атропатенского народа с IV-III вв. до н.э.

2. Дописьменный период Албании.

Этот период начинается с возникновением Албанского государства (IV-III вв. до н.э.) и продолжается до V в нашей эры.

3. Письменный период Албании.

В V-VII вв. нашей эры функционировал письменный тюрко-албанский язык” (415, 489).

Azərbaycan alimlərindən bəziləri dilimizin, xalqımızın tarixini təhrif etməyə, onu başqa xalqlara bağlamağa, hər hansı tarixi faktın əhəmiyyətini kiçiltməyə çalışmışlar. Ə.Dəmirçizadənin dilimizin mənşəyi haqqındakı fikrini Q.Qeybullayev daha çox, daha inandırıcı tarixi faktlarla təsdiq etdiyi halda, Ə.Sumbatzadə bu tarixi XI-XII əsrlərə qədər geri çəkir (474, 131). Adını Azərbaycan alimi qoyan bir adamın belə hərəkəti təəccüb doğurur. Halbuki dil faktlarının özü də Ə.Dəmirçizadənin fikirlərini təsdiq edir. Akad. M.Şirəliyev də danılmaz dil faktları dialektlərdə yaşayan qədim elementlərlə dilimizin ilkin dövrləri haqqında Ə.Dəmirçizadənin mövqeyini təsdiq edir (496, 78).

Bir çox müəlliflər ədəbi dil ilə ümumxalq ədəbi dili anlayışını və xalq dili ilə ədəbi dil anlayışlarını qarışdırdıqlarına görə dilimizin tarixi haqqında müxtəlif mülahizələr meydana gəlmişdir. Məsələn, Y.Əliyev “Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixinin mərhələləri”ndən bəhs edərkən birinci dövrün IX-X əsrlərdən başladığını və “Kitabi-Dədə Qorqud”dan Vaqifə (XVIII əsrdə) qədərki dövrü əhatə etdiyini söyləyir (138). Təxminən eyni qənaətə M.İbrahimovun 1944-cü ildə nəşr etdirdiyi “Dilimizin inkişaf yolları” adlı məqaləsində (186) rast gəlirik.

Azərbaycan dilinin tarixindən danışarkən yaradıcılığının əksər hissəsini bu sahəyə həsr etmiş olan görkəmli dilçi alim prof. H.İ.Mirzəzadənin xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Alim uzun müddət müxtəlif ədəbi abidələri, sənədləri araşdıraraq dilimizin tarixi üçün faktik material toplamış və bunun əsasında 1962-ci

ildə “Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası” (267) adlı iri həcmli əsərini yazdı. Bu kitaba qədər müəllif geniş elmi axtarışlar aparmış çoxlu faktlar toplayıb “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid xülasələr (sintaksis)” (268) adlı kitabını nəşr etmişdi. Bu iki kitabla müəllif “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” kimi bir elmi sahənin əsasını qoymuş oldu. Bu sonuncu adını çəkdiyimiz əsəri müəllif yenidən işləyərək çapa hazırlamışdı. Lakin 1965-ci ildə müəllifin vəfatı ilə əlaqədar olaraq əsəri nəşr etmək mümkün olmamışdı. 1968-ci ildə prof. Ə.Abdullayev “Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi”ni geniş bir önsözü ilə nəşr etdirdi (269), Qeyd etməliyik ki, 1990-cı ildə prof. T.İ.Hacıyevin redaktəsi və rəhbərliyi ilə ADU-nun türkologiya kafedrası əvvəllər nəşr edilmiş “Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası” və “Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi” hissələrini birləşdirərək nəşr etmişdir (270). Əsəri prof. T.Hacıyev və C.Mirzəzadə çapa hazırlamışlar. Bu əsər indiyə qədər yazılmış əsərlər içərisində dilimizin tarixi qrammatikasının ən mötəbəridir.

Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü ilə bir neçə alim də məşğul olmuşdur. Bunlar içərisində M.Cahangirovun və N.Xudiyevin adlarını çəkmək olar. M.Cahangirov “Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü” (69) əsərində Azərbaycan “Xalq dili” təşəkkülünün tarixini iki böyük mərhələyə ayırır:

1. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül və formalaşma mərhələsi təqribən XI-XV əsrləri əhatə edir.

2. Azərbaycan ədəbi dilinin təkmilləşmə mərhələs təqribən XVI-XVIII əsrləri əhatə edir (69, 17–18).

Eyni mövzuya müraciət etmiş N.Xudiyev isə yazır: “Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü, əsasən iki mərhələdə getmişdir:

1. III-V əsrlərdən VII-VIII əsrlərə qədər bu mərhələdə ədəbi dil minimumu istisnasız olaraq ümumxalq Azərbaycan dilinə əsaslanır.

2. VII-VIII əsrlərdən IX-XI əsrlərə qədər bu mərhələ də əvvəlki ədəbi dil minimumuna oğuz-səlcuq xüsusiyyətləri də qarışır (184, 59).

Bu iki alimin mövqeyi arasında nə qədər fərq vardır. Bizə elə gəlir ki, N.Xudiyevin fikri ilə daha asan razılaşmaq olar.

Nizami Manaf oğlu Xudiyev

Nizami Xudiyevin çox məhsuldar alimidir. O, demək olar ki, dilimizin bütün sahələri üzrə araşdırmalar aparmışdır.

N.Xudiyev bir vətəndaş alim kimi “Xalqın tarixi haqqı” kitabında toplanmış məqalələrə nəzər yetirdikdə onun neçə xalqını, dilini, vətəni sevən vətənsəvər alim olduğuna əmin olursan. Onun 2001-ci ildə çap olunmuş “Radio televiziya və ədəbi dilimiz” adlı iri həcmli əsəri ədəbi dilimiz in üslubları sistemində ekran və efinin yeri və vəzifələri müəyyənləşdirilir.

Eyni zamanda onun 2004-cü və 2008-ci ildə çapdan çıxmış iki cildlik “Zamanın axarı ilə” adlı fundamental əsərləri dilçiliyimizin həm struktur. Həm də ekstralingvistik sahələrini əhatə edir. Eyni zamanda onun xalqımızın ümummillə lider H.Əliyevin ictimai-siyasi fəaliyyətindən bəhs edən elmi-publisistik üslubda yazılmış “Fenomen” əsəri alimin geniş yaradıcılıq diapazonuna malik olmasından xəbər verir.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafını tam mənası ilə izləmək üçün monoqrafik tədqiqat əsərləri xüsusi rol oynayır. Azərbaycan dilinin tarixinə aid yazılmış ayrı-ayrı dissertasiya və monoqrafiyalar ədəbi dilimizin təşəkkül-formalaşma və təkmilləşmə istiqamətində müşahidə aparmaq və bütövlükdə dilimizin elmi tarixini yaratmaq üçün xeyli əhəmiyyət kəsb edir. Belə əsərlər içərisində C.Qəhrəmanovun “Nəsimi divanının

leksikası” (212), T.İ.Hacıyevin “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili” doktorluq dissertasiyasını (161), namizədlik dissertasiyalarından N.Məmmədovun “M.F.Axundovun dili” (253), M.Cahangirovun “C.Cabbarlının şerlərinin leksik və qrammatik xüsusiyyətləri” (68), Aslanovun “Azərbaycan dili abidələrində feli idarənin bəzi məsələlərinin müqayisəli surətdə işıqlandırılması” (31), S.Vəliyevin “C.Məmmədquluzadə hekayələrinin leksikası” (353), R.Məhərrəmov və M.Cahangirovun “Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisinə dair materiallar” (monoqrafiya) (240), R.Məhərrəmovanın “Sabirin satirik şeiləinin leksikası” (241). Yenə namizədlik dissertasiyaları – Q.Həsənovun “Dəhnamənin sintaksisi” (166), M.Məmmədovun “N.Nərimanovun nəsr əsərlərinin leksika və frazeologiyası” (258), S.Əlizadənin “Şühədanamədə adlar” (isim, sifət, say) (145), Q.Kazımovun “Ə.Haqverdiyevin dramaturgiya dili” (194), Y.Məmmədovun “Orxan-Yenisey abidələrində isim” (Azərbaycan dili ilə müqayisədə) (251) və s. göstərmək olar.

Dilimizin tarixi üzərində aparılan tədqiqatlardan danışarkən V.İ.Aslanovun V.Qukasyanla birlikdə yazdıqları “Yazıya qədərki Azərbaycan dili üzrə tədqiqlər” (“Исследования по азербайджанскому языку дописьменного периода”) (417) əsəri də qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan dilinin tarixinə aid əsərləri, buradakı cəsarətli fikirləri və tutarlı məntiqi mühakimələri ilə seçilən alimlərdən biri də prof. T.Hacıyevdir. Dilimizin ilkin təşəkkül dövrünə, sonrakı inkişaf mərhələlərinə,

milli ədəbi dil kimi inkişaf xüsusiyyətlərinə dair T.Hacıyevin qiymətli elmi əsərləri vardır. hələ 1969-cu ildə doktorluq işi kimi müdafiə etdiyi “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili” adlı əsərində C.Məmmədquluzadə, Sabir və başqa molla nəsrəddinçilərin satirik əsərlərinin üslubi (ezop), leksik, qrammatik cəhətləri haqqında qiymətli fikirlər söyləyir. T.Hacıyev başqa bir həmkarı dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində istedadlı alim kimi tanınan prof. K.Vəliyevlə birlikdə “Azərbaycan dilinin tarixi” adlı qiymətli bir dərs vəsaiti yazmışdır. Burada nəzəri oçerklər, çalışma mətnləri, Azərbaycan ədəbi dil tarixi və qrammatikaya aid tapşırıqlar, metodik göstərişlər verilmişdir. Bu əsərdə də ədəbi dilimizin tarixi iki böyük mərhələyə ayrılır: 1) təşəkkül dövrü; 2) sabitləşmə dövrü (162, 48-51). Qeyd etmək lazımdır ki, əsərin ikinci hissəsini T.Hacıyev tək yazmışdır. Ali məktəblər üçün dərslik kimi nəzərdə tutulan bu əsərdə XIX və XX əsrin əvvəllərində və Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin vəziyyəti tədqiq edilir (163). Bütün bu əsərlər və bir çox məqalə və monoqrafiyalar Azərbaycan ədəbi dilinin mükəmməl və çoxcildlik tarixini yaratmaq üçün böyük başlanğıcdır.

Azərbaycan dilinin mənşəyi, təşəkkülü, formalaşması və sabitləşməsi məsələsinin düzgün həlli üçün təkcə Azərbaycan xalqı, Azərbaycan dili ilə bağlı abidələrin öyrənilməsi kifayət deyil. Bu işdə ümumtürk abidələri əvəzsiz mənbədir. Buna görə də bu sahədəki monoqrafik tədqiqat işlərinin aparılması, onların elmi nəticələrindən səmərəli surətdə istifadə edilməsi dilçilik elmimiz üçün çox faydalıdır. Bu işdə prof. Ə.Rəcəbovun “Orxon-

Yenisey” abidələri üzərindəki tədqiqatlarının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Alim “Orxon-Yenisey” abidələri üzərində apardığı tədqiqatları Azərbaycan dili materialı ilə müqayisəli şəkildə aparmış “Orxon-Yenisey abidələrinin dilinin morfologiyası” (296), “Orxon-Yenisey abidələrinin dilində felin mənacə növləri” (298), “Orxon-Yenisey abidələrinin dilində felin tərzləri” (299), “Orxon-Yenisey abidələri” (T.Məmmədovla şərikli) (300) və s. əsərlərində ümumiləşdirmişdir. Azərbaycan dilinin tarixini öyrənmək işində N.Cəfərovun xidmətlərini də qeyd etmək lazımdır (72, 309).

Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov

Azərbaycan dilinin tarixindən bəhs edəndə prof. Qəzənfər Şirin oğlu Kazımovun adını mütləq çəkmək lazımdır. Doğrudur Q.Kazımov hərtərəfli biliyə malik, geniş yaradıcılıq diapozonlu filoloqdur. Amma onu dilçiliyimizdə daha çox dilimizin tarixinin gözəl araşdırıcısı kimi tanıyırıq. Onun “Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər)” adlı monoqrafiyası 2003-cü ildə işıq üzü görmüşdür. Bu problemi ilk dəfə prof. Ə.Dəmirçizadə müraciət etmişdir. Əslində müstəqillik illərində bu məsələyə toxunmaq asan idi. XX əsrin 40-cü illərində çox məsuliyyətli (bəlkə də qorxulu) olan bu problemin həllinə girişmək məsuliyyət tələb edirdi. Çünki Sovet imperiya rejimi türk müsəlman xalqlarının tarixinin, ədəbiyyatının, dilinin qədimliyini göstərməyi yasaq etmişdi. Buna görə də tariximiz saxtalaşdırılmışdır. 1980-ci illərdə bir qədər loyallıq hiss edilməyə başladı. Vətənsəvər alimlərimiz tariximizin qədimliyini sübut etməyə başladılar. Y.B.Yusifov, Q.Qeybullayev, T.İ.Hacıyev, E.Əlibəyzadə və başqaları dilimizin, mədəniyyətimizin ümumiyyətlə tariximizin qədimliyi haqqında dəyərli fikirlər söylədilər. Artıq qədim dünyaya işıq salınmışdı. Ona görə də prof. Q.Ş.Kazımov cəsarətlə işə girişdi. O, Ə.Cəfəroğlu və başqa türkoloqlar kimi sübut etdi ki, Azərbaycan dilinin tarixini şumerlərdən başlamaq lazımdır. Bu bünövrə üzərində qurulan fikir proto-Azərbaycan dili dövrünü e.ə. III minillikdən I minilliyin yarısına qədər qəbul etməyə səbəb oldu.

Müəllif haqlı olaraq indiki Azərbaycan dilinin yaranmasını Alban və Antropatenlə bağlayır. Müəllif tərəddüd etmədən “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi ana kitabımızın VI-VIII əsrlərdə yarandığını söylədi.

Q.Kazımovun müasir Azərbaycan dilinə aid də dəyərli tədqiqatları vardır.

Üslubiyyat

Azərbaycan dilçiliyinin gənc və az işlənmiş sahələrindən biri də üslubiyyatdır. Üslubiyyatın müstəqil dilçilik şöbəsi olması Azərbaycan dilçiliyində 1960-cı illərdən başlayır Ə.M.Dəmirçizadənin 1962-ci ildə “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı” (128) adlı kitabına qədər bu sahədəki tədqiqat işlərini barmaqla saymaq olardı. Bu vaxta qədər 2 nəfərin: Ə.Bağirovun “Azərbaycan sovet romanlarının dili və üslubu” (58), N.Abbasovanın “C.Cabbarlının “1905-ci ildə” pyesinin dili və üslubu” (1) və bəzi kiçik məqalələri nəzərə almasaq, bu sahədə nəzərə çarpacaq bir əsər yox idi. Ə.Dəmirçizadə bu əsərdə dil və üslub haqqında məlumat verir, müxtəlif üslublar, onların xüsusiyyətlərini ilk dəfə şərh edir. Sonra isə üslubi fonetika, üslubi leksika, üslubi morfolojiya haqqında danışır. Üslubiyyata, demək olar ki, hamının qəbul edə biləcəyi bir tərif verir: “Üslubiyyat dilin ifadəlilik vasitələrinin məqsədə uyğun surətdə istifadə edilmə qayda və qanunlarından, xüsusiyyət və əlamətlərindən, ifadə vasitələrinin sistem təşkil etməsi xüsusiyyətlərinə görə formalaşan müxtəlif üslubların əlamətdar cəhətlərindən bəhs edən bir elmdir” (128, 24).

Bu əsərdən sonra üslubiyyata maraq artdı. F.Ağayevanın “Mir Cəlalın bədii əsərlərinin sintaktik üslubi xüsusiyyətləri” (16), R.Həsənovun “Y.V.Çəmənzəminlinin hekayələrinin dil və üslub xüsusiyyətləri” (174), K.Əliyevin “Bədii ədəbiyyatda frazeologiyanın üslubi xüsusiyyətləri” (139)

mövzusunda müdafiə etdiyi dissertasiya işləri bunu sübut edirdi.

K.Əliyev bu sahədə tədqiqatını davam etdirərək 1985-ci ildə “Üslub haqqında söhbət” (140) və “Üslubiyyat və üslublar sistemi” (141) adlı iki kitab nəşr etdirmişdir. Sonuncu kitab əsasında o, 1989-cu ildə “Azərbaycan ədəbi dilinin üslublar sistemi” (142) mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Bundan bir il sonra “Leksik frazeoloji və qrammatik vahidlərin nitqdə rolu” (143) adlı əsərini çap etdirmişdir. Üslubiyyat yeni dilçilik sahəsi kimi böyük perspektivlərə malikdir.

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN YENİ SAHƏLƏRİ

Riyazi dilçilik

Hələ XIX əsrdə deyirdilər ki, hər hansı bir elm öz yüksək inkişaf mərhələsinə o vaxt qədəm qoyur ki, öz tədqiqatında riyaziyyat metodlarından istifadə etsin. Hər bir elmi-tədqiqat obyektini iki cəhətdən araşdırıla bilər: keyfiyyətə və kəmiyyətə. Hər bir obyektin keyfiyyətə araşdırılması məhz aid olduğu elmin özünə aiddir. Obyektin kəmiyyətə araşdırılması isə məhz riyazi metodun tətbiqini tələb edir. Azərbaycan dilçiliyində riyazi metodun tarixi qədim deyil. Dilçiliyimizdə riyazi düşüncələrin dilə tətbiqi, yəni dil materialının riyazi qanunlar əsasında anlaşılması və araşdırılması A.A.Axundovun adı ilə bağlıdır. O, Azərbaycan dilçiliyi tarixində ilk dəfə olaraq riyazi metodların Azərbaycan dilinə tətbiq olunmasından bəhs edən “Некоторые вопросы применения методов прикладной и математической лингвистики к тюркским языкам (на материале Азерб. языка)” (383, 18) məqaləsində dilimizin riyazi və tətbiqi üsulla tədqiq edilə bilməsini inandırıcı şəkildə göstərdi. Bir il sonra isə “Felin zamanları” (25) adlı monoqrafiyasında ilk əvvəl zaman anlayışının riyazi ifadəsini belə vermişdi: $Z_0 = K + \dot{I} + G$.

Yəni obyektiv zaman keçmiş, indiki və gələcəkdən ibarətdir. Həmin əsərin axırında isə ayrıca olaraq əlavə

şəklində Azərbaycan dili feillərinin keçmiş, indiki və gələcək zaman üçün riyazi düsturunu vermişdir.

A.Axundov bu sahədəki tədqiqatını genişləndirərək 1979-cu ildə “Riyazi dilçilik” adlı kitabını (26) nəşr etdirmişdir. Əsər iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə müəllif riyazi üsulların dilə tətbiqi haqqında öz xülasələrini verir. Burada müəllif çoxluqlar nəzəriyyəsinin dilə tətbiqi, riyazi məntiq və statistik üsulun dilə tətbiqi problemlərindən danışır, dilimizin sait və samitlər sistemini həmin üsullarla təhlil edir. Belə bir təhlil nəticəsində Azərbaycan dilindəki saitlər haqqında düzgün və dəqiq qənaətlər əldə edir. Belə riyazi anlayışlar dialektlərimizin ümumxalq dilinə və onların bir-birinə olan münasibətini və dialekt sistemlərinin qədim sakinləri olan aborikenlərin dil sistemlərinin faktlarına münasibətini (26, 32) aydınlaşdırmaq üçün ən mötəbər üsuldur.

Əsərin “Təfriqələr” adlanan ikinci hissəsində müəllif “anlayış və təkliflər”, “çoxluqlar”, “İsbat”, “Tam riyazi induksiya metodu”, “Terminlərin isbatı”, “Çoxluqlar, qraflar, ədədlər, nəzəriyyələri”, “Kibernetika”, “Linqvistik hadisələr” və başqa problemlərdən bəhs edir. Bu əsər Azərbaycan dilçiliyində yeni bir sahənin – riyazi dilçiliyin bünövrə daşığıdır. Müəllif həmin problemlərdən, “Ümumi dilçilik”də də bəhs edir (18, 212).

A.Babayevin “Dilçiliyə giriş” adlı kitabında da dilçiliyin riyaziyyatla əlaqəsi məsələsindən bəhs edərkən bəzi riyazi anlayışların dilə tətbiqi məsələsindən danışılmışdır (42, 23). Burada qrammatik zamana obyektiv-fəlsəfi zamanın münasibəti haqqında fikir riyazi üsulla şərh edilir. Bundan əlavə, ehtimallar

nəzəriyyəsi əsasında dilimizin sait və samitlərinin işlənmə tezliyini müəyyənləşdirməyin mümkünlüyündən bəhs edilir.

Riyaziyyatın birləşmələr nəzəriyyəsi də çox asanlıqla dilə tətbiq edilə bilər. Cümlədə sözlərin sırasını necə dəyişmək, onları neçə cür yerləşdirmək və həmin dil materialı əsasında cümləni neçə cür quraşdırmaq olar? Bu suallara riyaziyyatın birləşmələr nəzəriyyəsiidən istifadə edərək çox asan cavab vermək olar.

Çox vaxt Nyuton birləşmələri adlandırılan birləşmələrin 3 növü vardır: 1) Yerdəyişmə – Permutasiyon, 2) Yerləşdirmə –Aranjeman, 3) Quraşdırma – Kombinezon.

Tutaq ki, 5 üzvdən ibarət olan cümləni müxtəlif üsulla düzmək lazımdır. Yəni bir cümlə daxilində 5 üzvü müxtəlif sırada yerləşdirmək lazımdır. Əlbəttə, dilçilik öz potensialı hesabına belə bir vəzifənin öhdəsindən gələ bilməz. Onda birləşmə nəzəriyyəsinin yerdəyişmə qanunundan istifadə edə bilərik.

1. $P_m = n! = 1. 2. 3. 4. \dots$ Cümlə beş sözdən ibarət olduqda $P_m = 5! = 1. 2. 3. 4. 5. = 120$.

Yəni 5 üzvdən ibarət olan cümlədə sözlərin sırasını 120 cür dəyişmək olar.

2. Yerləşdirmə – aranjeman. Yəni predmetin m_m yerləşdirilməsi. Yəni 5 sözün cümlədə 4-4 (bir fərqlə) işlədilməsi – yerləşdirilməsi.

$$A_n^m = \frac{n!}{m-n} = \frac{1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4 \cdot 5}{5-4} = 120$$

Yəni 5 sözlü cümlədə üzvləri 120 cür yerləşdirmək olar.

3. Quraşdırma – kombinezon.

m sayılı (5 sözlü) predmeti (cümləni) n-n elə sıraya düzürük ki, hər sıra heç olmasa bir elementlə fərqlönsin:

$$C_n^m = \frac{n!}{m!(n-m)}; C_5^4 = \frac{5!}{5(5-4)} = \frac{120}{5} = 24$$

Deməli 5 sözdən 24 cür cümlə quraşdırmaq olar. Dilçiliyimizdə bu yeni sahə riyaziyyatçılarla dilçilərin əlbir səyi sayəsində gələcəkdə inkişaf edəcəkdir.

AZƏRBAYCAN ALİMLƏRİNİN BAŞQA DİLLƏR ÜZƏRİNDƏKİ ARAŞDIRMALARI

Əvvəlki fəsillərdən məlum olduğu kimi, Azərbaycan alimləri hələ X əsrdə ərəbcə dilçiliyə dair əsər yazıb ərəb dilçiliyinin inkişafına kömək etmiş, fars dilçiliyinin əsasını qoyub üç-dörd yüz il fars dilçiliyi sahəsində birinciliyi özlərində saxlamış, Rusiyada ilk şərqşünaslığın əsasını qoymuşlar. Bu iş Sovet hakimiyyəti illərində də davam etdirilmişdir. Azərbaycan alimlərinin fəaliyyət dairəsi genişlənərək şərqşünaslıq çərçivəsindən cıxmış və slavyaşünasnaslığa, germanşünaslığa və romanşünaslığa da nüfuz etmişdir.

Türkologiya

Fərhad Ramazan oğlu Zeynalov (1929–1984)

Fərhad Ramazan oğlu Zeynalov 1929-cu ildə Naxçıvan MSSR-nin Ordubad şəhərində anadan olmuşdur.

O, 1948-ci ildə S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Univereitetinin filoloji fakültəsinə daxil olmuşdur. Universiteti 1953-cü ildə fərqlənmə

diplomu ilə bitirən F.R.Zeynalov ümumi dilçilik ixtisası üzrə aspiranturaya məsləhət görülmüş və Moskva Dövlət Universiteti filoloji fakültəsi ümumi və tarixi müqayisəli dilçilik kafedrasına göndərilmişdir. O, burada nitq hissələri problemi üzərində tədqiqat işi aparmışdır.

F.R.Zeynalov 1956-cı ildən universitetdə pedaqoji işlə məşğul olmağa başlamışdır. Elə həmin ildən o, türkologiya ilə daha yaxından maraqlanır və universitetdə “Türk dilinin müqayisəli qrammatikası” kursunu canlandırır. F.Zeynalov həmin kursun proqramını hazırlayır, tələbələr üçün əyani vəsait olan “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” (I hissə) əsərini çap etdirir.

F.R.Zeynalov 1957-ci ildə “Nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri” adlı namizədlik dissertasiya işini müdafiə edib filoloji elmlər namizədi, 1966-cı ildə “Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri” mövzusunda dissertasiya müdafiə edib, filoloji elmlər doktoru elmi

dərəcəsi almışdır. O, 1968-ci ildən S.M.Kirov adına ADU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının professoru olmuş, 1969-cu ildə ömrünün sonunadək bu universitetin Türkologiya kafedrasının müdiri vəzifəsində işləmişdir.

Prof. F.Zeynalov 20-dən artıq elmi əsərin müəllifidir. Onun çap olunmuş kitabları bunlardır. “Türk dillərində nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsü” (1957), “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası”, I hissə (1959), “Müasir türk dillərində qoşmalar” (1964), “Müasir türk dillərində ədat və modal sözlər” (1965), “Müasir türk dillərində qoşmalar” (1967).

F.R.Zeynalov Azərbaycan dilçiliyi üzrə də tədqiqat aparmışdır. O, isim, sifət və zərf kateqoriyasının təsnifinə aid məqalələr yazmış, Azərbaycan SSR EA hazırladığı “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (I hissə) əsərinin müəlliflərindən biridir.

Prof. F.Zeynalov indi “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” (II hissə) əsərini çapa hazırlayır və “Müasir türk dillərində sözün morfoloji tərkibi” adlı monoqrafiyanın üzərində işləyir.

F.R.Zeynalov 1984-cü ildə vəfat etmişdir.

Doğrudur, elə Azərbaycan dilçiliyi özü də türkologiyanın bir qoludur, amma Azərbaycan alimlərinin başqa dillər üzərində apardığı tədqiqatlardan danışırkən ilk əvvəl türk dilləri üzərindəki araşdırmalardan danışmaq lazım gəlir. M.Kazımbəyin “Общая грамматика турецко-татарского языка” adlı əsəri ilə bu sahənin əsil mənada əsası qoyulmuşdur. Sonralar bu işə diqqət zəifləmişdi. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk illərində prof. B.Çobanzadə belə bir təşəbbüsdə olmuşdu. Onun bu sahəyə – türk dillərini

əlaqəli və müqayisəli şəkildə tədqiq etmək məsələlərinə aid bir neçə əsəri də nəşr edilmişdi. Lakin Repressiya bu işi tamamilə dayandırdı. Pantürkizm damğası vurulmaq qorxusu alimlərimizi türk dillərini əlaqəli şəkildə tədqiq etməkdən uzaqlaşdırdı. Bu işə şəxsiyyətə pərəstiş pisləndikdən sonra ilk dəfə prof. F.R.Zeynalov başladı. 1956-cı ildə ADU-da “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” kursunu yaratdı. 1962-ci ildən universitetdə türkologiya kafedrası yaradan F.Zeynalov bu sahədə çox məhsuldar iş apardı. Onun “Türk dillərində nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsü” (364), iki hissədən ibarət “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” (365), “Müasir türk dillərində qoşmalar” (366), “Müasir türk dillərində ədat və modal sözlər” (369), “Müasir türk dillərində qoşmalar” (368) və başqa əsərləri çap edilmişdir. Alimin bu sahədəki ən sanballı əsəri “Türkologiyanın əsasları” adlı iri həcmli, ali məktəblər üçün dərslikdir (369). 1985-ci ildə F.Zeynalovun vəfatından sonra həmin kafedraya rəhbərlik edən prof. T.Hacıyev öz sələfinin işini uğurla davam etdirir.

Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev

Ümumi dilçilik kafedrasının yetirmələrindən, Muxtar müəllimin şagirdlərindən biri də Azərbaycan MEA həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyevdir. İyirmiyə yaxın kitabın, üç yüzə qədər məqalənin müəllifi olan T.Hacıyev əsil vətəndaş, türkçü kimi Kişinyov, Alma-Ata, Düşənbə, Bişkek, Nukus, Nalçik, Kayseri, Antalya, Tehran şəhərlərində keçirilən beynəlxalq elmi konfranslarda etdiyi dərin məzmunlu elmi məruzələri ilə həm özünü, həm də Azərbaycan filologiyasını tanıtmışdır. Azərbaycan Respublikasının Təhsil naziri, sonralar həmin nazirliyin Azərbaycan türk dili elmi-metodik şurasının sədri, Bakı Dövlət Universiteti Böyük elmi şurasının üzvü, 30 cildlik Türk Dünyası Ensiklopediyasının müəlliflərindən biri, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, “Dədə Qorqud” ensiklopediyasının dil və ədəbiyyat şöbəsinin rəhbəri, Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü, BDU-nun Türkologiya Kafedrasının müdiri T.İ.Hacıyev 1 may 1936-cı ildə Cəbrayıl rayonunun Sultanlı kəndində anadan olmuşdur. 1953-cü ildə Sultanlı kənd orta məktəbini bitirərək həmin il ADU-nun filologiya fakültəsinə daxil olmuş, 1958-ci ildə oranı fərqlənmə diplomu ilə qurtarmışdır. Elə həmin il Muxtar müəllimin təklifi ilə Ümumi Dilçilik kafedrasının aspirantı olmuşdur. 1962-ci ildə

“Azərbaycan dilinin Cəbrayıl dialekti” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. 1962-1967-ci illərdə M.F.Axundov adına Pedaqoji Dillər İnstitutunda dosent vəzifəsində çalışmışdır.

1970-ci illərdə ADU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının dosenti olmuşdur.

1969-cu ilin iyun ayının 18-də “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

1971-ci ilin iyunundan Türkologiya kafedrasında professor vəzifəsində işləyir. 1985-ci ilin martından bu günə qədər həmin kafedranın müdürüdür.

1976-1983-cü illərdə SSRİ Universitetləri filologiya elmi metodik şurasının üzvü, 1989-cu ildə Sovet Türkoloqlar cəmiyyətinin üzvü seçilmişdir.

1995-ci ilin iyul ayında “Atatürk dil, tarix və mədəniyyət” qurumunun fəxri üzvü, 1996-cı ildə Təhsil Nazirliyi Dövlət təhsil standartlarının hazırlanması üzrə işçi qrupun üzvü seçilmişdir.

Yuxarıda dediyimiz kimi T.İ.Hacıyev çox məhsuldar alimdir. Onun qələmindən çıxan iyirmiyə qədər kitab və 300-ə qədər elmi məqalə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Azərbaycan ədəbiyyatı, ümumtürk mədəniyyəti,

ədəbiyyat və dil problemlərinə həsr edilmiş, mötəbər mənbələr hesab edilə bilər.

Bu kiçik məlumatda onun əsərlərindən bəhs etmək, onları dəyərləndirmək olmaz. Təkcə bununla kifayətlənməyi ki, istər böyük olsun, istər kiçik (həcmi əhəmiyyəti yoxdur), onun əsərlərinin hər bir sətrində vətəndaş alimin, böyük türkçünün ürəyinin səsinə eşitmək olar.

T.İ.Hacıyev 20-dək adamı elm aləminə gətirmişdir. Onların arasında professor N.Q.Cəfərov, E.İ.Əzizov, S.Ə.Abdullayev və başqaları kimi məşhur alimlər vardır. Tofiq müəllim özü yaxşı deyib: Türkə canım qurban deyib qışqırmaq yox əməli işlər görmək gərəkdir. Onun dediyi sözlər ilə işi arasında üzvü bir bağ vardır.

Prof. T.İ.Hacıyev elmi fəaliyyətə Azərbaycan dilinin tarixi sahəsində başlamış, sonra öz yaradıcılıq diapozonunu genişləndirərək türk xalqlarının dili və ədəbiyyatı sahəsində görkəmli mütəxəssis kimi tanınmışdır. Müasir Azərbaycan türkologiyasının görkəmli nümayəndəsi kimi bütün türk xalq dastanlarının tədqiqi və nəşri, sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərir. Təkcə M.Kaşqarının “Kitabi-divanü-lüğət-it-türk” əsərinin ərsəyə gəlməsindəki xidməti onu filologiyanın bu sahəsinin əbədi simalarından biri etmişdir.

Hazırda T.İ.Hacıyev BDU-nun Türkologiya kafedrasının rəhbəri olmaqla yanaşı, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru kimi geniş elmi iş aparır. Daha doğrusu Azərbaycan dilçiliyinin inkişafına rəhbərlik edir.

Əbülfəz Rəcəbli

Azərbaycanda ümumi türkologiya ilə məşğul olan görkəmli alimlərdən biri də Əbülfəz Rəcəblidir. Qeyd etmək lazımdır ki, A.Çikobova demişkən “çox dil bilmək adamı dilçi etmir, ona kömək edir”. Ə.Rəcəbov məhz çox dil bilən alim olduğu üçün onun yaradıcılıq diapazonu genişdir. Ə.Rəcəbov Azərbaycan, talış, rus, fars, ingilis dillərini yaxşı bilir. Məhz bu cəhət və çalışqanlıq onu çox məhsuldar bir alim səviyyəsinə yüksəltmişdir. Azərbaycanda məhsuldarlıq cəhətdən Ə.Əliyevlə müqayisə edilə bilən az adam tapmaq olar. Belə ki, onun 2007-ci ilə qədər ümumi dilçiliyə aid – 11, dilçilik tarixinə aid – 4, Qədim türk dillərinin tədqiqinə aid – 13, Talış dilinin lüğətinə aid – 3, Xarici ədəbiyyata aid – 2, İctimai-siyasi mövzuda – 1, Dil tədrisi metodikasına aid – 1 kitabı çap olunmuşdur.

Göründüyü kimi onun ən çox tədqiq etdiyi sahə ümumi türkologiyadır. O bu sahədə daha çox irəli getmişdir. Eləcə də ümumi dilçiliyin bir sıra nəzəri probleminə aid onun çox qiymətli əsərləri vardır.

1972-ci ildə Nəsimi adına dilçilik institutunda prof. Şirəliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə türkologiya şöbəsi yaranır. Sonradan bu şöbəyə K.Abdullayev, Ə.Cavadov rəhbərlik etmişlər. 1988-ci ildən şöbəyə filologiya elmləri doktoru H.K.Quliyev rəhbərlik edir. Onun 1992-ci ildə doktorluq işi kimi müdafiə etdiyi “Türk dillərində felin semantikasi” adlı sanballı tədqiqat əsəri də məhz bu şöbədə hazırlanmışdır. Şöbə türk dillərinin

morfologiyasını nęşr etdirmiş, sintaksisini isə çapa hazırlamışdır.

AZƏRBAYCANDA ATATÜRK MƏRKƏZİ

Azərbaycan türkologiyanan inkişafından danışıanda mütləq “Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi”ndən danışmaq lazımdır. 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikasının o vaxtkı Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə yaradılmış olan bu mərkəz Azərbaycanda türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı, tarixi, etnoqrafiyası, milli-mənəvi dəyərləri üzərində çox intensiv və ekstensiv araşdırmalar aparır. Burada gedən işlərin uğurla başa çatmasında bütün türk xalqları arasında elmi-mədəni əlaqələrin yaranmasında görkəmli türkoloq Nizami Qulu oğlu Cəfərovun bir vətənpərvər, türksevər insan olaraq böyük rolu vardır.

Nizami Qulu oğlu Cəfərov

Nizami Qulu oğlu Cəfərov 21 sentyabr 1959-cu ildə Ağstafa rayonunun Zəlimxan kəndində anadan olmuşdur. 1977-ci ildə həmin kənddə orta məktəbi bitirmişdir. 1977–1982-ci illərdə ADU-nun filologiya fakültəsində oxumuşdur.

1982-1985-ci illərdə aspiranturada oxumuş və “Sadə cümlənin struktur-semantik təkamülü” mövzusunda, namizədlik, 1991-ci ildə “XVIII əsr Azərbaycan türk ədəbi dili” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

1991-1994-cü illərdə filologiya fakültəsində müəllim, baş müəllim və professor işləmiş, 1994-2001-ci illərdə həmin fakültənin dekanı olmuşdur. 2001-ci ildən təşkil edilmiş Azərbaycan Atatürk mMərkəzinin müdiri, habelə BDU Ümumi dilçilik kafedrasının müdürüdür. 2001-2003-cü illərdə AAK Dilçilik üzrə Doktorluq Müdafiə Şurasının sədri, 2003-cü ildən AAK filologiya elmləri üzrə ekspert şurasının sədri olmuşdur.

2000-ci ildən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatıdır. 2005-ci ildən Milli Məclisin mədəniyyət məsələləri üzrə komitəsinin sədridir.

2000-ci ildən AMEA müxbir üzvi seçilər N.Cəfərov Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin və Respublika Ağsaqqallar Şurasının üzvüdür.

Onun yaradıcılıq diapazonu çox genişdir. Dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, Ümumi Türkologiya, Azərbaycançılıq və s. sahələrə aid çoxsaylı araşdırmaları vardır.

N.Q.Cəfərovun müxtəlif mövzularda 40-dan artıq kitabı və seçilmiş əsərləri çap olunmuşdur.

Bu gün “Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi” bilikli və səriştəli kadrlar hesabına Azərbaycan Türkologiyasının önündə gedir. Burada nəşr olunan kitablar bütün türk xalqlarının ümumi mənafeyinə uyğun olub, onların yaxınlaşmasına və bir-birini daha yaxşı tanımasına kömək edir ki, zamanın tələbi də budur.

Şərqşünaslıq

70 ildə şərqşünaslığın Azərbaycanda inkişafı müəyyən səbəblərə görə ləng getmişdir. Sovet imperiya siyasəti Azərbaycanın öz dindaşları olan ölkələrlə əlaqəsini kəsə bilməsə də, onu maksimum məhdudlaşdırmağa müvəffəq olmuşdu.

Adamların ərəb əlifbasına yolu bağlanmışdı ki, onlar islam dinindən uzaqlaşsınlar. Ərəb və fars tarixi, ədəbiyyatı öyrənilməsi haqqında söhbət ola bilməz. Xarici dil və ya xarici ədəbiyyat adı altında yalnız Avropa dilləri və ədəbiyyatı nəzərdə tutulurdu. Bununla belə, rəsmi dairələrdə və təhsil sistemində ərəb və fars dilləri işləndiyi üçün bu sahədə dilçilik də inkişaf etməkdə idi.

a) Ərəb dilçiliyi. Sovet dövründə ərəb dilçiliyinin əsil mənada inkişafı hamıdan əvvəl Ə.C.Məmmədovun adı ilə bağlıdır. Prof. Ə.Məmmədov respublikamızda ərəb dilçiliyi məktəbi yaratmışdır. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, Azərbaycandakı əksər ərəbşünaslar Ə.Məmmədovun tələbələrindədir. Ə.Məmmədovun ADU-nun şərqşünaslıq fakültəsinin tələbələri üçün yazdığı dərsliklər (448, 195) kamil elmi əsərlərdir. Son 20-25 ildə ərəb dilinin bu və ya digər sahəsi monoqrafik şəkildə tədqiq edilmişdir. Bu mənada L.Orucovanın “Əz-Zəncaninin “Mabadu Fittasrif” əsəri” (460), N.Ağayevanın “Azərbaycan alimlərinin ərəb dilinin qrammatikasına aid əsərləri” (Труды азербайджанских ученых по грамматике арабского языка) (374), N.Xəlilovanın “XII əsr ərəb dili yazılı abidəsi “əl-

Səvahirinin “Əs-sihah” əsərinin poleoqrafik və leksik izahı” (Арабоязычный письменный помятник XII века “ас-Сихах” ал-Джавхари в палеографическом и лексическом освещении) (481) namizədlik dissertasiyalarını və N.A.Ağayevanın “Азербайджанские языковеды средневековья” (“Orta əsrlər Azərbaycan dilçiləri”) (373) adlı monoqrafiyasını göstərmək olar. Ərəb dilçiliyinə aid yazılmış əsərlərin ən görkəmlisi V.M.Məmmədəliyevin “Ərəb dilçiliyi” adlı dərsliyini (243) hesab etmək olar. Bu əsər ərəb dilçiliyinin bütün tarixini əks etdirən bir elmi-tədqiqat əsəri kimi də bir çox mübahisəli məsələlərin həllinə kömək etmişdir.

Vasim Məmmədəliyev

V.M.Məmmədəliyev 27 avqust 1942-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur.

O, 1949–1959-cu illərdə Bakı şəhər 113 saylı orta məktəbdə oxumuşdur.

V.M.Məmmədəliyev 1959–1964-cü illərdə BDU-nun şərqşünaslıq fakültəsində ərəb filologiyası ixtisası üzrə təhsil almışdır.

1964–1967-ci illərdə BDU-nun aspirantı olmuşdur.

V.M.Məmmədəliyev 1968-ci ildə Tbilisi Dövlət Universitetində “Müasir ərəb-azərbaycan ədəbi dilində və İraq dialektində felin zaman formalarının müqayisəli-tipoloji təhlili” mövzusunda namizədlik, 1974-cü ildə həmin universitetdə “Müasir Ərəb ədəbi dilində felin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

1978-ci ildən professorudur.

Professor V.M.Məmmədəliyevin elmi nəticələri Ərəb dilçiliyi və ümumi dilçilik sahələrində (eləcə də Azərbaycan dilçiliyində), islamşünaslıqda, Ərəb-Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələrində geniş istifadə olunur.

Professor V.M.Məmmədəliyev Rusiya Federasiyası (1978–1981), Polşa (1979), Misir (1995–2000), İndoneziya (1998), ABŞ (1996) və digər ölkələrdə keçirilmiş beynəlxalq və regional konfransların iştirakçısı olub.

Professor V.M.Məmmədəliyev 16 dissertasiya işinə elmi rəhbərlik, 30-dan artıq dissertasiya işinə rəsmi opponentlik etmişdir.

Professor V.M.Məmmədəliyev İraq Elmlər Akademiyasının (1989), İslam Təşkilatı Konfransı nəzdində İslam Hüququ Akademiyasının (1994), Suriya Quran Elmləri və Ərəb Filologiyası Akademiyasının (1995) üzvü seçilmişdir.

Professor V.M.Məmmədəliyev BDU-nun şərqşünaslıq fakültəsinin dekanı (1981–1991), prorektoru (1991–1992) vəzifələrində çalışmışdır. Hal-hazırda BDU ilahiyyat fakültəsinin dekanı, ərəb filologiyası kafedrasının müdürüdür.

O, dünyanın müxtəlif ölkələrində çap olunmuş 300-dən çox elmi əsərin, 20 kitabın müəllifidir.

Professor V.M.Məmmədəliyev 1991-ci ildən indiyə qədər respublika televiziyasında ümumxalq məhəbbəti qazanmış “Haqqın dərgahı” adlı dini verilişin aparıcısıdır.

Professor V.M.Məmmədəliyev Türkiyə, İran, İraq, Misir, Liviya, Gürcüstan, Rusiya, Səudiyyə Ərəbistanı, Suriya BƏƏ, Küveyt və digər ölkələrlə sıx elmi əməkdaşlıq edir.

Professor V.M.Məmmədəliyev 1992-ci ildə “Əməkdar elm xadimi” fəxri adına layiq görülmüş, 2001-ci ildə Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü seçilmişdir.

Vasim Məmmədəliyev 26 avqust 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əliyevin fərmanı ilə ölkənin ali mükafatı “Şöhrət” ordeni ilə təltif edilmişdir.

1978-ci ildə ona professor elmi adı verilmişdir. Professor Vasim Məmmədəliyev Azərbaycanda ərəb dilçiliyinin ən görkəmli nümayəndəsi kimi RSFSR (1978, 1981), Polşa (1979), Misir (19995, 2000), İndoneziya (1998), ABŞ (1996) və bir çox başqa xarici ölkələrdə keçirilmiş elmi konfranslarda məruzələrlə çıxış etmişdir.

Respublikada elmi və elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasında böyük xidmətləri olan prof. V.Məmmədəliyev İraq Elmlər Akademiyasının (1989), İslam Təşkilatı konfransı nəzdində İslam Hüququ Akademiyasının (1994), Suriya Quran Elmləri və Ərəb filologiyası Akademiyasının, habelə AMEA-nın akademikidir. Artıq 20 ildən artıqdır ki, Azərbaycan Televiziyası ilə hər həftənin cümə axşamı bütün xalqımız “Haqqın dərgahı” adlı veriliqdə Hacı Vasimin islam dini, Qurani-Kərim hökmləri haqqında çıxışlarını səbirsizliklə gözləyir.

Hazırda V.Məmmədəliyev ərəb dilçiliyi sahəsində öz tədqiqatlarını davam etdirməklə yanaşı, BDU-nun ilahiyyat fakültəsinin dekanı və Qafqaz Müsəlmanları idarəsinin ali dini şurasının sədridir.

b) Fars dilçiliyi. Azərbaycan alimləri öz sələflərinin başlamış olduğu 1000 illik tarixə malik olan işi sovet dövründə də davam etdirdilər. Ərəb dilçiliyində olduğu kimi, iranşünaslıq da əsasən iki elmi mərkəzdə – Azərbaycan Dövlət Universitetində və Elmlər Akademiyasında cəmləşmişdi. Sovet dövründə yalnız burada ərəb və fars dillərinə aid tədqiqat aparmaq olardı. Azərbaycan iranşünasları fars dili üzərində tədqiqat aparır, klassik fars və Azərbaycan şairlərinin əsərlərini,

alimlərin elmi araşdırmalarını dilimizə tərcümə edirdilər. Fars və Azərbaycan dilləri üzərində tipoloji-müqayisəli monoqrafik tədqiqat əsərləri də bu sahədə diqqətəlayiq araşdırmalar kimi qiymətləndirilə bilər. Bu sahədə R.Sultanovun, M.Sultanovun, M.Rəhimovun, H.Mahmudovun, Ş.Şirəliyevin işlərini göstərmək olar.

R.Sultanovun “Fars dilinin tədrisi metodikası” (327) və onlarla yazılı abidəni tərcümə edib xalqa çatdırmasını, M.Rəhimovun fars dili dərsliyini (304) və onlarla elmi məqaləsini, H.Mahmudovun “Fars dilində sadə cümlə sintaksisi” (236), Ş.Şirəliyevin “Müasir fars dilində modal sözlər” və “Müasir fars dilində modal sözlər və söz birləşmələri” (344) iranşünaslığın ən yaxşı əsərləri sırasına çıxma bilər.

Slavyanşünaslıq

Slavyanşünaslıq dedikdə, əsasən, rus dili üzərində aparılan tədqiqlər-araşdırmalar nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilçiliyində bu sahə XIX əsrdən – yəni Rusiyada şərqşünaslıq meydana gəlməsindən başlayır. Rusiyada şərqşünaslığın əsasını qoyan Mirzə Kazımbəy, M.C.Topçubaşov, M.C.Rzayev, M.A.Qafarov, M.K.Abdinov və başqa alimlər Rusiyada şərq dillərini tədris və tədqiq etdikləri kimi, yeri gəldikcə rus dili üzərində də araşdırmalar aparırdılar. Yuxarıdakı fəsillərdə bu barədə ətraflı danışıldığından burada geniş bəhs etməyə ehtiyac yoxdur. XX əsrin əvvəllərində N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, S.M.Qənizadə və başqaları həm birbaşa, həm də dolayısı ilə rus dili üzərində müəyyən araşdırmalar aparmışlar. Azərbaycanda slavyanşünaslıq həqiqi mənada Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra inkişaf etməyə başlamışdır. Respublikada dilçiliyin bu sahəsinin inkişafı üçün real, obyektiv şərait yaranmışdı. Konstitusiyada dövlət dili kimi Azərbaycan dili yazılsa da, (Bu bütün respublikalarda belə idi) sosial həyatın əksər sahələrində rus dili Azərbaycan dilini sıxışdırıb çıxarmışdı. Bunun qismən faydası bundan ibarət oldu ki, Azərbaycanda çox güclü slavyanşünas alimlər yetişdi. Sovet dövründə Rus dilçiliyinin Azərbaycan məktəbi yarandı. Rus dili Azərbaycanın: bütün ali məktəb kafedralarında araşdırılmağa başladı. Bütün humanitar və texniki ali məktəblərdə rus dili kafedralarında çalışan mütəxəssislər bu dili tədqiq edirdilər. Respublikada güclü slavyanşünaslar ordusu

yarandıdır. Bunların içərisində Q.Ələkbərli, M.C.Möhsünzadəni, R.Kərbəlayevanı, L. Ömərövanı, M.T.Tağıyevi, Ə.R.Mahmudovu, A.Həsənovu, H.N.Aslanovu, A.Ş.Şabanovu, C.Ə.Bədəlovu, L.Q.Vəkilovanı, F.H.Hüseynovu, R.S.Mirzəyevi, L.H.Quliyevanı, A.Əliyevanı, C.S.Əhmədovu, H.M.Muxtarovu, O.M.Qocaəliyevi və onlarla başqalarını göstərmək olar. Sovet dövründə bu və adlarını çəkə bilmədiyimiz alimlər rus dilinə aid onlarla namizədlik və doktorluq dissertasiyası, monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaiti, metodik göstəriş, yüzlərlə məqalə yazmışlar.

Hələ 1947-ci ildə Q.Ələkbərli “Rus və Azərbaycan dillərində söz vurğusu” adlı namizədlik dissertasiyasında rus dilindəki “Словесное ударение” problemini tədqiq etmişdi.

Azərbaycanda slavyanşünaslıq dedikdə ilk öncə professor **Məmməd Tağıyevin (1921–1994)** yaradıcılığı yada düşür. O, bütün mənalı ömrünü respublikada elmin inkişafına, slavyanşünas alimlərin yetişdirilməsinə, milli rus dilçi müəllimlərin hazırlanmasına həsr etmişdir. Onun elmi-tədqiqat diapozonu çox geniş olmuşdur. O, müasir rus dilinin leksika, qrammatikasına, Azərbaycan məktəblərində rus dilinin tədrisi məsələlərinə, habelə milli məktəblər üçün rus dilinə aid dərslik və dərs vəsaitləri, habelə müəllimlərə metodik göstərişlər yazılmasına çoxlu əmək və vaxt sərf etmişdir. Alimin rus dilçiliyi sahəsində aşağıdakı fundamental əsərlərini göstərmək olar: “Глагольная фразеология современного русского языка” (Опыт исследования фразеологических единиц по окружению). Б., 1966. “Müasir rus dili feli frazeologiyası” (Əhatəyə görə

frazeoloji vahidlərin tədqiqi təcrübəsi); “Русско-азербайджанский фразеологический словарь”. Б., 1974. (“Rusca-azərbaycanca frazeoloji lüğət”); “Сложно подчиненные предложения с определительным придаточным в современном русском языке” (1983). (“Müasir rus dilində təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr”); “Уроки русского языка в 9-ом классе” (1976), (“9-cu sinifdə rus dili dərsləri”); “Уроки русского языка в 10-м классе” (1977) (“10-cu sinifdə rus dili dərsləri”) müəllimlər üçün vəsait və s.

Bundan əlavə, alim rus dilinin müxtəlif problemlərinə aid onlarla sanballı məqalə yazmışdır. Alimin əsas elmi-tədqiqat işi ilə yanaşı böyük ictimai, pedaqoji fəaliyyəti də respublikamızda elmin və maarifin inkişafına xeyli kömək etmişdir. 1968-ci ildə filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi, 1981-ci ildə Azərbaycanın əməkdar elm xadimi kimi yüksək titullar alan M.Tağıyev 1964-70-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin rus dilçiliyi kafedrasının müdiri, 1970–1972-ci illərdə M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunun rektoru, 1972-ci ildən ömrünün axırına qədər Rus dili və Ədəbiyyatı İnstitutunun rus dilçiliyi kafedrasının müdiri olmuşdur. 1973-cü ildə müstəqil Rus dili və Ədəbiyyatı İnstitutu təşkil edildikdən sonra alim burada kafedraya rəhbərlik etməklə yanaşı, lüğət bölməsi yaradıb ona rəhbərlik etmişdir. Onun elmi rəhbərliyi və iştirakı ilə “Azərbaycanca-rusca” çoxcildli lüğət hazırlanmışdır. Lüğətin birinci cildi (A–Q) 1986-cı ildə, ikinci cildi (D–Y) 1989-cu ildə işıq üzü görmüşdür. Lüğət tam şəkildə nəşrə hazırdır.

Azərbaycan slavyaşünaslığından danışarkən bu sahənin veteranlarından biri professor **Əhməd Ramazan oğlu Mahmudovun** xidmətlərini də qeyd etmək lazımdır. Ə.R.Mahmudov uzun müddət Azərbaycan Dövlət Universitetində kafedra müdiri, M.F.Axundov adına APDİ-də prorektor, 1973-cü ildən ömrünün axırına qədər M.F.Axundov adına Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutunda kafedra müdiri kimi respublikada elmi və pedaqoji kadrların hazırlanmasında fəal iştirak etmişdir. Onun müəllimlər üçün vəsait kimi 1974-cü ildə nəşr etdirdiyi “Rus dilinin praktik fonetikasının əsasları” (“Основы практической фонетики русского языка”); “Müasir rus və Azərbaycan dilləri müqayisəli fonetikasının əsasları” (“Основы сопоставительной фонетики современного русского и азербайджанского языков” 1978); A.Quliyev və R.Kərbəlayeva ilə birlikdə yazdığı “Rus və Azərbaycan dillərinin müqayisəli tipologiyası” (“Сравнительная типология русского и азербайджанского языков” 1982) və onlarla başqa əsəri Azərbaycanda slavyaşünaslığın zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır.

Rus dilinin tədqiqi və tədrisi sahəsində görkəmli xidmətləri olan alimlərdən biri də filologiya elmləri doktoru prof. **Firudin Hüseynovdur**. O, Azərbaycan slavyaşünaslarının orta nəslinə mənsubdur. Uzun müddət M.F.Axundov adına APDİ-də dosent, Azərbaycan Dövlət Universitetində kafedra müdiri və professoru, 1990-cı ildən isə M.F.Axundov adına Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutunun rektoru kimi milli dilçi kadrların hazırlanmasında fəal iştirak edir. Alimin rus

dilinin tədqiqinə həsr etdiyi ən sanballı əsərləri bunlardır: “Rus ədəbi dilində məkan məzmunlu ön şəkilçili sifətlərin məna və funksiyaları haqqında” (“О значении и функциях приставочно-суффиксальных прилагательных с пространственным значением в русском языке” 1966); “Rus frazeologiyası” (“XIX əsrin əvvəllərində inkişafın əsas tendensiyaları”) “Русская фразеология” (основные тенденции развития в XIX в.” 1977). (Alim bu əsəri doktorluq işi kimi müdafiə etmişdir); F.Hüseynova ilə birlikdə “Rus dili-sorğu” kitabı (“Русский язык-справочник” 1984) və s. Alimin onlarla elmi məqaləsi slavyanşünaslığın ən yaxşı nümunələrindən hesab edilə bilər.

İstedadlı rus dilçiləri içərisində professor **Rasim Mirzəyevin** də adını çəkmək olar. 1969-cu ildə “Müasir rus dilində sözyaratma sistemi məsələsinə dair” (Önşəkilçisiz suffiksəl feli törəmələr əsasında) (“К вопросу о системе словообразования современного русского языка” (на материале от глагольных бесприставочных суффиксальных образований) mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edən müəllif sonrakı illərdə də səmərəli işləmişdir. O, uzun müddət M.F.Axundov adına Azərbaycan Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutunda prorektor, fakültə dekanı kimi fəaliyyət göstərir. Onun ən sanballı əsərləri bunlardır: “Rus dilində sözyaratma” (ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). (Русское словообразование, учебное пособие для вузов. 1986); “Sözyaratma sisteminin nəzəri məsələləri” (“Вопросы системы словообразования”. Спецкурс, 1975); “Müasir Rus dilində düzəltmə sözlərin əmələ gəlməsinin formal-semantik prinsipləri” (“Принципы

формально-семантической организации производных современного русского языка”. 1983). Bu əsəri müəlif doktorluq işi kimi müdafiə etmişdir. Alim orta məktəblər üçün dərsliklər də yazır. Azərbaycan məktəblərinin 5-ci sinfində keçilən “Rus dili” dərsliyinin müəllifi R.Mirzəyevdir.

Rus dili üzərində tədqiqat aparan alimlərdən biri də professor **Heydər Aslanovdur**. O, əsasən leksikologiya məsələləri ilə məşğul olur. Bu sahədə apardığı uzunmüddətli tədqiqatı o, 1990-cı ildə “Rus dilində Şərq (türk) leksikası” (XIX əsrin birinci yarısı) (“Восточная (тюркская) лексика в русском языке”) (перв.под. XIX в.) adı ilə ümumiləşdirərək doktorluq işi kimi müdafiə etmişdir.

İstedadlı slavyanşünaslardan danışanda professor **Lalə Quliyevanın** da adını çəkmək lazımdır. Onun tədqiqatı əsasən onomastika sahəsindədir. Alim Azərbaycan toponimləri üzərində apardığı tədqiqatı “Müxtəlif sistemli dillərdə toponimikonların semantik strukturunun tipologiyası (Azərbaycan toponimiyası əsasında)” “Типология семантической структуры топонимиконов разносистемных языков (на материале топонимии Азербайджана” 1991). Alim bu əsəri doktorluq işi kimi təqdim etmişdir. L.H.Quliyeva Bakı Dövlət Universitetində Rus dilçiliyi kafedrasının müdiri kimi elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasında fəal iştirak edir.

Azərbaycan alimləri rus dilinin təkcə nəzəri məsələləri ilə deyil, onun ali və orta məktəblərdə tədrisi metodikası problemləri ilə də məşğul olurlar. Azərbaycan məktəbində rus dilinin tədrisi

metodikasından danışanda ilk əvvəl pedaqoji elmləri doktoru professor **Abdulla Şabanov** gözününə gəlir. Azərbaycan slavyanşünaslarının yaşlı nəslinə mənsub olan A.Şabanov bütövlükdə keçmiş ittifaq miqyasında tanınan metodist alim idi. O, M.F.Axundov adına APDİ-də və SSRİ PEA-da elmi pedaqoji kadrların hazırlanmasında səmərəli iş aparmışdır. O, Azərbaycan ali və orta məktəbləri üçün çoxlu dərslik və rus vəsaiti yazmışdır. Onun başqa müəlliflərlə birlikdə Azərbaycan məktəblərinin birinci və yeddinci sinifləri üçün, habelə ali məktəbin Azərbaycan bölməsi tələbələri üçün yazdığı dərsliklər dövrü üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Rus dilinin Azərbaycan ali və orta məktəblərində tədrisi metodikası ilə məşğul olan alimlərdən biri də prof. **Leyla Vəkilovadır**. L.Vəkilovanın bu sahədəki ilk uğurlu əsəri 1960-cı ildə yazdığı “Azərbaycanda rus dilinin tədrisi tarixindən” (“К истории преподавания русского языка в Азербайджане”) adlanır. Burada müəllif XX əsrin əvvəllərində və sovet dövründə rus dilinin Azərbaycanda daha geniş miqyasda tədris edildiyini göstərir. Alim rus dili dərslərində texniki vasitələrdən istifadəni dərs mənimsətmənin əsas yollarından biri hesab edir və öz yaradıcılığında bu sahəyə geniş yer verir. Onun “Azərbaycan məktəbində rus dilinin tədrisi prosesində texniki vasitələrin tətbiqi” (“Применение технических средств при обучении русскому языку в азербайджанской школе”. – методич. указания. Б., 1974); habelə eyni adlı dərs vəsaiti dediklərimizə sübutdur. Alim Azərbaycan məktəbləri üçün rus dili dərsləkləri də yazmışdır. Onun Q.S.Əliyevlə ikinci sinif üçün, A.Q.Daxnoviçlə birlikdə

üçüncü sinif üçün yazdığı rus dili dərslikləri bu qəbildəndir.

Rus dilinin Azərbaycan ali və orta məktəblərində tədrisi metodikasının görkəmli nümayəndələrindən biri də prof. **Çingiz Bədəlov**dur. Onun bu sahədə ən sanballı əsəri “Azərbaycan məktəbində rus dilinin tədrisi metodikası”dır. (“Методика преподавания русского языка в Азербайджанской школе”. 1981).

Müəlif uzun müddət azərbaycanlı şagirdlərinin nitq vərdişlərinin yaranması və inkişafı problemləri üzərində işləyərkən öz müşahidə və mülahizələrini aşağıdakı iki kitabda ümumiləşdirmişdir: “Sadə cümlənin sintaksisi və durğu işarələrinin öyrənilməsi ilə əlaqədar olaraq azərbaycanlı şagirdlərin nitqinin inkişafı” (“Развитие речи учащихся азербайджанцев в связи с изучением синтаксиса и пунктуации простого предложения”, 1969); “Rus dilində mürəkkəb cümlələrin öyrənilməsi prosesində azərbaycanlı şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi metodikası” (“Методика развития речи учащихся азербайджанцев в процессе изучения сложных предложений русского языка”, 1973). Bundan əlavə prof. Ç.Bədəlov və Q.Q.Məmmədovla birlikdə müəllimlər üçün vəsait kimi “Rus dili dərsləri” (“Уроки русского языка”, 1977) və on dəfədən çox nəşr edilmiş “Rus dili. 5-ci sinif üçün” (“Русский язык для 5-го класса”) dərsliyini yazmışdır.

Əlbəttə, respublikamızda rus dilini tədris edən alimlərin hamısının yaradıcılığını tam əks etdirmək mümkün deyil. Rus dili indi müstəqil Azərbaycan üçün yaxın xarici dil olaraq qalır və onun dərinlən öyrənilməsi və tədqiq edilməsi günümüzün tələbidir.

Germanşünaslıq

Bu sahədə iki istiqamətdə iş aparılmışdır:

- 1) nəzəri;
- 2) tətbiqi.

Nəzəri dilçilik sahəsində ingilis və alman dilləri üzərində aparılan elmi araşdırmaları nəzərdə tuturuq.

Öz əhatəsinə görə ingilis dili üzərindəki tədqiqatlar alman dilçiliyinə nisbətən daha genişdir. Tədqiq etdiyimiz dövrdə ingilis dili üzərində araşdırmalar aparən alimlərdən R.Qayıbovanın, Z.Verdiyevanın, O.Musayevin və başqalarının adlarını çəkə bilərik.

İlk azərbaycanlı germanşünas elmlər doktoru kimi Z.Verdiyevanın həm nəzəri, həm də tətbiqi dilçilik sahəsində müəyyən xidmətləri olmuşdur. Onun “Семантический анализ прилагательных обозначающих понятие материального состояния” (399) adlı monoqrafiyası və onlarla başqa elmi əsər və məqaləsi germanşünaslığı zənginləşdirmişdir.

Zenfira Nadir qızı Verdiyeva (1932–2010)

9 iyul 1973-cü ildə respublika AOİT Nazirinin əmrilə Zenfira Nadir qızı Verdiyeva APXDİ-nin rektoru təyin edildi. 38 yaşlı rektor respublikada german dilləri üzrə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş ilk azərbaycanlı alim idi. İnstituta rəhbərlik etdiyi illərdə Z.Verdiyeva respublikada xarici dil mütəxəssislərinin hazırlanmasında, APXDİ-nin respublikanın ali məktəbləri arasında aparıcı institutlardan birinə çevrilməsində, dilçilik elminin inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynamışdır.

Zenfira Verdiyeva 19 noyabr 1935-ci ildə Tbilisi şəhərində anadan olub. 1939-cu ildə ailəsi Bakıya köçmüş, 1943-53-cü illərdə orta məktəbdə oxumuş və məktəbi qurtaran il Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutunun ingilis dili fakültəsinə qəbul olunmuş və 1957-ci ildə oranı fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1956-cı ildə İngiltərəyə gedən sovet tələbə nümayəndə heyətinin tərkibində IV kurs tələbəst Zenfira da var idi.

O, 1962-65-ci illərdə Moskva Dövlət Pedaqoji İnstitutunun aspirantı olmuş, 1966-cı ildə “Müasir ingilis dilində “kasıb”, “zəngin” anlayışlarını ifadə edən söz qruplarının semantik təhlili” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək elmlər namizədi elmi dərəcəsinə almış, 1967-ci ildə isə ingilis dilinin leksikası kafedrasının dosenti təsdiq edilmişdir. Həmin ildən də Moskva Dövlət Pedaqoji İnstitutunun doktorantı olan

Z.Verdiyeva 1971-ci ildə ADU-nun (indiki BDU) böyük Elmi Şurasında “Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində sifətlərin semantik birləşmələrinin müqayisəli tədqiqi” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, 1972-ci ildə isə professor elmi adına layiq görülmüşdür. Alim respublikada ilk dəfə olaraq bir-birilə qohum olmayan Azərbaycan və ingilis dillərinin tipoloji-müqayisəli tədqiqi ilə məşğul olmuş və dilçilik elmimizə qiymətli əsər töhfə etmişdir.

Z.Verdiyevanın zəngin elmi potensialını və yüksək təşkilatçılıq qabiliyyətini nəzərə alaraq 1973-cü ildə onu yeni yaranmış Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutuna rektor təyin etdilər. 1953-cü ildən tələbə kimi taleyini bu institutla bağlamış Z.Verdiyeva 21 ildən sonra həmin institutun rektoru olmuş və düz 20 il fasiləsiz bu vəzifədə çalışmışdır. 1948-ci ildə respublikada xarici dillər institutu yaranandan bu günə qədər heç bir rektor bu vəzifədə onun qədər uzun müddət işləməmişdir.

Onun gərgin zəhməti nəticəsində yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması sahəsində ciddi nailiyyətlər əldə edilmişdir. İnstitut təşkil olunduğu vaxt 8 nəfər elmlər doktoru, professor, 66 nəfər elmlər namizədi olduğu halda, 1990-cı ildə 14 nəfər elmlər doktoru, 20 nəfər professor, 128 nəfər elmlər namizədi, o cümlədən 85 nəfər dosent var idi. Bu illər ərzində institut minlərlə xarici dil mütəxəssisi hazırlamışdır.

Onun təşəbbüsü ilə institutda lüğət şöbəsi yaradılmış və onun rəhbərliyi altında 1978-86-cı illərdə 4 cilddən ibarət “İngilis fəllərinin sistemli lüğəti” tərtib olunaraq çap edilmişdir. İnstitutun profilinin genişlənməsinə

çalışan Z.Verdiyeva 80-ci illərdə institut tələbələrindən 5 nəfərinin Çin Xalq Respublikasına göndərilərək çin dili mütəxəssisi kimi hazırlanmalarına nail olmuşdur. Beləliklə, institutun tarixində ilk dəfə olaraq mütəxəssis hazırlanması üçün Şərqi ölkələri ilə əlaqə yaradıldı.

Z.Verdiyeva bir alim kimi zəngin elmi yaradıcılığa malikdir. 200-ə qədər monoqrafiya, dərslik, dərs vəsaiti, lüğət, proqram, 350-dən çox məqalə onun qələminin məhsuludur. Bu məqalələrdən 28-i İngiltərə, ABŞ, Hindistan, İran, İraq, Rusiya, Qazaxıstan, Gürcüstan və b. ölkələrdə çıxan dövri mətbuatda dərc olunmuşdur.

Azərbaycan, rus, ingilis və fransız dillərində sərbəst danışa bilən Z.Verdiyeva İngiltərənin Oksford və Kembric, ABŞ-in Corcaun universitetlərində ingilis və fransız dillərini daha mükəmməl öyrənmişdir. Təsədüfi deyildir ki, onu dəfələrlə İngiltərə, Hindistan, Meksika, Türkiyə, İran, Fransa və b. ölkələrə tipoloji dilçilik, xarici dillərin tədrisi metodikası və leksikologiya fənlərini tədris etməyə dəvət edilblər.

Geniş elmi fəaliyyətini, respublikada dilçilik elminin inkişafındakı xidmətlərini, zəngin elmi yaradıcılığını nəzərə alaraq 1989-cu ildə onu Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçmişlər. O, bu mərtəbəyə yüksəlmiş ilk azərbaycanlı xarici dil mütəxəssisidir.

Gənlik illərindən fəal ictimaiyyətçi olan Z.Verdiyeva 70-ci illərdə dəfələrlə Nəsimi rayon, 1980-85-ci illərdə Bakı şəhər, sonrakı illərdə Respublika Ali Sovetinin deputatı seçilmiş, Azərb. KP-nın XXIX, XXX, XXXI qurultaylarının nümayəndəsi, Azərb. KP Bakı şəhər və Nəsimi rayon Komitələrinin büro üzvü olmuşdur. O,

eyni zamanda Maarif, Ali məktəb və Elmi Müəssisələr İşçilərinin Respublika Həmkarlar İttifaqları Mərkəzi Komitəsinin üzvü seçilmişdir. 1993-cü ildə institutun rektoru vəzifəsindən çıxdıqdan sonra öz fəaliyyətini ictimai işlərə sərf etmişdir. Hələ 1989-cu ildə Azərbaycan Qadınlar Cəmiyyətinin sədri seçilmiş Z.Verdiyeva qısa müddətdə bu təşkilatın fəaliyyətinin yenidən qurulmasına, çox işlək bir quruma çevrilməsinə nail oldu.

Z.Verdiyevanın bu istiqamətdə səmərəli fəaliyyətini nəzərə alaraq onu 1996-cı ildə İngiltərənin Kraliçası Yelizavetanın himayədarlıq etdiyi Cəmiyyətin fəxri üzvü, 1998-99-cu illərdə İngiltərənin Kembric Universitetində “İlin qadını”, 2000-ci ildə “Əsrin qadını” seçmişlər.

İctimai işlərdə böyük fəallıq göstərən Z.Verdiyeva hələ 1981-ci ildə Azərb. SSR Ali Sovetinin Fəxri Fərmanı, 1985-ci ildə “Şərəf Nişanı” ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Z.Verdiyeva 2010-cu ildə vəfat etmişdir.

Cəfər Mehdi oğlu Cəfərov (1904–1987)

Cəfər Mehdi oğlu Cəfərov 22 dekabr 1904-cü ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur.

1923–1927-ci illərdə Berlində kommersiya institutunda oxumuşdur. İqtisadçı ixtisası almışdır.

1944-cü ildə Lenin adına API-ni bitirərək alman dili müəllimi ixtisası almışdır (diplom №412215).

Çoxlu dərsliklərin müəllifi, həmmüəllifi olmuş çoxlu məqalələr yazmışdır.

1927–1928-ci illərdə bir ol orduda xidmət etmişdir.

1928–1931-ci illərdə Azərıtifaqda instruktur işləmişdir.

1931–1937-ci illər arasında səhhətinə görə işləməmişdir.

1937–1941-ci illərdə API-də alman dili müəllimi olmuşdur.

1941–1943-cü illərdə Rayon Hərbi Komissarlığında zabit olmuşdur.

1943–1948-ci illərdə API-də baş müəllim vəzifəsində çalışmışdır.

1948–1959-cu illərdə Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutunda alman dili fakültəsində, Fonetika kafedrasının müdiri olmuşdur.

1959–1973-cü illərdə APXDİ-də fonetika kafedrasının baş müəllimi, 1971-ci ilə qədər fonetika kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışmışdır.

1973-cü ildən ömrünün sonuna qədər SSRI-nin 50 illiyi adına Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutunda Alman-fransız dilləri fakültəsinin Fonetika kafedrasının baş müəllimi vəzifəsində işləmişdir. İşlədiyi müddətdə “Əmək rəşadətinə görə” medalı, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin fəxri fərmanı ilə və bir çox fəxri fərmanlarla təltif edilmişdir.

Cəfər Mehdi oğlu Cəfərov 6 oktyabr 1987-ci ildə vəfat etmişdir.

Alman dilçiliyi üzrə təhsil və tədqiqat işləri qocaman alim C.M.Cəfərovun adı ilə bağlıdır. Onun yaratdığı “Alman dili məktəbi”nin yetirmələri olan onlarla mütəxəssis bu sahədə uğurla elmi-pedaqoji iş aparır. C.Cəfərovun şagirdlərindən biri F.Veysəlovdur. O, alman dilinin fonetikasi sahəsində çalışan ilk azərbaycanlı professordur. L.R.Zinderin tələbəsi kimi (Sankt-Peterburq fonoloji məktəbi) F.Veysəlov alman dilindəki fonemlərin xüsusiyyətlərinə aid çoxlu elmi-tədqiqat işi yazmışdır. Onun “Alman dilinin fonetikasi” (357) fonetika və fonologiya məsələləri (359) qiymətli tədqiqat əsərləridir.

F.Veysəlov geniş yaradıcılığa malik alimlərdəndir. O, cəmin 27 il müddətində 71 elmi əsər yazmışdır. O, əsasən fonetika və fonologiya məsələləri ilə məşğul olur. Öz əsərlərini Azərbaycan, rus və alman dillərində yazan F.Veysəlov intonasiya problemlərinə 13, fonem problemlərinə 14, ümumi fonetika və fonologiya problemlərinə 16 və başqa sahələrə dair çoxlu elmi əsər həsr etmişdir. F.Veysəlovun 11 dərslik, dərs vəsaiti və proqramı, o cümlədən tərcümələri nəşr edilmişdir.

Prof. S.Ə.Abdullayevin alman və Azərbaycan dillərindəki müqayisəli tədqiqatları da diqqətəlayiqdir. (372).

Y.Q.Xəlilovun “Dilin sözdüzəltmə sistemində analitik konstruksiyaların struktur tipoloji xüsusiyyətləri (Alman və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)” namizədlik dissertasiyası (179) və leksikoqrafiya sahəsindəki işləri qeyd edilməlidir. Y.Xəlilov 1988-ci ildə “Almanca-azərbaycanca-rusca ictimai fənlər lüğəti”, 1993-cü ildə isə “Azərbaycanca-almanca lüğət (ictimai-siyasi leksika)” adlı lüğətlər çap etdirmişdir.

Romanşünaslıq

Romanşünaslıq dedikdə ilk əvvəl fransız dili üzərində aparılan araşdırmalar nəzərdə tutulur. Doğrudur, 1960-cı illərdə Xarici Dillər İnstitutunda ispan dili üzrə ilə mütəxəssislər hazırlanırdı. Amma bu, orta məktəblər üçün pedaqoji kadr hazırlığından uzağa gedə bilmədi. 1994-cü ildən ispan dili şöbəsi yenidən fəaliyyətə başlamışdır. Azərbaycanda romanşünaslıq gənc elm sahəsidir. İnqilabdan əvvəl M.Şahtaxtinski, Ə.Haqqverdiyev və başqa ziyalıların fransız dilini bilməsinə baxmayaraq, həmin dil üzərində araşdırmalar bu dilin Xarici Dillər İnstitutunda keçilməsindən sonra başlandı. Bu sahədə mütəxəssislər yetişməkdədir. Doğrudur, M.Ə.Quliyevanın, K.O.Dadaşovun, Ə.M.Musayevin ali məktəb üçün dərslik və dərs vəsaitləri vardır. Orta məktəblər üçün dərsliklərin hazırlanmasında prof. B.İsmayılov, C.Babaxanov, M.Rəhimov və başqaları səmərəli iş aparmışlar.

Bilal Bayram oğlu İsmayilov

Bilal Bayram oğlu İsmayilov 31 dekabr 1940-cı ildə Qazax rayonunun İkinci Şıxlı kəndində anadan olmuşdur. 1947-ci ildə Şıxlı kənd orta məktəbinin birinci sinfinə gedərək 1957-ci ildə həmin məktəbin X sinfini bitirmiş və elə həmin il M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutunun Avropa dilləri fakültəsinin fransız dili şöbəsinə daxil olmuşdur. 1962-ci ildə həmin institutu bitirərək fransız və Azərbaycan dili müəllimi ixtisası almışdır. Bir müddət Qasım İsmayilov (indiki Goranboy) rayonunda müəllim işlədikdən sonra 1965-ci ildə APXDİ-nin aspiranturasına daxil olmuş və təhsilini davam etdirmək üçün Leninqrad (indiki Sankt-Peterburq) Universitetinə göndərilmişdir. 1968-ci ilə qədər burada görkəmli romanistlərin mühazirələrini dinləmişdir. Elə həmin il doğma ali məktəbə qayıdan B.B.İsmayilov fransız dili kafedrasının müəllimi təyin edilmiş və burada böyük elmi-pedaqoji və yaradıcılıq keçərək adi müəllimlikdən kafedra müdiri professor səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir. B.İsmayilov çox məhsuldar alimdir. 30 ildir ki, bu ali məktəbin baza fransız dili kafedrası onun rəhbərliyi ilə işləyir. O, ali və orta məktəblər üçün çoxlu dərslinin müəllifidir. O, eyni zamanda 40 kitabın və 150-dən çox elmi məqalənin müəllifidir. On il (1992–2001) ali məktəbin həmkarlar

təşkilatına rəhbərlik etmişdir, 30 ildir ki, doğma ali məktəbin Elmi Şurasının üzvüdür.

Fransız dili üzərində tədqiqat aparən kadrlar artıq yetişməyə və kamilləşməyə başlamışdır. Bu mənada B.İsmayılovun tədqiqlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun fransız dilində isim determinatorlarının üsulları (191), “Fransız dilinin kommunikativ sintaksisi” (192) adlı əsərləri milli romanşünaslığımızın ən yaxşı nümunələrindəndir.

Prof. Ə.M.Musayevin “Fransız dilinin leksikası” (278), dos. O.A.Əmirbəyovun (B.İsmayılovla şərikli) “Fransız dilinin praktik fonetikasi” əsərləri də diqqətəlayiqdir.

Filologiya elmləri namizədi R.Cabbarov “Fransız dilində ərəb mənşəli sözlər” adlı əsərində şərqşünaslıqla romanşünaslıq arasında bir körpü yaratmışdır.

N.Məmmədovun “Müasir fransız dilində yarımşəkil problemləri” (256) monoqrafik tədqiqat işi öz orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Azərbaycanda ümumi dilçilik

Dil, nitq, cümlə, kəlam, bəyan, təfəkkür və s. haqqında Azərbaycanda çox qədimlərdən fikir mövcud olmasına baxmayaraq, sözün əsil mənasında “Ümumi dilçilik” cəmi 30-35 illik tarixə malikdir. 1924-cü ildə Bakıda bütün türkologiya sahəsində ümumi dilçiliyə aid (Türk-tatar lisaniiyyətinə mədxəl” (101) nəşr edildi. Əsər türkologiyada güclü əks-səda yaratdığı kimi, Azərbaycan dilçiliyində əhəmiyyətli bir hadisə oldu. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, Azərbaycan dilçilərinin bütün yaşlı nəsli B.Çobanzadənin bu əsəri ilə dilçilik aləminə gəlmişdir. Kitab başlanğıc və doqquz böyük fəsildən ibarətdir. Burada səslərin üzviyyəti, səslərin ruhiyyəti, şəkillər, dillərin şəkli (morfoloji) təsnifi, sözlərin sinifləri, lisanların şəcərəvi təqsimi, dilin mənşəyi, mənaların dəyişməsi, dilçiliyin mövzusu, türk-tatar dillərinin bugünkü məsələləri və s. məsələlərdən bəhs edilir. Göründüyü kimi bu mövzuların hər biri ümumi dilçiliyin aktual və mühüm problemlərindən biridir. Bunlar haqqında geniş bəhs açmağa ehtiyac yoxdur. Burada səslərin yaranması, onların növlərindən tutmuş, dilin mənşəyinə qədər bir çox məsələlərə toxunulur. Dilçilik tarixindən indi geniş şəkildə danışmaq mümkündür Çünki bu sahədə çoxlu tədqiqat əsərləri vardır. Amma 70 il əvvəl elmi məlumatların çatışmadığı bir dövrdə qədim dilçilik məktəbləri haqqında belə məlumatlar vermək çox çətin idi. Alimin qədim hind dilçiliyi haqqındakı fikrinə baxaq: “Yunanlarınkindən ayrı olaraq hindistanda lisan hadisələrini tədqiq işi alimlərin verdiyi səmələr

yunanlardan heç də aşağı qalmadı. Dini ilahi mətnlərin xalqın doğrudan-doğruya qullandıqları dildən uşaqlaşması nisbətində bu mətnlərin təfsir və şərhinə luzum göründü. Bu mətnlərin sufi şəkillərini, artıq müasirlər üçün anlaşılmayan lüğətlərini izah edərək tərtib olunan beş kitabdan ibarət bir məcmuə zamanımıza qədər qalmışdır ki, bunun da müəllifi Paninidən əvvəl yaşamış olan Yaskidir. Paniniyə kimi bu zat miladi tarixindən dörd əsr əvvəl yaşamış və kəndisindən əvvəl gəlib keçən alimlərin yazıb buraxdıqları əsərləri dərəcəyi-təkmilə gətirmişdir. On üçüncü əsr miladidə Panininin əsərini Vonodeva tamamlamış və bununla sanskrit hərtərəfli tədqiq olunmuşdur. Yaski, Panini və Vonodevanın sanskrit ədəbi lisanı haqqında buraxdıqları tədqiqatdan daha çox qonuşma – tükəllüm lisanı, yaxud xalq lisanı olan Prakrit haqqında miladi VI əsrdə yaşamış Qemaçandri tərəfindən yazılmış tədqiqat zamanımıza qədər gəlmişdir” (101, 139).

Müəllif əsərdə dillərin tipoloji təsnifi (101, 28-67) haqqında bəhs edərək onları cəziri-hecayi dillər, tərkibi lillər, münsərif dillər, iltisaqi dillər (101, 49) deyə dörd qrupda qəbul edirdi. Alimin inkorporlaşan dillər haqqında maraqlı fikirləri vardır: “Türk-tatar dilərində də bəzi sözlər vardır ki, bu üsulu (**nikorporlaşma – A.B.**) xatırladır: əlbasdı, haqverdi, kündoğdu, aydoğdu. Kırmda bəzi yerlərin ismləri: Dəvə bağırardan (keçid) və s. Lakin Şimali Amerika lisanlarında bu üsul daha ziyadədir.

Dünya dillərinin genealoji təsnifindən bəhs edərək müəllif yazırdı: “Ümumiyyətlə lisaniyyatın vəzifəsi bütün lisanların tədqiqi olduğundan ilk əvvəl yer üzərində yaşamış və yaşamaqda olan lisanlar arasındakı

qərabət və münasibəti meydana çıxarmaq və buradan insan nitqinin başlıca xidmətlərini təyin etmək lazım gəlir. Bütün yer üzündə bulunan lisanlar gərəyi qədər elmə bəlli olmadığı kibi, bunların çoxları qaib olmuşlar. Bunun üçün lisanların şəcərəvi (geneoloji) təsnifində pək çox nöqsanlar vardır və yerində olacaqdır” (101, 69).

Alim dünya dillərini aşağıdakı kimi qruplaşdırırdı:

1. Hind-Avropa dilləri ailəsi.
2. Ural-Altay ailəsi.
3. Sami dilləri.

Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, bu məsələlərdə B.Çobanzadəni tənqid edirdilər. “Ural-Altay nəzəriyyəsi” 1935-ci ildən tənqid və qadağan olunmuşdu. 1961-ci ildə A.Kononovun təşəbbüsü ilə Ural-Altay dillərinin ümumiliyindən danışmaq mümkün oldu. Hətta 1969-cu ilin mayında Leninqrad şəhərində birinci Altaycılıq konfransı keçirildi. Burada dinlənən 39 məruzənin hamısında Ural Altay dillərinin ümumiliyi bir daha elmi əsaslarla təsdiq edildi (463). Bunu bir daha xatırlatmaqda məqsədimiz Azərbaycan aliminin 50 il əvvəl düzgün elmi mövqə tutduğunu xatırlatmaqdır. O vaxtlar təkcə üç dil ailəsi geniş tədqiq edilib öyrənilmişdi. Sonralar isə bu dil ailələrinin sayı daha da dəqiqləşdirildi (231, 440; 247, 278; 42, 446).

Ayrı-ayrı əsərlərdə bu və ya başqa sahələrinə toxunulmasını nəzərə almasaq, 1935-ci ildən sonra Azərbaycanda ümumi dilçiliyə aid demək olar ki, əsər

yazılmamışdır. Ali məktəblərdə tədris edilən “Dilçiliyə giriş” fənni üzrə ədəbiyyat olmadığından 1955-ci ildə R.Budaqovun “Dilçiliyə dair очерklər” kitabını tərcümə etmişdilərse də, bu əsər zamanı tədablərini edəmirdi. Buna görə də N.Məmmədovun “Dilçiliyin əsasları” (254) adlı dərsliyi dövrü üçün əhəmiyyətli hadisə olub, bu sahədə yaranmış boşluğu müəyyən qədər doldurdu. Həmin dərslük A.A.Axundovla birlikdə təkmilləşdirilərək 1966 və 1980-ci illərdə yenidən nəşr edilmişdir (247, 193). 1992-ci ildə isə A.Babayevin eyni adlı dilçiliyi nəşr edildi. Beləliklə, Azərbaycan auditoriyasında birinci kurslarda tədris edilən “Dilçiliyə giriş” fənni üzrə ehtiyac müəyyən qədər ödənilmiş oldu.

Ağamusa Ağası oğlu Axundov

Ağamusa Ağası oğlu Axundov 1932-ci ildə Kürdəmir şəhərində qulluqçu ailəsində anadan olmuşdur. 1950-ci ildə orta məktəbi medalla bitirib, həmin il S.M.Kirov adına ADU-nun filoloji fakültəsinə daxil olmuşdur. 1955-ci ildə həmin fakültəni bitirib aspiranturaya daxil olmuşdur. 1958-ci ildə “Felin zaman kateqoriyası” (Azərbaycan dilinin materialları əsasında) mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etdikdən sonra ümumi dilçilik kafedrasında müəllim, baş müəllim, 1961-ci ildən dosent vəzifələrində işləmişdir. S.M.Kirov adına ADU-da işləməklə yanaşı 1959-cu ildə M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunun Qərbi Avropa dilləri fakültəsinin ingilis dili şöbəsinə daxil olub, oranı fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir.

A.Axundov 1964-cü ildə “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1965-66-cı illərdə BƏR-in paytaxtındakı Eyn-Şəms universitetində bir dərs ili müddətində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindən mühazirələr oxumuşdur.

A.Axundov 1966-cı ildən S.M.Kirov adına ADU-nun ümumi dilçilik kafedrasının professorudur. 1967-ci ildə S.M.Kirov adına ADU-nun filoloji fakültəsinin dekanı vəzifəsinə seçilmişdir.

A.Axundov 1952-ci ildən respublika mətbuatında çıxış edir. İndiyədək 60-dan çox əsər çap etdirmişdir. Onun nəşr

olunmuş kitabları bunlardır: “Felin zamanları” (1961), “Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetikasi” (1963), “Dilçiliyə giriş” (prof. N.Məmmədovla birlikdə), “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasından mühazirələr” (1968).

1990-cı ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru təyin edilir. Sonra Akademiyanın humanitar elmlər üzrə akademik katibi vəzifəsinə irəli çəkilir. 1912-ci ildə təqaüdə çıxmışdır.

A.Axundov çox məhsuldar alimdir. Onun qələmindən 400-dən çox kitab, proqram və elmi, publisistik məqalə çıxmışdır. 40 elmi kitabın redaktoru, 30 nəfərin elmi rəhbəri, 70 nəfərin rəsmi opponenti olmuşdur. 2008-ci ildə AMEA-nın akademiki seçilmişdir. Hazırda fəxri təqaüddədir.

Respublikada “Ümumi dilçilik” fənni üzrə dərslük və dərs vəsaitləri yaradılmasında A.Axundovun və A.Qurbanovun xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. A.Axundovun ali məktəblər üçün yazdığı “Ümumi dilçilik” dərsliyinin üstün cahəti bundan ibarətdir ki, bu kitab əksər dilçi alimlər tərəfindən qəbul edilən üç dilçilik problemini sistemli şəkildə əhatə edir. O vaxt ümumittifaq miqyasında qəbul edilən üç prinsip: 1) Dilçilik tarixi; 2) Dilçilik nəzəriyyəsi; 3) Dilçilik problemlərini əhatə edən həmin əsər (18) çap olunan kimi ölkənin bir çox böyük şəhərlərində filoloji ictimaiyyətdə güclü əks-səda doğurdu. Bunu nəzərə alaraq müəllif əsəri yenidən işləyərək 1988-ci ildə yenidən nəşr etdi. Bu əsər respublikanın elmi ictimaiyyəti tərəfindən yüksək qiymətləndirilərək Respublika Təhsil mükafatına layiq görüldü.

A.Qurbanovun 1976-cı ildə nəşr edilən “Ümumi dilçilik” (231) adlı pedaqoji institutlar üçün dərsliyi, əsasən, “Dilçiliyə giriş”dəki mövzuları əhatə edir. Müəllif sonradan bu dərsliyi xeyli genişləndirərək iki hissədən ibarət olaraq nəşr etdirmişdir.

Əsərin birinci hissəsi (217) yenə “Dilçiliyə giriş” mövzusunda adları əhatə edərək 16 fəsildən ibarətdir.

Əsərin ikinci hissəsi ali məktəblər üçün dərslik olub 14 fəsildən ibarətdir. Əslində hər iki cildə dil problemlərindən bəhs edilir. Bizə belə gəlir ki, əsərin birinci hissəsində (217, 523–526) kağızın vətəni, müasir kağız, ikinci hissəsində (231, 463–546) terminlər lüğəti kimi mövzulara yer vermək əsərin elmi əhəmiyyətinə xələl gətirmişdir.

Azərbaycanda ümumi dilçilik inkişaf etməyə başlamışdır. Gələcəkdə ümumi dilçiliyin bütün sahələri üzrə sanballı tədqiqat işlərinin meydana gəlməsi üçün artıq elmi zəmin yaranmışdır.

Qulam Kərim oğlu Bağirov

Qulam Kərim oğlu Bağirov 1904-cü ildə İran Azərbaycanın Mərənd vilayəti, Dizə kəndində sənətkar ailəsində anadan olmuşdur. İlk təhsilini mədrəsə məktəbində ərəb və fars dillərində almışdır. 1911-ci ildə ailəsi ilə birlikdə Naxçıvana köçən Qulam Bağirov təhsilini davam etdirmək üçün Naxçıvan rus-tatar məktəbinə daxil olmuşdur. 1915-ci ildə həmin məktəbi bitirmiş, 1920-ci ildə Naxçıvanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra açılan seminariyada, daha sonra yenə orada mövcud olan gimnaziyada oxumuşdur. Nəhayət, 1925-ci ildə Maarif Komissarlığının ezamiyyətilə Bakıya gəlib Azərbaycan Ali Pedaqoji İnstitutunun dil və ədəbiyyat şöbəsinə daxil olmuş, 1927-ci ildə həmin institutu bitirdikdən sonra Azərbaycan Maarif Komissarlığının əmrilə elmi işçi hazırlamaq məqsədilə onu Bakıda saxlamışlar və o zaman Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsi nəzdində olan türkologiya kafedrasında assistent vəzifəsində çalışmışdır. 1927-ci ildə Şərq filologiyasına aid biliyini artırmaq üçün ADU-nun Şərq fakültəsinə daxil olmuş və həmin fakültəni 1929-cu ildə bitirmişdir. Həmin ildə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun nəzdində açılan aspiranturaya daxil olmuş və 1931-ci ildə aspiranturanı qurtarmışdır. O, 1931-ci ildə Bakıda yaranan SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialı nəzdində olan tətbiqi dilçilik şöbəsinin müdiri vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Q.Bağirov “Azərbaycan dilində ismin hallarının sintaktik rolu” mövzusunda namizədlik dissertasiyası

müdafiə etmişdir. O, 1931-36-cı illərdə Azərbaycan Ali Partiya məktəbində, Azərbaycan Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunda Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışmışdır.

Q.Bağirov 1955-ci ildə Azərbaycan Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunda metodist, 1956-cı ildən 1967- ilə qədər Azərbaycan Xarici Dillər İnstitutunda dil və ədəbiyyat kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışmışdır.

Q.Bağirov 1966-cı ildə “Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı” mövzusunda dissertasiya işi müdafiə edib filoloji elmlər doktoru elmi dərəcəsi almışdır.

Q.Bağirov hazırda M.F.Axundov adına Azərbaycanca Pedaqoji Dillər İnstitutunun dilçilik kafedrasında çalışır.

1985-ci il aprelin 15-də vəfat etmişdir.

Afat Məhəmməd oğlu Qurbanov

Afat Məhəmməd oğlu Qurbanov 1929-cu il yanvar ayının 10-da Ermənistanın Qızıl Şəfəq kəndində qulluqçu ailəsində anadan olmuşdur. O, orta təhsil aldıqdan sonra 1946-cı ildə A.S.Puşkin adına Tbilisi 2 illik müəllimlər institutunun dil və ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmuş, 1948-ci ildə bu institutu bitirmişdir. Həmin ildə təhsilini davam etdirmək üçün Bakıya gəlib V.İ.Lenin adına API-nin dil-ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmuş və bu institutu 1951-ci ildə fərqlənmə diplomu ilə qurtarmışdır. İnstitutu bitirdikdən sonra o Gürcüstan SSR, Dmanisi rayonundakı Hamamlı kənd orta məktəbinə direktor təyin olunmuşdur. 1955-ci ildə Tbilisi Dövlət Pedaqoji İnstitutuna müəllim vəzifəsinə dəvət edilmişdir. Bir il həmin vəzifədə işlədikdən sonra 1956-cı ildə Bakıya qayıtmış V.İ.Lenin adına API-nin aspiranturasına daxil olmuşdur. Aspiranturada oxuyarkən Bakı Ali partiya məktəbində, Xarici Dillər İnstitutunda dərs demişdir. Aspiranturayı qurtardıqdan sonra V.İ.Lenin adına API-nin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasına müəllim vəzifəsinə təyin edilmişdir. A.Qurbanov 1962-ci ildə “S.Vurğunun “Vaqif” pyesinin dili və üslubu” mövzusunda dissertasiya işi müdafiə edib, filoloji elmlər namizədi alimlik dərəcəsi, 1968-ci ildə “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” kitabını müdafiə edib filoloji elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almışdır. 1969-cu ildən V.İ.Lenin adına API-nin professorudur.

Prof. A.Qurbanovun müxtəlif adda 17 kitabı və 70 məqaləsi çap olunmuşdur. Onun məqalə və kitablarının çoxu müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin mühüm məsələlərinə həsr edilmişdir. Bunlardan aşağıdakıları göstərmək olar: “Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası” (1963), “Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi” (1964), “Azərbaycan dilinin leksikologiyası” (1964), “Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası” (1964), “Müasir Azərbaycan dilində leksik kateqoriyalar” (1966).

Prof. A.Qurbanovun “Səməd Vurğun bədii əsərlərin dili və üslubu haqqında” (1961), “Azərbaycan lüğətçiliyinə dair” (1962), “Müasir Azərbaycan dilinin qrafika və orfoqrafiyası” (1963), “Azərbaycan ədəbi və danışiq dili” (1965) kitablarında lüğətçilik, ədəbi dil, danışiq dili, nitq mədəniyyəti və üslubiyyatla əlaqədar məsələlərdən bəhs olunur. “Azərbaycan dilinin fonetika və orfoepiyası” (1965), “Azəri dilinə dair praktik məşğələlər” (1968) kitabları Azərbaycan dilinin praktik məsələlərinə həsr edilmişdir. Onun “İnsanlar yazmağı necə öyrənmişlər” (1967) əsərində ümumiyyətlə, yazı məsələsi ilə bərabər Azərbaycan yazısı, “Lenin və dilçilik” (1969) kitabında dahi rəhbərin dilçilik məsələlərinə aid fikirləri şərh olunur.

Prof. A.Qurbanovun məqalələrinin bir qismi Tbilisi və Yerevanda çap olunmuşdur.

Prof. A.Qurbanov Müasir Azərbaycan ədəbi dili leksikologiyasının və semasiologiyasının bir sıra problemləri üzərində öz tədqiqatlarını davam etdirməkdədir.

Prof. A.Qurbanov V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun filoloji fakültəsinin dekanı vəzifəsində çalışır.

1988-ci ildə AMEA müxbir üzvü seçilmişdir. A.M.Qurbanov 2009-cu ildə vəfat etmişdir.

Hüseyn Abbas oğlu Bayramov

Hüseyn Abbas oğlu Bayramov 1916-cı ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 1924-cü ildə Naxçıvan şəhərində ibtidai məktəbə daxil olmuş, oranı bitirdikdən sonra Naxçıvan 1 nömrəli natamam orta məktəbnnə köçürülmüş və 1930-cu ildə həmin məktəbi qurtarıb Naxçıvan pedaqoji texnikumuna daxil olmuşdur.

H.Bayramov 1934-cü ildə Şahbuz rayonunda Kükü kənd natamam orta məktəbinə müəllim təyin olunmuşdur. O, müəllimliklə məşğul olarkən 1935-ci ildə təhsilini davam etdirmək üçün Azərbaycan Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun hazırlıq kursunda oxumuş və oranı bitirmişdir. 1935-ci ilin sentyabr ayından onu Şahbuz rayonunun Kükü kənd natamam orta məktəbinə dil və ədəbiyyat müəllimi təyin etmişlər. H.Bayramov həmin tarixdən 1942-ci ilin mart ayının sonuna kimi bu məktəbdə dil və ədəbiyyat müəllimi, 1938-ci ildən başlayaraq həm də məktəbin dərş hissə müdiri vəzifəsində çalışmışdır.

H.Bayramov 1942-ci ilin mart ayının sonundan 1945-ci ilin oktyabr ayının 10-a kimi Sovet ordusu sıralarında Vətən müharibəsində iştirak etmişdir. Ordudan tərxis edildikdən sonra o, Haxçıvana qayıtmışdır. Naxçıvan şəhərində 4 nömrəli axşam məktəbində dil və ədəbiyyat müəllimi vəzifəsində çalışmışdır.

Təhsilini davam etdirmək üçün 1946-cı ilin fevral ayında V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun dil və ədəbiyyat fakültəsinin II kursuna daxil olmuş və 1948-ci ildə institutu bitirmişdir. Sonra o,

həmin il Azərbaycan SSR EA-nın aspiranturasına qəbul olunmuşdur. H.Bayramov 1952-ci ilin fevral ayına kimi aspiranturada oxumuş və “Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələr” mövzusunda namizədlik dissertasiyası üzərində işləmiş və 1955-ci ildə dissertasiyasını müdafiə edib, filoloji elmlər namizədi elmi dərəcəsi almışdır.

H.Bayramov 1960-cı ildən M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutuna keçmişdir.

H.Bayramovun “Müasir Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr” adlı monoqrafiyası 1960-cı ildə çap olunmuşdur. Bundan başqa o, 1959-cu ildə çapdan buraxılan Azərbaycan dilinin qrammatikası (II hissə, Sintaksis), kitabında “Cümlənin həmcins üzvləri”, “Vasitəsiz və vasitəli nitq”, 1960-ci ildə nəşr edilən “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (I hissə, Morfologiya) kitabında “Giriş” və “İsim” (hal kateqoriyasından başqa) mövzularının müəllifidir. H.Bayramov 1957-ci ildən “Azərbaycan dilinin frazeologiyası” mövzusu üzərində çalışır. Onun bu problem üzrə tədqiqatının ilk nəticələri Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı tərəfindən 1961-ci ildə çap olunan “Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri” kitabının ikinci hissəsi kimi “Sabit söz birləşmələri” adı ilə çap edilmişdir.

H.Bayramov 1970-ci ildə filoloji elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya işi müdafiə etmişdir.

H.Bayramov 1982-ci il sentyabrın 4-də vəfat etmişdir.

IV FƏSİL

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ

Müasir dilçilik dedikdə 1991-ci ildən sonrakı dövrün dilçiliyini nəzərdə tuturuq. 1985-ci ildən başlayaraq SSRİ-də yeni bir istiqamət – aşkarlıq, demokratiya kimi Sovet imperiya rejiminin təbiətinə uyğun olmayan bir istiqamət bərqərar olmuşdu. Bütün hadisələrin gedişi imperiyanın sonunu yaxınlaşdırırdı.

1990-cı ilin 19-21 avqust hadisələri zamanı Kırıda istirahətdə olan Sov.İKP MK Baş katibi və SSRİ Ali Sovetinin sədri M.S.Qorbaçovu hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq üçün Moskvada xüsusi RKÇP deyilən bir dəstə qiyam etdi. Qiyam yatırıldı və onun təşkilatçıları həbs edildi. Bu hadisələrlə əlaqədar olaraq Sov.İKP faktiki olaraq öz fəaliyyətini dayandırdı. Moskvaya qayıdan M.S.Qorbaçov Sov.İKP. MK-nın Baş katibi vəzifəsini öz üzərindən götürdü. O, SSRİ Xadq deputatlarının 1990-cı ilin mart ayında keçirilən III qurultayında SSRİ-nin prezidenti seçilmişdi. Amma hadisələrin inkişafı davam edirdi. SSRİ-ni təşkil edən müştərək respublikalar bir-birinin ardınca özünü müstəqil elan edirdi. 1991-ci ilin oktyabr ayının 18-də Azərbaycan SSR Ali Soveti Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktını qəbul etdi. SSRİ-nin dağılması Rusiyanı, onun rəhbərlərini çox düşündürürdü. Buna görə də 1991-ci ilin dekabr ayının 18-də Belovoysk qoruğunda RSFSR prezidenti B.Yeltsin, Ukrayna prezidenti L.Kravçuk və Belorusiya

prezidenti V.Şuşkeviç Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) Yaratmaq haqqında müqavilə imzaladılar. Elə həmin ayın 21-də (21.XII, 1991) Qazaxıstanın paytaxtı Alma-Ata şəhərində qəbul olunmuş bəyannamə ilə SSRİ-nin mövcudluğuna son qoyuldu. Dörd gün sonra – dekabr ayının 25-də (1991) M.S.Qorbaçov Sovet Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı və SSRİ prezidenti vəzifələrini öz üzərindən götürdü. Elə həmin axşam Böyük Kreml Sarayı üzərindən SSRİ-nin bayrağı endirilib RSFSR-in yenidən bərpa edilmiş bayrağı qaldırıldı. Bir gün sonra 26 dekabr 1991-ci ildə SSRİ Ali Sovetinin İttifaq Soveti SSRİ-nin mövcudluğunun sonu haqqında bəyanat qəbul etdi. Bununla da bütün dünyaya meydan oxuyan, xalqların istiqlal və azadlıq ideyalarına güclü qandal vurmuş olan bir imperiya yerlə-yeksan oldu.

Bu hadisələr xalqların qarşısında müstəqil milli inkişaf yolu açdığı kimi, humanitar elmlər – o cümlədən dilçilik elmi üçün də yeni inkişaf yolu açdı. İndi başqa humanitar elmlər kimi, dilçilik də öz fəaliyyətini “Marksizm-leninizm nəzəriyyə və təcrübəsi ilə əlaqələndirmək” məcburiyyətindən çıxdı. Bu səbəbdən də qısa müddət olmasına baxmayaraq, 3-4 illik bir dövrü müstəqil-müasir dilçilik adlandırmaq hər cəhətdən özünü doğruldur.

İndi dilin fəlsəfi-ekstralinqvistik problemlərindən bəhs edənlər artıq Sov.İKP-nin “Kommunizm ideyalarına sədaqət” çərçivəsində məhdudlaşmırlar. Dilimizin sosial fəaliyyət sferası genişləndiyi kimi, dilçiliyimizin də imkanları genişlənmişdir. Əvvəlcə dilçi alim mütləq öz fikrini, marksizm klassiklərinin fikirləri

ilə əlaqələndirməli idi. İndi isə hətta onların hər hansı bir fikrini tənqid etmək olar. Bu o deməkdir ki, indi dilçiliyimiz azad fikir demək, hadisələrə obyektiv mövqedən yanaşmaq, beləliklə, düzgün elmi nəticələrə gəlmək imkanı qazanmışdır. Bu şərait, əlbəttə, dilçiliyimizin inkişafını təmin edə biləcək əsas şərtlərdən biridir. Dilçiliyimiz öz milli zəminində inkişaf etməyə başlamışdır.

Məlumdur ki, humanitar elmlər ictimai şüur forması kimi sinfidir-üstqurum kateqoriyadır.

Dilçilik elmi də humanitar elm kimi cəmiyyətin üstqurum kateqoriyalarına daxildir. Bu səbəbdən də sovet dövründə bu elm sahəsində istər rus dilində, istər Azərbaycan dilində yazılmış dərslik və dərs vəsaitləri marksizm-leninizm metodologiyası əsasında olmalı idi.

Marksizm-leninizm sovet dilçilik elminin metodoloji əsası idi. Bu qəlibdən kənara çıxmaq dilin fəlsəfi problemlərini başqa mövqedən izah etmək olmazdı. Buna görə də dilin bir sıra ictimai fəlsəfi problemləri birtərəfli izah edilirdi. Hətta bir sıra leksik və qrammatik məsələlər dilçi olmayan Marksın və Leninin sözləri ilə təsdiqlənməli, ya da hər hansı bir məsələ aparılıb məhz onların mövqeyinə uyğunlaşdırılmalı idi. Bu da dilçilik elminin geri qalmasına səbəb olurdu.

Azərbaycan xalqı müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyduğu bir zamanda onun bütün üstqurum kateqoriyaları da yeniləşməli, milli zəmin əsasında inkişaf etməlidir. Azərbaycan respublikasının təhsil qanununu bu sistemdə çalışan bütün vətəndaşların qarşısında bu ciddi vəzifəni qoymuşdur. İndiyədək xüsusilə tarix, ədəbiyyat və dilçiliyə aid olan dərsliklərimiz

yeniləşməli, öz soykökümüzdə, milli mənafeələrimizə xidmət etməlidir. Y.Seyidovun 1992-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” (322) adlı əsəri məhz müasir tələblərə cavab verən əsərdir. Burada heç bir siyasi xətt izlənilmir. “Dilçiliyə giriş” (42) də məhz belə bir metodologiya əsasında meydana gəlmişdir. Bu haqda əsərin lap əvvəlində deyilir ki, o vaxtlar başqa elmlərdə olduğu kimi, dilçilikdə də hər yanlış şeyi idealizm, idealizmi isə yalnız yanlış kimi qəbul edirdilər... Dilin mənşəyi, mahiyyəti, inkişafı, keçdiyi proses və mərhələlərə təkcə Marksın, Enkelsin, Leninin gözü ilə baxmaq elmi geri qoymurdumu?

Bu cəhətləri nəzərə alaraq müəllif marksizmin bütün quru ehkamlarını deyil, yalnız müsbət-mütərəqqi cəhətlərindən istifadə etmiş, onun lazımsız ideoloji-metodoloji məhdudluq çərçivəsindən kənara çıxmışdır. Bu, müəllifə imkan vermişdir ki, hər hansı bir dilçilik problemini sərbəst, elmi şəkildə şərh edə bilsin. Bunu dilin mənşəyi, dil inkişafının proses və mərhələləri, dillərin qarşılıqlı təsiri, bilinçvizm, ümumbəşəri dil və s. problemlərin şərhində aydın görmək olar.

Dilçilik əsərlərinin elmi-metodoloji baxımdan yeniliyindən danışarkən müəllif mövqeyini də qeyd etmək lazımdır. Bəllidir ki, humanitar elmlərə aid bütün əsərlərdə müəllifin milli mövqeyi də özünü göstərir. Belə ki, rus dilində yazılmış “Введение в языкознание” kitablarında müəlliflər rus təəssübkeşliyi mövqeyindən çıxış edirlər. Əsəri oxuduqca inanmaq olur ki, onu bir türk məhz türk auditoriyası üçün yazmışdır. Yeri gəlmişkən göstərmək lazımdır ki, milliliklə “millətçiliyi” qarışdırmaq olmaz. Millətçilik elmi geri qoya bilər.

Dilimizin və dilçiliyimizin inkişafı yenə də ulu öndərin adı ilə bağlıdır. Məhz onun təşəbbüsü ilə 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə qəbul edilmiş konstitusiyamızın 21-ci maddəsi ana dilimizin Dövlət dili olması haqqındadır. Azərbaycan Prezidenti olarkən H.Əliyev Azərbaycan dilinin tətbiqi və qorunması haqqında 18.06.2001, 04.07.2002, 30.09.2002 və 05.01.2003-cü ildə 5 fərman imzalamışdır. Bu fərmanların tələbinə görə müasir Azərbaycan dili geniş şəkildə tədris və tətbiq edilməlidir. Dünyada heç bir ölkə başçısı öz ana dilinin qayğısına qalaraq bir-birinin ardınca 5 fərman verməmişdir. Bu fərmanlar eyni zamanda dilçiliyimizin də inkişafını nəzərdə tuturdu. Bu iş 2003-cü ildən sonra Respublikamızın Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Respublika Prezidenti 23 may 2012-ci ildə “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair dövlət proqramı haqqında” sərəncam imzaladı. Orada deyilir: “Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyinin bərpasına nail olduqdan sonra Azərbaycan dili xalqımızın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və elmi-mədəni dövlətin rəsmi dili kimi müstəsna əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli və “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanları ilə ədəbi dilimizin fəaliyyət meydanı daha da genişləndirilmiş, onun müxtəlif üslublarının potensialı bir daha üzə çıxarılmış,

bütünlükdə dil mədəniyyətimiz qarşısında yeni üfüqlər açılmışdır.

Bununla yanaşı, son dövrlərdə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin tükənməz imkanlarından lazımınca və düzgün istifadə edilməməsi diqqəti çəkir. Ədəbi dilimizin özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqlarına xələl gətirə biləcək yad ünsürlərin üzə çıxarılması və qarşısına alınması istiqamətində mütəxəssislər heç də həmişə çeviklik nümayiş etdirə bilmirlər. Nəticə etibarilə dövlət dilimizin tətbiqi sahəsində bir sıra problemlər özünü qabarıq şəkildə büruzə verir.

Dilin böyük ictimai-siyasi hadisə və mənəvi həyatımızın mühüm amili olduğunu çox zaman nəzərdən qaçıran bəzi mətbuat orqanlarında, radio və televiziya kanallarında ədəbi dil normalarının pozulması adi hal almışdır. Bəzən dilimizin tarixinə aid səslənən səhv fiikrlərə vaxtılı-vaxtında cavab verilmir və bu dilin keçdiyi inkişaf mərhələlərini etibarlı tarixi mənbələr əsasında dolğun əks etdirən fundamental əsərlər yaranmır. Elmi tədqiqatlar üçün bəzi hallarda müasir dünya dilçiliyin nəzəri səviyyəsində xeyli geri qalan, heç bir ciddi praktik əhəmiyyət daşımayan bəsit mövzular seçilir.

Azərbaycan dilində internet resurslarının qıtlığı, elektron və interaktiv dərsliklərin yoxluğu, Azərbaycan dilini öyrənən əcnəbi dilli insanlar üçün tədris vəsaitlərinin bir çox hallarda müasir tələblərə cavab verməməsi narahatlıq doğurur. Sovet dövründə Azərbaycan dilçilərinin dünya elmində gedən proseslərdən təcrid olunması ilə ölkəmizdə dilçilik sahəsindəki nəzərəçarpan boşluq hələ də aradan qaldırılmamışdır.

Dilçilik elmimiz təkcə Azərbaycan dili ilə bağlı deyil, həmçinin onun digər türk dilləri ilə münasibətlərini öyrənmək istiqamətində ciddi addımlar atmalı, müasir dillərin nəzəri cəhətdən araşdırılmasına, eyni zamanda qədim dünya dilləri və mədəniyyətlərinin tədqiqinə yönələn yeni layihələr işləyib hazırlamalıdır.

Dövlətçiliyimizin başlıca rəmzlərindən olan ana dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, ölkəmizdə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını təmin etmək məqsədi ilə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq qərara alıram:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və digər aidiyyəti qurumlarla birlikdə Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramının layihəsini hazırlayıb 2012-ci il oktyabr ayının 1-dək Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim etsin.

Bu sənərcam və Dövlət Proqramı Azərbaycan dilçiliyi qarşısında yeni vəzifələr qoyur və yeni inkişaf meyilləri-istiqamətləri müəyyənləşdirir. Artıq müstəqillik illərində Azərbaycan dilçiliyi yeni istiqamət götürmüşdür. Bu sahədə görkəmli Amerikan dilçisi Leonard Blumfildin “Dil”, Noam Xomskinin “Dil və təfəkkür” əsərlərinin dilimizə tərcüməsini misal göstərmək olar. Artıq Azərbaycan dilçiləri Amerika və Avropa dilçiliyinin əsas istiqamətlərini milli folologiyamıza gətirilir.

L.Blumfildin deskriptiv nəzəriyyəsi Azərbaycan dilçiliyinə məlum idi. N.Xomskinin isə ondan fərqli olaraq “törədici dilçilik” nəzəriyyəsi də ana dilimizdə səsləndi. Əgər Blumfild dilçilikdə “təşvişə” əsaslanırdısa Xomski “Dilçilik dil haqqında elm deyil, dili bilmək haqqında elmdir” deyə yeni istiqamət müəyyənləşdirdi. İndi mətn dilçiliyi, koqnitiv dilçilik, pragmatik dilçilik və s. istiqamətində yeni araşdırmalar aparılır. Bununla belə dilimizin tarixi, ümumi türk dilinin əsas xüsusiyyətləri və sahələr heç də dünya səviyyəsindən geri qalmamaq üçün xarici dilçiliyə meyl etmək nə dərəcədə zəruridirsə, başqalaşmamaq-özgələşməmək üçün də öz kökümüzdən uzaqlaşmamaq bir o qədər zəruridir.

Azərbaycan dilçiliyində bu illərdə yeni bir sahə də meydana gəlmişdir. Bu da Azərbaycan mətnlərinin avtomatik işləməsi sahəsidir.

M.Ə.Mahmudovun araşdırmaları dilçiliyimizdə yeni bir sahənin – mətnlərin avtomatik işlənməsi sahəsinin əsasını qoymuşdur. Hesablama texnikasının dilçiliyə gətirilməsi riyazi dilçilik çərçivəsindən çıxaraq yeni bir tətbiqi-nəzəri dilçilik sahəsinə də yaradır. Bu işlərə bir neçə il elmi araşdırma həsr edən M.Mahmudov öz elmi nəticələrini ümumiləşdirərək 1994-cü ildə “Azərbaycan mətnlərinin avtomatik işlənməsi sistemi” (237) adlı doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Hesablama texnikası təbii dili təmsil edən mətn informasiyasının “hiss etmək”, yaddaşa köçürmək, müəyyən sorğuya görə təhlil və sintez etmək, təsnifləşdirmək, seqmentlərə ayırmaq, başqa dilə çevirmək “qabiliyyətinə” malikdir. Məhz indiyə qədər

qeyri-real hesab olunan bu xüsusiyyətlər yeni bir ünsiyyət kanalının-insan-maşın-insan sisteminin yaranmasının başlanğıcı oldu. Nəticədə dilçiliyin inkişafında keyfiyyətcə yeni bir mərhələ – riyaziyyatın, kibernetika elmləri kompleksinin, hesablama texnikasının nüfuzu ilə səciyyələnən kompüter dilçiliyi mərhələsi başlandı (237, 1).

M.Mahmudovun bu tədqiqatı kompüter dilçiliyi sahəsində geniş imkanlar açır. Bu əsərdə kompüter blokları vasitəsilə dilin bütün səviyyələrinin tədqiq edilmə üsulları təklif edilir. Bundan əlavə, belə blokların sayı həmin sistemdə artırıla bilər. Fonetik blokda dilin daxili tərkibi, fonetik hadisə və qanunlar, fonemlərin distribusiyası və statistikasını və başqa məlumatlar toplanır.

Morfoloji blokda. Morfemlər sözlüyü, sözdəyişdirici və soz düzəldiçi şəkilçilər, təkhecalı sözlər, morfoloji sintez alqoritmləri, şəkilçilərin modelləri, morfem ardıcılığı, nitq hissələri və onların təsnifi.

Leksik blokda. Leksokoqrafik arayışlar, müxtəlif məqsədin lüğətlər və s.

Sintaktik blokda. Sadə və mürəkkəb cümlə tipləri, söz sırası, cümlə üzvlərinin ənənəvi yeri, söz birləşmə tipləri, sintaktik təhlil və s. mümkündür (237, 8).

1993-cü ildə dilçilərimiz qədim türk dili abidələri üzərində tədqiqlərini davam etdirmişlər. Belə ki, prof. Ə.Şükürlü uzun illərdən bəri yazdığı “Qədim türk dili

yazılı abidələrinin dili” adlı əsərini (345) nəşr etdirmişdir. Əsərdə müəlif qədim türklərin yazı mədəniyyəti və yazılı abidələri, qədim türk yazılı abidələrinin fonetikasi, lüğət tərkibi və onları idarə edən yazı işarələri, yazılı abidələrin, morfologiyası, sintaksisi və həmin abidələrdən nümunələr verir.

Prof. Ə.Rəcəbov da Orxon-Yenisey abidələri üzərində uzun illər tədqiqat aparmış və bu sahəyə bir neçə əsər həsr etmişdir (297, 298, 299). 1993-cü ildə isə bu sahə ilə məşğul olan həmkarı Y.Məmmədovla birlikdə “Orxon-Yenisey abidələri” adlı iri həcmli bir əsər nəşr etdirmişdir (300). Burada da müəlliflər Orxon abidələri, Turfan abidələri, Yenisey abidələri, Talas abidələri və onların azərbaycancaya tərcüməsini vermişlər. Abidələrin dilini başa düşmək üçün əsərin sonunda lüğət də əlavə edilmişdir.

Bu məsələdən danışarkən 1994-cü ildə ADU nəşriyyatı tərəfindən Ə.A.Quliyevin tərtibində nəşr edilən “Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı” (146) adlı kitabdan da bəhs etmək lazımdır. Burada Orxon abidələri, Yenisey abidələri, əsəd uyğur abidələri verilmişdir. Əsər filologiya fakültələri üçün dərs vəsaiti kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Qədim yazılı abidələrin tədqiqi ilə yanaşı prof. Ə.Rəcəbov ümumi dilçilik problemləri ilə də məşğul olur. Onun “Dilçilik tarixi” (297) və başqa əsərlərlə Yanaşı, 1993-cü ildə nəşr edilmiş “Dil, şüur, cəmiyyət tarix” adlı kitabı da ümumi dilçilik məsələlərinə həsr edilmişdir. Dörd fəsildən ibarət olan bu kitab dilin mahiyyəti, dil və şüur, dil və cəmiyyət, dil və tarix kimi ekstralingvistik problemləri

əhatə, edir (301). Burada müəllif marksist metodologiyaya əsaslanır. Lakin ondan tənqidi şəkildə istifadə edir.

Müasir dilçilik səviyyəsində yəni hər cür siyasətdən, partiya platformasından azad əsərlərdən danışarkən A.Axundovun “Dil və mədəniyyət” (19) əsərindən də danışmaq lazımdır. Burada müəllifin tətbiqi dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə yanaşı müxtəlif illərdə yazdığı elmi məqalələri də verilmişdir. Əsəri oxuduqca dilçiliyin mədəniyyətin inkişafındakı əhəmiyyətli rolu olduğuna tamamilə şübhə qalmır.

Dilçiliklə ədəbiyyatşünaslığın kəsişdiyi bir sahə vardır ki, alimlərimiz son on ildə bu sahəyə çox fikir vermişlər. Bu sahə o qədər asan deyil. Bu sahədə çalışan alimdən həm ədəbiyyatı, həm də dilçiliyi mükəmməl bilmək tələb olunur. Belə alimlərdən biri də prof. T.İ.Hacıyevdir. Onun 1994-cü ildə M.Füzulinin 500 illik yubileyi münasibətilə nəşr edilmiş “M.Füzuli: dil sənətkarlığı” (289) adlı kitabı bu sahədə diqqəti cəlb edir. Müəllif Füzuli poeziyasını dilçilik süzgəcindən keçirərək idraki inciləri seçib oxucuya təqdim edir.

Adətən qısa dövrün tarixi keçmişə yox, gələcəyi olur. Müasir adlandırdığımız cəmi 3-4 illik dövr də elə bir dövrdür ki, o özünün əlamət və xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu dövrün daha çox gələcəyi haqqında danışmaq lazım gəlir. Müasir dilçiliyimizin qarşısında duran vəzifələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Xalqımızın müstəqillik yoluna qədəm qoyması ilə əlaqədar olaraq bütün elmlərimiz kimi dilçilik də müstəqil inkişaf etməlidir. Daha heç bir senzura əlində kommunist partiyasının imperiya arşını tutub, onunla

dilçiliyimizin atdığı addımı ölçməyəcək. Buna görə də dilin sosial və ekstralingvistik problemlərinin tədqiqində milli, obyektiv mövqedən çıxış etmək olar.

2) Dilçiliyimizin daha çox uğur qazandığı fonetika, leksikologiya, qrammatika sahələrinə riyazi metodların və kompüter dilçiliyinin tətbiqi onu ənənəvi dilçilik sahəsindəki uğurlardan uzaqlaşdırmaz, əksinə onları daha da artırır.

3) Lüğətçilik sahəsində də kompüterlərdən geniş istifadə edilməlidir. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası yenidən işlənib, daha geniş və mükəmməl ensiklopediya yaradılmalıdır.

4) a) Dialektologiya sahəsində də müasir dövrdə yeni vəzifələr meydana çıxmışdır. Sovet dövründə dialektoloqlarımız bütün Azərbaycan dialektlərini deyil, yalnız Quzey Azərbaycan dialektlərini öyrənib qruplaşdırmışlar. Bu işə bütünlüklə Azərbaycan dilinin dialektləri demək deyil. Azərbaycan dilinin Cənub qrupuna aid edilən Güney Azərbaycanın dialektlərini öyrənmək elminizin təxirəsalınmaz vəzifəsidir. Güney Azərbaycanında ana dilimizin ədəbi normaları bərqərar olmalıdır. Ona görə də orada dialekt elementləri daha güclüdür. Onları tezliklə öyrənməsək, ədəbi dilin təsiri ilə onlar sıradan çıxa bilər. halbuki Güney Azərbaycanındakı dialektlərimizdə dilimizin və xalqımızın ümumi tarixi üçün çox gəmiyyətli elementlər vardır.

b) Dilimizin tarixi dialektologiyası üzərində başlanmış iş davam etdirilməlidir.

5) İndiyədək dilçilərimiz və tarixçilərimiz arasında Azərbaycan dilinin ən qədim yaranma-təşəkkül dövrü haqqında vahid bir fikir yoxdur. Faktik dil materiallarına toponimlərə əsaslanan dilçilərin ədəbi dilimizin təşəkkül dövrünün V əsrdən başlanması haqqındakı fikirləri daha da möhkəmləndirilməli, dilimizin erkən orta əsrlər dövrü haqqında təsəvvürlər aydınlaşdırılmalıdır.

6) Sovet hakimiyyəti illərindəki dilçiliyimizə xüsusi-obyektiv mövqedən yanaşılmalıdır. Bəzən hər hansı bir məsələyə ya mütləq müsbət, ya da yalnız mütləq mənfi mövqedən yanaşırlar. Bu, düzgün mövqe deyil. Sovet hakimiyyəti illərində dilçilik elmimizin inkişafı danılmaz həqiqətdir. Dilçiliyimizin bütün sahələri formalaşmış inkişaf etmişdir. Bu, xüsusilə dilin strukturunu tədqiq edən elmlərə aiddir. Gələcəkdə bu istiqamətdəki tədqiqlər yalnız dərinləşdirilib-genişləndirilə bilər. Bu sahəyə dəqiq metodların tətbiqi də xeyirli olacaq. Amma dildən xaric sosial problemlərə yenidən baxılmalı, onlar yenidən işlənməlidir. Məsələn, dillərarası münasibət, milli dillərin fəaliyyət dairəsi, dövlət dili problemləri və s. bu kimi məsələlər Sovet hakimiyyəti dövründə məhz Sov.İKP-nin tələbləri mövqeyindən izah edilirdi. Kapitalizmdə milli dillər arasında superstrat və substrakt axtaran sovet dilçiliyi (habelə Azərbaycan dilçiləri) sosializm şəraitində belə bir münasibətin olmadığını, əksinə rus dilinin başqa dilləri zənginləşdirdiyini söyləyirdilər. Sov.İKP MK və

SSRİ hökuməti sözdə SSRİ-də bütün milli dillərin azad və bərabər olduğunu söyləsə də, elə bir şərait yaranmışdı ki, rus dili milli dilləri sıxışdırıb az qala məişət dili çərçivəsinə salırdı. Dilçiliyimiz gələcəkdə belə məsələlərə aydın təfəkkürlə, habelə inkarlığa yol vermədən 70 il ərzində Azərbaycan dilinin və dilçiliyinin keçdiyi inkişaf yoluna əsil elmi mövqedən yanaşmalıdır.

7) Dilçiliyimizdə yaranan daha perspektivli sahələr üzərində tədqiqatlar aparılmalıdır. Belə sahələrdən biri mətn və mətn linqvistikası problemidir. Məlumdur ki, sözün funksional qiyməti cümlə daxilində verilir. Eləcə də cümlənin əsil düzgün qiymətini yalnız mətn daxilində müəyyənləşdirmək olar. Mətnin təhlilinə riyazi və kibernetik metodların tətbiqi gələcəkdə dilçiliyimizin çox aktual və perspektivli sahələri ola bilər. Bu yol Azərbaycan dilçiliyini türkologiyanın ən ön mövqeyinə çıxara bilər.

8) Ümumi dilçilik sahəsində də müasir dilçiliyimizin qarşısında mühüm vəzifələr durur. Birinci növbədə Azərbaycanda mövcud olan azsaylı xalqların dillərini öyrənmək, onların inkişaf tarixini müəyyənləşdirmək lazımdır. Bundan sonra Azərbaycan dilinin bu dillər arasındakı intiqrallaşdırma funksiyasını əsaslandırmaq olar. Dilin fəlsəfi problemləri hələ tam öyrənilməmişdir. Bu problemlər ümumdünya dilçiliyi fonunda və onun səviyyəsində öyrənilməlidir.

Müstəqil Azərbaycanın Çin, Koreya və Yaponiya ilə əlaqələri genişləndiyi üçün bu dilləri də tipoloji aspektdə tədqiqata cəlb etmək lazımdır.

9) Dilimizin adını müəyyənləşdirməkdə müxtəlif fikirlərin mövcudluğu kiçik elmi problem deyil. Dilimizin “Azərbaycan dili”, “Türk dili”, “Azərbaycan türkcəsi” və ya “Azərbaycan türk dili” kimi adlandırılmasını elmi cəhətdən əsaslandırmaq lazımdır. Azərbaycan dili işlətmək daha doğru olardı. Doğrudur, dilimiz uzun əsrdər “Türk dili” adlanmışdır. Biz belə adlandırmanın əleyhinə olmazdıq, əgər XX əsrdə osmanlı türkcəsini “Türk dili” adlandırmayıdılar.

Bu gün biz Azərbaycan dili adlandırmaq təklif etməklə dilimizin türksistemli olmasını inkar etmirik. İki doğma qardaş belə inkişaf nəticəsində özünəməxsus əlamətlərini diferensiallaşdırır. İndi əsrlərlə dilimizin inkişaf edərək (hətta normalarına görə osmanlı türkcəsindən də, irəli getmişdir) bugünkü səviyyəyə çatdığını heçə endirib yenidən onu türk dili adlandırmaq nə elmi, nə də ictimai cəhətdən doğru olardı. Bundan əlavə, beynəlxalq aləm artıq türk və türk dili adı ilə Anadolu türklərini və onların dilini qəbul etmişdir. Bir daha təkrar edirik ki, dilimizi Azərbaycan dili adlandırmaq daha doğrudur. Bunu elmi cəhətdən əsaslandırmaq lazımdır.

AZƏRBAYCANDA MƏTN DİLÇİLİYİ

Azərbaycanda mətn dilçiliyinin tarixi o qədər də qədim deyil. Ötən əsrin 60-70-ci illərində ötəri şəkildə Ə.Xəlilov, F.Ağayeva və b. mətnyaradan və onun komponentlərini əlaqələndirən vasitələrdən qısaca bəhs etmişlər. Milli filologiyamızda bu sahənin əsaslandırılması və inkişafı bilasitə K.M.Abdullayevin adı ilə bağlıdır.

Kamal Mehdi oğlu Abdullayev

Kamal Mehdi oğlu Abdullayev 1950-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur. 1968-ci ildə orta məktəbi, 1973-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirib. Həmin il SSRİ EA Dilçilik İnstitutunun “Türk dilləri” şöbəsinin əyani aspirantı olmuşdur. 1973-cü ildə “Sintaktik paralelizm” (“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili üzrə) mövzusunda namizədlik, 1984-cü ildə “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1984–1987 və 1993–2000-ci illərdə Azərbaycan Xarici Dillər İnstitutunda “Ümumi və Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasının müdiri vəzifəsində işləmişdir. 1990-cı ildən “Azərbaycan yaradıcılıq fondunun” sədridir.

K.Abdullayev türk dili qurumunun həqiqi üzvü, Ukrayna Beynəlxalq Kadr Akademiyasının həqiqi üzvü, Rusiya REN klubun üzvüdür, Azərbaycan Yazıçılar Birliyi İdarə heyətinin üzvü, Azərbaycan Badminton Federasiyasının prezidentidir.

2007-ci ilin aprel ayında AMEA-nın müxbir üzvü seçilmişdir. 2011-ci ildən AMEA Humanitar elmlər bölməsinin akademik katibidir. Fransa, Polşa, Braziliya, Türkiyə, Rusiya və b. ölkələrdə 40-a qədər elmi, bədii, publisist xarakterli kitabı çap olunub.

Azərbaycan Respublikasının əməkdar elm xadimidir.

Mətn sintaksisi Azərbaycan dilçiliyində əsil mənada K.Abdullayevin 1983-cü ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan dilində sadə cümlənin sintaksisi” (rus dilində) əsərlə başlayır. Bundan sonra onun “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” (1998), “Sintaktik təkrarlar” (2012), “Formal əlaqə vasitələri” (2012) və s. kimi əsərləri çap olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə dövlət müşaviridir.

Filologiya elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi, AMEA-nın həqiqi üzvü, Azərbaycan yaradıcılıq fondunun sədri, Bakı Slavyan Universitetinin keçmiş rektoru (2000–2014), dilşünas, ədəbiyyatşünas, yazıçı, dramaturq, Azərbaycan Respublikasının prezidenti yanında Bilik fondunun himayəçilik şurasının üzvüdür.

Bu sahədə prof. Ə.Ə.Abdullayevin, Q.Ş.Kazımovun, Q.M.Bəyzadənin, A.Y.Məmmədovun və başqalarının da görkəmli tədqiqatları vardır.

Azərbaycan dilçiliyinin tarixi

Hər bir elm inkişaf edib yüksək məqama çatdıqda öz tarixini yaratmış olur. Azərbaycanda bütün elmlərin böyük inkişaf tarixi olmasına baxmayaraq, dilçilikdən başqa, heç bir elm sahəsi öz tarixini sistemli və dövrləşdirilmiş səviyyədə yaradıb ortaya qoymamışdır. Bu böyük tarixi missiyanı yerinə yetirmək (təvəzökarlıqdan bir qədər uzaqlaşsa da) mənə nəsib oldu. Bunu doktorluq işi kimi yazmaqda mənim elmi məsləhətçim böyük alim , əsil vətəndaş, milli qeyrət sahibi (“bu hansı rayondandır “ fikrini yaxına buraxmayıb) yalnız istedadla qiymət verən Ağamusa Axundov da demişdi. O, mənim doktorluq işimə verdiyi rəydə (təəssüf ki, həmin rəyi tamamilə əldə edə bilmədim.) də göstərirdi. O yazırdı : “Adil Babayevin bu işində Azərbaycan dilçiliyi ilk dəfə olaraq dərininə və eninə araşdırılmış, dövrləşdirilmiş və sistemləşdirilmişdir. Cəsarətlə demək olar ki, Azərbaycan dilçilik elmi tarixinin yaradıcısı məhz Adil Babayevdir”. Eyni fikri və ifadəni o, 2005-ci ildə yazdığı “Azərbaycan dilinin bircildlik izahlı lüğəti”ndə mənə yazdığı avtoqrafda da təkrar edirdi: “Azərbaycan dilçilik elmi tarixinin yaradıcısı, istedadlı alim, elm və təhsil təşkilatçısı, gözəl dost Adil Babayevə müəllifdən dərin hörmətlə” (28-IV-2005)

Bu və buna bənzər fikirləri kitabın redaktoru prof. Ə.Ə.Rəcəbov və kitab haqqında “Xalq qəzeti”nin 25-VI-1997-ci il sayında rəy yazmış akad. Nizami Cəfərov da yazırdı.

Prof. Ə.Ə.Rəcəbovun “Redaktorun ön sözü”...

1968-ci ildə Y.V.Loyanın “Dilçilik təlimləri tarixi” adlı əsəri çapdan çıxdıqdan sonra dilçilər onu böyük rəğbətlə qarşıladılar. Kitab müəllif tərəfindən “Mühazirələr kursu üçün materiallar” adlandırılsa və çox bəsit səciyyə daşısa da, uzun zaman dilçilərin stolüstü kitabı oldu. Mübaliğəsiz demək olar ki, sonralar rus dilində nəşr edilmiş onlarla daha mükəmməl “Dilçilik təlimləri tarixi” (və ya başqa adla lakin eyni mahiyyətli) adlı əsərin işıq üzü görməsi Y.V.Loyanın kitabı sayəsində mümkün olmuşdur.

1976-cı ildə A.Qurbanovun Azərbaycan dilində “Dilçiliyin tarixi” adlı kitabçası nəşr edildi. Təbii ki, cəmi 6 müəllif vərəqi həcmində olan bu kitabçada müəllif dilçilik elminin 2500 illik tarixi haqqında geniş və ətraflı məlumat verə bilməzdi. Bu kitabı oxuduqdan sonra mən daha mükəmməl dilçilik tarixi yazmaq fikrinə düşdüm. Nəticədə, hətta rus dilində analoqu olmayan, “Dilçilik tarixi” adlı böyük həcmli əsər 1988-ci ildə (yazıldıqdan 9 il sonra) çap edildi.

İndi budur, Adil Babayevin “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi” adlı iri həcmli əsərinin əlyazması stol üstündədir. Əsərin heçlikdən yarandığını söyləmək olmaz. Hələ 1970-ci ildə A.Qurbanov və B.İbrahimovun “Azərbaycan dilçiləri” adlı əsəri çap edilmişdir. Əsərdə M.Ş.Şirəliyevdən bəri fəaliyyət göstərən Azərbaycan dilçi elmlər doktoru və namizədləri haqqında məlumat verilirdi. A.Qurbanovun “Dilçiliyin tarixi” və A.Axundovun “Ümumi dilçilik” (1979) kitablarının hərəsində 6 səhifə həcmində Azərbaycan Sovet

Dilçiliyinin inkişafı haqqında ətraflı məlumat verilirdi. Artıq adını yuxarıda çəkdiyim “Dilçilik tarixi” adlı əsərdə və mərhum Ə.Z.Abdullayevin “Dilçilik məsələləri” adlı kitabında Azərbaycan sovet dilçiliyinin tarixi haqqında ətraflı məlumata rast gəlmək olar. Yusif Seyidovun Azərbaycan dilçiliyinin tarixinə həsr edilmiş məqalələrini də buraya əlavə etsək mənzərə tam aydın olar. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, A.Babayevin “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi” adlı əsəri dilçiliyimiz üçün əlamətdar hadisədir.

Kitabı oxuduqdan sonra çoxları deyəcək: Burada nə var ki, bunu mən də yazardım. Belə adamlar haqqında Kolumbun sözlərini demək olar. Bir dəfə tavernada Kolumb bir dəstə adamın Amerikanın açılması haqqında mübahisəsini eşidir. Hamı deyirdi: Amerikanı açmağa nə var ki?! Gəmiyə min, daim qərbə üz. Kolumb onlara yanaşdı bir yumurta verir və deyir: Kim bunu ucu üstündə dik qoya bilər? Mübahisə edənlər nə qədər çalışırlarsa buna nail ola bilmirlər. Kolumb yumurtanın ucunu bir balaca stolun üstünə vurur və azacıq yumurta stolun üstündə dayanır. Oradakılar etiraz edib deyirlər ki, biz də bu cür edə bilərdik. Kolumb deyir ki, sizə kim mane olurdu, edəydiniz. Amerikanı açmaq da belədir.

Düzü mən də çoxdan Azərbaycan dilçiliyi tarixini yazmaq arzusunda idim. Mən əsəri A.Babayevin əsərindən fərqli şəkildə planlaşdırmışdım. Əsərdə daha çox elmi-nəzəri təhlil olmalı idi. Ancaq qismən bu işə tam hazır olmadığımından, qismən də, başlıcası vaxtım olmadığından belə bir əsəri yazmadım. İndi A.Babayevin kitabından sonra mənə elə gəlir ki, bu haqda fikirləşməyimə ehtiyac yoxdur.

Mən əminəm ki, bu kitab dilçilərin stolüstü kitabı olacaqdır. Biz rus və dünya dilçiləri haqqında çox şey bilirik, öz dilçilərimizi isə demək olar ki, tanımırıq. A.Babayevin kitabı onları tanımaqda bizə kömək edəcək. Əslində müəllif (bəzən ötəri olsa da) dilçilik tariximizin bütün problemlərinə toxunmuşdur. Bu problemlərin genişliyi və dərinliyi ilə tədqiq etmək üçün neçə cildlik əsər lazımdır. Bu səpkidə aparılan elmi araşdırmaların istiqaməti artıq müəyyənləşdirilmişdir.

Mən kitab haqqında geniş danışmaq istəməzdim. Lakin kitab haqqında yalnız bəzi mülahizələrimi söyləyəcəyəm. A.Babayevin kitabı Azərbaycan dilçiliyinin tarixi haqqında ilk iri həcmli və sistemli əsərdir. Bununla da əsərin əhəmiyyəti haqqında hər şeyi demiş oluram. İlk belə əsər olduğu üçün onun nöqsanları da vardır. Bəzi iradlarımı göstərim.

Kaşqarlı Mahmudun yaradıcılığından danışarkən, müəllif yazır ki, Ə.Rəcəbov Azərbaycan dilçiliyinin qədim dövründən danışmadığı üçün K.Mahmud haqqında heç bir şey yazmamışdır. Əvvələn, mənim kitabımın son fəslə "Azərbaycan sovet dilçiliyi" adlandırıldığı üçün orada qədim dövrdən danışmaq olmazdı. İkincisi, K.Mahmud Azərbaycan dilinin olmadığı üçün Azərbaycan dilçiliyində onu Azərbaycan dilçisi kimi təqdim etmək düzgün deyil. Üçüncüsü, mənim "Dilçilik tarixi" kitabımın I fəslində M.Kaşqarlı haqqında müfəssəl məlumat verilir. Elə orada A.Babayev M.Kaşqarlının kimliyi haqqındakı mübahisələrə son qoyacağını vəd edir. Əvvələn, 1973-cü ildə elmi ədəbiyyatda M.Kaşqarlı haqqında o qədər yazılmışdır ki, onun kimliyi haqqında mübahisəli heç nə qalmamışdır.

Biz onun kınık qəbiləsindən olduğunu, hətta şahzadə olduğunu da bilirik. İkincisi, A.Babayev heç kimlə mübahisə etmir, heç bir mübahisəyə də son qoymur (olmayan şeyə son qoymaq olmaz).

Əsrin Kazımbəydən danışılan yerində müəllif dilçi haqqında məlumat verilən qaynaqları oxucuya təqdim edir, lakin göstərilən mənbələrə nisbətən daha ətraflı məlumat olan qaynaqları (A.Qurbanovun “Dilçiliyin tarixi” və Ə.Rəcəbovun “Dilçilik tarixi”) göstərmir.

Dilçilikdə dəqiq elmlərin tətbiqindən danışarkən müəllif A.Axundovun “Riyazi dilçilik” və özünün “Dilçiliyə giriş” adlı əsərlərindən uzun-uzadı söhbət açır, ancaq “Dilçilik tarixi” əsərində həmin məsələlərə bir fəsil həsr edildiyini unudur.

1993-cü ildə “Dil, şüur, cəmiyyət, tarix” adlı bir əsər nəşr edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində hələlik nəzəri dilçiliyə həsr edilmiş yeganə olan bu kitab haqqında A.Babayev təkcə onun fəsillərini sadalamaqla xatırlayır. Mən A.Babayevi istedadlı dilçi kimi tanıyıram, onu da bilirəm ki, onun namizədlik dissertasiyası Bəkir Çobanzadənin yaradıcılığına həsr edilmişdir. Onun “Azərbaycan dilçiliyi tarixi” adlı əsərində də B.Çobanzadənin həyat və yaradıcılığına geniş yer verəcəyini gözləmək olardı. Həqiqətən də yeni kitabında A.Babayev görkəmli dilçimizin yaradıcılığı haqqında geniş məlumat verir. Oxucu tez-tez B.Çobanzadənin adına rast gəlir, ancaq Çobanzadəni görmür. Kitabda bir dilçi kimi B.Çobanzadə yoxdur. Müəllif B.Çobanzadənin yaradıcılığını bütün kitab boyu elə səpmişdir ki, oxucuda bir dilçi kimi onun haqqında bütöv təsəvvür yaranmır. Mənim “Dilçilik tarixi”

kitabımda Bəkir bəy Çobanzadəyə kiçik bir yer ayrılmışdır (ondan artıq imkan yox idi) amma oxucuda onun haqqında Adilin kitabındakından daha bütöv təsəvvür yaradır, halbuki, Adilin verdiyi məlumat mənim təqdim etdiyim məlumatdan qat-qat çoxdur.

A.Babayevin ən böyük qüsuru təsvirçilikdir. Dilçilik tarixi ona görə yazılır ki, indiki və sonrakı dilçilər əvvəlkilərin səhvini təkrar etməsin, uğurlarını daha da çoxaltsınlar. Buna filankəs filan şeyi yazıb kimi ifadələrlə nail olmaq olmaz. Dilçilik tarixini yazan tədqiq etdiyi obyektiv, müəllifi, əsəri ciddi təhlil etməli, onun nöqsanlarını da, uğurlarını da elmi analizdən keçirməlidir. Məhz bunu biz “Azərbaycan dilçiliyi tarixi” adlı əsərdə görmürük.

Bu dediklərimlə mən Adil Babayevin kitabını gözdən salmaq istəmirəm. Mən kitabı kifayət qədər tərifləyə bilərdim. Amma bunun müəllifə xeyri nədir?! Mən istərdim ki, Adil öz kitabını elə yaza idi ki, heç kim yaxın gələcəkdə bu mövzuya qayıtmağa cürət etməyəydi. İndi isə... Adil Babayevin kitabı Azərbaycan dilçiliyinin tarixinə həsr edilmiş yeni-yeni tədqiqat əsərlərinin meydana gəlməsinə səbəb olacaq. Onları kim yazacaq? Bəlkə elə Adil Babayevin özü bu mövzuya yenidən müraciət edib daha mükəmməl tarix yazacaq?!

Əbülfəz Rəcəbov

filologiya elmləri doktoru, professor

Əsər haqqında akademik Nizami Cəfərov da dəyərli sözlər demişdir:

– Əksər dilçilərin qəbul etdiyi kimi, Ümumi dilçiliyin üç əsas sahəsindən biri “Dilçilik təlimləri tarixi”dir. Dünya və rus dilçiliyi tarixləri artıq çoxdan yazıldığı halda, Azərbaycan dilçiliyinin tarixi haqqında bunu demək olmazdı. Son vaxtlara qədər bu sahədə xüsusi tədqiqatın olmamasına görə bu fənni tədris edənlər və tələbələr müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırdılar. Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı bu yaxınlarda filologiya elmləri doktoru Adil Babayevin “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi” adlı kitabını buraxmaqla həmin sahədəki boşluğu aradan qaldırmışdır. Kitab ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti kimi nəzərdə tutulsa da, aspirantlar və milli dilçiliyimizin tarixi ilə maraqlananlar ondan faydalana bilərlər.

Adil müəllim 60-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq bu sahədə səmərəli iş aparmış, Azərbaycan dilçiliyinin yeni istiqamətdə inkişafında misilsiz xidmətləri olan B.V.Çobanzadə haqqında namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Müəllifin 30 illik əməyinin bəhrəsi kimi “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi” adlı əsər meydana gəlmişdir. Əsərin elmi redaktoru, professor Ə.Rəcəbov kitabı “dilçiliyimiz üçün əlamətdar hadisə” hesab etməklə belə bir inamı olduğunu da bildirir ki, “bu kitab dilçilərin stolüstü kitabı olacaqdır”. Müəlliflə bəzi məsələlərdə mübahisə etmək mümkün olduğunu nəzərə alsaq da, biz də əsəri əlamətdar hadisə hesab edirik. Bəzən müəlliflə razılaşımlar ki, nə üçün o, şairlərin söz-kəlam haqqında

fikirlərini dilçiliyimizin ilkin qaynağı hesab edir. Zənnimizcə, müəllif bu cəhətdən çox doğru hərəkət etmişdir. Çünki Şərqdə elmi əsərlərin çoxu elə şeirlə yazılırdı. Dilin müxtəlif problemləri haqqında azərbaycanlı şairlərin – Nizaminin, Nəsiminin, Füzulinin, Qazi Bürhanəddinin, Əssar Təbrizinin, Qasimi Ənvarin, Şah İsmayılın və başqalarının dil – kəlam – söz haqqında qiymətli fikirləri Azərbaycanda dil bilgisi haqqında tam təsəvvür yaradır. Müəllif Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf tarixini dörd dövrə bölür və bunu əsaslandırır. Əsərin birinci fəslində müəllif XIX əsrə qədərki Azərbaycan dilçiyini araşdırır. Burada maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, müəllif Azərbaycan dilçiyini Şərq ənənəsi kimi götürür. Ərəbcə yazan Azərbaycan dilçiləri və fars dilçiliyinin əsasını qoyan Azərbaycan alimləri haqqında ətraflı bəhs edir.

A. Babayev XIX əsr Azərbaycan dilçiyindən danışanda Rusiyada yaşayan azərbaycanlı alimlərin rus, fars və türk dilləri üzərində apardıqları tədqiqatlardan geniş məlumat verir.

Müəllifin Mirzə Məhəmməd bəy Əfşarın Azərbaycan dilində yazılmış ilk sanballı əsər kimi “Fənni-Sərfi –türki” əsəri haqqındakı geniş araşdırması da razılıq doğurur. Bu fəsildə Azərbaycan dilinə aid dərslilər, ziyalıların dilimizin müxtəlif problemləri haqqındakı əsər və məqalələri barədəki fikirləri də arxiv materialları və sənədlər əsasında araşdırılır. Tədqiqatçı sovet dövründə dilçiliyimizin keçdiyi ziddiyyətli inkişaf və tənəzzül proseslərindən ətraflı danışır, həmin dövrə düzgün, obyektiv qiymət verə bilər.

Son dörd-beş ili əhatə edən “müasir dövr”ü müəllif elmin siyasətsizləşdirilməsi ilə əlaqələndirir ki, burada da ona haqq qazandırmaq olar. Əsərin sonunda müəllif bu sahədəki qənaət və təkliflərini ümumiləşdirərək 41 maddə şəklində vermişdir. Bəziləri müəllifə irad tuta bilər ki, nə üçün filankəsdən və filan əsərdən bəhs etməmişdir? Bu suala cavab vermək olar ki, kitab dilçilik tarixidir, bibliografik əsər deyil. Bundan əlavə, fikrimizcə, müəllifi təsvirçilikdə də təqsirləndirmək olmaz. Monoqrafiyada daha əsas cəhət budur ki, A.Babayev dilçilik tariximizin sxemini, əsas istiqamətlərini yaratmışdır. Mükəmməl tarix isə bu əsərin fonunda neçə-neçə monoqrafik tədqiqatdan sonra yaranacaq. Haqqında danışdığımız əsərin qiyməti də bundadır.

Nizami Cəfərov
filologiya elmləri doktoru, professor

Azərbaycan dilçi kadrlarının hazırlanması

Dilçiliyin inkişafı tarixindən danışarkən dilçi kadrların hazırlanması məsələsinə toxunmamaq olmaz. Məlumdur ki, Azərbaycanın dilçi kadrlarının hazırlanması sovet hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. Bu dövrün özünü də iki mərhələyə ayırmaq olar. 1920–1950-ci illər ziddiyyət və axtarışlar dövrü kimi səciyyələndirilə bilər. Bu dövrün ziddiyyətləri həm bir başa, həm də dolayısı ilə dilçi kadrların hazırlanmasına mane olurdu. Bu səbəbdən də 1950-ci ilə qədər çəmi iki elmlər doktoru, 5 elmlər namizədi yetişmişdi. 1950-ci ildən başlayaraq dilçiliyimizdə bir canlanma başlandı. Dilçi kadrların sürətlə artımı dilimizin bütün sahələrinin tədqiqinə səbəb olduğu kimi, dilçiliyimizdə də yeni-yeni sahələrin yaranmasına səbəb oldu. Prof. Ş.Sədiyevin hazırladığı məlumat-sorğu kitabına əsasən 1920–1980-ci illər arasında Azərbaycan dilçiliyi üzrə 83 elmlər doktoru, 216 elmlər namizədi yetişmişdir. Bu 60 il içərisində ən məhsuldar onillik 1970–80-ci illər olmuşdur ki, bu dövrdə 25 elmlər doktoru, 90 elmlər namizədi yetişmişdir. 1960–70-ci illərdə isə ondan bir qədər az yəni 23 elmlər doktoru 84 elmlər namizədi yetişmişdir. 1980-ci ildən sonrakı dövrü biz müdafiə şurası olan M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nun, N.Tusi adına Pedaqoji Universitetinin, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun və M.F.Axundov adına Rus dili və ədəbiyyatı İnstitutunun kitabxanalarında saxlanan avtoreferatlar əsasında araşdırmışıq. Məlum olmuşdur ki, 15 il müddətində (1980–1995) Azərbaycanda çəmi 121 dilçi kadr yetişdirilmişdir. Bunlardan 30 nəfər elmlər

doktoru 81 nəfər elmlər namizədidir. Son dövrdə dilçi kadrların hazırlanmasındakı gerilik üzərində düşünmək lazımdır.

Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycanda dilçi kadrların hazırlanmasını illər və sahələr üzrə verməyə çalışmışıq.

Sahələr və illər üzrə dilçi kadrların hazırlanması

№	Dilçiliyin sahələri	1920-1950		1950-1960		1960-1970		1970-1980		1980-1990		1991-1994	
		elm dok.	əlm nam.	elm dok.	əlm nam.	elm dok.	əlm nam.	elm dok.	əlm nam.	elm dok.	əlm nam.	elm dok.	əlm nam.
1.	Dilin ümumi məzəli.	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
2.	Azərbaycan dilçili tarixi	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3.	Əməli və riyazi dilç.	-	-	-	-	-	-	2	-	1	1	-	-
4.	Müas. Az. dil. fon. orf.	-	-	-	-	1	4	-	-	-	-	-	-
5.	Qrammatika morfol.	-	-	1	-	6	6	1	9	2	13	3	1
6.	Sintaksis	-	-	-	8	4	9	3	9	2	8	-	1
7.	Leksikologiya frazeol.	-	-	-	-	1	3	1	2	2	4	2	2
8.	Semasiologiya	-	-	-	-	-	-	1	2	1	5	1	3
9.	Orfoqrafiya punktl.	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-
10.	Az. dili tarixi	1	3	-	5	1	4	1	4	3	5	1	3
11.	Tarixi fonetika	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
12.	Tarixi morfologiya	-	-	-	1	3	3	-	4	-	-	-	-
13.	Tarixi sintaksis	-	1	-	-	-	2	1	-	-	-	-	-
14.	Tarixi leks. və frazeol.	-	-	-	1	1	3	1	5	-	-	-	-
15.	Folklor dili	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16.	Dialektologiya	-	-	-	8	-	12	2	11	1	3	2	1
17.	Leksikoqrafiya	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	1	-
18.	Terminologiya	-	-	-	0	-	1	1	1	-	2	1	4
19.	Tərcüməşünaslıq	-	-	-	1	-	4	1	2	-	-	-	-
20.	Üslubiyyat	-	-	-	-	-	-	2	3	1	10	1	4
21.	Bədii əsə-n dil və üs.	-	-	-	-	-	-	-	4	-	2	-	-
22.	Mətbuat dili və üslub.	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	1	-
23.	Onomastika-antonomim	-	-	-	-	-	1	1	2	1	2	1	4
24.	Toponimika	-	-	-	-	2	4	-	5	-	-	-	-
25.	Az. dili türk dil-ə m.üq.	-	-	-	1	-	2	2	1	-	-	-	-
26.	Qədim türk yaz. ab. tad. dil-n. başqa dil. t.	-	-	-	2	-	4	3	1	-	1	-	1
27.	Azərbaycan dil-n. başqa dil. t.	-	-	-	-	-	3	-	9	0	-	-	1
28.	İngilis-Az. dil. m.üq. tad.	-	-	-	-	-	1	-	2	-	1	-	-
29.	Alman-Az. dil. m.üq. tad.	-	-	-	-	-	1	-	2	1	-	-	-
30.	Fransız-Az. dil. m.üq. tad.	-	-	-	-	-	2	4	4	-	-	-	-
31.	Az. dil. in başqa dil. m.üq.	-	-	-	-	-	2	4	4	-	-	-	-
32.	Dil əlaqələri üzrə	-	-	-	-	3	7	3	4	-	4	1	5
	Cami:	2	5	3	31	26	79	35	93	17	62	16	30

NƏTİCƏ

1. Dilçilik elmi dünya humanitar elmlərinin ən qədimi olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyi də ölkəmizdəki ictimai elmlərin ən qədimidir.

2. “Azərbaycan dilçiliyi” anlayışı özündə bir neçə cəhəti birləşdirir: 1) Azərbaycan alimlərinin öz dilimizi tədqiq etməsini; 2) Azərbaycan alimlərinin başqa dilləri tədqiq etməsini; 3) Milliyyətçə başqalarının Azərbaycan dilini tədqiq etməsini; 4) Şair və mütəfəkkirlərin dil haqqındakı fikirlərini.

3. Azərbaycan dilçiliyi boş, mücərrəd biliklər zəminində deyil, ümumiyyətlə dünya dilçiliyi və xüsusilə Şərqlə (ilk növbədə ərəb) dilçiliyi fonunda yaranmışdır.

4. Azərbaycan alimlərinin öz əsərlərini X-XI əsərlərdə daha çox ərəbcə, XII əsrdən sonra isə farsca yazmalarını tarixi zərurətlə əlaqələndirmək lazımdır.

5. Ümumi türkologiyanın meydana gəlməsi Azərbaycan dilçiliyinin inkişafına təkan vermişdir.

6. Bütün Şərqdə olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyində də dilçiliyin tətbiqi sahələri nəzəri sahələrinə nisbətən daha əvvəl yaranmışdır.

7. Fars dilçiliyinin əsasını Azərbaycan alimləri qoymuş və bu birinciliyi üç əsr əldə saxlamışlar.

8. Dil və onun ekstralingvistik problemləri haqqında bilgilər Azərbaycanda çox qədimdən yaranmış və yayılmışdır. Şair və mütəfəkkirlərimizin bədii əsərlərində əks olunan belə elmi biliklər Azərbaycan dilçiliyinin yaranması üçün bünövrə rolu oynamışdır. Şair və mütəfəkkirlərin əsərləri dil bilgiləri üçün əsaslı qaynaq rolu oynaya bilər. Onlarda müəyyən sistem-əlaqə tapıb izləmək, mövzular üzrə dəqiqləşdirmək olar.

9. Klassik şairlərin əsərlərindən dil haqqında məlumatları tərcümə edilmiş əsərlərdən götürmək düzgün deyil. Çünki ən müqəddir tərcüməçi belə vəzn və qafiyə xatirinə ilkin mənbədəki fikirdən uzaqlaşmış olur.

10. XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası Azərbaycanda fars nüfuzunu zəiflədərək burada öz nüfuzunu bərpa etmək üçün Azərbaycana diqqətini artırdı. Burada işləyə bilmək üçün gələnlər yerli dili bilməli idilər. Buna görə də istər Rusiyada, istərsə də Azərbaycanın özündə Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə nəinki icazə verdi, habelə buna şərait yaratdı. Beləliklə, Azərbaycan dili müxtəlif səviyyələrdə tədris edilməyə başladı.

11. Bu dövrdə Azərbaycanda hələ fars dili və fars nüfuzu qalmaqda idi. Buna görə də Azərbaycan alimləri (A.Bakıxanov, Əbdülkərim İrani, Əbdülsəlim Axundzadə, S.Vəlibəyov) fars dilinin tədrisini asanlaşdırmaq üçün bu dilin qrammatikasını (dərslük kimi) yazmışdılar.

12. Rus çarizminin Şərq siyasətində İran xüsusi yer tuturdu. Buna görə də bu ölkənin dilini öyrənmək Rusiyada zərurət şəklini almışdı. Bu səbəbdən də Rusiyanın Moskva, S.Peterburq, Kazan və başqa şəhərlərində ali məktəblərdə fars dili tədris edilirdi. Bu dili, əsasən azərbaycanlılar tədris etdiyi üçün onlar da fars dilinin qrammatikasını yazır və lüğətlər hazırlayırdılar. M.Əbuturab Vəzirov, M.C.Topçubaşov, M.C.Rzayev, M.A.Qafarov, M.K.Abdinov belə alimlərdəndir.

13. Kazan Universitetində Azərbaycan və türk dillərini tədris edən M.Kazımbəy bu dillərə aid ilk elmi qrammatika yaratdı.

14. Rusiyada fars türk dillərindən dərs deyən Azərbaycanlı alimlər burada şərqşünaslığın əsasını qoydular.

15. Azərbaycanda bu dilin tədris edilməsi genişləndikcə əvvəlki “Gülüstan”, “Bustan” və s. kimi müntəxəbat sifətilə istifadə edilən əsərlər tələbatı ödəmədi. Ona görə də Azərbaycan dilinin qrammatikasını öyrənmək və öyrətmək zərurəti meydana çıxdı. Azərbaycan dilindən dərs deyənlər, əsasən fars dili və ya ərəb dili qrammatikası əsasında savad almışdılar. Buna görə də Azərbaycan dilinin qrammatik qanunlarını ərəb və fars dili qanunları əsasında şərh edirdilər.

16. Azərbaycan dilinin qrammatikasını dilimizin qanunları əsasında şərh edən ilk alim M.Əfşar olmuşdur.

Onun “Fənni-sərfi-türki” əsəri ilk Azərbaycan dili qrammatikası hesab edilə bilər.

17. Bir sıra alimlər isə (S.M.Qənizadə, N.Nərimanov və b.) rus dili əsasında Azərbaycan dilinin qrammatikasını şərh edirdilər.

18. Azərbaycan dilinə aid yazılmış leksikoqrafik əsərlər də bu dövrdə dilçiliyimizin inkişafına çox kömək etmişdi.

19. Əsrin əvvəllərində dilçilər kimi, demokratik ziyalılar (N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, F.Köçərli, Ü.Hacıbəyov və b.) dilimizin saflığı uğrunda mübarizə aparmışlar.

20. XIX əsrin axırları XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilçiliyində ümumi dilçilik rüşeymlərinə də rast gəlmək olur.

21. Dilçiliyin ictimai problemlərinə nüfuz edən ziyalılar arasında M.F.Axundovun adını xüsusi çəkmək lazımdır. O, yeni əlifba haqqındakı fikri böyük bir ideyaya çevirmiş və bu yolda ardıcıl və fəal mübarizə aparmışdır.

22. Sovet hakimiyyəti illərində dilimizin tətbiqi problemlərinə dövlət xüsusi qayğı göstərirdi. Yeni tipli ali və orta məktəblərin açılması, yeni əlifbaya keçilməsi, leksikoqrafiyanın inkişafı üçün dövlət xüsusi qayğı göstərdi. İlk əvvəllər bunu hamı Lenin milli siyasəti kimi

alqışlayır, burada imperiyanın gizli marağı olduğunu görmürdülər. Əhalinin yeni tipli məktəbdə yeni ruhda təhsil alıb savadlanması, imperiya doktrinasını öz məsləki və əqidəsinə çevirməsi Moskvaya hamıdan çox lazım idi. Buna görə də çox qısa müddətdə yeni əlifba və orfoqrafiya qaydaları qəbul edildi. “Şərqdə Böyük İnkilab”ın ilk addımlarını atan Azərbaycan bütün türk xalqları içərisində hamıdan əvvəl maarif və mədəniyyətin və elmin geniş yoluna çıxdı. İnkilabın ilk illərindən başlayaraq Azərbaycan dilçiliyinin leksikoqrafiya, dialektologiya, terminologiya və s. sahələri sürətlə inkişaf etməyə başladı.

23. Sovet hakimiyyətinin ilk 20 ili ziddiyyətlə dolu idi. Soruşula bilər ki, həmin ziddiyyətlər, repressiyalar labüd idimi, yoxsa bir nəfərin törətdiyi cinayətlər idi? Bu suala belə cavab vermək olar: həmin ziddiyyətlər və repressiya labüd idi. Çünki yuxarıda dediyimiz kimi, xalqa mədəni müxtəriyyəət verilməsi, onun dilini və elmini inkişaf etdirmək üçün imkan verilməsi nəticəsində türkoloqlar savadlanıb özünü tanıyır, vahid bir soykökündən olduğunu dərk edirdi. Bu isə imperiya siyasətinə uyğun deyildi. Buna görə də xalqı keçmişindən ayırmaq üçün bütün savadlı ziyalıları fiziki cəhətdən ortadan götürmək lazım idi. Belə də oldu. Elmdə ən düzkün müddəanı belə təsdiq etmək üstündə ziyalılara “pantürkist”, “panislamist”, “Burjua millətçisi”, “musavatçı” və s. bu kimi damğalar vurub məhv edirdilər.

Bu isə elmimizin inkişafına çox ziyan vurdu. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, alimlərimizin bir çoxunun

yaratdığı elmi əsərlər qadağan edilib istifadədən çıxarılmısaydı, onlara əsaslanaraq sonrakı nəsli elmi daha da irəliyə apara bilərdi. Konkret olaraq dilçilikdən danışsaq, demək olar ki, 1924-1937-ci illər arasında yaranan dilçilik əsərləri qadağan edilməseydi, onlara əsaslanaraq dilçilərimiz elmi qrammatikanı 1950-ci illərdə yox, daha əvvəl yaradardılar. Halbuki təxminən 20 il elmi dilçiliyimizdə bir boşluq yaranmışdır.

24. Dilçiliyimiz repressiya dövründəki elmi əsərləri tam öyrənib gənc nəsə çatdırmalıdır. Həmin dövrdə dilçiliyin elə bir sahəsi yoxdur ki, ona aid elmi əsər həsr edilməsin. Onların aşkar edilib nəşr olunması təxirəsalınmaz vəzifədir.

25. Azərbaycan dilinin etimoloji lüğətini hazırlamaq əsas vəzifədir.

26. Azərbaycan ensiklopediyası təzələnməlidir.

27. Dialektoloqlarımızın qarşısında mühüm vəzifələr durur. Güney Azərbaycanındakı dialektlərimizi monoqrafik şəkildə tədqiq etmək, həmin dialekt materiallarından xalqımızın və dilimizin mənşəyi məsələsini aydınlaşdırmaq işində istifadə etmək, tarixi dialektologiya kursunu yaratmaq əsas vəzifədir. Türk dillərinin müqayisəli dialektologiyası da yaradılmalıdır.

28. Terminologiya sahəsindəki tədqiqat işlərini dərinləşdirib genişləndirmək lazımdır. Bu sahədə çox iş görülmüşdür. Bunları inkişaf etdirmək lazımdır.

29. Dilimizin fonetik sisteminin daha dərindən öyrənilməsi, fonetik hadisə və qanunların daha mükəmməl təsbit edilməsi üçün riyazi və kibernetik üsullardan geniş və səmərəli istifadə etmək lazımdır. Dilimizin fonetik sinteksisi hələ bir müstəqil sahə kimi formalaşmamışdır.

30. Azərbaycan dilinin təsviri leksikologiyası artıq formalaşmış və müstəqil dilçilik sahəsi olmuşdur. Amma dilimizin tarixi və müqayisəli leksikologiyası sistemli şəkildə hələ yaranmamışdır.

31. Azərbaycan dilinin morfologiyası kifayət qədər öyrənilmişdir. Amma sintaksis sahəsində hələ çoxlu öyrənilməli problemlər qalmaqdadır. Bəzi cümlə üzvlərinin, məsələn, yer zərfliyi ilə tamamlığın, səbəb zərfliyi ilə zaman zərfliyinin və s. sərhədləri birmənalı şəkildə tədqiq edilməmişdir. Bu və ya bu kimi məsələlərə diqqət vermək lazımdır.

32. Mətn linqvistikası, sintaktik tam, sintaktik tamın yaranmasındakı vasitələrin tədqiqi aktual və perspektivli sahələrdir. Cümlənin aktual üzvlənməsi və aktual üzvlənmə vasitələrinin öyrənilməsi də bu qəbildəndir.

33. Mətnin avtomatik üsulla işlənməsi, buraya kibernetik metodların tətbiqi dilçiliyimizin gələcəkdə ən mühüm sahəsi olacaqdır.

34. Üslubiyyat sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür. Amma bununla kifayətlənmək olmaz. Dilimizin

kargüzarlıq, idarə, hərbi terminoloji üslubu hələ formalaşmamışdır. Bu sahə də dilçilərimizin diqqət mərkəzində olmalıdır.

35. Yeni sahə kimi yaranmış olan “Riyazi dilçilik” gələcəkdə inkişaf etdirilməli, dilimizin bütün səviyyələri riyazi qanunlarla dəqiq şəkildə öyrənilməlidir. Bu, əlbəttə, ənənəvi dilçiliyin sıxışdırılması hesabına olmamalıdır.

36. Ümumi dilçilik sahəsində də elmimiz müəyyən irəliləyişə nail olmuşdur. Amma sosialinqvistika sahəsində hələ görüləsi işlər çoxdur.

37. Şərqsünaslıq sahəsində dilçiliyimizin görəcəyi işlər gördüyündən qat-qat çoxdur. Ərəb və fars dilində yazmış olan Azərbaycan akimlərinin və şairlərinin əsərlərinin çox az bir hissəsi dilimizə tərcümə edilmişdir. Bizə elə gəlir ki, dilçilərimiz ərəb və fars dillərinin qrammatik quruluşunu tədqiq etməkdənsə tərcümə məsələlərinə fikir versələr daha yaxşı olar. Çünki həmin xalqların öz alimləri öz dillərini tədqiq edirlər.

38. Qərbi Avropa dilləri sahəsində də eyni sözləri demək oldur. İngilis, alman, fransız, ispan dillərini tədqiq edən mütəxəssislər müqayisəli tipologiyaya fikir verməli, öyrəndikləri dili məhz Azərbaycan dili ilə müqayisədə tədqiq etməlidirlər. Həmin dillərin mütəxəssisləri Azərbaycana aid materialların üzə çıxarılmasında çox iş görməlidir.

39. Rus dilinə və dilçiliyinə marağı azaltmaq olmaz. Həmin dili bir yaxın xarici dil kimi öyrənmək nə qədər zəruridirsə, rus alimlərinin dilçilik (xüsusilə ümumi dilçilik) sahəsindəki tədqiqatlarını, türkologiya sahəsindəki araşdırmalarını öyrənmək bir o qədər lazımdır.

40. Azərbaycanda yenicə öyrənilməyə başlayan çin, yapon və koreya dilləri üzərində aparılan tədqiqatları hər iki xalqın mədəni elmi əlaqələri istiqamətinə yönəltmək lazımdır.

41. İnsan özü nöqsansız yaranmadığı kimi, onun yaratdığı da nöqsansız olmur. Azərbaycan dilçiliyinin keçmiş olduğu tarixi yola həsr edilən bu əsəri də biz nöqsanlardan xali hesab etmirik.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasova N.C. Cabbarlının “1905-ci ildə” pyesinin dili və üslubu. B., 1960.
2. Abdullayev A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. B., Maarif, 1979.
3. Abdullayev A.S. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. B., 1966.
4. Abdullayev N. Orfoqrafiya və orfoqrafiya təlimi məsələləri. B., 1985.
5. Abdullayev N.C. Sözdüzəldici şəkilçilərin mənə qrupları haqqında “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”. 1977, №2.
6. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis). B., 1985.
7. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində əlavə və xüsusiləşmələr. B., 1954.
8. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. B., 1964.
9. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. B., 1974.
10. Abdullayeva N. Müasir Azərbaycan dilində cütlükli sadə cümlə. 1955.
11. Adilov M.İ. Birinci növ təyini söz birləşmələri şəklində formalaşan bəzi semantik qruplar haqqında. Azərb. EA. Ədəbiyyat və dil institutu əsərləri. XVII cild. 1963.
12. Adilov M.İ. Niyə belə deyirik. B., 1982.

13. Adilov M.İ., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası, B., 1987.
14. Ağayeva F.M. Şifahi nitqin sintaksisi. B., 1975.
15. Ağayeva F.M. Azərbaycan dilinin intonasiyası. B., 1978.
16. Ağayeva F.M. Mircəlalin bədii əsərlərinin sintaktik üslubi xüsusiyyətləri (nam. dis.) 1962.
17. Ağazadə F. (Şərqli). Məktəb kitabları və istilahlər. "Maarif işçisi", 1976, №6.
18. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. B., Maarif, 1988.
19. Axundov A.A. Dil və mədəniyyət. B., 1992.
20. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. B., 1973.
21. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. B., 1984.
22. Axundov A.A. Torpağın köksündə tarixin izləri. B., 1989.
23. Axundov A.A. "Kür" sözünün etimologiyası haqqında. ADU "elmi əsərləri". 1956, №10.
24. Axundov A.A. Toponimik etimologiyanın əsas prinsipləri və mənbələri (məruzələrin tezisləri). ADU nəşri 1956.
25. Axundov A.A. Felin zamanları. B., 1961.
26. Axundov A.A. Riyazi dilçilik. B., 1979.
27. Axundov M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri. B., 1987.
28. Axundov C.M. Müasir Azərbaycan dilində sual cümlələri. 1968.
29. Allahverdiyev Q. "Xətib Təbrizinin" "Sarh əl Həmasa" əsəri. B., 1992.

30. Arzumanov V. Mirzə Cəfər Tobçubaşov və Adam Matskeviç “Ədəbiyyat və İncəsənət” 16 aprel 1972.
31. Aslanov V.İ. Azərbaycan dili abidələrində feli idarənin bəzi məsələlərinin müqayisəli surətdə işıqlandırılması. (nam. dis.) 1962.
32. Azərbaycan kitabı (bibliografiya) (1780–1920) I c. B., 1963.
33. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IX c. B., 1986.
34. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. V c. B., 1981.
35. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. B., 1960.
36. Azərbaycan proletar yazıçıları cəmiyyətinin Çobanzadə metodolojisi haqqında qərarı. “İnqilab və mədəniyyət” jurn. 1931. №3-4.
37. Azərbaycan SSR Baş Sovetinin ikinci sessiyasının stenoqrafiyası. Azərnəşr 1940.
38. Azərbaycan terminologiyası problemləri. B., 1989.
39. Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti (Baş redaktor B.Çobanzadə və V.Xulufu). I c. B., 1930.
40. Azərbaycan dilinin qrammatikası. B., 1951.
41. Babayev A.M. Azərbaycan Sovet dilçilik elminin inkişafında. B.V.Çobanzadənin rolu. (nam. dis.) 1969.
42. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. B., 1992.
43. Babayev A.M. Azərbaycan qrafikasının Azərbaycan dilinin fonetik sistemi ilə tarixən uyğunluğu məsələsi və yeni əlifba ideyası. M.F.Axundov adına APDİ-nin elmi əsərləri. XII seriya. №3, 1966.

44. Babayev A.M. “B.V.Çobanzadənin ədəbi görüşləri”. M.F.Axundov adına APDİ elmi sessiyası materialları. B. 1966.
45. Babayev A.M. Professor B.V. Çobanzadə Azərbaycan dilçilik elminin görkəmli nümayəndəsi kimi. M.F.Axundov adına APDİ elmi sessiyası materialları. B., 1967.
46. Babayev A.M. B.V.Çobanzadə “Bilik”, 1968, №30.
47. Babayev A.M. Azərbaycan dilçilik elminin inkişafında prof. B.V.Çobanzadənin rolu. M.F.Axundov adına APDİ elmi sessiyasının materialları, 1968.
48. Babayev A.M. Prof. B.V.Çobanzadənin universitet fəaliyyəti ADU elm əsərləri (dil və ədəbiyyat seriyası) 1970, №5-6.
49. Babayev A.M. Milli filologiyamızın fədaisi “Yeni Turan” qəzeti, 26 may, 1993.
50. Babayev A.M. Türk dünyasının cahanşümul alimi. “Türkologiya” jurnalı, 1995, №1-2, (səh. 27–37).
51. Babayev A.M. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (A.Axundovun eyni adlı əsərinə rəy), “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 21 noyabr, 1973.
52. Babayev A.M. Toponimik terminologiyada representasiyaya dair. “Azərbaycan terminologiyası problemləri” B., 1988.
53. Babayev A.M. Mətnin linqvistikası. I məqalə “Bilik”, №18, 1988, II məqalə, “Bilik”, №19, 1988.
54. Babayev S.M., Qarayev M.İnkilis dilinin fonetikasi, B., 1983.

55. Bağırov Q.K. Azərbaycan dilində fellərin leksik semantik inkişafı. B., 1971.
56. Bağırov Q. Azərbaycanda dil mədəniyyəti quruculuğuna bir nəzər. “Kommunist tərbiyəsi uğrunda” jurn. 1932,. №11–12.
57. Bağırov Q.K. Azərbaycan dilində bəzi fellərin lüğəvi mənə qruplarına dair. APDİ elmi əsərləri. 1966, №2.
58. Bağırov Ə. Azərbaycan sovet romanlarının dili və üslubu (nam. dis.). 1955.
59. Bağırzadə Q., Çobanzadə B. Elmi qramerin əsasları. B., 1932.
60. Bakıxanov A. Seçilmiş əsərləri. B., 1984.
61. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. B., 1978.
62. Bayramov H.A. Azərbaycan dilində sabit söz birləşmələri. Azərb. SSR EA xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, 1959. №5.
63. Bayramov H.A. Azərbaycan dilində sabit söz birləşmələrinin təsnifi. Azərb. EA Ədəbiyyat və dil inst. əsərləri 15-ci cild, 1960.
64. Bayramov H.A. Azərbaycan dili feli frazeologiyasının strukturası və struktur tipləri. APDİ elmi əsərləri. Dil və ədəb. seriyası, 1966, №2.
65. Bayramov H.A. Müasir Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr. B., 1960.
66. Budaqova Z.İ. Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlə. B., 1963.
67. Bünyadov Z.M., Aslanov V.İ. Əbu Həyyan haqqında bir neçə söz. (Əsirəddin Əbu Həyyan əl-

- Əndəlusinin “Kitab əl-İdrak li-lisan əl-ətrak” kitabına ön söz). B., 1992.
68. Cahangirov M.C. Cabbarlının şerlərinin leksik və qrammatik xüsusiyyətləri. (nam.dis.). 1952.
 69. Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. B., 1978.
 70. Cavadov Ə.M. Müasir Azərbaycan dilində şəxssiz cümlələr. (nam.dis.) 1956.
 71. Cəfərov Ə.M. İngilis və Azərbaycan dillərində qarşılaşdırma-ziddiyyət əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin intonasiya quruluşu. (nam.dis.) 1975.
 72. Cəfərov N. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dili (milliləşmə problemi) (dok.dis.) 1991.
 73. Cəfərov N. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar, üslublar. B., 1990.
 74. Cəfərov S.Ə. Adlar və onları düzəldən şəkilçilər. (nam.dis.) 1946.
 75. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilinin leksikası. B., 1956, 1958.
 76. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. B., 1982.
 77. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Leksikologiya. B., 1982.
 78. Cəfərov S.Ə. Əzərbaycan dilində ideomlar. ADU elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. 1956, №9.
 79. Cəfərov Q.Q. Azərbaycan dili saylarının semantik sistemi. Azərb. SSR EA xəbərləri. Dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası. 1979, №4.
 80. Cəlilova T. Sözüün mənasında ekspressiv-emosional momentlər. “Azərbaycan məktəbi” jurnal. 1980, №8.

81. Cövdət Ə. Fənni istilahlr. “Maarif və mədəniyyət” jurn. 1923, №3.
82. Çobanov M. Azərbaycan şəxs adları. B., 1981.
83. Çobanov M. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. B., 1983.
84. Çobanzadə B.V. Türkoloji qurultayın tarixçəsi planı borcları. “Maarif işçisi”. 1925, №8.
85. Çobanzadə B.V. Yeni türk əlifbasının məcburi tətbiqi haqqında Azərbaycan MİK və XKS qərarı. “Şura kütləçisi”. 1928, №7-8.
86. Çobanzadə B.V. Türkoloji qurultayın müəllimlər üçün əhəmiyyəti. “Maarif işçisi”. 1926, №4.
87. Çobanzadə B.V. Yeni əlifba və Türk dili. “Maarif və mədəniyyət” jurnalı. 1927, №3.
88. Çobanzadə B.V. Azərbaycan imla konqresi. “Maarif işçisi”. 1927, №10.
89. Çobanzadə B.V. Elmi və ədəbi dil məsələsi. “Maarif işçisi”. 1926, №5(13).
90. Çobanzadə B.V. İstilah terminoloji işləri. “Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurn. 1930, №4-5.
91. Çobanzadə B.V. Türk-tatar dialektolojisi. B., 1927.
92. Çobanzadə B.V. Lüğət və onun təşkili. “Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurn. 1928, №1.
93. Çobanzadə B.V. Türk dili (evdə ned.texnikum tələbələri üçün). B., 1928.
94. Çobanzadə B.V. M.F.Axundovda Azəri ləhçəsi (bir neçə xüsusiyyət). “Maarif işçisi” jurn. 1928, №3.
95. Çobanzadə B.V., Ağzadə F. Türk qrameri. B., 1928.

96. Çobanzadə B.V. Türk dili səflərinin ümumi qüsurları. “Yeni məktəb” jurn. 1925, №5-6.
97. Çobanzadə B.V. Türk dili səflərinin ümumi qüsurları. B., 1925.
98. Çobanzadə B.V., Məmmədzadə C. Türk dili metodikası. B., 1932.
99. Çobanzadə B.V. Elmi qramer məsələləri. 1-ci məqalə, “Kommunist tərbiyəsi uğrunda” jurn. 1932, №9-10.
100. Çobanzadə B.V. Elmi qramerin əsasları. 11-ci məqalə). “Müəllimə kömək” jurn. 1932, №8-9.
101. Çobanzadə B.V. Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl. B., 1924.
102. Dəmirçizadə Ə.M. Ədəbi dilimizin təşəkkülündə Füzuli mərhələsi. Füzuli (məqalələr məcmuəsi). B., 1958.
103. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. B., 1979.
104. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. B., 1967.
105. Dəmirçizadə Ə.M. Birinci Azərbaycan dilçisi “Azərbaycan məktəbi” jurn. №2-3. 1944.
106. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilçiliyi oktyabr meyvəsidir. Azərb. SSR EA xəbərləri. 1947. №10.
107. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan Sovet dilçiliyi 40 ildə. API elmi əsərləri. XI c, 1960.
108. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya). B., 1972.
109. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin sovtiyyatı. Azərb. SSR EA xəbərləri. B., 1947.

110. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin fonetikasi. B., 1960.
111. Dəmirçizadə Ə.M. 50 söz. B., 1968.
112. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. B., 1947.
113. Dəmirçizadə Ə.M. Türk dili. Orta məktəbin VI sinfi üçün. B., 1936
114. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dili. IV sinif üçün. B., 1938.
115. Dəmirçizadə Ə.M. Qrammatika (Morfologiya. I hissə). B., 1938.
116. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dili. (İbt. məktəbin III sinfi üçün). 1940.
117. Dəmirçizadə Ə.M. Q.B.Zakirin dili haqqında “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti. 1935 18 mart.
118. Dəmirçizadə Ə.M. C.Cabbarlının dramaturgiya dili. “Ədəbiyyat” qəzeti. 1935 10 may.
119. Dəmirçizadə Ə.M. M.Ə.Sabirin satira texnikası. “Revolyusiya və kultura” jurna. 1937, №3.
120. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixində M.F.Axundovun yeri. “Lenin tərbiyəsi” (API nəşri). 1938, 16 noyabr. Məqalənin davamı 5 dekabr.
121. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri. B., 1939.
122. Dəmirçizadə Ə.M. M.F.Axundov dil haqqında və M.F.Axundovun dili. B., Azərb. XMK Nəşri. 1941.
123. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin tarixi. I hissə. B., 1948.

124. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları. B., 1958.
125. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B., 1962.
126. Dəmirçizadə Ə.M. Ədəbiyyat fakültəsi üzrə proqram. B., 1940.
127. Dəmirçizadə Ə.M. Kitabı-Dədə-Qorqud dastanlarının dili. B., 1959.
128. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. B., 1962.
129. Dilçilik terminləri lüğəti (tərtib edən İ.Fərəcov). B., 1957.
130. Dilimizin islahı. "Kommunist" qəzetinin xüsusi əlavəsi.
131. Əfəndizadə Ə.R. Azərbaycan dili orfoqrafiya tədrisinin elmi əsasları. B., 1968.
132. Əfəndizadə Ə.R. Düzgün yazı təliminin elmi əsərləri. B., 1975.
133. Əfəndizadə Ə.R. Azərbaycan dilinin orfoepiyası (nam. dis.). B., 1954.
134. Əfşar Mirzə Məhəməd Xələfi. Fənni-sərfi-türki.
135. Əhmədov T. Azərbaycan toponimlərinin sistemi. (dok. dis.) 1987.
136. Əlibəyzadə E. C.M. Məmmədquluzadənin yeni əlifba uğrunda mübarizəsi. Azərb. SSR EA xəbərləri. 1953. №1.
137. Əliyev V.H. Azərbaycan dilində fəlin təsriflənməyə formaları. B., 1986.
138. Əliyev Y. Azərbaycan ədəbi dili tarixinin əsas mərhələləri. SSRİ EA Az. filialının xəbərləri. 1940. №2.

- 139.Əliyev K. Bədii ədəbiyyatda frazeologiyanın üslubi xüsusiyyətləri. (nam.dis.) 1967.
- 140.Əliyev K. Üslub haqqında söhbət. B., 1985.
- 141.Əliyev K. Üslubiyyat və üslublar sistemi. B., 1985.
- 142.Əliyev K. Azərbaycan ədəbi dilinin üslublar sistemi. B., 1989.
- 143.Əliyev K. Leksik, frazeoloji və qrammatik vahidlərin nitqdə rolu. B., 1990.
- 144.Əlizadə Z. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. B., 1965.
- 145.Əlizadə S. Şühədanamədə adlar (isim, sifət, say), (nam. dis.). B., 1966.
- 146.Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı. B., 1994.
- 147.Əsirəddin Əbu-Həyyan. Kitab Əl-idrak li-lisan əl-ətrak (tərcümə Z.Bünyadov, redaktor V.Aslanov). B., 1992.
- 148.Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. (dok. dis.) B., 1990.
- 149.Füzuli M. Əsərləri. I c. B., 1958.
- 150.Füzuli M. Əsərləri. III c. B., 1958.
- 151.Füzuli M. Əsərləri. IV c. B., 1961.
- 152.Füzuli M. Leyli və Məcnun. B., 1977.
- 153.Füzuli M. "Leyli və Məcnun". B., 1987.
- 154.Hacıbəyov Ü. Türki-rusi və rusi-türki lüğəti. B., 1907.
- 155.Hacıbəyov Ü. Əsərləri. I c. B., 1964.
- 156.Hacıbəyov Ü. Əsərləri. III c. B., 1968.
- 157.Hacıyev A.Ş. Şərq rayonlarının (Sabirabad və İmişli) topoimmlərinin linqvistik təhlili. (nam. dis.). 1983.

158. Hacıyev E. İngilis dilində *one* və Azərbaycan dilində *bir* sözlərinin funksional-semantik xüsusiyyətləri. 1975.
159. Hacıyev A. Azərbaycan dilində ismi birləşmələrin mürəkkəbləşməsi. (nam.dis.) 1965.
160. Hacıyev N. Müasir Azərbaycan dilində sifət: (nam.dis.). 1948.
161. Hacıyev T.İ. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. (dok.dis.) 1969.
162. Hacıyev T.İ., Vəliyev K. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə. B., 1983.
163. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə. B., 1987.
164. Hacıyev T.İ. Füzuli: dil sənətkarlığı. B., 1994.
165. "Həqiqət" qəzeti. 1910.
166. Həsənov Q. Dəhnamənin sintaksisi (nam.dis.). 1963.
167. Həsənov H.Ə. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti. "ADU elmi əsərləri" Dil və ədəbiyyat seriyası. 1971, №1, s.88-92; №3. s.59-62; №4. s.80-84.
168. Həsənov H.Ə. Omonim və cinas. ADU elmi əsərləri. Dil və ədəb. seriyası. 1972. №6.
169. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. B., 1988.
170. Həsənov H.Ə. Sinonim cümlə. "ADU elmi əsərləri". Dil və ədəb. seriyası. 1973. №3.
171. Həsənov H.Ə. Azərbaycan dilinin semasiologiyası: çox mənalı sözlər, sinonimlər, B., 1978.
172. Həsənov H.Ə. Söz və ad. B., 1975.

173. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilində şəxsi cümlələr. (nam.dis.) 1964.
174. Həsənov R.Y. V.Çəmən zəminlinin hekayələrinin dil və üslub xüsusiyyətləri. (nam.dis.) 1964.
175. Hüseyinzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. B., 1973.
176. Hüseyinzadə M.H. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı. ADU elmi əsərləri. 1960, №2.
177. Hüseyinzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. B., 1954.
178. Hüseyinzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. B., 1983.
179. Xəlilov Y.Q. Sözdüzəltmə sistemində analitik konstruksiyaların struktur tipoloji xüsusiyyətləri (alman və Azərbaycan dilləri əsasında). (nam. dis.) 1973.
180. Xəlilov S.Ə. N.B.Vəzirov əsərlərinin dili (nam. dis.). 1954.
181. Xəlilov R. Azərbaycan dilində sözlər arasında skontaktik əlaqə üsulları. (nam.dis.). 1960.
182. Xətai Ş.İ. Əsərləri. II c. B., 1976.
183. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilini sovet dövrü. B., 1989.
184. Xudiyev N.M. Azərbaycan dilinin inkişafının sovet dövrü. (dok.dis.). 1990.
185. Xudiyev N.M. Azərbaycan dilinin təşəkkülü. B., 1991.
186. İbrahimov M.Ə. Dilimizin inkişaf yolları. SSRİ EA Azərb. filialının xəbərləri. №12, 1944, yenə onun: Azərbaycan dili. B., 1957.

- 187.İncil. Bibliya tərcümə institutu nəşri. Stokholm 1991.
- 188.“İrşad” qəzeti. 1906, №47.
- 189.İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin nuxa dialekti. B., 1968. Yenə onun, Azərbaycanın dialektoloji atlası. B., 1991.
- 190.İsmayıl Hikmət, Abdulla Şaiq, Seyid Mirqasımov, Cavad Axundzadə, Cabbar Əfəndizadə, Mustafa Tofiq. Türkçə sərf-nəhv. B., 1924.
- 191.İsmayılov B.B. Fransız dilində isim determinantlarının üsulları. B., 1970.
- 192.İsmayılov B.B. Fransız dilinin kommunikativ sintaksisi. B., 1989.
- 193.İzahlı dilçilik terminləri lüğəti (tərtib edənlər: M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva və F.M.Ağayeva). B., 1989.
- 194.Kazımov Q. Ə.Haqqverdiyevin dramaturgiya dili (nam.dis.). B., 1967.
- 195.Kazım Ziya. Səhnə dili haqqında. B., 1947.
- 196.Kərimov Y.K. Fel zamanlarının mənə xüsusiyyətlərinə dair bəzi qeydlər. ADU elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. 1973, №3.
- 197.Köçərli F.B. Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild. B., 1978.
- 198.Köçərli F.B. M.F.Axundov həzrətlərinin təvəllüdündən 100 il mürur etməsi münasibətilə yazılmış Risaleyi yadikaranədir. Tiflis, 1911.
- 199.Qamus-elmiyyə və fəniyyə. Baxçasaray. 1907.
- 200.Qarabəyov Q. Türkçədən ruscaya lüğət. B., 1914.

201. Qarayeva M.Q. Müxtəlif sistemli dillərdə ara cümlələrin intonasiya, qrammatik xüsusiyyətləri. B., 1976.
202. Qasimov M.Ş. Sovet dövrünə qədər Azərbaycan dilçiliyinin tədqiqi məsələsi. Azərb. SSR EA xəbərləri. 1957. №12.
203. Qasimov M.Ş. Sovet dövründə Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı. (nam. dis.) 1958.
204. Qasimov M.Ş. Azəri dilində terminlər necə yaranır. B., 1967.
205. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. B., 1973.
206. Qasimov M.Ş. Terminlərdən düzgün istifadə etməli "Azərbaycan müəllimi", 1953. 3 dekabr.
207. Qasimov M.Ş. Sovet dövründə Azərbaycan dialektologiyasının inkişafı. "Nizami ad. Ədəbiyyat və dil inst. əsərləri". 1957, X c.
208. Qasimzadə F.S. Abasquluğa Bakıxanov. B., 1956.
209. Qasimzadə F.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B., 1956.
210. Qeybullayev Q. Azərbaycan toponimlərinin tədqiq edilməsi prinsipləri haqqında Az. EA xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1976. №2.
211. Qəbulov İslambəy. Qəvaide-Lisane-Türki. B., 1902.
212. Qəhrəmanov C.V. Nəsimi Divanının leksikası. B., 1970.
213. Qəhrəmanov C.V. Hinduşah Naxçıvaninin lüğətindən fraqmentlər. Azər. EA-RƏF. "Əlyazmalar xəzinəsində", III cild, B., 1972.

214. Quliyev V. Mirzə Kazımbəy. B., 1987.
215. Quliyev M. Pantürkizmlər belə mübarizə etmək olmaz. İnqilab və Mədəniyyət jurn. 1931. №8-9.
216. Qurani-Kərim. B., 1991.
217. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. 1-ci hissə. B., 1989.
218. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikası və orfoqrafiyası (oxunmuş mühazirənin icmalı). B., 1963.
219. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. B., 1967.
220. Qurbanov A.M. Dilçiliyin tarixi. B., 1976.
221. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin leksikologiyası. B., 1964.
222. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. B., 1964.
223. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası (qiyabi oxuyan tələbələrə metod. göst. əvəzi). B., 1963.
224. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan dilində neologizmlər. APDİ elmi əsərləri. Pedaq., psixol. və fənlərin tədrisi və dilçilik seriyası. 1966. №2.
225. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. B., 1985.
226. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomastikası. B., 1986.
227. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomalokiyası məsələləri. B., 1986.
228. Qurbanov A.M. Poetik onomastika. B., 1988.
229. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. B., 1988.

230. Qurbanov A.M. Bədii mətnin dinqvistik təhlili. B., 1986.
231. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. II cild. B., 1993.
232. Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında. Azərb. Resp. prezidentinin fərmanı. Bakı şəhəri 25 dekabr 1991, №33.
233. Mahmudbəyov M. İmlamız. B., №11.
234. Mahmudov M. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər. VII-XII əsrlər. B., 1983.
235. Mahmudov M. Piyada... Təbrizdən Şama qədər. B., 1980.
236. Mahmudov H. Fars dilində sadə cümlə sintaksisi.
237. Mahmudov M.Ə. Azərbaycan mətnlərinin avtomatik işlənməsi sistemi. (dok. dis.). 1994.
238. Mehdi H. Proletar ədəbiyyatının Lenin mərhələsi uğrunda. "İnqilab və Mədəniyyət jurn." 1935. №11-12.
239. Mehdiyev T.İ. İsmnin məcazi mənaları. Azərb. SSR EA xəbərləri ədəbiyyat dil və incəsənət seriyası. 1980.
240. Məhərrəmov R., Cahangirov M. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisinə dair materiallar. B., 1963.
241. Məhərrəmov R.C. Sabirin satirik şerlərinin leksikası. B., 1962.
242. Məmmədquluzadə C. Felyetonlar, xatirələr, məqalələr, məktublar. B., 1961.
243. Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilçiliyi. B., 1985
244. Məmmədəli Q. İmzalar B., 1977.
245. Məmmədov İ.O. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. (dok. dis.) 1993.

246. Məmmədov N. Moskva Şərq dilləri İnstitutunun azərbaycanlı alimləri. B., 1993.
247. Məmmədov N.N. və Axundov A.A. Dilçiliyə giriş. B., 1966.
248. Məmmədov Ə. Nəsiminin iki qədim əlyazması haqqında. (əlyazmal. xəzinəsi). B., 1972. III c.
249. Məmmədov M. Nəriman Nərimanov və ana dili. B., 1971.
250. Məmmədova M. XI-XVII əsr fars dili izahlı lüğətlərinin əsas tərtib prinsipləri. (nam. dis.) 1968.
251. Məmmədov Y.Q. Orxon-Yenisey abidələrində isim. (Az. dili ilə müqayisədə), (nam. dis.). 1967.
252. Məmmədov N.N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. B., 1971.
253. Məmmədov N.N. M.F.Axundovun dili. (nam. dis.) 1947.
254. Məmmədov N.N. Dilçiliyin əsasları. B., 1961.
255. Məmmədov N.N., Axundov A.A. Dilçiliyə giriş. B., 1980.
256. Məmmədov N. Fransız dilində yarımşaitlər. (nam. dis.). 1991.
257. Məmmədov Ə.C. Ərəb dilinin qısa kursu. B., 1988.
258. Məmmədov M. Nəriman Nərimanovun nəsr əsərlərinin leksikası və frazeologiyası. (nam. dis.) 1964.
259. Məmmədova M. Qətran Təbrizinin "Təfasir" adlı əsəri. Azərb. EA RƏF (əlyazmalar xəzinəsi) əsərləri. III cild, 1972.

260. Məşədiyev Q.İ. Zaman zərflərinin semantik xüsusiyyətlərinə dair. "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi", №1, 1966.
261. Məşədiyev Q.İ. Qafqaz ərazi və tayfalarının təsviri materialları məcmuəsində (SMOMİK) qeydə alınmış Azərbaycan (türk) mənşəli toponimlərin tarixi linqvistik təhlili. (dok.dis.). 1991.
262. Mirzəyev H.İ. Müasir Azərbaycan dilində fel. B., 1986.
263. Mirzəyev H.İ. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyasından xüsusi seminar. Feli sifət. B., 1971.
264. Mirzəyev H.İ. Azərbaycan dilində fel (təsirli və təsirsiz fellər və feli sifət). Dildən xüsusi kurs. Pedaqoji institutlar üçün proqram. B., 1982, 1984.
265. Mirzəyev H.İ. Müasir Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz fellər. B., 1986.
266. Mirzəzadə Q.R., Məmmədsadiq Axundov. Rəhbəri-sərf. B., 1910.
267. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. B., 1962.
268. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid xülasələr (Sintaksis). B., 1956.
269. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. B., 1986.
270. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. B., 1990.
271. "Molla Nəsrəddin" jurnalı (tərtib edən T.Həsənzadə). B., 1988. I c.
272. Murtuzayev C. M.F. Axundovun komediyalarının frazeologiyası. B., 1958.

273. Musayev O.İ. İngilis və Azərbaycan dili cümlələrində sözlərin sırası. B., 1960.
274. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası (ali məktəblər üçün dərslik). B., 1972.
275. Musayev O.İ. V sinifdə ingilis dili dərsləri (müəllimlər üçün vəsait). B., 1987.
276. Musayev O.İ. VI sinifdə ingilis dili dərsləri (müəllimlər üçün vəsait). B., 1975, 1985.
277. Musayev O.İ. VIII sinifdə ingilis dili dərsləri (müəllimlər üçün vəsait). B., 1973.
278. Musayev Ə.M. Fransız dilinin leksikası. B., 1989.
279. Müasir Azərbaycan dili. 3 cilddə. I c. B., 1978.
280. Müasir Azərbaycan dili morfoloqiyası. API nəşri. B., 1961.
281. Müasir Azərbaycan dili. I c. Fonetika, leksikologiya. Bakı, Elm nəşriyyatı. 1979.
282. Müasir Azərbaycan dili. Morfoloqiya. Elm, 1980.
283. Müasir Azərbaycan dili. III c. Sintaksis. Elm, 1981.
284. Müasir Azərbaycan dili. (sintaksis). B., 1959.
285. Nazim Ə. Türk ədəbiyyatında pantürkizm və kamalizm əleyhinə. "İnqilab və Mədəniyyət" jurn. 1931, №3-9.
286. Nərimanov N. Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi. B., 1899.
287. Nəsimi. İraq divanı. B., 1982.
288. Nəsimi. Əsərləri. II c. B., 1973.
289. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. B., 1982.
290. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. B., 1959.
291. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. B., 1982.
292. Nizami Gəncəvi. Sirlər Xəzinəsi. B., 1981.

293. XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şəri. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. III c. B., 1984.
294. Orucov Ə. Azərbaycan dilində elmi terminologiya yaradılması və işlənən terminlərin qaydaya salınması. Azərb. EA xəbərləri. №12. 1951.
295. Paşayev A. Azərbaycan dilində ləqəblər (nam.dis.) 1987.
296. Rəcəbov Ə.Ə. Orxon-Yenisey abidələrinin dilinin morfoloqiyası. B., 1983.
297. Rəcəbov Ə.Ə. Dilçiliyin tarixi. B., 1988.
298. Rəcəbov Ə.Ə. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində felin mənaca növləri. B., 1982.
299. Rəcəbov Ə.Ə. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində felin tərzləri. B., 1988.
300. Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y.Q. Orxon-Yenisey abidələri. B., 1993.
301. Rəcəbov Ə.Ə. Dil, şüur, cəmiyyət, tarix. B., 1993.
302. Rəfili M. Çobanzadənin burjua metodolojisi əleyhinə. "İnqilab və mədəniyyət" jurn. 1931, №2.
303. Rəhimov M.Ş. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin inkişafı. (dok.dis.). 1966.
304. Rəhimov M.Ş. Fars dili. B., 1985.
305. Rəhimova B. Müasir Azərbaycan dilində tamamlıq (nam.dis.). 1956.
306. Rəhimzadə N. Azərbaycan dilində ideomatik ifadələr. (nam.dis.) 1966.
307. RƏİ. ARX 1/2 inv. №1058, iş №2.
308. RƏİ. ƏFQ - 2(11) 1085 S.V.Z., İQİA. Qr. SSR f.2 d.283 A.
309. RƏİ. ARX 2, sv 40.
310. RƏİ Arx - 2, q - 3/59, inv. 59, s.v.43.

- 311.RƏİ Arx - 2, Q - 8a/170, sv.44.
- 312.RƏİ Arx - 2, Q - 14 (289), inv. 295. sv. 46.
- 313.RƏİ Arx - 2, Q - 4/79, sv. 41.
- 314.Rza R. Düşmən ideyaların kökünü kəsməli. “Ədəbiyyat” qəz., 1937, 27 avqust.
- 315.Rzayev S.Ə. Felin semantik növləri. “Azərb. dili və ədəb. tədrisi”. 1966. №4.
- 316.Sadıq Ə. Ədəbiyyatşünaslıqda musavatizm, pantürkizm və idealizm əleyhinə. “İnqilab və mədəniyyət” jurn. 1931. №5.
- 317.Sadıqov Z. Azərbaycan dilində şəxs adları. (nam.dis.). 1975.
- 318.Sadıqov M. Görkəmli şərqşünas. “Ədəbiyyat və incəsənət”. 12 aprel, 1969.
- 319.Sadıqov S.B. Təcrübi fonetika əsasında Müasir Azərbaycan dilinin saitlər sistemi. (nam.dis.) 1968.
- 320.Sadıqova C., Ələsgərova T. Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri. (X-XIX əsrin I rübü). B., 1990.
- 321.Seyidov Y.M., Əlizadə S. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında. B., 1977.
- 322.Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. B., 1992.
- 323.Seyidov Y.M. Yazıçı və dil. B., 1979.
- 324.Seyidov Y.M. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. B., 1966.
- 325.Səfərli Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. B., 1982.

326. Sovet Azərbaycanının ictimai elmləri (dilçilik). (Bibliografik məlumat) (tərtib edən Ş.Sədiyev). B., 1982.
327. Sultanov R. Fars dilinin tədrisi metodikası. B., 1975.
328. Şahbazov F. Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında prof. Ə.M.Dəmirçizadənin rolu. (nam.dis.). 1986.
329. Şərif A. İltisəqi dillərdə Sinqarmoniya məsələləri. "Azərbaycanı öyrənmə yolu". jurn. №1, 1937.
330. Şərif A. İltisəqi dillərdə Sinqarmoniya məsələləri. "Azərbaycanı öyrənmə yolu". jurn. №2-3, 1937.
331. Şərqli (F.Ağazadə). Türk adları, ölçüləri və təqvim. "Maarif işçisi" jurn. 1977, №2.
332. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. B., 1968.
333. Şirəliyev M.Ş. 40 ildə Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı. "Elm 40 ildə" məcmuəsi. B., Azərb. SSR EA nəşri. 1960.
334. Şirəliyev M.Ş. Sov.İKP XXII qurultayı və Azərbaycan dilçiliyinin vəzifələri. Azərb. SSR EA xəbərləri 1962, №8.
335. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. B., 1970.
336. Şirəliyev M.Ş. İstilahlar yaradılmasında əsas prinsiplər. Azərb. SSR EA. Dil ins. əsərləri. 1947, №1.
337. Şirəliyev M.Ş. Elmi istilahlar yaradılması haqqında. "Ədəbiyyat" qəzeti. 29 iyun. 1944.
338. Şirəliyev M.Ş. Elmi istilahlar haqqında. "Kommunist" qəz. 6 iyun. 1947.

- 339.Şirəliyev M.Ş. (Bibliografik məlumat kitabçası. Tərtib edəni R.Ə.Babayeva). B., 1969.
- 340.Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektlərinin öyrənilmə tarixi və klassifikasiyası (xülasə). SSRİ EA Azərb. fil. xəbərləri. 1941, №4.
- 341.Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyası. B., Azərb. XMK nəşri. 1941. I hissə.
- 342.Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyası. II hissə (Qazax dialekti haqqında ümumi icmal). B., ADU nəşri. 1943.
- 343.Şirəliyev M.Ş., Hüseynzadə M.H. Qrammatika. II hissə (Sintaksis). B. 1938.
- 344.Şirəliyev M.Ş. Müasir fars dilində modal sözlər. 1989
- 345.Şükürlü Ə. Qədim türk dili yazılı abidələrinin dili. B., 1993.
- 346.Tağızadə Z.X. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. B., 1960.
- 347.Tağızadə Z.X. Eksperimental fonetikaya giriş. B., 1970.
- 348.Təbrizi Qətran. Divan. B., 1967.
- 349.Tərbiyət M. Danəşməndane-Azərbaycan. B., 1987.
- 350.Tərcüman. (Tərcüman-əhvali-zaman).
- 351.Vazeh M.Ş., Qriqoryev İ.Kitabi türki. (ruscası). Татарская хрестоматия Азербайджанского наречия. Тбилиси, 1852.
- 352.Vəliyeva A.H. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin monoqrafik üsulla tədqiqinə dair. ADU e.tmi əsərləri, №1, 1961.
- 353.Vəliyev S.A. C.Məmmədquluzadənin hekayələrinin leksikası. (nam. dis.) 1962.

354. Verdiyeva Z.M., Ağayeva F.M., Adilov M.İ. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. B., 1979.
355. Verdiyeva Z.N. Köməkçi ad kateqoriyaları. B., 1990.
356. Verdiyeva Z.N., Veysəlov F.Y., Ağayeva F.M. Eksperimental foietika (I kitab). B. 1980, (II kitab) 1981.
357. Veysəlov F.Y. Alman dilinin fonetikasi. B. 1980.
358. Veysəlov F.Y. Azərbaycan dili fonemlərinin kombinator təhlili. Azərb. dilç. məsəl. 1981.
359. Yadigar F.Y. Fonetika və fonologiya məsələləri. B., 1983.
360. "Yeni yol" qəzeti. 1924. №35(89), 3 sentyabr.
361. "Yeni yol" qəzeti. 1928, №169, 23 iyul.
362. Yusifli Ş. Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlələrdə sözlərin sırası (nam. dis.). 1965.
363. Zahidi A. Müasir ərəb diliində türk sözləri. B., 1977.
364. Zeynalov F.R. Türk dillərində nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsü. B., 1957.
365. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. B., 1959. (həmin əsərin I hissəsi yenidən 1974-cü, II hissəsi 1975-ci ildə çap edilmişdir).
366. Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində qoşmalar. B., 1964.
367. Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində ədat və modal sözlər. B., 1965.
368. Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində qoşmalar. B., 1967.
369. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. B., 1981.

Rus dilində

370. Абдинов Мирза Казембек. Краткий очерк персидской грамматики, (этимология). СПб. 1888.
371. Абдуллаев К.М. Теоретические проблемы синтаксиса Азербайджанского языка. (док.дис). 1984.
372. Абдуллаев С.А. Вариативность утверждения и отрицания в разносистемных языках, (док. дис.) 1989.
373. Агаева Н.А. Азербайджанские языковеды средневековья. Б., 1990.
374. Агаева Н.А. Труды Азербайджанских ученых по грамматике арабского языка. (АКД). 1983.
375. Алекперли Г. Азербайджанское и Русское ударение. (Канд. дис.) Б., 1946.
376. Алекперов А.Г. Сложные глаголы в сов. азерб. языке. (АКД) Б., 1961.
377. Алекперов А.Г. Фонетическая система современного Азербайджанского языка. Б., 1971.
378. Алиев Р. Предисловие к поэме Низами “Ленин и Меджнун”. Б., 1981.
379. Амирова Т.А., Оляховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. М., 1975.
380. Асланов В.И. Дивану лугатит-турк Махмуда Кашкарского и Азербайджанский язык. “Советская тюркология”. 1971.

381. Атакишиев А. История Азербайджанского Государственного Университета. Б., 1989.
382. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969.
383. Ахундов А.А. Некоторые вопросы применения методов прикладной и математической лингвистики к тюркским языкам (на материала азерб. языка). В кн. "Применение прикладной лингвистики". Черновцы. 1979.
384. Ашнин Ф.Д. проф. Б.В.Чобанзаде. журн: "Народы Азии и Африки". 1967. №1.
385. Багиров Г.К. и Чобанзаде Б.В. Языковое строительство в АССР. "Наука в Азербайджане за 15 лет". Б., АЗФАН. 1935.
386. Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961.
387. Бакиханов А. К. Архив. РЭИ. 1/г листок 5.
388. Бакиханов А.К. Краткая грамматика персидского языка. Тифлис, 1841.
389. Бартольд В. В. Сочинения, М., 1978.
390. Баскаков А.Н. Тюркские языки. К., 1960.
391. Бертельс Е. Избранные труды. М., 1962.
392. Бертельс Е. Низами о художественном творчестве (в сб. Выдающиеся русские ученые, писатели о Низами). Б., 1981.
393. Библиографический указатель по вопросам терминологии Азербайджанского языка (1920-1980). Б., Элм. 1981.
394. Березин Ф.М. История лингвистических учений. 1975.
395. Березин Ф.М. История Русского языкознания. М. 1979.

396. Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб. 1869.
397. Буниятов З.М. Государство Атабеков Азербайджана. Б., 1978.
398. Бюллетень оргкомиссии по созыву I Всесоюзного тюркологического съезда Баку 1926. Bunlar dörd kitabçadan ibarətdir. M.F.Axundov adına Respublika kitabxanasında №1-P-29527; №2-P-29528; №3-P-29529; №4-P-29530 şifr ilə saxlanır.
399. Вердиева З.Н. Семантический анализ прилагательных обозначений понятия материального состояния. Б., 1976.
400. Виноградов В.В. и Серебренников Б.А. О состоянии и задачах советского языкознания. "Известия" АН, СССР. Отд. Лит. и языка. 1954. том XIII 4.
401. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. Сб. "Шахматов" изд. АН СССР. М., 1946.
402. Виноградов В. В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. Сб. "Труды юбилейной сессии ЛГУ". 1946.
403. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова "Вопросы языкознания", 1933, №5.
404. Винокур Т.И. Писать как говорим, или говорить как пишем. В кн. "Наша речь". М., 1965.

405. Гаибова М.Т. Коммуникативные аспекты изобретения речемыслительной деятельности персонажа художественного текста (на мат. англ. яз.) Док. дис. 1982.
406. Ганиев С.М. Самоучитель тюркского языка кавказа. Азерб. наречия, часть I. *Azərbaycan türk Qafqaz dilini öyrənənlərdən ötrü dəstəvüzlür*. В., 1922.
407. Ганиев С.М. Самоучитель тюркского языка кавказско-азербайджанского наречия. В., 1902.
408. Ганиев С.М. Грамматика Тюркского языка Кавказско-азербайджанского наречия. Часть II, изд. 6-ое. В., 1922.
409. Гафаров М.А. Персидско-русский словарь, т. I под ред. акад. Корша. М., 1914.
410. Гафаров М.А. Персидско-русский словарь. Т. II под ред. Жиркова. М., 1927.
411. Гафаров М.А. Образчики персидской письменности с IX в. до нашего времени Ч-1 проза. М., 1916.
412. Гафаров М.А. Образчики персидской письменности с IX в. до нашего времени, ч. I, поэзия. 1906.
413. Гафаров М.А. и Гордлевский В.А. Персидские пословицы (транскрипция, перевод и комментарии). М., 1913.
414. Гафаров М.А. О султанских грамотах турецким чиновникам на Кавказе при турецком владычестве. В сб. "Древности Востока", т. II, вып. II, М., 1902.

415. Гейбуллаев Г.К. Этногенезу азербайджанцев, ч. I. Б., 1991.
416. Головин Б.Н. Введение в языковедение. М., 1977.
417. Гукасян В.Л., Асланов В.И. Исследования по азербайджанскому языку дописьменного периода. Б., 1986.
418. Демирчи-заде А.М. Азербайджанское языковедение, "Вестник высшей школы". 1950. №9.
419. Зариназаде Г.Г. Персидские словари "Сихахал-Аджем" и "Сихах алфурс". Мат. межвузконфер. по иранской филологии. Тез. докл. Душанбе, 1966.
420. Зейналлы Г.О. необходимости научной терминологии по тюркским языкам, (стенограф, отчет I Всесоюзн. тюркол. съезда). Б., 1926.
421. Земанели. Не революционер, а буржуазный националист, газ. "Красный Крым". 1926 №299, 29 декабря.
422. Идаятзаде В.И. Сопоставительный анализ согласных фонем английского и азербайджанского языков. АКД. Б., 1963.
423. История Азербайджана. III т. I часть, 1963.
424. Казем-Бек М.А. Донесение о грамматике Абаскули ага Бакиханова. Арх. Тат. АССР 2, 283.
425. Казем-Бек М.А. Избранные произведения (составитель А.К.Рзаев. Редакторы З.М.Бунятов, А.К.Рзаев). Б., 1985.

426. Казем-Бек М.А. Предисловие к “Гюлистан”у Шейха Муслахаддина Садиа Ширазского. Казань. Вестник, ч. 20, кн 2-3. 1829.
427. Казем-Бек М.А. Изъяснение слов “алаф, ярыка и сайгат”, встречающихся в некоторых наших летописях. Казань. Вестник, ч. 25. кн. 2-3, 1829.
428. Казем-Бек М.А. Об этнографическом исследовании русских слов усвоенных местными тюркскими наречиями России. “Вестник Импер. русск. геогр. об-ва” СПб. т. I от VI. 1852.
429. Казем-Бек М.А. Объяснение русских слов, сходных со словами восточных языков, т. I тетр. II столб-22-37; т VIII, столб 71-80; тетр. 29, столб 385-390 (прибав. К изв. ОРЯС, т. I-II. 1852-1853.
430. Казем-Бек М.А. О грамматике Абаскули ага Бакыханова, Арх. Тат. АССР. Ф. 92, оп-1, 9, 5373 Л-2-3.
431. Казем-Бек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань 1846. Әсәр RƏİ RƏİ-da 35716 №-li li inventar kimi saxlanır.
432. Капранов В. “Лугати-Фарс” Асади Туси его место в истории Таджикской (фарси) лексикографии. Душанбе. 1964.
433. Климов А.Г. Этимологический словарь картвельских языков. М., 1964.
434. Код уху в В.И. Введение в языкознание. М., 1987.
435. Кодухов В.И. Общее языкознание. М., 1974.

436. Кононов В.И. Махмуд Кашкари и его “Дивану лугат ит-турк” журн. “Советская тюркология”. № 1, 1972.
437. Кононов В.Н. Библиографический словарь отечественных тюркологов, дооктябрьский период. М., 1974.
438. “Красный Крым” газета, 27 августа, 1929.
439. “Культура и письменность Востока”. Кн. III, 1928.
440. “Культура и письменность Востока”, кн. 5, 1929.
441. “Культура и письменность Востока”, кн. 3, 1928.
442. Кулиев Д. Русско-Азербайджанские термины по языку и грамматике. Б., 1934.
443. Кязимов Ф. Система гласных фонем Азербайджанского языка., “Изв. АН СССР ОЛЯ”. 1952, т. XI, вып. 4.
444. Кязимов Ф. Принципы сингармонизма в азербайджанском языке. “Изв. АН СССР ОЛЯ”. 1954, т. XIII, вып. 1.
445. Кязимов Ф. Система согласных фонем в азербайджанском языке. “Уч. зап.” Аз. пед. инс. ин. яз. 1958, №1.
446. Лоя Я.В. История лингвистических учений. М., 1968.
447. Маковельский А.О. Мысли Низами о силе слова и художественном творчестве. “Низами Гянджеви” (сб. статей), Из. АН Азерб. ССР, 1947, еynи мәqалә “Выдающиеся русские

- ученые и писатели о Низами Гянджеви”.
(составитель Р.Алиев) Б., 1981.
448. Мамедов А.Д. Учебник арабского языка. Б., 1980.
449. Марр Н.Я. К Бакинской дискуссии в яфетидологии. Б., 1932.
450. Матусевич М.И. Введение в общую фонетику. М., 1952.
451. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи М., 1945.
452. Мирза Джафар. Книга персидско-русских разговоров. Казань, 1883.
453. Мирза Джафар. Краткая грамматика персидского языка. Казань, 1889. *уепә оуп*
Грамматика персидского языка (с участием засл. проф. Ф.Корша). М., 1901.
454. Мирза Джафар. Книга персидско-русско-французских разговоров. М., 1896.
455. Мирза Джафар. Об искусственном словообразовании парных слов. Сравнительные глоттогенические заметки. В сб. “Юбилейный сборник в честь В.Ф.Мильлера”. М., 1900.
456. Мирзоев Г.И. Причастия в современном азербайджанском литературном языке. Автореферат (канд.дис.). Б., 1965.
457. Моллазаде С. Топонимика северных районов Азербайджана. Б., 1979.
458. Об образовании комиссии по подготовке нового Азербайджанского алфавита при президиуме верховного совета

- Азербайджанской ССР. (газ. “Бакинский рабочий” 14 сентября, 1990).
459. О графике Азербайджанского языка. “Бак. раб.” 9 сентября, 1990.
460. Оруджева Л.М. Произведение аз-Заиджани “Мабади-фит-тариф”. Б., 1977.
461. Пашаев Г.М. Фонетика Керкукского диалекта. АКД, 1978.
462. Перетрухин В.Н. Введение в языкознание. Воронеж, 1973.
463. Проблема общности Алтайских языков. М. 1971.
464. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб. 1893.
465. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1960.
466. Рзаев А. Очерки об ученых и мыслителях Азербайджана XIX века. Б., 1969.
467. Рзаев А. Мирза Джафар Топчибашев – педагог и мыслитель. Уч. зап. АГУ, серия истории, философии и права, №2. 1967.
468. Rusca-Azərbaycanca qrammatik terminlər lüğəti.ş B., 1936.
469. Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955.
470. Сафаралиева Р.Т. Фразеобразовательная активность глагола в современном английском языке, (кан. дис.) 1986.
471. Сафаралиева Р.Т. Авторская реплика как многокомпонентный вид сценического текста, (на мат. англ. яз.) Б., 1987.

472. Современный татарский литературный язык. М. “Наука”. 1969.
473. Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм. М., 1971.
474. Сумбатзаде А. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. Б., 1990.
475. Таги-заде З.Х. Сложные предложения в современном Азербайджанском языке. АДД, Б., 1965.
476. Таги-заде З.Х., Потапова Р.К. Акустический анализ гласных фонем современного Азербайджанского литературного языка. “Советская тюркология”. №1-2, 1971.
477. Таги-заде З.Х., Потапова Р.К. Акустический анализ согласных современного Азербайджанского литературного языка. “Советская тюркология”. №6, 1972.
478. Таир-заде Н.А. К деятельности Мирзы Джафара Топчибашева в Петербургском университете. Изв. АН Азерб. ССР. серия общ. наук. №6, 1965.
479. Тенишев Э.Р. О связи гармонии гласных с агглютинацией в тюркских языках. В сб. “Морфологическая типология и проблема классификации языков”. М.-Л. 1965.
480. Томсен В. История языкознания до XIX в. М., 1938.
481. Халилов а Н. Азербайджанский письменный памятник XVI века “АС-Сихах” ал-Джавахари вэ палеографическом и лексическом освещении. АКД. Б., 1983.

482. Чобанзаде Б.В. Деятельность научного совета ВЦК НТА после 3-го пленума и проблемы языка в сб. "Культ, и письм. Востока." Кн. VI. 1930.
483. Чобанзаде Б.В. Тюркологический съезд. Резюме доклада Читанского на заседании тюркологической секции об-ва 20.X.1925. В сб. "Известия общ. обсл. и изучения Аз-на." Баку, АССР, 1926. №1.
484. Чобанзаде Б.В. Итоги унификации алфавитов тюрко-татарских языков. "Культура и письменность Востока". Кн. III. 1928.
485. Чобанзаде Б.В. О принципах Азербайджанского правописания. "Новый Восток". Кн. 20, 21. 1926.
486. Чобанзаде Б.В. О системе научной терминологии (доклад, читанный на I Всесоюзном тюрколог, съезде). Стенограф. отч. Б., 1926.
487. Ширалиев М.Ш. М. Кашгари как диалектолог. "Советская тюркология". №1, 1972.
488. Ширалиев М.Ш. Н.И.Ашмарин и развитие Азербайджанской диалектологии. "Советская тюркология". №6. 1970.
489. Ширалиев М.Ш. Проблема диалектного членения языка. "Вопросы диалектологии тюркских языков", том I, II. Б., 1960.
490. Ширалиев М.Ш. Изучение процессов развития тюркских языков-важнейшая задача советской тюркологии. В кн.: Языкознание, тез. докладов

- и сообщений (III Всесоюзн. Конференц.). Ташкент. 1960.
491. Ширалиев М.Ш. Некоторые вопросы орфографии. В кн.: Опыт совершенствования алфавитов и орфографии языков народов СССР. М., 1982.
492. Ширалиев М.Ш. О творительном падеже. Советская тюркология. 1980. №6.
493. Ширалиев М.Ш. О проблеме языка и диалекта, "Вопросы диалектологии тюркских языков", том III. Б., 1963.
494. Ширалиев М. Ш. Изучение диалектов Азербайджанского языка. Изв. АН. СССР, М. т. VI. вып. 5, 1947.
495. Ширалиев М.Ш. Сложноподчиненные предложения в Азербайджанском языке. "Вопросы языкознания". 1956. №1.
496. Ширалиев М.Ш. О диалектной Основе Азербайджанского литературного языка. Журн. "Вопросы языкознания". 1958. №1.
497. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские основы на гласные). М., 1974.
498. Этимологический словарь тюркских языков (общетюрк. и межтюркские основы на букву Б). М. 1978.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

REDAKTORDAN	4
AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ TARİXİNİN YENİ NƏŞRİ	9
KİTABIN İKİNCİ NƏŞRİNƏ DAİR BİR NEÇƏ SÖZ	15
GİRİŞ	20
AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN TARİXİ. I FƏSİL. XIX ƏSRƏQƏDƏRKİ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ	25
Dilçiliyin tarixinin dövrləşməsi məsələsi.....	25
Dünya dilçiliyi haqqında.....	27
Dilçiliyin meydana gəlməsi və inkişafı.....	27
Şair və mütəfəkkirlərin söz-kəlam-dil haqqında mülahizələri	36
Nizami Gəncəvinin dil-kəlam-söz haqqındakı mülahizələri.....	37
Nəsiminin söz haqqında fikirləri.....	45
M.Füzulinin söz-nitq-dil haqqında fikirləri.....	50
Orta əsrlərdə türkologiya	60
Ərəbcə yazan azərbaycan dilçiləri.....	76
Fars dilçiliyinin əsasını qoyan Azərbaycan alimləri.....	88
Fars dilinin qrammatikasının yaranması.....	100
II FƏSİL. XIX-XX ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ	104
A.A.Bakıxanov (1794–1847).....	106

Hacı Əbdülkərim İrəvani Təbrizinin “Qəvaede sərf və nəhve zəbane farsı” əsəri.....	118
Səfərəlibəy Vəlibəyovun “Üsule Cədidə Lisane Farsı” əsəri.....	126
Rusiyada yaşayan azərbaycanlı alimlərin fars dilçiliyi sahəsindəki xidmətləri.....	128
Mirzə Cəfər Topçubaşov (1790–1869).....	131
Mirzə Cəfər Rzayev.....	134
Mirzə Abdulla Qafarov.....	139
Mirzə Kazım bəy Abdinov.....	142
Mirzə Kazım bəy.....	144
M.Kazım bəyin “Türk-tatar dillərinin ümumi qrammatikası” əsəri.....	150
XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan dilində yazılmış dərslilər.....	164
M.Əfşarın “Fəini-sərfi-türki” əsəri.....	166
S.M.Qənizadənin (1866–1937) “Грамматика турецкого-кавказского-азербайджанского языка” əsəri.....	175
N.Nərimanovun (1870–1925) “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” adlı dərsliyi.....	182
Q.Rəşad və M.Axundzadənin “Rəhbəri sərf” adlı əsəri.....	184
XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan dilinə aid yazılmış leksikoqrafik əsərlər.....	190
Azərbaycan dilinin saflığı və alınma sözlərə münasibət məsələsi.....	193
XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda ümumi dilçiliyin bəzi məsələləri.....	203
M.F.Axundov (1812–1878) və yeni əlifba ideyası.....	207

M.F.Axundovun ardıcılları.....	215
İmla məsələsi.....	219
III FƏSİL. SOVET DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ.....	222
B.V.Çobanzadə (1893–1937).....	227
Yeni əlifba məsələsi.....	240
Sabit orfoqrafiyaya doğru.....	258
Orfoepiya.....	266
Termin və terminologiya problemləri.....	268
Dialektologiya.....	278
Məmmədəğa Şirəli oğlu Şirəliyev (1909–1991).....	286
M.Şirəliyev Azərbaycan dialektologiyası məktəbinin banisi kimi.....	289
Leksikoqrafiya.....	296
Sovet dövründə Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri problemləri.....	300
Fonetika.....	301
Leksikologiya.....	312
Səlim Abdüllətif oğlu Cəfərov (1907–1978).....	313
Semasiologiya.....	319
Etimologiya.....	322
Onomastika.....	324
Antroponimika.....	326
Toponimika.....	327
Frazeologiya.....	329
Azərbaycan dilçiliyində elmi qrammatikanın yaranması.....	332
morfologiya.....	332
Muxtar Hüseyn oğlu Hüseynzadə (1900–1985).....	336
Sintaksis.....	342
Yusif Seyidov (1929–2013).....	346

Ələvsət Zakir oğlu Abdullayev.....	349
Dil tarixi.....	351
Əbdülzəl Məmməd oğlu Dəmirçizadə (1909– 1979).....	352
Nizami Manaf oğlu Xudiyev.....	363
Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov.....	367
Üslubiyyat.....	369
Azərbaycan dilçiliyinin yeni sahələri.....	371
Riyazi dilçilik.....	371
Azərbaycan alimlərinin başqa dillər üzərindəki araşdırmaları.....	375
Türkologiya. Fərhad Ramazan oğlu Zeynalov (1929– 1984).....	376
Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev.....	379
Əbülfəz Rəcəbli.....	382
Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi.....	384
Nizami Qulu oğlu Cəfərov.....	385
Şərqşünaslıq.....	387
Vasim Məmmədəliyev.....	389
Slavyaşünaslıq.....	393
Germanşünaslıq.....	401
Zenfira Nadir qızı Verdiyeva (1932–2010).....	402
Cəfər Mehdi oğlu Cəfərov (1904–1987).....	406
Romanşünaslıq.....	409
Bilal Bayram oğlu İsmayılov.....	410
Azərbaycanda ümumi dilçilik.....	412
Ağamusa Ağası oğlu Axundov.....	416
Qulam Kərim oğlu Bağırov.....	418
Afat Məhəmməd oğlu Qurbanov.....	421
Hüseyn Abbas oğlu Bayramov.....	424

IV FƏSİL. MÜASİR AZƏRBAYCAN	
DİLÇİLİYİ	426
Azərbaycanda mətn dilçiliyi	441
Kamal Mehdi oğlu Abdullayev.....	442
Azərbaycan dilçiliyinin tarixi.....	444
Azərbaycan dilçi kadrlarının hazırlanması.....	453
NƏTİCƏ	455
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	464

ADİL BABAYEV

ƏSƏRLƏRİ

ON YEDDİ CİLDDƏ

VI CİLD

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN TARİXİ

(I HİSSƏ)

Naşir: Valeh Mayılov

Korrektor: Xanəhməd Novruzov

Çapa imzalanıb: 10. 05. 2023

Kağız formatı 60x84 1/16.

H/n həcmi: 31,75 ç.v.

Tiraj 25.

“MSV NƏŞR” MMC-nin mətbəəsində
çap edilmişdir.

Tel.: 012 539 54 69

Mob.: 055 640 00 94

